

SCHOOL EDITION.

KARAN GHELÔ

THE LAST OF THE RAJPUT KINGS OF GUJARAT.

A NOVEL.

BY

HANDESHANKAR TULJASHANKAR.

SECOND EDITION.

PUBLISHED BY

N. M. & Co.

BOOKSELLERS AND PUBLISHERS.

Kalbadevi road

BOMBAY:

A. D. 1895. VAINAT. 1951.

All rights reserved.

Registered under Act XXV of 1869.

શાળોપયોગી આવૃત્તિ.

કરુણ ઘેલો

ગુર્જરાતનો છેલ્લો રમપૂત રાજા.

એક વાર્તા

કર્તા

નંદશંકર તુળાશંકર.
દ્વિતીયા આવૃત્તિ.

પ્રસિદ્ધ કરનાર

એન. એમ. એન્ડ કંપની.

બુક સેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ.

કાલકાદેવી રોડ.

મુંબઈ :

ઈ. સ. ૧૯૯૫.

પ્રિન્ટર્સ ૧૯૫૨.

મુદ્રિત રા. ફ. સુ. ૭

૧૦,૬૩૪

(આ પુસ્તક સન ૧૮૬૦ ના આક્ટ રા પ્રમાણે રજીસ્ટર કરેલું છે.)

(સર્વ અધિકાર સ્વાધિન.)

પ્રસ્તાવના.

આ પ્રાંતના ધણા ખરા લોકોને ગૂજરાતી કવિતામાં લખેલી વા-
ર્તાઓ વાંચવાનો ધણો શોખ છે; પણ હજી સુધી એવી વાર્તાઓ
મધમાં લખાયેલી ગૂજરાતી ભાષામાં ઘણીજ થોડી છે, અને જે છે
તેઓ લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી. આ ખોટ પૂરી પાડવાને તથા અંગ્રેજી
માથા તથા વાર્તાના જેવાં ગૂજરાતીમાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાને આ
પ્રાંતના માણ એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર મેહેરયાન રસલ સાહેબે મારી
આગળ પોતાની મરજી જણાવી તથા એવી એક વાર્તા બતાવવાને
તે સાહેબે મને કહ્યું. તે ઉપરથી આ પુસ્તક મેં આસરે ત્રણ વર્ષ
ઉપર રચ્યું; પણ કેટલાંએક કારણોને કીધે તેને જલદીથી છપાવવાનું
અન્યું નહિ.

જેઓએ અણહિલપુર ખાટણનો ઇતિહાસ વાંચ્યો હશે તેઓ
આ પુસ્તકમાં લખેલી કેટલીએક બીનાથી જાણીતા હશે. કુરણ ધેસા
વિષે જેટલી હકીકત ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે તેમાં બીજી તરી
કલ્પિત વાતો ઉમેરીને આ વાર્તાનો વિસ્તાર કીધો છે. જે વખતે આ
સઘળા બીનાઓ બની તે વખતે લોકોની રીતભાત કેવી હતી, તેઓના
વિચાર આ પ્રકારના હતા, ગૂજરાતના રજપૂત રાજ તથા દિલ્હીના
મુસલમાન પાદશાહની રાજ્યનીતિ વગેરે કેવી હતી, રજપૂતોના પુરોષો
તથા સ્ત્રીઓનું શરાતન તથા જાત અને કુલ અભિમાન કેટલું હતું,
મુસલમાનોમાં કેટલો જુરસો, ધર્મધપણું, તથા હિંદુઓ ઉપર અને
તેઓના ધર્મ ઉપર કેટલો દેશ હતો, એ વગેરે બીજી કેટલીએક હકી-
કતોનું જેમ અને તેમ ખરે ખર્ચ ચિત્ર બતાવી આપવું એજ આ પુસ્ત-
કને હેતુ છે. એ હેતુ કેટલે દરજ્જી પાર પડ્યો છે તેનો નિર્ણય
કરવાનું વાંચનારાઓને સોંપીએ છીએ. આ પુસ્તકમાં ભૂત, પ્રેત,
વગેરે વેહેમોની વાત આવે છે. તથા કેટલાંએક વિષયો ઉપર
જુદા જુદા માણસોએ પોતાના અભિપ્રાય જણાવ્યા છે-તેઓ સઘળા
માનવા લાયક તથા તે વાતો સાચી છે એવો મારો વિચાર નથી. જે

વખતે એવી વાતો બની એમ લખ્યું છે તે વખતે તેઓ ઉપર લેખોને
 ઘણો ભરોસો હતો, અને એવી મતલબની દંતકથાઓ હજી આ પ્રાં-
 તમાં ચાલે છે, તે માત્ર જણાવવી એજ હેતુથી તેઓને આ પુસ્તકમાં
 દાખલ કરી છે, અને જે માણસોએ એ.અભિપ્રાય આપ્યા છે તેવાજ
 તેઓના ખરેખરા હતા તે બતાવી આપવાને તેઓને આ ઠેકાણે
 પ્રાસદ્ધ કરી છે.

આવી જતલું પુસ્તક ગૂજરાતીમાં પેહેલુંજ છે માટે તેમાં ખામીઓ
 તો હશેજ, તેને માટે સુચ વાંચનારાઓ તરફથી માફી મળવાની આશા
 રાખું છું. જે આ પુસ્તકથી વાંચનારાઓને આનંદ માત્ર થશે તો એ
 લખવાની મતલબ ઘણે દરજ્જે પાર પડી એમ હું સમજીશ.

અને તેમાં સોનાના તથા રૂપાના સિક્કા પાડવાની ટંકશાળ હતી. પ્રત્યેક વર્ગના લોકોને વાસ્તે જુદાં જુદાં ઠેકાણું હતાં. તેમજ હાથીઘાંત, રેશ-મનાં કાપડ, હીરા, મોતી, માણેક વગેરે વ્યાપારની વસ્તુઓ વેચવાની જુદી જુદી જગા હતી. નાણાવટીઓનું એક જુદું ચૌકું હતું. નહાતી વખતે ચોળવાની તથા સુગંધીદાર વસ્તુઓનું એક ચૌકું, વૈદોનું એક, કારીગરોનું એક, સોનીઓનું એક, રૂપાના ઘાટ ઘડનારાઓનું એક, ખલાસીઓ, ભાટ તથા વહીવંચાઓનું એક, એ પ્રમાણે જુદાં જુદાં ઠેકાણું હતાં. નગરમાં અઢારે વરણનો વાસો હતો, અને સઘળા લોકો વણા સુખી હતા. રામના મેહેલને લગતાં જુદાં જુદાં ઘણાં એક ધરો હતાં. લગાઇનાં હથિયારોને વાસ્તે, હાથી, ઘોડા, રથને વાસ્તે, તથા હિસાબી મેહેતાઓ અને દરબારી અમલદારોને વાસ્તે જુદાં જુદાં ઘર હતાં. પ્રત્યેક જાતની વ્યાપારની જાણસને માટે જુદા જુદાં ધુરજા હતા. ત્યાં માલની આવક જવક તથા વેચાણનું મેહેસુલ વસુલ કરવામાં આવતું હતું. માલમાં તેજના, ફળ, કરિયાણાં, કપૂર, ધાતુઓ તથા તે શહેરની અને બીજાં શહેરોની પેદાશની હરેક કિમતી વસ્તુઓ હતી. આખા જગતનો વ્યાપાર આ શહેરમાં ચાલતો હતો. દરરોજ એક લાખ તનખા મેહેસુલ ઉપજતી હતી. જે કોઈ પાણી માગે તો તેને દુધ આણી આપે એવી સ્થિતિ હતી. ત્યાં ઘણાં એક જૈન ધર્મનાં દેહેરાં હતાં; અને એક તળાવને કાંઠે સહ-અલિંગ મહાદેવનું દેવાલય હતું. ચંપા, નાળાએરી, જાંબુડા, ચંદનવૃક્ષ, આંચા વગેરે ઝાડોની ઘટા નીચે લોકો આનંદથી ફરતા. એ ઝાડોને ચિંટ-લાંચલા જાતજાતના વેલાઓ હતા; અને તેઓની પાસે અમૃત જેવાં મીઠાં પાણીના કુંડ હતા. બહાં પેદ ઉપર વાદ થતો હતો, અને તેથી ઓતાજનોને ઉપદેશ થતો હતો. ત્યાં જૈન માર્ગના ધર્મોપદેશકોની, તથા વચન પ્રાણનારા અને વ્યાપારના કાર્મમાં પ્રવીણ એવા વ્યાપારીઓની ખોટ નહતી. વ્યાકરણશાળા પણ ઘણી હતી. અણહિલપુર માણસનો સાગર હતું. જે એક મહાસાગરનું પાણી માંપી શકાય તોજ ત્યાં રહેનારા માણસોની સંખ્યા ગણી શકાય. લક્કર પણ ઘણું હતું; અને ઘંટવાળા હાથીઓની પણ કાંઈ કસર નહતી.”

ઉપલા વર્ણનમાં ઘણીએક અતિશયોક્તિ છે, તે છતાં એટલું તો ખરું કે અણહિલપુર પાટણ એકવાર ઘણું દ્રવ્યવાન, મોટું તથા શોભાવંશન શહેર હતું. ઇસવી સન ૧૨૮૬ અથવા સંવત ૧૩૫૨ ના અશ્વિન સુદ ૯, એટલે જે દિવસે આપણી વાતનો આરંભ થાય છે, તે

દિવસે તે શેહેરમાં આલ્હણવાડો ઘણો રળિયામણો દેખાતો હતો. ઘેરેઘેર
 આલ્હણે તોરણ બાંધેલાં હતાં. આંગણાંઆગળ સુંદર રંગના સાથિયા
 પુરેલા હતા. રસ્તામાં લોકો ઘણા આનંદથી હરફર કરતા હતા. આલ્હણો
 ઘોતિયું, અંગવસ્ત્ર તથા પ્રાધડી અને કેટલાએક તો ટોપી પણ પેહેરીને
 ઘણી ઝડપથી ડાંઠ અગત્યના કામને અર્થે જતા હોય તેમ ચાલ્યા જતા
 હતા. તેઓએ કેટલીએક મુદત થયાં હજમની સાથે ભારે દુશ્મની કીધી
 હોય એવું તેઓનાં મ્હોં ઉપરથી જણાતું હતું. ચોંમાસુ એસવાની થોડી
 વખત પેહેલાં જ્યારે ખેતરોમાં ઘરડા ખૂંપરા કાઢ્યા હોતા નથી તે વખતે
 તે ખેતરો જ્યાં જણાય છે તેવાં તેઓનાં માથાં, દાહાડી તથા ગાંઠ હતા.
 એવા એવા કેટલાએક બ્રહ્મદેવો તે આલ્હણવાડામાં એક મોટી હવેલીમાં
 જતા હતા. તે હવેલી ઘણી મોટી તથા શોભીતી હતી. તેને ચાર માળ
 હતા; અને તેનો બહારનો દેખાવ ઘણો ભલકાદાર હતો. તેને ફરતો મોટો
 કોટ હતો; તેની એક બાજુએ એક મોટો દરવાજો હતો; અને તે ઉપર
 એક મેડી હતી, તેમાં તે દહાડે નોખત તથા શરણાર્થ વાગી રહી હતી.
 દરવાજામાં પેસતાંજ એક ખુલ્લું મેદાન હતું, તેમાં ઘણાજ ખુમસુરત
 સાથિયા પુરેલા હતા. તે યોગાનની ચારે બાજુએ ફરતી અડાળી
 હતી, તેમાં એક તરફનીમાં હાથી, ઘોડા, રથ વગેરે વાહનો રાખવામાં
 આવતાં હતાં; એક તરફ ગામના પટેલ, વાણિયા વગેરે બીજાં લોકો જેઓ
 રાજા પાસે ઇનસાફ માગવા આવતા હતા તેઓ પડી રહેતા હતા; એક
 તરફ કારકુન, દફતર, ઇત્યાદિ હતાં; અને ચોથી તરફની અડાળીમાં
 દેવડી એટલે સિપાઈ, ચોકીદાર વગેરેને એસવાની જગા હતી. એ દેવડીમાં
 છ શીટથી ઊંચા, શરીરે મજબૂત, વિકાળ મ્હોંના, માજૂરી આંખના,
 અને ભુરા નીમાળાવાળા, કંઠાના વંશના કહેવાડનારા, કાઠી લોકો હતા.
 શરીરે ઠીંગણા પણ બાંધાદાર, અને કંમરે તીરકામદાં બાંધેલા કોળી,
 કાળા, જુરસાવાળા, હાંઠનો ધંધો કરનારા અને લગાઈમાં બાહાદુર એવા
 બીલ લોકો, અને ઉપલા લોકો કરતાં નરમાશવાળા ચેહેરાના, સુધરેલી
 સ્થિતિના, તોપણ શરાજીપૂત સિપાઈઓ એકા હતા. યોગાનની વચ્ચેના
 વચ હવેલી તમામ ચંચુરની હતી, અને તેની ભીંત ઉપર ઝાડ, કુલ,
 ખનવરો, માણસો વગેરે કોતરેલાં હતાં. બારીઓ અગરજો નીચી હતી
 તોપણ તેઓ આગળ પડતી હતી; અને તેથી જો રવેશ થતા હતા તેની
 નીચે ટેકા ઘણાજ નકશીદાર હતા પેહેલાં ચોરડા-એટલે પરસાળ-માં
 માળ ઉપર જવાની પથ્થરની સીંદી હતી. અને તેમાં ઘરડા ચોકરો
 એસી ગપાટા સપાટા મોરતા હતા. એ પરસાળ મુઝ્યા પછી જો

ઝોરડો હતો તેની વચમાં એક મોટો ખુલ્લો ચોક હતો, અને તેની ચારે
 બાજુએ ખેંદક હતી. વચલા ચોકમાં કેળના સ્તંભ દાટેલા હતા, તથા
 વચમાં વચમાં હળરી રાતા તથા પીળા ગલગોટાનાં રોપા ખોસેલા હતા.
 ખેંદકના થાંભલાની વચ્ચે આંખાનાં પાતરાનાં તોરણ અંધેલાં હતાં, અને
 ખીજા કેટલાએક દાઠમાઠથી તે જગ્યાએક વૈકુંઠના ધામ જેવી લાગતી
 હતી. ચોકની મધ્યે એક મોટો ડુંડ કરેલો હતો, અને તેની આસપાસ
 બાલણો ઉઘાડે માથે બેઠેલા હતા. ખેંદકમાં એક તરફ તમામ આયડીઓ
 અને ખીજા તરફ ભાયડાઓ બેઠેલા હતા. ત્રીજી તરફ રાજના અંગના
 ચાણસો, અને ચોથી તરફ આડોસી પાડોસીઓ જુદા જુદા વિષયો ઉપર
 વાત કરી તથા ઘણીએક વખત નીચે જે કામ ચાલતું હતું તે ઉપર
 ધ્યાન આપી કાળ ગમન કરતા હતા. તે દહાડે નવરાત્રીનો છેલ્લો દીવસ
 તેથી માતાનો હવન તે વખતે થતો હતો; બાલણો ઘણા જોશથી ચંડી
 પાઠના મંત્ર ભણતા હતા તેથી આખા દીવાનખાનામાં જે શોર થઈ રહ્યો
 હતો, તલની આહુતી આપવામાં આવતી હતી તે અગ્નિમાં પડતાંજ
 લગતડ અવાજ થઈ જે બાહાર પડતા હતા, લીલોતરી તથા સહેલથી
 બળે નહીં એવી વસ્તુઓ અગ્નિને અર્પણ કરતાંજ તેમાંથી ધુમાડાના
 ગોટેગોટા નિકળી સર્પાકારે ઊંચે ચઢી સ્વચ્છ આસમાની રંગુના આકાશ
 જોડે મળી જતા હતા, વખતે વખતે મોટા મોટા સર્વા ધીએ ભરીને
 ડુંડમાં રેડતા ત્યારે જે મોટા તાપના ભડકા થતા હતા, તેમજ એક તરફ
 નાગરત્રી નાજુક તથા રૂપાળી સ્ત્રીઓ સુંદર વસ્ત્ર તથા આભૂષણ સહિત
 બિરાજેલી હતી, અને તેમની સામે મોટાં પાઘડાંવોળાં પણ ગૌર
 વર્ણના અને ખુબમુરત નાગર ગૃહસ્થો તથા ખીજા પુરૂષો બેઠા પાનસો-
 પારી ખાતા હતા, એ સઘળાઓની વાતચિતથી જે ગણગણાટ થઈ
 રહ્યો હતો, એ સર્વની તો કલ્પના માત્રજ થઈ શકે, પણ યથાસ્થિત
 બ્યાન કરવાને હો કોઈ કવિરાજ અથવા ચિત્રવિદ્યામાં કુશળ પુરૂષ
 જરૂર જોઈએ.

જે દેહાણે ગામોના પટેલ બેઠા હતા ત્યાં સૌથી કદાવર તથા દેખીતો
 હોશિયાર ભાણો પટેલ હતો. તે જાતનો કણખી હતો, અને તેને પટેલા-
 ધમાં રાજનીતરફથી ઘણાં એક વીંધાં જમીન મળેલી હતી. તે સિવાય તે
 ઘણાંએક પરગણાંઓ ધજારે રાખી તેઓની આમદાની વસુલ કરી રાજને
 ત્યાં ભરતો. તેની કમર આસરે બંધુ કુંડી વર્ષની હતી, પણ
 “સાદી યુદ્ધિ નાદી” એ કેહેવત તેણે જાદી પાડી હતી હતી. તેનું શરીર

બેઠેલો હતો. તેના શરીર ઉપર ફક્ત 'ધોતિયુ' તથા ઘણી ઉમદા કાશ્મિરી
 શાલ હતી. હાથે હીરાની પોહોંચી તથા આંગ્રુખુંધ હતા, અને આંગ-
 ણીએ હીરા, માણેક વગેરેની રળકતી વીંટીઓ હતી. કોટે કેટલીએક
 વઠાણા જેવડાં મોતીઓની માળા તથા હીરાનો કંઠો હતો, અને કાન
 પણ તેથી વધારે મોટાં તથા પાણીદાર મોતીથી શણગારેલા હતા. તેના
 દેખાવ ઉપરથી માલમ પડતું હતું કે તે કોઈ મોટો માણસ છે, અને
 તેને જોઈને કોઈથી તેને માન આપ્યાવિના ચાલેજ નહિ એવો તેનો
 દમામ હતો. તેનું કદ મધ્યમ હતું. તેના શરીરનો આંધો છેક જડો તો
 ન કેહેવાય, તોપણ તેનું વલણ કાંઈએક જાડાશ ઉપર હતું. તેની ચામ-
 ડીનો રંગ ઘણો સફેદ હતો; તેનું મોં જરા લાંબગોળ હતું; અને નાક,
 કાન પણ ઘણાં ઘાટદાર હતાં. તેની આંખ ચપળ તથા બુદ્ધિના તેજ-
 વાળી હતી. આ ગૃહસ્થ જાતે નાગર બ્રાહ્મણ હતો, અને તેનું નામ
 માધવ હતું. તે કરણરાજનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. તેણે પોતાના બુદ્ધિ-
 બળે તે રાજા ઉપર એટલી તો સત્તા મેળવી હતી કે તેને પુછ્યા સિવાય
 રાજા કાંઈ કામ કરતો ન હતો. સઘળું કામકાજ તેજ કરતો. રાજા
 તો પુતળાં જેવો હતો, અને ખરેખરો રાજા પોતેજ હતો. એ કાર-
 ણથી સઘળા લોકો તેનાથી દબીને ચાલતા, તેને માન આપતા, અને
 તેને ખુશ કરવાને વાસ્તેજ ઘણાએક આ પ્રસંગે તેના ઘરમાં એકદમ
 થયા હતા.

હવેનું કામ હવે પૂરું થવા આવ્યું. છેલ્લાં નાણિયેરની આહુતી
 આપવાને અગ્નિને વધારે જગૃત કીધો. બ્રાહ્મણો વધારે જોરથી લાલવા
 લાગ્યા. સઘળા લોકો સમાપ્તિની ઘણી આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યા.
 સઘળે ગડબડાટ થઈ રહી, કુંડમાંથી અગ્નિનો લાભુકો ઉઠ્યો, અને મા-
 તાનું છેલ્લું બળિદાન આપવામાં આવ્યું. તે ક્ષણે “જે અંએ” “અંએ-
 માતડી જે” એવો મોટો પોદાર પડ્યો. નાનાં નાનાં છોકરાંઓ પોતાની
 જગો ઉપરથી હડીને કુદવા લાગ્યાં. થોડીવાર પછી સઘળું શાંત થયું
 એટલે વિદ્યાદત્ત પડ્યા જે માધવનો કુળજોર હતો તે ચાંદલાની કુંડા-
 વટી, હવનની આસડા તથા અસાદ લઈને ઉઠ્યો. જોર મહારાજને
 આવા શ્રીમંત યજમાન મળેલા તેથી તેને પૈસાની કંઈ જોટ ન હતી.
 તે શરીરે ઘણો સ્વચ્છ હતો, અને તેનું પેટ એટલું તો મોટું હતું કે
 તેમાં સાત લાડુ ગોઠવાય તોપણ થોડી આલી જગા રહે. તેણે બાય-
 ડીઓ તથા બાયડીઓને ચાંદલા કીધા, તે ઉપર ચોખા ચોટ્યા, હવનની

આસક્ષ આપી, આશીર્વાદનો મંત્ર ભણી, થોડો થોડો પ્રસાદ સમઘળા
મોટી ઉમરવાળાને વેહેવ્યો. પછી નાનાં નાનાં છોકરાને પોતાની પાસે
બોલાવી તેઓને કુઠાવ્યાં, નચાવ્યાં તથા ખાવાની લાલચને વાસ્તે કુત-
રાની પેટે ગેલ કરાવી પ્રસાદ એકદમ ઉડાવ્યો, એટલે તેઓ બોંધ ઉપર
મડી સાંભરવા મંડ્યાં. તે વખતે તેઓ યુગ્મયુગ્મ પાડતાં, પ્રસાદ લેવાને
મારામાર અને હડસેલા હડસેલી કરતાં, અને માતાનું નૈવેદ્ય પગતળે
છુંદાય નહિ તેની ક્રિકર રાખતાં તે, તથા જેઓએ વધારે નખરાં હોવાને
લીધે વધારે પ્રસાદ લીધો તેઓનો હરખ, અને જે બીચારાંની પાસે
થોડો આવ્યો તેઓની દિલ્લીરી એ સઘળું જોઈને બીજાં બધાંને
ઘણીજ ગમત ધધ. પ્રસાદ વેહેવાઈ રહ્યો એટલે તમામ છોકરાં વેરાઈ
મયાં. હવન પૂરો થયો એટલે ઘણા ખરા જેવા આવેલાં થોડો "પોત"
પોતાને ઘેર ગયા. બધરાં પોત પોતાને ધધે વળગ્યાં. આલણો દહણો લઈ
અનાજ વગેરે જે કાંઈ મળ્યું તે ધોતિયાને છેડે બાંધી લઈ બીજે ઠેકાણે
હવન કરાવવા ગયા. માત્ર તે ઠેકાણે માધવ પ્રધાનજી, જ્ઞાના શાહુકાર,
ભાણોપટેલ, તથા વિજયાદત્ત પંડ્યા બેસી રહ્યા. તેઓને માધવની
સાથે મિત્રાચારીનો દાવો તથા તેઓ શહેરના મુખ્ય માણસ તેથી
બીજાં પારકા લોકોની પેઠે તુરત ઉઠી જવું તેઓને યોગ્ય લાગ્યું નહિ તેથી
તેઓ પ્રધાનજીના પાટલાપાસે ગાદી માંડી હતી ત્યાં તકીએ અઢેલીને બેઠા.
થોડી વાર સુધે બેઠા પછી માધવ બોલ્યો : "ગોરમહારાજ, હવન સારી
પેઠે તો કરીધો છે? કાંઈ ગડબડ ગોઠાતો વાળ્યા નથી, કેમકે જ્ઞાને
ઘણું ઠેકાણું હવન થવાના, અને આલણોને કમાઈતો દાહડો, એટલે તેઓને
ઉતાવળ તો ખરીજ, અને તમારી નજર તમારા આલણોને જમ અને
તેમ રજાવવાની એટલે કદાચ ગડબડ થઈ હોય. તમે કરો એવાં તો
નથી, તોપણ અમર્યુ પૂછું. ક્રોધ લાગે તો ક્ષમા કરજો."

આવા બોલ સાંભળીને ગોરમહારાજને ક્રોધ તો ચઢ્યો. પોતે
માતા ઉપર અનાસ્થા રાખી પોતાના ભતલાઈઓને કાયદો કરવા ઉતાવળ
કરી કેમ બરેબર કરાવ્યું નહિ એવી યજમાનને શંકા ઉત્પન્ન થઈ.
તેથી છવને જરા દિલ્લીરી પણ થઈ. પણ પ્રધાનજીના ગોર રાજ-
દરબારમાં જનારા, તથા મોટાની ચાકરીમાં નીચાએ ફેલી રીતે વર્તવું
એ વિશે તેણે ઘણીએક વાર સાંભળેલું. તેથી તેને પોતાની મનોવૃત્તિઓ
ઉપર અપ્રતિયાર રાખવાની ટેવ પડી હતી; તેથી ગુસ્સો દમાવી દધને
તથા "મહાં જેવું શાંત હતું તેવું રાખીને જવાબ દીધો "યજમાનરાજ !

નહિ. એ સિવાય માતા આગળનો દીવો તથા તેને લગતી ધણી એક વસ્તુઓમાં હોશિયારી રાખવાની છે. આ પ્રમાણે હું દેવીનું મહાત્મ તથા પરતો નહું, હું તે છતાં હવન કરવામાં ગડબડ કરું એ વાત કંઈ સંભવિત છે? આપણું! તમે બ્રાહ્મણના, રણતરની વાત કહી તે સાંભળીને મારું હૃદય લાભરૂઈ આવે છે. 'બ્રાહ્મણોનાં' તો દાહાંડ ગયા, અને તેઓની કમાઈ સુકાઈ ગઈ. શી વાત કેહેવડવો છો? આપણું! બ્રાહ્મણો બિચારાનું હમણા કાંઈ વળતું નથી. યુગ બદલાઈ ગયો. રાજા અને પ્રજા એ બંનેમાંથી મક્કિત હકી ગઈ. પરમેશ્વર ન કરે પણ રાજની ખરાબી એ પાપને લીધે થશે. લાલહોર, ફિલ્હી તરફ મ્લેચ્છ લોકો હિંદુ રાજને ધુળ-ધાણી કરતા નાંચ છે. એજ પાપે સોમનાથ મહાદેવનું અંડન થયું; અને આદેશના રાજની પણ ધણી દુર્દશા થઈ. પણ હજી આગલા રાજનાં સુકૃત આડાં આવે છે, અને તેથી દેશનું રક્ષણ થાય છે. તમારા સરખા જો બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ પ્રધાનજી હો એટલે આ રાજ્યમાંના બ્રાહ્મણોને એકાંક લાભ છેજ. આગલા રાજની તો શી વાત થાય? સાંભળો મહારાજ! હું એક દૃષ્ટાંત આપું.

જ્યારે મૂળરાજ વૃદ્ધ થયો ત્યારે તેનાં પાપથી મુક્ત થવાને તથા શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને તે શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપુર) ગયો. બધાં તીર્થમાં શ્રીસ્થળ વધારે પવિત્ર ગણાય છે. તે લક્ષ્મી આપનાર છે, અને જે તેને નેય છે તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. ગયાજીથી સ્વર્ગ ત્રણ યોજન આગું છે, પ્રયાગથી દેડ યોજન છે, પણ શ્રીસ્થળ જ્યાં સરસ્વતી નદી પૂર્વ તરફ વહે છે ત્યાંથી તો તે એકજ હાથ આગું છે એમ લોકો માને છે. એ તીર્થે તેણે સદ્ગુણાં પવિત્ર સ્થળોથી બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. જ્યાં ગંગા અને યમુનાનો સંગમ થાય છે ત્યાંથી એકસો ને પાંચ બ્રાહ્મણ આવ્યા; સો સામ-વેદી ચ્યવનાશ્રમમાંથી આવ્યા; બસે કન્યાકુબ્જમાંથી; સૂર્યસરખા તેજસ્વી સો કાશીથી; બસે ને બોતેર કુરુક્ષેત્રથી; ગંગાકારથી સો; નૈમીષા-રણથી સો; અને કુરુક્ષેત્રથી વળી વધારે એકસો બત્રીસ આવ્યા. રાજાએ બ્રાહ્મણોની આગળ સાષ્ટાંગ દંડવત કીધા, અને તેઓએ તેને આશીર્વાદ દીધો પછી હાથ નેડીને રાજ બોલ્યો: "તમારી કૃપાથી જન્મ-લીધાનો લાભ મને આજે મળ્યો. મારી આશા હવે પૂર્ણ થશે, મારે અરે બ્રાહ્મણો, કૃપા કરીને મારું રાજ, ધન, હાથી, घोडा, ઈત્યાદિ જે ઈચ્છામાં આવે તે લો. હું તમારે અંશરૂં છું, અને તમારો દાસ છું." બ્રાહ્મણો બોલ્યા; "રાજાધિરાજ, અમારાથી રાજ ચલાવી શકાય નહિ,

મહુવા, ગોપનાથ અને બીજાં બંદરોના મારાં આડતિયા લખેછે કે અમે
 ઘણાએક માલ તમારી તરફથી લીધોછે. તે બધામાંથી રેઠલાં ખાવ
 નેટલું કુટી કાઢીશું. હોણ મળત તો વધારે, પણ સૂર્યપુર (સુરત) તથા
 ગણદેવા (ગણદેવી) બંદર આગળ મારાં વાહણ આવતાં હતાં તેમાંનો
 માલ ચાંચિયા લોકો લુંટી ગયા. તેપણુ એટલું ભાગ્ય કે સોનાની
 મોદોર સંતાડી દાખી હતી તે બચી ગઈ. નહિ તો હોણ દેવાણું
 કાઢવાનો બખત આવત. આપણા કાંઈ વધારે તમને કહેવાનું તો નથી,
 પણ એ ચાંચિયા લોકોનો કાંઈ અંદોઝસ્ત થાયતો સારું, નહિ તે અમારા
 જેના વેપારી લોકોનું સત્યાનાશ વળી જશે. વળી રાજ્યમાં જે માલ આવે
 છે તથા જાય છે તે ઉપર દાણુ જરા વધારે છે તેમાંથી કાંઈ ધટારો
 થાયતો સારું. તમે જાણા છો એટલે વધારે બોલવાની જરૂર નથી. તોપણુ
 જેમાં આપણો સ્વાર્થ રહેયો તેમાં બોલ્યા વગર પણ કેમ ચાલે? કહેવત
 છે કે "માગ્યા વિના તો મા પણ ન પિરસે."

માધવે આ સંઘણી વાત ઘણું મન દબાવે સાંભળી. જો અને તો તે
 પ્રમાણે કરી લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરવી એ તેની મુખ્ય મતલબ હતી.
 માધવનું પ્રધાનપણુ કાંઈ તેના આપદાદથી ઉતરેલું નહતું. તે કોઈ
 ગરીબ માણસનો છોકરો વડનગર શહેરમાં જન્મ્યો હતો, અને તેની
 હમર સોળ વર્ષની થઈ ત્યારે તે ધંધો શોધવાને પાટણમાં આવ્યો હતો.
 પેહેલાં તો લશ્કરના સિપાઈઓના પગાર વેહેંચવા ઉપર કારકુન રહ્યો.
 ત્યાં આવ્રાજી, હોશિયારી તથા ઇમાનદારી ગતાવી તે ઉપરથી તેને કોઠા-
 રોની જગા મળી. ધીમે ધીમે તે સારંગદેવ રાજાનો માનીતો થઈ
 પડ્યો. સારંગદેવ મરી ગયો ત્યારે તેના છોકરાઓ વચ્ચે ગાદીને માંડે
 તકરાર પડી તેમાં માધવની હોશિયારી તથા કાવત્રાંથી કરણનો રાજ્યા-
 વિધિક થયો. તે દિવસથી માધવના ભાગ્યનો ઉદય થયો, અને ફરણ
 રાજાને ગાદી ઉપર નિર્ભય ચલાવે માધવને મુખ્ય પ્રધાન પદ આપ્યું.
 દરેક રાજ્યમાં મુખ્ય પ્રધાનની પદવી ધણી બારે તથા જોખમ બરેલી
 મેલ છે. રાજા તથા રાણ બંનેને જોખો વખતે ખુશ કરવાનું કામ હો-
 મેલાં મુશ્કેલ થઈ પડે છે; માધવ તે સંઘણું સમજતો હતો. તેને લો-
 કોમાં વહાલા થવાની તથા ખોવાનું નામ, લોકોને ગારતે સારાં તથા ઉપ-
 યોગી કામો કરી, અમર કરી લેવાની ઘણી હોંસ હતી, તોપણુ રાજાની
 મેલરણાની તેજ તેના અધિકારનો વીંગો છે એમ તે સારી પેઠે જાણતો
 હતો. બીજી બાજુ તે પ્રકારે રાજાને સજ્જ રાખવાનો તેજે ૨૨ વિચાર કરતો.

હતો. આગલા રાજાઓમાંના કેટલાએકના પ્રધાન વાણિયા હતા તેથી
 તે લોકો માનતા હતા કે માધવને પ્રધાનપદ મળ્યાથી તેમનો હક્ક
 ખોટો થયો, માટે હરેક પ્રસંગે રાજાની આગળ માધવની તેઓ ચાડી
 કરતા હતા. તેની સામે માધવને ઘણી યુક્તિઓ કરવી પડતી હતી.
 એ બધું કરવાની સાથે પોતાને વાસ્તે દ્રવ્ય એકઠું કરવા તરફ પણ
 તેની ઘણી નજર હતી; કેમકે તેનું પ્રધાનપણ કાયમ રહેશે એવો એક
 ક્ષણવાર પણ તેને પકડો ભરોસો નહતો. હવે પૈસા તો મેળવવા અને
 સાધન તો થોડાં તેથી તે ઘણીવાર મોટા વિચારમાં પડતો હતો. રા-
 જ્યની મર્યાદા ઉત્તર તરફ અચળગઢ તથા અંદ્રાવતી, પશ્ચિમ તરફ
 મોઢેરા તથા ઝાંજીવાડા, પૂર્વ તરફ આંખાનેર તથા ડભોઈ, અને દક્ષિણ
 તરફ છેક કોંકણ સુધી હતી. પણ ભોળા ભીમદેવના મરણ પછી
 રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી, અચળગઢના પરમાર રાજાઓ
 ખંડણી બરાબર આપતા નહતા. બીજા ખંડિયા રાજાઓ પણ નામની
 તાબેદારીમાં હતા. તેથી જો કરણ રાજા શૂરો નિકળે, અને રાજધા-
 નીનું સુખ મુકી તલવાર બાંધી આગળ પડે, તોજ રાજ્યની આગલી
 કીર્તિ પાછી આવે. પણ તેમ થવાને ઘણો સંભવ નહતો. જો કરણ
 જય કરી આવે, જો કેટલાએક નાના રાજાઓ પોતાની ખંડણી આ-
 પવી જારી કરે, અને તેથી રાજ્યની આમદનીમાં વધારો થાય, તોજ
 આલણોને રાજ કરાય, તોજ ભાણા પટેલના કેહેવા પ્રમાણે ખેડુતોને
 છુટા આપવામાં આવે, તથા જોદાશાનો માગેલો દાણનો ચંદારો થઈ
 શકે. જો એ પ્રમાણે ન થાય, અને નહિ થશે તેવી તેની ખાતરી હતી; તો
 દ્રૈયતને ખુશ કરવી એ અશક્ય; માટે રાજાને રીઝવી જોઈ અને તેમ પૈસા
 પોતાના ખજાનામાં ભરવા એજ રસ્તો ખુલ્લો રહ્યો. પણ તેમ કર-
 વામાં જોખમ ઘણું હતું. ૦ પ્રધાનપણું કરવું અને ગોખરની શય્યા
 ઉપર સુવું એ બે બરાબર હતું જ્યારે સુધળા નાખુશ રહે, અને રાજા
 કાનનો કાચો, ત્યારે ગમે તેટલી જિંદગી પદવીનો શો ભરોસો? વળી
 એવી રીતે વર્તી પોતે એકલાનું પેટ ભરી મોતે કે કમોતે મરવું એ વાત
 તેને જરા પણ ગમતી ન હતી. તેને કાંઈ છોકરાં નહતાં, અને હવે
 પછી કદાપિ થાય પણ નહિ એવી ખીક હતી. એ વાતથી તેના મનમાં
 નિરાંતર શોક ઉત્પન્ન થતો હતો. કાળું ઘોળું કરી પૈસા મેળવવા તે
 કોને વાસ્તે? પાછળ કોઈ ભોગધનાર ન મળે. પિત્રાઈઓ તેની દોલતને
 માટે લંડી મરે, અને તેનો જરા પણ ઉપકાર માર્ત નહી, એટલુંજ નહિ

પણ ઉલટા તેની નિંદા કરવામાં સામેલ થાય, એવા વિચારથી તેના હૃદયમાં જાણે જાણે વાગતા હોય તેવું દુઃખ થતું. વળી હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે જોને પુત્ર પરિવાર નહિ તેના જીવતરને ધિક્કાર. તેની પાછળ પોક મુકનાર, આગ મુકનાર તથા મૃત્યુસંસ્કાર કરનાર કોઈ નહિ તેથી તેની મુઆ પછી શી ગતિ થશે એ વિશે પણ તેને ઘણો ભયગ્રસ્ત હોતો હતો. પોતાનું નામ અમર રાખવાને માણસોને સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય છે, અને એ નામ પોતાના વંશથી અથવા લોકોપયોગી કામથી કાયમ રહે છે. માધવને પોતાના વંશ તરફથી કંઈ આશા ન હતી, તેમ લોકોપયોગી કામો કરવાનો હતો મુખી પ્રસંગ પણ મળ્યો ન હતો, તેથી અગર જો તે રાજ્યમાં સાથી શ્રેષ્ઠ હતો, અગર જો રાજા તેને પુછ્યા સિવાય પાણીપણ પીતો નહતો, અગર જો તેની ડોકી ધુણવાથી હજારોનાં નસીબ ખુલતાં, અને હજારો પાંચમલ થઈ જતા, અને અગરજો તેના ઉપર લક્ષ્મીની પણ કૃપા હતી તોપણ તે જ્યારે ભવિષ્ય ઉપર વિચાર કરતો ત્યારે તેની અવસ્થા એવી થતી કે કોઈ ગામડિયો પણ તેની અદેખાઈ ન કરે.

પ્રકરણ ૨ જી.

આશ્વિન શુદ્ધ ૧૦ એટલે દશેરાની સવારે રાજાના દરબાર આગળ જારે ગડગડ થઈ રહી હતી. દોડાવાળાઓ (રાવતો) દશેરાની સ્વારીને માટે દોડાને સાફ કરવામાં તથા તેને શણગારવામાં, મહાવતો હાથીને તે પ્રમાણે કરવામાં, તેમજ રાજાના બીજા નોકરો રથ તૈયાર કરવામાં કામે વળંગી ગયા હતા. ખવાસ, ગોધા, રાજાના ભાંડ, મલ વગેરે લોકો પોતાનાં વાહનને માટે મોટી દિકરમાં દેખાતા હતા. તે દહાડાને વાસ્તે સારાં લુગડાં તૈયાર કરાવવાને દરજીને ત્યાં દોડાદોડ થઈ રહી હતી. શેહેરના સર્વજાન દરજી, ધોળી તથા મેજી તે દહાડાની આગલી રાત્રે જરાપણ સુતા નહતા; તેઓની સાથે તેમના કેટલાએક અધીરા ધરાકો પણ જગરણ કરવા લાગ્યા હતા; તેટલું છતાં પણ સવારે તેઓની દુકાને એટલી તો ભીંડ થઈ રહી હતી કે કોઈ છુંદાઈ ન થયું એ આશ્ચર્યકારક હતું. શેહેરમાં યોમાસાના વરસાદનું પાણી બેહાર જવાને મોરીઓ છુટી મુકી હતી તે સઘળી લોકોએ તે સવારે જાંવ કરી દીધી હતી, તેથી તે રસ્તો

આસી જેવો સાફ થઈ ગયો હતો. તે ઉપર પાટણની સુંદરીઓ નાના પ્રકારના રંગ લઈને હાથવડે તથા લાકડાનાં ખીખાંવડે રમણિક સાથિયા પૂરતી હતી, અને કોનો સાથિયો સારો પૂરાયછે તે બાબે માંહોમાંહે સ્પર્ધા કરતી હતી. શેહેરમાં સઘળે ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો, અને પૂર આનંદમાં સ્ત્રીઓ સારાં લુગડાં ધરેણીં પેહેરીને મહાલતી હતી, અને વખતે વખતે તેઓનાં હૃદયમાંથી હર્ષ ઉભરાઈ જતો હોય એમ લેમના ગીત ગાવાથી જણાઈ આવતું હતું. 'સઘળી નિશાળો માં છુટી હતી તેથી છોકરાઓનાં મહોં આનંદથી ભરપૂર હતાં; અને આણીગમ તેણીગમ દોડીને, કુદીને અને એવું બીજું નાના પ્રકારનું તોફાન ફરીને તેઓ હરખને બહાર જવાનો રસ્તો આપતા હતા. જે ચૌટામાંથી સ્વારી જવાની હતી તે ચૌટામાંના દુકાનદારો સ્વારી જેવા આવનાર લોકો તેઓની દુકાનના ઓટલા ઉપર બેસવાનું ભાડું આપશે એ ઉમેદથી ઘણા ખુશમાં હતા. મીઠાઈવાળી, માળી, રમકડાંવાળા, ખાવાનાંવાળા અને ખીજા કેટલાકોને તે દહાડે સારો વકરો થવાનો તેથી તેઓ પણ ઘણા નેશભેર ચાલતા હતા. છેલ્લે જેઓ નવ દહાડા ફળાહાર અને અપવાસ કરીને રહેલા હતા, અને જેઓ તે સવારે ચીમળાયલા તથા ભુખ્યા વરના જેવા બેઠા હતા તેઓ પણ આજે પારણાનું મિષ્ટાન્ન મળશે એજ વિચારથી ઘણા આનંદભેર દેખાતા હતા.

રાજમેહેલ અથવા રાજપાટિકા કિલ્લામાં હતો; અને તેને લગતા અર્જન ધણુએક મેહેલો હતા. મુખ્ય મેહેલ જમીનથી ૫૦ ગજ ઉંચો હતો. તે કાળા પથ્થરનો બનાવેલો હતો; અને તેમાં ઘણેક ઠેકાણે સ્ફટિકના પર્યંતર વાપરેલા હતા. તે ચોખ્ખુણાકાર હતો. ફરતા કોટમાં ઠેકાણે ઠેકાણે અષ્ટખુણુ ઘુરળે હતા, અને તેઓના ઉપર ધુમટ કીધેલા હતા. આગલા દરવાજાનું નામ ધટિકા હતું. અને દરવાજાની સામા ધોરી રસ્તા ઉપર ત્રિપોલ્ય એટલે ત્રણ દરવાજા હતા. મેહેલની ઉપર જમીનથી આસરે ૨૫ ગજને અંતરે મેહેલની તમામ લંબાઈ જેટલી એક અગાસી હતી. તે ઉપરથી આખું શેહેર નજરે પડતું હતું. એ અગાસીની નીચે ઘણું સુંદર કમાન હતો, અને તેઓની બે બાજુઓએ કીર્તિસ્તંભ હતા. દીવાલો ઉપર ઘણીક સુંદર તકશી કોતરેલી હતી, અને રાસ તથા રાવણની લડાઈ, મહાભારતની લડાઈ, કૃષ્ણનો રાસ, વગેરે ઘણાંએક ચિત્રો કોરી કાઢેલાં હતા. મેહેલની માંહેની ભીંતો ભલકાદાર જુદા જુદા રંગોથી રંગેલી હતી, અને તેઓ ઉપર કેટલાએક તખ્તા

તથા મોટામોટા આરસા જડેલા હતા. તે દિવસે સૂર્યોદયની તૈયારી થતાંજ રાજ્ય મેહેલમાં ચૈત્રિયાં વાગ્યાં, નોખત મડગડવા લાગી, તથા સંખનાદ થયો. એટલે રાજ્યએ શેષાથી હડી પોતાના વાહલા ઘોડાને બહાર કઢાવી ચોડેએક ફેરવ્યો. પછી દાતણુન્કરી, સ્નાન કીધું અને પોતાના ઇષ્ટદેવ શિવની પૂજા ઘણાએક બ્રાહ્મણોની સમક્ષ કીધી. પછી બ્રાહ્મણો વેદના મંત્રો ભણ્યા તેમજ રાજ્યએ ધારા પ્રમાણે દક્ષણ આપી. બહાર જે હજારો ગરીબ લુખે મરતા ભિખારીઓ એકઠા થયા હતા તેઓને અનાજ આપવાનો હુકમ કીધો. એ કામ થઈ રહ્યા પછી લુગડાં, ઘરેણાં પેહેરીને પોતે દરબારમાં જવા નિકળ્યા.

જે વિશાળ ઓરડામાં દરબાર ભરાયું હતું તે ઘણુંજ લાંબો, પોહોળો તથા શોભાયમાન હતો. તેમાં સ્ફટિકના કીર્તિસ્તંભો હતા. ભોંય ઉપર મોટીગાદી પાથરેલી હતી, અને તેના ઉપર સફેદ ચાદર ખીંચાવેલી હતી. બાજુઓ ઉપર તકિયા મુકેલા હતા, અને જે બાજુ તરફ રાજગાદી હતી તે તરફ રાજના કામદારોને માટે તેઓનાં જુદા જુદા હોદ્દા પ્રમાણે વધારે અથવા એકી ઊંચાઈની બેઠકો બનાવેલી હતી. રાજની ગાદી સંઘળાથી ઊંચી હતી; તે કિનખાખની બનાવેલી હતી; તથા તે ઉપરથી ચાદર બંગાળાની ઊંચામાં ઊંચી તથા મોઢામાં મોઢી મલમલની હતી. તકિયોપણ તેવોજ બનાવેલો હતો. પાસેની ગાદી યુવરાજ અથવા પાટવી કુંવરની હતી; પણ કરણ રાજને કુંવર નહોતો તેથી તે ગાદી બાકી પડેલી હતી. તેની પાસેની ગાદી ઉપર માધવ પ્રધાન બિરાજેલો હતો. તેણે આ વખતે મંદીસની પાઘડી તથા કિનખાખનો ડગલો પેહેરેલો હતો, અને મોતું, મોતી, હીરા તથા ખીજાં જ્વાહિરનાં ઘરેણાંની તેના શરીર ઉપર કાંઈ ખોટ નહતી. તેની પાસે મુગટધારી કાકોર તથા મહેલેશ્વરો એટલે પરગણાના માલીકો બેઠેલા હતા. એક બે મંડળિક રાજા પણ હતા. ખીજા તરફ હદેપુર, જોધપુર વગેરે ખીજાં રાજ્ય સંસ્થાનોમાંથી આવેલા સંધિવિગ્રહિકો, જેઓનું કામ લગાઈ તથા સજાઈ કરવાનું હતું, અને જે દરબારમાં તેઓ રહેતા હોય તેનાં કામકાજની બબર પોતાના રાજને કરવાનું હતું તેઓ; તથા સ્થાનપુરો જેઓ પારકા રાજ્યમાં જઈ ત્યાંના રાજ્યની નોકરીમાં રહેતા અને ત્યાંની બબર અંતર પોતાના રાજને કરતા તેઓ, પણ હતા. વળી ત્યાં સામંત એટલે સરકરી અમલદારો પણ બેઠેલા હતા; તેઓનો દરજ્જો તેઓના હાથનીએ નેઠલાં માણસ હોય તે પ્રમાણે ગણતો હતો. તેઓમાં મુખ્ય

છત્રપતિ, તથા નોખતવાળા, એટલે જેઓના ઉપર છત્ર ધરી શકાય તથા જેઓની આગળ નોખત વાગી શકે તેઓ હતા. એકતરફ તલવાર, કટાર, ખરછી, દાલ વગેરે શસ્ત્રવાળા સિપાઈઓ હતા. એ સિવાય બેદિયા, પંડિત, જ્ઞેશી વગેરે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો જુદા બેઠેલા હતા; અને એ સઘળાઓની સામેની બાજુએ ભાટ, ચારણો, દિયારા, ઘોડા ઉપર બેસતાં શિખવનારા, નાયતાં શિખવનારા, ભાંડ, બદુગરો, ઇત્યાદિ બેઠેલા હતા. વળી એક ઠેકાણે ગુણિકા અથવા વારાંગના પણ કિમતી વસ્ત્ર તથા આભૂષણ પેહેરીને બેઠેલી હતી. એ પ્રમાણે તે દિવસે દરબાર ભરાયું હતું. એટલામાં સોનાની લાકડીવાળા ચોખદારો આગળ ચાલી “રાજાધિરાજ, ખમાખમાજી, અન્તદાતા,” એવી નેહી પોકારતા સંભળાવવા લાગ્યા. તે શબ્દ સાંભળી દરબારમાંના લોકોને માલમ પડ્યું કે રાજા પધારેછે. રાજા દરબારમાં આવતાંજ તમામ દરબારી લોકોએ ઉભા થઈ જુદીજુદી રીતે તેને માન આપ્યું. ચોખદારો વધારે ખુશ પાડવા લાગ્યા, અને આખા દરબારમાં ગણગણાટ થઈ રહ્યો. રાજાજી ગાદીએ બેઠા. ચોખદાર બીજા લોકોને અંદર આવવા ન દેવાને દરવાજા આગળ ઉભા રહ્યા, અને દરબારી લોકો પોત પોતાને ઠેકાણે બેઠા.

કરણ રાજાની ભર જીવાની હતી. તેની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની હતી; તેનું શરીર પરમેશ્વરની કૃપાથી, તથા નાનપણથી અંગકસરત કીધાથી, પાતળું તથા જોરવાર હતું. તેની ચામડીનો રંગ ધણિવણો હતો. તે શરીરે લાંબો હતો. તેનું મોં લાંબગોળ હતું. તેનું નાક સીધું તથા લાંબું હતું. તેના ઓઠ નાના તથા બિડાયલા હતા, જેથી જણાતું કે તે ઘણો આગ્રહી, એટલે જે કામ મનમાં ધારે તે કર્યાવિના રહે નહિ, એવા સ્વભાવનો હતો. એ સ્વભાવને લીધે તે ઘણી વખતે ઉતાવળથી તથા વગર વિચારે કામ કરતો, તેથીજ તેનું ઉપનામ ઘેલો પડ્યું હતું. તેની આંખ જરા લાંબી હતી, અને હમેશાં રતાશ પડતી રહેતી, તેથી તેનું રૂપ કાંઈકે વિકાળ દેખાતું, અને તે જોઈને દુષ્ટ લોકો થથરી જતા. તેનામાં ક્ષત્રીનું ખરેખર લોહી હતું, અને તેની હિંમતનાં સઘળે ઠેકાણે વખાણ થતાં હતાં. તેમાં મુખ્ય જોડ એ હતી. એક તેનો ઉતાવળો તથા ઉન્મત્ત સ્વભાવ, અને બીજો વિષયવાસના. એ છેલ્લી જોડ તેની આંખ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી; તેમ તેની ખાનગી ચાલચલણથી એ વાત સઘળાને જાણીતી હતી. તેનું રૂપાળ વિશાળ

હતું, અને તેની ભંખર જડી તથા એકબીજાની પાસે આવી ગયેલી હતી તેથી તેનામાં દબતાને ગુણુ ટોપણુ બેનારને લાગતો. આ વખતે તેણે પોશાક બહો કિમતી પેહેર્યો હતો. માથાપર મંદીલની પાથડી પેહેરી હતી, તે ઉપર હીરા તથા મોતીનો શિરપેચ ખોસેલો હતો. અંગરખુઃ જરીનું હતું, અને એક કાશીની બનાવટનું શેલું કમરે વિંટાળેલું હતું, જેમાં સોનાના મિયાનની તથા હીરે જડેલી મૂઠવાળી તલવાર તથા હીરા મોતીએ જડેલું ખંજર ખોસેલું હતું. તેની ડોકમાં મોતીની માળાઓ તથા હીરાના કંઠા હતા. તેણે કિનખાખની સુરવાલ પેહેરેલી હતી, અને એક પગે સોનાનો તોડો હતો. બેઠા મખંમલના હતા તથા તે ઉપર સોનેરી ટીકડી ચોઢેલી હતી. તેને માથે મોરખીંછ હતાં, તથા આસમાસ એ ખીદમતગારો અંમર કરતા હતા. એવી શોભાથી કરણ રાજ ગાદીએ બિરાજેલો હતો.

દરબાર ભરાતાંજ ત્યાં એકેલા આદ્યજો આશીર્વાદના મંત્રો બોલવા લાગ્યા. તે પૂરા થયા પછી ગુણિકાએ થોડીવાર ગાયન ગાઈ, રાજનું મન રંજન કીધું. તે દહાડો દરોરાનો હતો. બાટે એક બાટે બિઠીને રામની લંડા બપર ચઢાઈ થઈ તેનું એક કવીત કહી સંભળાવ્યું. પછી બીજો ભાટ એક બીજું કવીત બોલ્યો, તેમાં પાંડવો વૈરાટ નગરમાં ગયા તેનું વર્ણન કીધેલું હતું. તે બેઠા પછી પડિતોએ વ્યાકરણનો થોડો વિવાદ ચલાવ્યો. પછી ચિતારાએ એક ધણી રૂપાળી સ્ત્રીનું ચિત્ર રાજને નજર કરી તેનું રૂપ વર્ણવ્યું. એ ચર્ચ રહ્યા પછી બીજું કાંઈ કામ તે દહાડે નહતું તેથી જુદા જુદા વિષય બપર સંવળા વાતો કરવા લાગ્યા.

આ સમયે કામ ચર્ચ રહ્યું ત્યારે સવારના દસ વાગવાના વખત થયો હતો. રાજનો જહરાગિન કાંઈ મંદ નહતો તેથી દરબારમાંથી તે બિઠ્યો. ચોળદારોએ ધારા પ્રમાણે નેટી પોદારી. કામદાર લોકો પાતપોતાને ઘેર ગયા; રાજને બોજનશાળામાં જઈ રૂપાના પાટલા બપર બેસીને સોનાની થાળીમાં ચથાચિત બોજન કીધું. ત્યાર પછી ખાનસાપારી તેજના વગેરે ખાધાં, અને સુવાના ઓરડામાં બેઠું પલંગ બપર બેઠો. તે વખતે ત્યાં એક ભાટ તથા એક આદ્યજ ને રાજ્યચક્ર હતો, તે દાખર તથા, તેઓને રાજને પોતાના પલંગ પાસે બોલાવ્યા. દરેકને જમ્યા પછી ધર્મ, નીતિ તથા રાજ્ય સુખથી ને વાતો ચાલ્યમાં લેવાની રીત ને આદ્યજોને મહોટે સાંભળવાની રાજને ટપ હતી, તેથી તે દિવસે રાજ

જોલ્યો: “ ગુરુ, આને શા વિષય ઉપર વાત ચલાવીશું.” ગુરુએ
 થોડો એક વિચાર કરી જવાબ દીધો, “ રાજધિરાજ, ઘણા દહાડા થયાં
 રાજાનો ધર્મ શો છે, અને રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ, એ વિષે આપ
 સાથે વાત કરવાનો વિચાર હતો, પણ અજસુધી તેમ કરવાની જોગવાઈ
 આવી નહિ તેથી આજે તે વિષય આપણે ચલાવીશું, અને આશા રાખું છું
 કે આપ મારી વાત શ્રવણ કરી તે પ્રમાણે ચાલવાને પ્રેરણા કરશો,” ભાટે
 પણ શાસ્ત્રમાંથી તો નહિ પણ લોકવ્યવહારથી એ વિષય ઉપર થોડું
 ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તેથી તે પણ જોર મહારાજ સાથે શામેલ
 થવાને જાગૃત થયો. જોર મહારાજે પેહેલાં મહાભારતમાંથી નિચે પ્રમાણે
 એક વાત કહી.

“ રાજાવિના કોઈ દેશ સુખી થઈ શકતો નથી. શરીરની સુખાકારી,
 સદ્ગુણ, કૃત્યાદિ કાંઈ કામ લાગતાં નથી. એ માણસ મળીને એકની
 મિલકત દબાવી પડે, અને માણસો એક બીજાને ઊપદ્રવ કરે; એ પ્રમાણે
 જેમ જુદા જુદા પ્રકારનાં માણસો એક બીજાનો નાશ કરે છે તેમ
 માણસો પણ એક એકનો નાશ કરે. એ પ્રકારે માણસો એક બીજા
 ઉપર જુલમ નિરંતર કર્યા કરતાં હતાં. તે વખતે તેઓ રાજા માગવાને
 બ્રહ્મા પાસે ગયાં. બ્રહ્માએ મનુને રાજા થવાને કહ્યું. મનુએ જવાબ
 દીધો, ‘ મહારાજ, હું પાપનાં કામથી બીહું છું. રાજ્યકારભારમાં જોખમ
 ઘણું, તેમાં વિશેષે કરીને હમેશાં જુદું જોલનાર માણસોને જવાબદારી
 બધારે છે.’ લોકોએ તેને કહ્યું, ‘ બીહીશોમાં, તમને બસારે બદલો આપીશું.’
 પશુઓનો પંચાશમે ભાગ, તેમજ સોનાનો તેટલાનો ભાગ તમને
 મળશે. અનાજનો દશમે ભાગ તમને આપીશું; અને તમારા ભંડાર
 માં વૃદ્ધિ કર્યાં કરીશું. કન્યા ઉપર ઘટવું દાણુ, તથા મુકદ્દમા અને
 જુગાર રમવા ઉપર કર આપીશું. વળી જેમ દેવતાઓ ઈન્દ્રરાજાને તાણે
 છે તેમજ દ્રવ્યવાણા તથા વિદ્વાન પુરુષો તમારા તાબામાં રહેશે. તમે
 અમારા રાજા થાઓ, તમે શક્તિવાન થશો. તમને કોઈ ભય પમાડી
 શકશે નહીં; અને જેમ કુમેર ચક્ષ્મોકો ઉપર સલાહસંપત્તી રાજ્ય
 ચલાવે છે તેમ તમે ચલાવશો. રાજાના આશ્રય નિચે રહીને રૈયત જે જે
 પુણ્યનાં કામો કરશે તે પુણ્યનો જોયો ભાગ તમને મળશે. એ પ્રમાણે
 જેમ શિષ્ય ગુરુને શ્રેષ્ઠ ગણે છે, દેવતાઓ ઈન્દ્રને ઉપરી માને છે, તેમ જોઓને
 જામી પદવી મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેઓએ રાજાને શ્રેષ્ઠ માનવો, કેમકે
 તે લોકોનું રક્ષણ કરનાર છે. બ્યારે તેઓ રાજાની સમક્ષ હોવા રહે ત્યારે

તેઓએ રાજનું પૂજન કરવું.’ એટલી વાત સાંભળીને ગ્રાધિષ્ઠ બોલી ઉઠ્યો ‘જન્મ, મરણ, આવૃત્તિ તથા શરીરનાં અવયવો રાજનાં અને બીજા લોકોનાં સરખાંજ છે, ત્યારે બળવાન શરા, પુરુષોએ રાજને શા માટે માન આપવું જોઈએ ? તથા તેનું પૂજન શામાટે કરવું જોઈએ ? અને રાજ સુખી અથવા દુઃખી હોય તે પ્રમાણે તેઓને સુખ દુઃખ શા માટે થવું જોઈએ ? એ પ્રશ્ન સાંભળીને ભીષ્મપિતામહે રાજની ઉત્પત્તિ સંભળાવી, અને તે ઉપરથી સિદ્ધ કરી શકે જગતનું કલ્યાણ રાજના ઉપર આધાર રાખે છે.”

રાજનાં આટલાં વખાણું તથા રાજ્યપદનું આટલું મહાત્મ સાંભળીને ભાટ ઘણાજ ખુશ થયો અને બોલ્યો: “સત્ય છે મહારાજ, રાજા તે બીજા પરમેશ્વર; પૃથ્વી ઉપર પરમેશ્વરનો મુનિમ. જેમ પરમેશ્વર આહે તે કરી સકે તેમ તે કરી સકે.” બ્રાહ્મણ બોલ્યો: “રાખ, એટલી ઉતાવળથી અનુમાન મા કર. સઘળા કરતાં અને રાજ કરતાં બધું બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. મનુસ્મૃતિમાં કહેલું છે કે રાજાએ જેહલા ઉડીને ત્રિવેદી બ્રાહ્મણની સેવા કરવી, અને તેઓના કહેવા પ્રમાણે કરવું.” ભાટ બોલ્યો: “પણ મહારાજ, મનુસ્મૃતિમાં આમ પણ કહેલું છે કે સૂર્યની પેઠે રાજા આંખ તથા અંતઃકરણને બાળી નાખે છે, અને પૃથ્વી ઉપર કોઈ પણ માણસ તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરી સકતું નથી. તે અગ્નિ તથા જળ છે; તે અપરાધી લોકોના ન્યાયનો દેવ છે; તે દ્રવ્યનો દેવ છે; તે જાનનો ઉપરી છે; તે આકાશનો ધણી છે; તે માણસના રૂપમાં શક્તિવાન દેવ છે; તેનો ક્રોધ થાય તો મૃત્યું બધું. જે શ્રેણીમાં પણ રાજા ઉપર દ્રુપભાવ દેખાડે તેનો નિઃશંક નાશ થશે. કેમકે રાજા તેનો નાશ કરવા તરફ જલદીથી પોતાનું મન લગાડશે.”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો: “એ ગમે તેમ હોય તોપણ બ્રાહ્મણને રાજાએ માન આપવું, અને તેઓના કલા વિના કાંઈ કામ કરવું નહિ. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે રાજા ગમે તેવા દુઃખમાં હોય તોપણ બ્રાહ્મણને કૈવિયા યમાન કરવા નહિ, કેમકે એકવાર તેઓ ક્રોધ્યા એટલે તેનો તથા તેના હાથી, ઘોડા, રથ, લશ્કર એ સઘળાનો તે તુરંત નાશ કરવાને સમર્થ છે. બ્રાહ્મણો જો ક્રોધે, તો બીજા પૃથ્વીઓ તથા પૃથ્વીપતિઓ કરી સકે, તથા બીજા દેવ તથા માનવને ઉત્પન્ન કરી સકે, એવા બ્રાહ્મણ ઉપર જીલમ કીધાથી ક્યા રાજાને દ્રવ્ય મળી સકે ? વળી મનુ કહે છે કે બ્રાહ્મણની શક્તિ તેનાજ ઉપર માત્ર આધાર રાખે છે, તે

રાજની શક્તિ જે બીજા માણસોવડે છે તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, માટે પોતાની શક્તિવડે બ્રાહ્મણો પોતાના શત્રુઓને વશ કરી સકે છે. જે બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છે તેને કોઈ મહાવ્યથા કરે તો તેને રાજની આગળ ફરિયાદ કરવાની જરૂર નથી, કેમકે તે પોતાની શક્તિવડે વ્યથા કરનારને શિક્ષા કરી સકે છે. બ્રાહ્મણ ગમે તેવો અપરાધ કરે તોપણ તેનું શાસન બીજા લોકોના જેટલું નથી. મનુસ્મૃતિમાં લખેલું છે કે, બ્રાહ્મણ ગમે તેવો અપરાધ કરી હોય તોપણ રાજ્ય તેના પ્રાણનો ધાતુ કરવો નહિ. અપરાધી બ્રાહ્મણને તેના રાજ્યમાંથી કાઢી મુકવો. તેની સઘળી મિલકત પણ રાજ્યથી જપ્ત કરી સકાય નહિ, તથા તેના શરીરને દુઃખ દઈ સકાય નહિ. ક્ષત્રી બીજા ઠેકાણે કહેલું છે કે પૈસા વગર મરી જતો હોય તોપણ વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણ પાસેથી કંઈ પણ કર વસુલ કરવો નહિ.”

ભાટ આ ઉપરની વાત સાંભળીને છક થઈ ગયો. તેણે બ્રાહ્મણની સત્તાવિષે આટલું બધું સાંભળ્યું નહતું. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આ લાડુ ભટને પરમેશ્વરે તો ઘણો અખતિયાર આપ્યો દેખું, અને એ વિચારથી તેના મનમાં એ ભટ લોકો ઉપર અદેખાઈ આવી. પણ તેની સામે શાસ્ત્રનાં વચન કંઈ તેને માલમ નહતાં તેથી તે બોલ્યો: “હવે એ વાત તો ઘણી થઈ; હવે રાજ્ય શું શું શિખવું જોઈએ તે હું કહી સંભળાવું છું. ધારના રાજની સેના પ્રૌઢ ભરૂંહરી તથા વિક્રમાદિત્યને શું શું શિખવવાની મરજી હતી તે વિષે ભરતખંડનો ઇતિહાસ લખનાર ઋત્યુજય નિચે પ્રમાણે કહે છે:—

“તેણે પોતાના બે છોકરાઓને પાસે બોલાવી તેઓને જે અભ્યાસ કરવાનો હતો તેવિષે સારી શિખામણ આપી, અને કહ્યું: ‘તમારે ઘણો ઉદ્યમ કરી વ્યાકરણ, વેદ, વેદાંત, વેદાંગ, ધનુર્વિદ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર, ગાંધર્વવિદ્યા, ગુદી ગુદી કળા તથા હાથની કારીગીરી, હાથી તથા ઘોડા ઉપર બેસવાની તથા રથ હાંકવાની વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો. બધા પ્રકારની રમત, દોડવું, કુદવું, કિલ્લાઓને ઘેરો ઘાલવો, લશ્કરનાં ટોળાં બાંધવાં, તથા તેઓને તોડવી, એ સઘળામાં પ્રવીણ થવું. હરેક રાજ્ય ગુણ મેળવવા. શત્રુની શક્તિનો નિશ્ચય કરતાં શિખવું યુદ્ધ કરતાં, મુસાફરી કરતાં, મોટાં મહાસેના આગળ બેસતાં, કંઈ તકરારી વાતના તકરાર પ્રમાણે ગુદા ગુદા ભાગ કરી નાખતાં, બીજા રાજ્યો

સાથે સંબંધ કરતાં, નિરપરાધી અને અપરાધીને ઓળખતાં, દુષ્ટને યથાયોગ્ય શિક્ષા કરતાં, તથા સંપૂર્ણ ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવતાં શિખવું. અને તમારું મન ધણું ઉદાર રાખવું. પછી તે છોકરાઓને નિશાળે ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષકોના હાથ નીચે મોકલ્યા. ત્યાં તેઓ ખરેખર કીર્તિવંત થયા.”

રાજાએ ઉપલી વાતના પાછલા ભાગમાં ઉપરાજીપરી અગાસાં ખાવા માંડ્યાં. તે વખતે શરદ મહીનાનો આકરો તડકો પડતો હતો તેની ગરમીની અશક્ત કરનારી અસર તેના શરીર ઉપર લાગી, અને રાજાની ટેવ પણ મદદે આવી તેથી ભતૂંહરી તથા વિક્રમાદિત્ય અને કીર્તિવંત થયા તે તેણે સાંભળ્યું નહિ. ભીંટે જ્યારે વાત પુરી કરી રાજાના મહોં સામું જોયું ત્યારે તેની વાત ધ્યાન આપી સાંભળવાને બદલે તેને મીઠી નિદ્રાને વશ થયેલો દીઠો. તે જોઈ ભાટ તથા ખાંસણ ચોરડામાંથી બહાર ગયાં, અને રાજાને મુખેથી ઊંધ કાઢવા દીધી.

જ્યારે રાજા નિદ્રાદેવીને વશ થઈ આલોક તથા પરલોકને વીસરી જઈ મૃત્યુથી ઉતરતી અવસ્થામાં પડેલો હતો તે વખતે કિલ્લા આગળ તથા શહેરમાં ભારે ગંડઅડાટ થઈ રહી હતી. લોકો ઘણા ઉમંગથી સારાંસારાં લુગડાં પેહેરી, નવી રંગેલી પાંચડીમાં જીવારા ખોસી, તથા નવા જોડા પેહેરી કેટલાએક એકલા તથા કેટલાએક નાનાં નાનાં છોકરાને સાથે તેડી સ્વારી જવાના રસ્તા ઉપર કોઈ ઓટલા અથવા દુકાન ઉપર બેસતા હતા. કેટલાએક રજપૂત તથા ખીન્ન લશ્કરી લોકો હથિયાર કમરે આંધી ને ઘણા ડોળથી ફરતા હતા. ભીલ, કાઠી, કોળી વગેરે જંગલી લોકો તરત ખસી જઈને રસ્તો આપતા. ઢેડા તથા તેથી હલકી ગંતિના લોકો “ખસો આપજી” એ પ્રમાણે જુઓ પાડી ધીમે ધીમે રસ્તો કરી જતા, અને લોકોને તેઓને વાસ્તે ખસવું પડતું તે વખતે તેઓને ગાળ દીધા વિના રહેતા નહિ. ઘણીવાર કોઈ લોકો અથવા હાથી ભડકતો ત્યારે લોકોમાં દોડાદોડી થતી, અને છોકરાં ચીસાચીસ પાડતાં. મોટા કામદારોનાં બંધરાં સુખાસનમાં બેસી તેમના ઘણીનાં સગાં, મિત્ર, અથવા ઓળખીતાનાં ઘરે હોય ત્યાં જતાં. ગરીબ તથા વયલા વાંધાનાં લોકોની આયડીઓ ખુલ્લી રીતે ચાલતી જતી, પણ તેઓને રસ્તામાં કોઈ ઉપદ્રવ કરશે એવી કાંઈને દેહેશત નહતી. ઓટલા તથા બારીઓ લોકોથી ભરાઈ ગયાં હતાં. બાકીના લોકો કેટલાએક છાપરા ઉપર અને કેટલાએક ઝાડો ઉપર ચઢીને બેઠા હતા; અને ઘણાએક રસ્તાની બાજુએ

એ હાર કરી ઉભા રહ્યા હતા. દુકાનદારોએ દુકાન ધોળાવી, રંગાવી, તે ઉપર તોરણ બાંધી સઘળો માલ બાહાર ફાંટેલો હતો; તેમજ રેહેવાનાં ઘરો પણ ઘણાંએક રંગાવેલાં તથા ઘણું કરીને સઘળાં ધોળાવેલાં હતાં. એ પ્રમાણે શહેરમાં સ્વારી જોવાની તૈયારીમાં લોકો એકા તથા બીજા હતા. કિલ્લા આગળ કાઠિયાવાડી, સિંધી, કચ્છી તથા કાચુલી શણ-ગારેલા અને ઘણા ઉમદા જીનવાળા કેટલાએક ઘોડો, ખંખારતા, કેટલા એક નાયતા, કેટલાએક ભોંય ઉપર પગ ઠોકતા, તથા કેટલાએક કાવો ફર્યા કરતા હતા. હાથીઓથી બીજા રેહેવાતું ન હોય તેમ એક જગાથી બીજી જગાએ જતા, કેટલાએક તેના અતિ બળથી મસ્ત થઈને ડોલતા, તથા કેટલાએક સુંડ હલાવી ઊંચી કરી આસપાસના લોકોને નસાડતા હતા. સુખાસન એક કોરે મૂકીને ભોંઈ લોકો આણી-ગમ પેલીગમ મોજ કરતા ફરતા હતા. સ્વાર તથા પાયદળ સિપાઈ સઘળા હથિયારબંધ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. રાજા ફરણે સવારે જે લુગડાં ધરેણાં પહેર્યાં હતાં તેનાં તેજ હમણાં પણ તેના શરીર ઉપર હતાં. વિશેષ એટલુંજ કે બહાર કોઈની નજર ના લાગે માટે હાથે કેટલાંએક મંત્રેલાં માદળિયાં બાંધેલાં હતાં. રાજાનો હાથી ઘણોજ પુષ્ટ તથા બીજા સૌ કરતાં ઊંચાઈમાં વધારે હતો. તેના ઉપર સોનેરી ઝુલ નાંખી હતી. તેના પગમાં સોનાનાં કડાં ધાલેલાં હતાં. તેના કુંભસ્થળ ઉપર મોતીની માળાઓ બાંધેલી હતી. હાથી ઉપરનો મેઘાડખરતમામ રૂપાનો સોને રસેલો હતો, તથા તેમાં કેટલેએક ઠેકાણે રત્નો જડેલાં હતાં. રાજાની પાછળ મધ્ય પ્રધાનજી ચંમર લઈને બેઠેલા હતા, અને તેનો પોશાક તથા ધરેણાં સવારના જેવાંજ હતાં. સ્વારીની આગળ નોબત તથા ડાંકા વગાડનારા જાંઠ અથવા હાથી ઉપર બેઠેલા હતા. નોબતની આસપાસની ઝુલ કિનારીદાર લુસડાંની હતી, અને તેના વગાડનાર પણ સઘળા બાંકા બનીને બેઠેલા હતા. તે પછી સ્વાર તથા સિપાઈઓ આવ્યા. પછી શહેરનાં મુખ્ય માણસો તથા દરબારના કામદાર લોકો ઘોડા, રથ, વગેરે વાહનપર બેસીને ચાલ્યા. વચમાં વચમાં મેલ, ભાંડ વગેરે હલકા લોકો પણ મોટો ઠાઠમાઠ કરી ચાલતા હતા. છેલ્લે હાથી ઉપર રાજા આવ્યો. સ્વારીમાં ઘણીએક તરેહનાં વાજી વાગી રહ્યાં હતાં, તેમાં રણસિંગડાં, લુંગળ; શરણાઈ વગેરેનો અવાજ બહાર નિકળી આવતો હતો. રાજા સઘળા લોકોને આખે રસ્તે માથું નમાવતો જતો હતો, અને લોકો તેને જોઈને નીચા બળી નમતા તથા હરખતો પોકાર કરતા હતા. કેટલાએક લોકો જેઓ જાંચી બારીઓમાં બેઠેલા હતા તેઓ

વધારી કીધી. રાત્રે રાજા પોતાની રાણી સાથે જમતો, માટે ત્યાં બીજું કોઈ નહતું. રૂપાના પાટલા મંગાયા, અને મુખ્ય રાણી સોનાની થાળીમાં જમવાનું પીરસીને લાવ્યાં. જમી રહ્યા પછી સીસાઓ તથા વાડકા આવ્યા તેમાં દરખ તથા મહુડાનો દારૂ રાજાએ ઘોડોઘોડો પીધો. ખાંઈ રહી હતી ત્યાં ઘોષ, રાજાએ પાનસોપારી ખાધી, અને ત્યાર પછી આખા શરીર ઉપર ચંદન તથા મળિયાગરાનો લેપ કીધો. તે થઈ રહ્યા પછી એક રૂપાની સાંકળનો હિંડોળો તે ઓરડામાં હતો તે ઉપર રાજા આરામ લેવા બેસી સુતો. પાસે રૂપાની સુંદર દીવીઓ ઉપર દીવા જળતા હતા તેથી આખા ઓરડામાં ઝળઝળાટ થઈ રહ્યો હતો. એ ઓડાનાં બારણાં આગળ ચોકીદાર બેઠા હતા, તેઓ રાત્રી હવે સુષ્પ જશે એમ ધારતા હતા. પણ ઘોડીવાર પછી રાજા હિંડોળેથી ઉઠ્યો, અને એક હલકા રજપૂતનાં લુગડાં રાખેલાં હતાં તે તેણે પહેર્યા, તેણે પોતાનું મોં છુપાવવાને બુકાની બાંધી, અને પગે જુના બેડા પહેર્યા. પછી એક ખવાસને બોલાવી હુકમ કીધો કે આજ રાત્રે વીરચર્યા કરવાને એટલે નગરચર્યા જોવાનો મારો વિચાર છે માટે એક લોટામાં પાણી ભરી લઈને મારી સાથે આવવું. ખવાસ હુકમ પ્રમાણે જલદીથી તૈયાર થયો, અને તે તથા રાજા બંને મેહેલને પાછલે બારણેથી નિકળી પડ્યા.

તે વખતે દોઢ પોહાર રાત ગઈ હતી, અને દુકાનદારો દુધનું બધું કરી પોતપોતાને ઘેર જતા હતા. લોકો પોતપોતાના ઘરમાં જ હતા, અને આજો દાહાડો રજાજેલા તેના થાકથી ઘણાએક તે સુષ્પ ગયા હતા. કેટલાએક બારીએ એસી પડોસીઓ જોડે તડાકા મારતા હતા. કેટલેક ઘેર બાયડીઓ એકઠી થઈ માતાના ગરબા ગાંતી હતી તે જોવા તથા સાંભળવા કેટલાએક લોકો બહાર મોં ઉઘાડી મુકીને ઉભા હતા, અને ગરબાના વિષય, તે ગાવાની રીત, તથા ગાનારીઓના ધાંટા ઉપર ટિકા કરતા હતા. સાંકડી ગલીઓ તથા ઉજડ રસ્તાઓમાં બુકાની બાંધેલા માણસો ચુપકીથી ફરતા હતા, અને લાગ કાપે તો પારકો માણ પોતાનો કરવાનો તેઓનો ધરાવો જણાઈ આવતો હતો. એ સમયે રાજાએ જોયું, અને તેમાંની ઘણીએક વાતનો બંદોબસ્ત કરવાનો પ્રધાનને હુકમ કર્યો એવો તેના મનમાં નિશ્ચય કીધો. રાત્રી સંખંધી વાત કોઈ પણ ઠેકાણે તેના સાંભળવામાં આવી નહિ. જ્યાં જ્યાં કાંઈપણ વાત થતી

છોકરાંની આગળ કેવી અવસ્થા થશે તે વિષે ઘણી ફિકર કરવા લાગ્યા, અને છેલ્લે ભાગ વેહેંચવામાં બોલચાલ ઉપરથી ગાળાગાળી, અને ગાળાગાળીથી મારામારી ઉપર આવી ગયા, અને જો કેટલાએક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો ત્યાં કજીયો પતાવવામાં ત હોત તો થોડું લોહી પણ અપરાજીત દેવીને અર્પણ થાત.

એ બ્રાહ્મણોને લડતા તથા શૌર બકોર કરતા રહેવા દઈને રાજાની સ્વારીની સાથે આપણે પણ પાછા વળીએ. સ્વારી થોડી આગળ ચાલ્યા પછી રાજાએ પાછા ઉતરીને ગદેચી માતા એટલે કિલ્લાનું રક્ષણ કરનારી દેવીનું પૂજન કરી ફરીથી ત્યાંના બ્રાહ્મણોને દુક્ષણ આપી. ત્યાંથી સ્વારી ચાલી તે ઠેક કિલ્લા સુધી આવી પોહોંચી ત્યાંસુધી અટકી નહિ. કિલ્લા આગળ એક મોટું યોગાન હતું ત્યાં લાખો લોકો એકઠા થઈ રહ્યા હતા. ત્યાં સ્વારો, પાયદળ, ઘોડા, હાથી અને છેવટે રાજાનો હાથી એ સઘળા ઉભા રહ્યા. પછી એક દેકાણે, મલો, જેઓ આખા વરસ સુધી દુધ દહીં થી આઠખાઠને જાડા થઈ ગયા હતા તેઓ કુસ્તી કરવા લાગ્યા; તે જોવાને લોકોનું એક મોટું ટોળું ત્યાં એકઠું થયું હતું. એક દેકાણે બે સ્વાર ઘોડા ઉપર બેસીને જુદું યુદ્ધ કરતા હતા. બંનેની પાસે ખુદી અણીના ભાલા હતા અને તેઓ એક હાથમાં ગેંડાના આમડાની ઢાલ પકડી લડતા હતા, તેમાંથી સામાવાળાના ભાલાના અડધાથી જે પડી જાય તે હારે, અને લોકો તુરત તાળી પાડી યુમાયુમ. ફરી મુકે. એક રજપૂત સ્વાર ભાલાવાળાની સામ તલવાર લઈને લડ્યો. અને તલવારની અણીવતી તે સામ માણસને વગાળા સિવાય તેણે ઘોડા ઉપરથી ઢોળી પાડ્યો. કેટલાએક ઢોળી સિપાઈઓ સામે માટીનું ચક્ર મુકી તેમાં તીર થીંછા સુદ્ધાં પેસે એવી શરતે આદેશી તીર મારતા હતા. કેટલાએક સ્વારો પોતાના ઘોડાને કાવોજ ફેરવ્યાં કરતા; કેટલાએક તેઓને નચાવતા; કેટલાએક ઘોડાને થોડુંક દોડવી પાછા લાવતા. એ પ્રમાણે ત્યાં ગમત થઈ રહી હતી. આસરે જોઈ કલાક સુધી કસ-રત કરી સ્વાર લોકો તથા સિપાઈઓ રાજાને જુદાર કરી પોતપોતાને દેકાણે ગયા. તમાશગીર લોકો તે દહાડાની હકીકતની વાતો કરતા તથા સ્વારીની ટિકા કરતા કરતા પાછા વળ્યા. રાજા હાથી ઉપરથી ઉતરી મેહેલમાં જઈ લુગડાં ધરેણાં ઉતારી દેવની પૂજા કરી આરતી ઉતારી ચંદ્રશાળામાં ગયો, અને જોજન કરવાની

તું ધણીથી એકદમ જતો નહિ રહે, તો અમે બધાં મળીને તને ચીરી નાખી તારા ઘોડીની ઉત્તણી કરીશું.” રાજા કરણ એવી રાંડોથી બીહો એવો નહતો. મિયાનમાંથી તંબવાર કાઢીને તેણે જુસ્સાથી કહ્યું, “હું ક્ષત્રી રાજપુત્ર, આખા ગુર્જર દેશનો રાજા કરણ વાઘેલો છું, અને તમે મારા રાજમાં રહો છો તેથી મારી રેખાં છો, મારે હું તમને આજ્ઞા કરું છું કે તમે સઘળાં ટાણ છો તે તુરત મને કહો.” વંત્રીઓએ બાણ્યું કે આ તો દેશનો ધણી છે, તેથી તેઓ સઘળી તેની આગળ હાથ જોડીને ઉભી રહી, અને તેઓમાંથી એક બોલી, “રાજાધિરાજ! અમે વાણિયા બ્રાહ્મણની બાયડીઓ હતી, પણ અમે સઘળી સુવાવડમાં મરી ગઈ, અમારા ધણી બીજવાર પરણ્યા, તેથી તેઓએ અમારી પાછળ થોડુંક ક્રિયા કરી નહિ. મારે અમારી આ અસદ્ગતિ થઈ છે; મારે હું રાજા! જે તું તેઓને કહી તેઓની પાસે અમારે સાર નારાયણજી સરાવશે તોજ અમારો ઉદ્ધાર થશે.”

રાજાએ તેઓના ધણીનાં નામ લખી લીધાં, અને તેઓને વચન આપ્યું કે હું તમારો જલદીથી આ ગતીમાંથી છુટકો કરાવીશ. વંત્રીઓ એ સાંભળીને એટલી તો ખુશ થઈ કે તેઓ સઘળી બોલી ઉઠી. “રાજા તું માગ જે માગે તે આપીએ.” રાજાએ પોતાના ભવિષ્યની વાત પુછી; ત્યારે એક વંત્રીઓલી, “મહારાજ! અમને ભવિષ્યનું ઘણું જ્ઞાન નથી, તો પાગુ જ્યારે તમે અમારા ઉપર આટલો ઉપકાર કરીશો છો ત્યારે અમે પણ તમને એક શિખામણ દઈએ તે પ્રમાણે તમારે ચાલવું. તમે જાણો છો કે બાયડીઓથી જંગલમાં ઘણી ઉથલ પાથલ થઈ છે. સીતાને રાવણ દરી ગયો તેથી લંકાનો નાશ થયો, અને રાવણનું મૃત્યુ થયું. દ્રૌપદીનાં ચીર દુષ્યંધને બરી સભામાં ઉતરાવ્યાં તેથી કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ થઈ તેમાં કૌરવોનો અને તેઓનાં તથા પાંડવ તંત્રનાં કરોડો માણસોનો નાશ થયો. મારે હું રાજા! બાયડીથી બહુ સમાલીને ચાલવું, અને તેઓ સાથે જેમ અને તેમ થોડા સંબંધ રાખવો.

કરણ રાજા એટલું સાંભળી પાછો વળ્યો, અને આખે રસ્તે આ બનત્ય વિષે એટલા બધા વિચારે તેના મનમાં આવ્યાં કરીશ કે તેણે રસ્તો કાંઈ બદલ્યો નહિ. તે એક યંત્રની પેઠે આગળ ત્યાહ્યાંજ કરત, પણ એક મેદા-દેવના દેવસ્થાન આગળ બારેબીડ થઈ હતી ત્યાં લોકોની ઉપર તે અચડાયો ત્યારે તેને બાન આવ્યું. આસપાસ જોઈ બીડ થવાનું કારણ લોકોને પુછ્યું ત્યારે એક વળે જવાળ દીધો કે દેહેરામાં વૈરાટપર્વનું નાટક થાય છે તે જોવાને લોકો મળ્યા છે. નાટકનું નામ સાંભળીને તે જોવાનું તેને મન થયું, અને

હતી, ત્યાં સ્વારીનીજ વાત ચાલતી હતી, તેમાં સઘળાં તેના રૂપ, ગુણ, લુગડાં, ધરેણાં, ઇત્યાદિનાં વખાણ કરતા હતા. એટલું સાંભળી રાજાનું મન તૃપ્ત થયું નહિ તેથી ગ્રેહર બહાર ચાંદનીમાં ફરવા જવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો.

ફરવાનને થોડા પૈસા આપી ફરવાજો ઉઘડાવ્યો, અને મેદાન ઉપર નિકળી ગયો. તે દહાડે શરદ મહીનાનો સંક્રમણ થયો હતો. આકાશ ઘણુંજ નિર્મળ હતું. ચાંદરણાથી અંધ મેદાન રૂપેરી રંગનું હોય એમ દેખાતું હતું; તેમાં વચમાં વચમાં ઘાસ ઉગેલી લીલી જગા હતી તે ગૌરવણીની જમીના હાથ ઉપર લીલમની વીંટીના જેવી માલમ પડતી હતી. તે ડેકાણે ક્રોધ પ્રાણી નજરે પડતું નહતું; પણ પાણીના ખાખોચિયામાંથી દેડકાઓ ડેડુંડેડું કરતા હતા, કંસારીઓ જગાએ જગાએથી બંધ ન પડે એવો અવાજ કરતી હતી, અને કોઈ કોઈ ડેકાણેથી સાપનો શબ્દ પણ સંભળાતો હતો. એવી રીતે રાત રમણિક લાગતી હતી. આગળ ચાલતાં તેઓ સ્મશાન પાસે આવી પોહોંચ્યા, ત્યાં ચાંદરણામાં ઝાડોની છાયાથી અંધારું પડતું હતું; અને સ્મશાન એ નામથીજ તે જગા ભયાનક લાગતી હતી. ત્યાં ઉભા રહીને રાજાએ ફર નજર કીધી તો એક ઝાડ નીચે મોટું તાપણું તેના જમવામાં આવ્યું, અને તે બળતાંની આસપાસ કેટલાંએક બધરાં કુંડાળું ફરતાં તેણે જોયાં. રાજાને તે તમાશો જોવાની ઘણી મરજી થઈ. તેની પાસે તલવાર તથા ખંજર હતાં તેથી તેના મનમાં ખીહીક થોડી હતી. અવાસ તો તેનેમને ધ્રુજવા લાગ્યો, અને હાથ જોડી બોલ્યો, “મહારાજ, એ તો કોઈ ઝાડણી, યક્ષણી, પિશાચ, વંતરી, અથવા એવી કોઈ આયડીઓ હશે, માટે તેઓની પાસે જવામાં કાંઈ ફળ નથી.” પણ કરણ એક વાત માથામાં લેતો તે કહી છોડતો નહિ, અને વળી ખીહીને ત્યાં ન જવાથી રજપૂતની આહાદુરીને કલંક લાગે, માટે ગમે તે થાય તેપણુ જવું એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તે આગળ ચાલ્યો.

જ્યારે તે ટોળાં આગળ જઈ પોહોંચ્યા ત્યારે જઈ સઘળી આયડીઓ કોધાયમાન થઈ સ્થિર ઉભી રહી, અને રાજાની સામા ડોળા કાઢીને બોલી, “અલ્યા માનવી, તું રંક હોય કે રાજા હોય, પણ ઇહાં તારે આવવાનું શું કામ હતું? તેં અમારી રમતમાં કેમ ભંગ પાડ્યો? શું તું તારે ઘેરથી રીસાઈ આવ્યો છે? શું આટલી નાની ઉંમરમાં તું આવર્ણથી કંટાળી ગયો છે કે મોતના જડામાં આવી ફસાઈ પડ્યો?”

ડવા લાગ્યા. ચંદ્ર તો તે પેહેલાં અસ્ત થયેલો જ હતો. શુક્રનો તારો જોને વિષે
 ગામડિયા. લોકો કહે છે કે, ચંદ્રમા મુઝ્યા પછી એ તેની જગો સાચ-
 વશે, તે થોડી મુદત સુધી હિંમત રાખી હોતો રહ્યો, પછી તે પણ
 જલદીથી ભરાઈ ગયો. સૂર્ય દેવતાને આદરમાન આપવાને પૂર્વ તરફ
 વાદળાંમાં ધંદ્રરાજએ ઘણા ભભકદાર, રંગના સાથિયા પૂર્યા. તળાવોમાં
 કમળનાં પુલ ખીલી તેઓએ પોતાના સૂર્ય પિતાને મળવાને પોતાનાં
 મહોડાં પૂર્વ તરફ ફેરવ્યાં. કુમુદનીનાં પુલની પાંદડી ખીડાઈ જઈ નિચે
 નમી ગઈ. પોતાની પ્રિયાને ખીસેલી જોઈ ભભરાયો કમળની આસ-
 પાસ ફરી, ગુંગળું કરવા લાગ્યો. ચંપા, ચંપેલી, મેવતી, માલતી વગેરે
 પુલોમાંથી મંદ મંદ મુગધે શીતળ વાયુની સાથે ઘસડાઈ આવીને
 નાસિદે પ્રિયને મળી ધીધી. દેડાણે દેડાણેથી દિવાકરના ચોખદાર કુક-
 ડાઓએ નેટી પોકારી. ચક્ષીઓ માળામાંથી નિકળી ચીંચી કરવા લાગી.
 કાગડાઓ કાકા, બોલવા લાગ્યા. પાંજરામાંનાં પોપટ, મેન-
 ઇત્યાદિ પક્ષીઓએ મીઠા બોલથી પોતાના ઘણીને જગાડ્યા; અને વાડીઓ
 તથા ઝાડીઓ સુંદર નાદવાળાં પક્ષીઓના શબ્દથી આનંદકારક થઈ
 રહી. દેવસ્થાનોમાં દેવને જગાડવાને નોખત તથા શંખ વાગવા લાગ્યા.
 શેહેરમાં ગરીબ લોકોના ઘરમાં ઘંટીનો ઘોર તથા તેની સાથે ઘળનાર
 આયડીઓનો શૌર થઈ રહ્યો. કેટલાએક સવારે મુતા મુતા પ્રજ્ઞાતિયાં તથા
 ખીજાં ભજન ગાતા હતા. છીપા, સોની, લુહાર, કંસારા વગેરે ઉઘમી
 લોકોએ તે વખતે હથોડા દોડી શેહેરના તે ભાગને ગળવી મુક્યો હતો.
 કોઈ કોઈ ઘરમાં એક અથવા વધારે આયડીઓ બેસીને ઘરમાંના લાંબો
 મુદત ઉપર મુએલા માણસને વાસ્તે અમથો રાગડો કાઢી જુદું રડતી હતી,
 કેમકે તેઓની આંખ તેઓના મહોને જવાબ દેતી નહતી. કોઈ કોઈ
 ઘરમાં દહીં વસોવવાનો શબ્દ સંભળાતો હતો. રાજના મેહેલમાં ચોધ-
 ડિયાં વગેરે ખીજાં વાજીનો વાગી રહ્યાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓ ઓઠલે બેસી
 પાનાં હાથમાં રાખી ધુલુતા ધુલુતા આગલા દહાડાનું શિખેલું ફરીથી
 વાંચી જતા હતા. વાણિયાના છોકરા પોતાના અક્ષર ઠેરવવાને વાસ્તે
 દોપીસ્તાં લખવા બેઠાં હતા. ગાય, ભેંસ ઇત્યાદિ પશુઓ ગળાના બંધ
 છુટયાથી આનંદમાં ગોવાળિયાની પાછળ ચરવા જતાં હતાં. કુળવંતી
 સારા સ્વભાવની આયડીઓ હડી પોતાનાં ઘર વાળી ઝાડી પોતાનાં છોકરાં
 તથા ઘણીને સુખ આપવાનાં સાધન કરવામાં પડેલી હતી; તેમ દુષ્ટ
 શંખાણી આયડીઓ બખડતી, ફફડતી, છોકરાંને ગાળ દેતી, તથા માર

ખવાસને બોલાવી ખંને જણ દેહેરામાં ગયા, તથા ધક્કામુકી કરી ઊભા રહ્યા તે તાં વૈાટ રાજની સભા મળી હતી, અને પાંડવો એક પછી એક જુદો જુદો વેશ કરી રાજની પાસે નોકરી માંગવા આવતા હતા. નાટકની ગમતમાં રાજ એટલો ખધો લીન થઇ ગયો કે લત્રીની વાત તે તમામ ભુલી ગયો. કેટલીકવારે ખવાસને અશીશને લીધે ઝોડાં તથા અગાસાં ખાતો જોઇને રાજને પણ અગાસાં આવવા માંડ્યાં, અને એક પોહોર રાત રહી છે એમ સાંભળીને તેણે પાછળ મેહેલ ઊપર જવાનો દરાવ કીધો. જતાં પેહેલાં માહાદેવનાં દર્શન કરવાને દેહેરા તરફ ગયો, પણ આરણ્ય આગળ જાય છે એટલામાં ઝમઝમાટ કરતી આવતી સ્ત્રી જોઇને તેની મરજીથી ઊપરાંત તે ત્યાંજ ઊભો રહ્યો, અને તેની શુદ્ધિ બિડી ગઇ. તે સ્ત્રી ખરેખરી પદ્મની હતી. જ્યારે તે સ્ત્રી દેહેરામાં ગઈ અને જ્યારે કરણને બોલવાની શુદ્ધિ આવી ત્યારે તે સ્ત્રી કાણ હતી તે વિષે તેણે ખવાસને પૂછ્યું. તે ખવાસે જવાબ દીધો:—“મહારાજ, એ તો આર્યણા પ્રધાનજી માધવની ધણીઆણી છે, અને તેની પાછળ ચાકરના હાથમાં સોનાની થાળી હતી, તેમાં ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ, નૈવેદ્ય હતું તેથી તે પુજા કરવા આવી હશે.” વિજળીનો આચક્રો લાગ્યો હોય તેમ આ સાંભળીને કરણ ચમક્યો, અને બોલ્યો:—“માધવની ધણીઆણી !!! પેલા માધવની !!! એ વાત બખરી છે ? તું જુહું તો બોલતો નથી ? આ રાજ્ય મંદિરમાં વાસો કરવા-લાયક, એ રાજ્ય મેહેલનું આગણું દીપાવે એવી સ્ત્રી એક બામણના ઘરમાં ! એવો વિચાર કરતો કરતો કરણ પોતાના મેહેલમાં જઈ હિંડોળે બેસતો, પણ તેને જરાપણ નિદ્રા આવી નહિ.

પ્રકરણ ૩ જું.

જ્યારે કરણના મનની અવસ્થા આવી હતી તે વખતે બહાર રાતનો અમલ ઉતરીને રાત તથા દહાડાની મર્યાદાની વચ્ચેનો તકરારી વખત થયેલો હતો. આકાશ કેવળ સ્વચ્છ હતું. અરણ્યે સોનાની કુંચી-વડે પૂર્વ દિશાનો મોટો દરવાજો ઉઘાડ્યો, અને સુતી દુનિયાને જાહેર કીધું કે હવે સૌને કામે વળગવાને વખત થયો છે. અરણ્ય સારથી આવ્યો એટલે તેની પાછળ સૂર્યનારાયણ રથમાં બેસીને જલદીથી આવશે એવું જાણીને રસ્તામાં રમતાં છોકરા મેહેતાજીને આવતા જોઈ નાસી જાય છે તેમ તારાઓ એક પછી એક પોતાનું મહેલું સૂતા-

ભારથી પણ મરડાઈ જશે એવી તેના શત્રુઓને પણ શિક્ષક લાગે. તે અહાર વર્ષની ભરખુવાનીથી પ્રદુષિત થયેલી હતી; અને તેનું નામ રૂપ-સુંદરી તેના રૂપને યોગ્યજ હતું. પણ તે માધવની સ્ત્રી આ વખતે ચિંતાતુર થઈ શા માટે બેઠી હતી? આજે સવારે વેહેલી ઉઠી ત્યારે તેનો ધણી ડાંઘ ડામસર ગામ જવનો, તેથી તે નીચે ઉતરેલો હતો, માટે ધારા પ્રમાણે તેનાથી તેનું મ્હોં જોવાયું નહિ, પણ તેને બદલે સાવરણી ખુણામાં પડેલી હતી તે જોઈ; ઓરડામાંથી બહાર નિકળી ઓટલામાં એક ઘીસાડી આડી હતરી; આરી તરફ નજર મઠા ત્યારે રૂસ્તામાં એક સોંડેલી બઈરી જતાં જોઈ. એ પ્રમાણે સવારના પોહોરમાં તેને નક્કર શુકન થયા. તેનો ધણી ગામ જવાનો તથા ત્યાં આખો દહાડો રહેવાનો તેથી તેનું શુ થશે એ વિષે તેને ભારે શિક્ષક થઈ, અને તે ગામ તે દહાડે ન જવાને તેણે તેને ઘણો સમજાવ્યો; પણ ડામ અગત્યનું, રાત્રનો દુક્રમ થયેલો, અને તે નાગર એટલે તેનામાં વેહેમ થોડો તેથી તેની વહુની વાત ન સાંભળતાં ગામે ગયાં. તે ગયા પછી તે મનમાં વિચાર કરવા બેઠી કે શુકનથી ડાંઘ થતું નથી એ તો હું જાણું છું. પરમેશ્વરની ઇચ્છા વિના એક સળી હાલતી નથી, તોપણ તેના મનમાં આવતું કે ભુડો ભુડાનો ભાવ ભજવ્યા વિના રહેજ નહિ, માટે શુભીનું વિદ્ય કાંટે જાય તો જગદંબાની મોટી કૃપા સમજવી.

એ પ્રમાણે વિચાર કરી રૂપસુંદરી નીચે ઉતરી અને રનાન કરી પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરી પાટલે બેઠી, એટલામાં તેની નજર જોશી મહારાજ તરફ ત્યાં આવેલા હતા તે ઉપર પડી. જોશીને જોતાંજ તેને સવારના માફ શુકન થઈ આવ્યા તેથી તેણે સઘળી વાત તેની આગળ કહી. જોશીએ જરા ગ્રંથ તરફ નજર કરી આસપાસ જોઈ તોળા, વૃશ્ચિક, ક્ષત્ર, મકર, કુંભ ગણવા માંડ્યું, અને જરા વિચાર કરી જવાબ દીધો: “શુકન નહિ એવું કાળયોગ ઉપરથી જણાતું નથી, તોપણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે વખતે તમારા આંગ ઉપર જે જે વસ્ત્રાભૂષણ હોય તે સઘળાં આનંદાપૂર્વક દાન કરવાં જોઈએ. તમારી જન્મોત્તરીની કુંડળી પણ મને મ્હોંડે છે તે ઉપર ધ્યાન પાળ્યાગડતાં પણ ડાંઘ વિપરીત થાય એવો સંભવ નથી; તમને માત્ર શત્રુ પીડિત છે તેને માટે, આજ તેનું દાન કરો તો અર્થ. દાન થાયું નથી, એક મોહાર બસ છે.” રૂપસુંદરીએ તેજ ક્ષણે સવારે પહેરેલાં તમામ લુગડાં ધણેણાં તથા તે ઉપર એક સોનાની મહાર મુકીને પણ પડીને જોશી મહારાજને આપ્યાં, તેમને વિદાય

પછાડ કરતી, અને ધણીને ધમકાવતી આણીગમ તેણીગમ ધરમાં ફરતી હતી. આળસુ, એદી, અશીણી, અને એવા સુસ્ત લોકો જગાસાં ખાતાં દોલિયા ઉપર ગળડતા હતા; પણ ઉઘમી ચાલાક લોકો ઉઠી દાતણ પાણી કરી પોતપોતાને ધંધે વળગ્યા હતા. દુકાનદારો તો થોડો નાસ્તો કરી લુગડાં પેહેરી હાથમાં મોટી “કુચી” લઈ દુકાને જતા હતા. કેટલાએક દુકાન ઉઘાડતા હતા, અને કેટલાએક તો દુકાન ઊધાડી વાળી ઝાડી, થોડાં તેની પૂજા કરી, મીઠા ગોઠવી, દુકાન આગળનો રસ્તો સાફ કરતા હતા. કેટલાએક લોકો પાઘડી પેહેરી અંગવસ્ત્ર ઓઢી હાથમાં લોટા લઈ શેહેર બહાર જતા હતા. શેહેરની સ્ત્રીઓ પાણી ભરીને માથાઉપર બેહેડાં ઉપર, બેહેડાં ચઢાવી ધણી રંમણિકું ચાંચથી પોતાનાં ધણી, સાસુ, નણંદ વગેરેની વાતો કરતી ચાલી આવતી હતી. સહસ્ત્રલિંગ તળાવ ઉપર બ્રાહ્મણો પોતે નાચા વગર બેસી બીજાઓને નાહાવાના પુણ્યને ઓધ કરતા, અને તેઓનાં લુગડાં સાચવવાને સાફ પૈસા લેતા હતા. તળાવમાં આસ્થાથી ઘણા લોકો નાહીધોઈને સ્વચ્છ લુગડાં પેહેરી ચાંદલા કરાવી દેવદર્શને જતા હતા. રાતના રાત્રી થૂડ તથા વાનવાગળાં સવાર થવાથી કાગડા વગેરે બીજા પક્ષીના ધાકથી ઝાડોમાં સંતાઈ જવાને ઉડી જતાં હતાં. ચક્રોર પક્ષી તેના સ્વામી ચંદ્રના અસ્ત પામવાથી કોઈ ગુપ્ત જગ્યાએ ભરાઈ બેઠું હતું. ચોર લોકો પોતાની આશી સફળ કરી અથવા તે નિષ્ફળ થવાથી નિશાસો મુકતા ઉતાવળથી પોતપોતાને ઘેર જતા હતા. મુસાફરો ચાલતા, થોડે, અથવા ગાડીમાં બેસીને ખુશીમાં અથવા ચિંતાતુર જતા હતા. રસ્તામાં ઘોળી બળદ લાદીને આનંદથી ગાતાગાતા ઘાટ ઉપર જતા હતા. કેટલાએક ધનુર્વિદ્યા શિખવાને અથવા તેમાં અભ્યાસ વધારવાને નિશાન મારતા હતા. રજપૂત લોકો શેહેર બહાર અથવા કોઈ ગુફા મેદાનમાં પોતાના ઘોડાને ફેરવવા લેઈ જતા હતા. એ પ્રમાણે તે વખતે શેહેરનો દેખાવ હતો.

એ સવારે આવવાના ધરમાં બારીએ માંચી ઉપર એક સ્ત્રી નીચું બેઠી ધાલી ચિંતાતુર થઈ ઘણા વિચારમાં બેઠેલી હતી. તેનું લુગડું જયપૂર પથર તથા ચોટકો વખેરાયેલું હતું; તેણે શરીરે આછું આછું ધરણું તાલેલું હતું તેથી તેની નાગ્નુક તથા ખુબ્બુરત કાંતિની શોભા ઘટવાને બદલે તેમાં શુદ્ધિજ તરેહનો મોહ દેખાતો હતો. દાતણવાળો રૂપાનો કળશિયો હાથે ઝાંચકી પોતાની પાસે મુક્યો તે વખતે તેના નાગ્નુક હાથ એકલા

ધરમા પદ, અને ખારણા આગળ ઉભેલા માધવના ચાકરાને હાવીને તથા કાપી નાખીને આગળ વધ્યાં, કેશવ તેઓને આદરમાન આપવાને તૈયાર ન હતો. તેણે એક ઘાથી આગલા સિપાઇના એ કકડા કીધા, અને બીજે ઘાએ બીજાનું માથું તેના ધડથી જુદું પાડ્યું. સિપાઇઓ જરા આચૂકે ખાઇ ઉભા, અને પોતાના નાયક સામું જોયું. નાયકે કેશવને કહ્યું : “ સાંભળો ખાપણ! અમે કાંઈ ઈલાં મારામારી કરવા આવ્યા નથી. રાજની ઇચ્છા રૂપસુંદરીને લેવાની છે. તે જો તમે સલાહથી આપશો તો અમે મુગામુગા અમારું કામ કરીને ચાલ્યાં જઈશું, નહિ. તો અમારે અફસરો નકામી કરવી પડશે, મારે વિચાર કરીને કામ કરજો.” કેશવ ક્રોધથી રાંસો હિંગળોડ વણી ચર્ચ ગયો, અને બોલ્યો : “ જો તારા કૃતદ્વિ, અધમ, વિધથી રાજને રૂપસુંદરી જોઈતી હોય, અને તમને લેવા મોકલ્યા હોય, તો મને મારીને લઈ જાઓ. નાગરજનો કદી પોતાનો છવ બચાવવું સાદું પોતાના કુળ, ધર્મ તથા ન્યાતને કલંક લાગવા નહિ દે.” તે સાંભળી નાયકે ઈશારત કીધી, એટલે એકલા કેશવ ઉપર તલવારના ઘાનો વરસાદ વર્યો, તોપણ એક તરુ ખસ્યા સિવાય તે મરણતોલ ઘાયલ થયો ત્યાંમુધી તેની તલવારે પાંચ અથવા સાત માણસનાં રૂધિર પીધાં. પણ ઘણા આગળ એકનો શો હીસાવ ? તેનું શરીર ઘાઐ વીંધાઈ ગયું, આખું અંગ લોહીથી કુચવાબોળ થઈ ગયું, અને અંતે એક કારી ધા વાગ્યાથી તથા લોહી વેહેવાથી અશક્ત થઈ જવાથી તે પડ્યો, અને એક ભયંકર ચીસની સાથે તેનો આત્મા આ દુષ્ટ તથા પ્રપંચી દુનિયાનો ત્યાગ કરી તેની અસલ ભૂમિમાં મહાન ન્યાયાધીશના તપ્ત આગળ જઈ ઉભો રહ્યો.

કેશવની મરતી વખતની ખુબ સાંભળતાંજ રૂપસુંદરીને ભાન આવ્યું, અને આસપાસનો બનાવ જોઈ બોલીકહી; શિવ, શિવ, રે ભગવાન આ તે શો દૈવકોપ !” પણ વધારે બોલે છે એટલામાં રાજના સિપાઈઓએ તેને પકડી હાથકી લીધી, અને ધરખહાર લઈ ગયા. જેભાન અવસ્થામાં રૂપ સુંદરીને મુખાસનમાં બેસાડી રાજમેહેલમાં લાવ્યા અને સિપાઈઓ પોતાને કામે વળગ્યા.

રાજ્ય પાટિશાની ચંદ્રશાખામાં એક પલંગ ઉપર રૂપસુંદરી સુતેલી હતી, અને તેની પાસે રાજ કરણ એકેલો હતો. રૂપસુંદરીના કેશ છુટા તથા નિખેરાઈ ગયલા હતા. તેની આંખ બેબાકળી થઈ ગયલી

કીધા પછી થોડું ઘણું દેવપૂજન કરી ભોજનની તૈયારી કરીધી. પણ એટલામાં ઘરના આગત્રા યોગાનમાં શોરબજાર થતો સાંભળ્યો. ચાકરને તુરત તેણે તબવીજ કરવાને મોકલ્યો, તેણે આવી જાહેર કરીધું કે રાજાના હજારો સિપાઈઓએ આવી આપણા મેહેલ ઘેરી લીધા છે, અને તેઓ આપણા ચોટીદારોને કાંપી નાખે છે.

એ ખબર સાંભળતાંજ રૂપસુંદરી મુઠ્ઠાગત થઈ ભોંય ઉપર પડી. કેટલાએક નામરદ ચાકરો નાસી જઈ ઘરમાં ખુણે ખોતરે ભરાઇ બેઠા, પણ કેટલાએક શૂરા ઇમાનદાર નોકરોને એ વાત સાંભળી શર ચઢ્યું, અને ખોતખોતાની ઢાલ, તલવાર, જે જે હથિયાર હાથ આપ્યાં તે લઇ લડવા તૈયાર થઇ ઉભા રહ્યા. રૂપસુંદરીની આગળ ઢાલ લઈને તેનો દીયર, એટલે માધવનો ભાઇ કેશવ ઉભો રહ્યો. તેની ઉંમર આસરે પચીસ વર્ષની હતી, અને ખોતાના મોટા ભાઈએ રળીને તેને ઘણી મુદત સુધી ખવડાવ્યું હતું તેથી નાનપણથી તેને રળવાની ફીકર ન હતી. તેણે તેની સોળથી બાવીશ વર્ષ સુધીની ઉંમર અંગકસરત, દાવ-પેચ, કુસ્તી, તલવારના પટા ઇત્યાદિ સિપાઈને ઉપયોગી થઈ પડે એવાં કામોમાં કાઢી હતી, તેથી જીવાનીના સ્વાભાવિક બળસાથે તેમાં કસરતથી મેળવેલું બળ હતું. તેનું અંગ મજબુત તથા સિનાદાર હતું. તેની આંખ જીરુસાથી રાતીજ રહેતી, અને તેને વેચાતી લડાઈ લેવાની એવી તો ટેવ પડી ગઈ હતી કે માધવે તેને સારા ઊંચા હોદ્દા ઉપર નિમેલો હતો તોપણ જેમ અને તેમ તેને ખીજ લોકો સાથે થોડોજ પ્રસંગ પડવા દેતો. તે તેના ભાઈના જેવો ખુબસુરત તથા ગોરા વર્ણનો ન હતો; તોપણ લોહીની સ્વચ્છતાથી તેના રૂપ ઉપર તેજ દેખાતું હતું. તે બહાર આવો વાઘ હતો તોપણ ઘરમાં બકરી જેવો હતો, અને બહારથી વજ જેવી સખત છાતી નીચે તેનું હૈયું નરમ હતું. ખોતાના ચાકર પાસે ખોતાની વહાલી તલવાર મંગાવી એક હાથમાં તે પકડી ખીજ હાથમાં ઢાલ રાખી ઉભો રહ્યો, અને હજારો માણસ તેના ઉપર એકદમ છુટીપડે તોપણ મરાય તેટલા મારી આખરે મરતું એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તોશની સમુદ્રની વચ્ચોવચ્ચ પથ્થરના ખડકત્રી પેઠે રૂપસુંદરીનું રક્ષણ કરવાને ઉભો રહ્યો. બહારના યોગાનમાં ગડબગડ વધી; ઉજળતી તલવારનો ખડખડ કેશવને કાને પડ્યો; તેનું ચાલે તો ઉડીને ત્યાં જઈ શત્રુના કટકે કટકા કરી નાખે; પણ સ્ત્રી રક્ષણ કરવું તેથી તેનાથી ત્યાંથી ચસાય નહિ. એટલામાં એક મોટી ચીસની સાથે સો માણસ

હવે એ દહાડા તે કેમ જશે ? તું મને લાખો ગાળો દેશે તેથી મારા
 જીવને ઝેન થશે. અરે રામ ! તારા દુઃખનો કાંઈ કાંઠો નથી. તારી
 હવે કોણ પરવરશી કરશે ? તારા પીઠેરમાં પણ સુખી નથી; તારી
 ભાભી તને ટપકા મારી સુકો-રોટકો ખવડાવશે; એ બધું મારે લીધે.
 તું જીવતી મોઢા, અને તારા ધણીનાં તથા તારા મોતની હત્યા મારે
 માથે ખેડી. અરે પરમેશ્વર તું મને બળ્યું રૂપ શા સારું આપ્યું !
 એ મુંઝા રૂપથી આ સધળી ખરાબી થઈ છે. એ સધળા પાપથી હું
 ક્યારે છુટીશ ? જીવતાં સુધી મારા મનમાં પરતાવાનો તાપ બળ્યાંજ
 કરશે તેથી કદાપિ રાજા કહે છે તે પ્રમાણે મને ગમે તેટલું સુખ થશે તો
 પણ નહિ હોલવાય એવા અગ્નિથી હું બળીબળીને મરી જઈશ; એ
 ભગવાન ! તે દહાડો જેમ જલદી આવે તેમ સારું. વળી પરમેશ્વરે
 આદાણમાં અને તેમાં ઐથી ઊંચી નાગરી ન્યાતમાં મને જન્મ આપ્યો
 તે સધળું મિથ્યા. મારા એક ભવમાં બે ભવ થયા. કોણ જાણે ક્યાં
 જન્મનાં પાપ નડ્યાં. ન્યાત, જાત, સગાં, વાહાલાં, માયાપ, ભાઈ,
 ભોજન, બેહેન વગેરે સધળાં કુટુંબનાં માણસોને મન તો હું આજ મરી
 ગઈ. અરે ! તમે મારું આજ સ્નાન કરજો. હું તેઓને કોઈ વખત
 મળીશ તો ખરી, પણ હવે કાંઈ પેહેલાં જેવો પેહેવાર રહેવાનો છે ?
 શું હવે એકલાં મળીને ખવાવાનું છે ? આખા નગરમાં સૌ મારો દિટકાર
 કરશે. રાજાના મેહેલમાં સૌ મને શત્રુ ભાવે જોશે. ખીજી રાણીઓ મારી
 અદેખાઈ કરશે, અને રાજાનો ભરોસો શો ? રૂપ તો કુણુબંધુર; રૂપ
 ઉપરનો મોહ ખોટો સમજવો. પણ લાચાર, હવે બીજો શો ઉપાય ?
 જે બન્યું તે બન્યું. દૈવની ગતિ આગળ કોઈ ડાલું છે ? મારા નસીબ
 ખમાં આ દુઃખ લખેલું હશે તે કોટી ઉપાયે પણ મિથ્યા થનાર નથી.
 વિધાત્રીએ લક્ષાટમાં જે લેખ લખ્યા હશે તે કદાપિ ફરવાના નથી માટે
 હવે તો જે માથે આવી પડે તે મુજે મોંઢે સહન કરવું.

એ પ્રમાણે રૂપસુંદરી રાજાના મેહેલમાં વિચાર કરે છે, તે વખતે
 આખા શહેરમાં તેમજ માધવના ઘરમાં ધણોજ જુદો દેખાવ થઈ
 રહ્યો હતો. રૂપસુંદરીનું હરણ તથા કેશવનું મરણ થયું, એ બંધર
 આખા શહેરમાં આઘ્યાથી સઘળે હાહાકાર થઈ રહ્યો. ઘેરઘેર, દુકાને
 દુકાને, ચક્કે ચક્કે તથા મોહલ્લે મોહલ્લે એની એજ વાત ચાલતી હતી.
 માધવ ઉપર આવી ભારે આફત આવી પડી તેથી તે બિચારા ઉપર
 સઘળાં દયા લાવતાં હતાં. માણસો વાત કરતા હતા કે હવે રાજા કોને

હવે એ દહાડા તે કેમ જશે ? તું મને લાખો ગાજો દેશે તેથી મારા
 જીવને ચ્હેન થશે. અરે રામ ! તારા દુઃખનો કંઈ કંઠો નથી. તારી
 હવે કોણુ પરવરશી કરશે ? તારા પીઠેરમાં પણ સુખી નથી; તારી
 ભાભી તને ટપલા મારી સુકો-રોટલો ખવડાવશે; એ બધું મારે લીધે.
 તું જીવતી મોઢા અને તારા ધણીનાં તથા તારા મોતની હત્યા મારે
 માથે બેઠી. અરે પરમેશ્વર તહં મને બન્યું રૂપ શા સાઈ આપ્યું !
 એ મુંઝા રૂપથી આ સધળી ખરાબી થઈ છે. એ સધળા પાપથી હું
 ક્યારે છુટીશ ? જીવતાં સુધી મારા મનમાં પરતાવાનો તાપ બળ્યાંજ
 કરશે તેથી કદાપિ રાજા કહે છે તે પ્રમાણે મને ગમે તેટલું સુખ થશે તો
 પણ નહિ હોલંવાય એવા અગ્નિથી હું બળીબળીને મરી જઈશ; એ
 ભગવાન ! તે દહાડો જેમ જલદી આવે તેમ સાઈ. વળી પરમેશ્વરે
 આજીવનમાં અને તેમાં સૌથી ઊંચી નાગરી ન્યાતમાં મને જન્મ આપ્યો
 તે સધળું મિથ્યા. મારા એક ભવમાં બે ભવ થયા. કોણુ જાણે ક્યાં
 જન્મનાં પાપ નડ્યાં. ન્યાત, જાત, સગાં, વાહાલાં, માઆપ, ભાઈ,
 ભોજન, બેહેન વગેરે સધળાં કુકુળનાં માણસોને મન તો હું આજ મરી
 ગઈ. અરે ! તમે સાઈ આજ રનાત કરજો. હું તેઓને કોઈ વખત
 મળીશ તો ખરી, પણ હવે કાંઈ પેહેલાં જેવો પેહેવાર રહેવાનો છે ?
 શું હવે એકઠાં મળીને ખવાવાનું છે ? આખા નગરમાં સૌ મારો ફિટકાર
 કરશે. રાજાના મેહેલમાં સૌ મને શત્રુ ભાવે જોશે. ખીજું રાણીઓ મારી
 અદેખાઈ કરશે, અદે રાજાનો ભરોસો શો ? રૂપ તો ક્ષણભંગુર; રૂપ
 ઉપરનો મોહ ખોટો સમજવો. પણ લાચાર, હવે ખીજો શો ઉપાય ?
 જે બન્યું તે બન્યું. દેવની ગતિ આગળ કોઈ ઝાલું છે ? મારા નસી-
 બમાં આ દુઃખ લખેલું હશે તે કોટી ઉપાયે પણ મિથ્યા થનાર નથી.
 વિધાત્રીએ લલાટમાં જે લેખ લખ્યા હશે તે કદાપિ ફરવાના નથી માટે
 હવે તો જે માથે આવી પડે તે મુજે મ્હાંડે સહન કરવું.

એ પ્રમાણે રૂપમુંદરી રાજાના મેહેલમાં વિચાર કરે છે, તે વખતે
 આખા શેહેરમાં તેમજ માધવના ઘરમાં ઘણાજ જુદા દેખાવ થઈ
 રહ્યા હતા. રૂપમુંદરીનું હરણ તથા કેશવનું સરણ થયું, એ બપોર
 આખા શેહેરમાં આલ્યાથી સઘળે હાહાકાર થઈ રહ્યો. ઘેરઘેર, દુકાને
 દુકાને, ચક્ષે ચક્ષે તથા મોહલ્લે મોહલ્લે એની એજ વાત ચાલતી હતી.
 માધવ ઉપર આવી ભારે આફત આવી પડી તેથી તે ગિચ્છારા ઉપર
 સઘળાં દયા લાવતાં હતાં. માણસો વાત કરતા હતા કે હવે રાજા કોને

તી, અને અગરજો તેને શુદ્ધિ તો આવેલી હતી, તોપણ આ અક-
માત્ અને વગર ધારેલા બનાવથી તેનું મગજ ગુંચવાઈ ગયલું હતું.
જ તેની આસના વાસના કરતો હતો, અને તેના મનનું સમાધાન
રજાને તથા હવે જે થયું તે થયું અને જેવો વખત તેનું ચાલવું એ
! તેના દીલમાં ઉતારવાનું કાણુંએક પ્રયત્ન કરતો હતો.

રાજની એ સઘળી વાતથી રૂપસુંદરીના મનનું સમાધાન લેશ
માત્ર પણ થયું નહિ. તેના હૈયામાં શોકનો ઉભરો ચઢી આવ્યો. તે પોતાના
મન સાથે વિચાર કરવા લાગી, “અરે, મારા ધણી ! તે મને લાડ લડા-
વવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. તને પ્રધાનવશું મળ્યું નહતું, તું
જ્યારે ગરીબ અવસ્થામાં હતો, ત્યારે પણ તેં દુઃખ ભોગવી મને સુખ
આપ્યું. પાણી માંગેલું ત્યારે દુધ આપેલું, અને કોઈ દહાડો મેં અપ-
રાધ કીધા છતાં પણ તે મને એક કડવો બોલ કહ્યો નથી. અરે !
તે સુખ તો હવે વહી ગયું ! હવે હું તારું મ્હોં ફરીથી ક્યાં નોંધશ ?
તને પાનસોપારી હવે ક્યારે આપીશ ? તું જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ચિંતામાં
ઘેર આવશે ત્યારે મ્હોં હસતું રાખી તારી દિલગીરી કોણું
કાઢી નાખશે ? અરે ! હું દુષ્ટ ચંડાળણી, તારો પાડ તે હું ક્યારે
વાળીશ ? તારું કીધેલું કાંઈથી ચવાતું નથી. મને અત્યાર સુધી
કાંઈ છોરાં ન થયાં તો પણ મારા જીવને કલેશ થાય માટે તે જરા-
પણ તે વિષે શોક અતાવ્યો નથી. હાય હાયરે ! તે દલાડા તો ગયા,
પણ હું જીવીશ ત્યાંસુધી તેને ભુલવાની નથી. અરે મહાદેવ, એ જગ-
ત્પિતા, મને પાખીને તું ગમે તે કર, પણ મારા પરમપ્રિય સ્વામીને તું
સદા આરોગ્ય, જીખી, તથા ધનવંત રાખજો. મારી ખરા દિલથી
એ પ્રાર્થના છે તે તું સાંભળજો. અરે મારા દીયરજી, તારે સાફ તો હું
મારા આંસુએ સૂગર ભરું તોપણ થોડું છે, તે મારી આમન્યા કોઈ
દિવસ કોપી નહતી. તે મને મા સંમાન ગણી હતી, અને મેં તને
મારી આંખે માંડું રક્ષણ કરવામાં ભોંય ઉપર લોહીમાં આજોઈતો જોયો.
તે તારું જોર, જીવાની, તારી આશા, સ્ત્રી, તારું આવદાં મને આવી
ભયંકર રીતે અર્પણ કીધાં; તું મારી ખાતર ભરજીવાનીમાં મુઓ; એ
સઘળાનો બદલો હું તે ક્યારે વાળીશ ? અરે મારી દેરાણી, તારું હમણું
કેવું મ્હોડું થયું હશે તે મારા મતમાં આવેછે એટલે મારી છાતી ફાટી
જાયછે. હાય ! હાય ! તારી શી ગતિ થશે ? તારી ઉમર કેટલી ? હજી તે,
હમણું મોળે વર્ષ પૂરું થયાં એટલામાં મુઆ દૈવે તને રંડપો મોકલ્યો.

શોક કરતા હતા. તેનાં સગાં તથા કેશવનાં સાસરિયાં સઘળાં ત્યાં આવ્યાં હતાં, અને વિલાપ કરી મેહેલ ગળવીં મુક્યો હતો. વખતે વખતે તેઓ એકઠાં, મળીને કુટતાં હતાં, તે વખતે તેઓ એટલા જોરથી છાતી ઉપર હાથ અદાળતાં હતાં કે છાતીને રંગ લોહીવર્ણ થઈ જતો હતો. કેટલીએકને તો તે જગાએથી લોહીની સેર ચાલતી હતી, અને જો કુટવાનું કામ વધારે, જરૂરી રહેશે તો શેવા આવેલાંમાંથી ખીજું કોઈ મરનારની પાછળ જશે એમ લાગતું હતું. ઘર આગળના યોગાનમાં યોડીદાર સિપાઇઓનાં મુઠ્ઠાં કપાઈ ગયલાં પછાં હતાં તેને ઠીક જોઈવી બાળવા લાઈ જવાની તૈયારી કરવામાં સૌ સૌની ન્યાતના લોકો કાંમે વળગ્યા હતા. “મરનારે સિપાઇઓની સંખ્યા આશરે પચાસ હતી, તે સઘળાની ન્યાત ન્યાતના લોકોની તથા બાકી રહેલા જીવતા ચાકરોની રગરગથી મોટી ગડબડ થઈ રહી હતી. તેની સાથે બાયડીઓ ત્યાં આસરે હજારેક એકઠી મળી તરેહ તરેહવાર અવાજ કાઢી વિલાપ કરતી હતી, અને જીવથી બચેલા નોકરો “જીવતા શા સાઈ રહ્યા,” અને “ઘણીની પાછળ પ્રાણુ શા સાઈ હમારો ન ગયો,” એવા શબ્દો કાઢી મોટેથી યુમ પાડી શેતા હતા. ઘરમાં ગયા કે પરસાળમાં એક ભયાનક દેખાવ નજરે પડતો હતો. એક ખુણામાં કેશવની ઘણીયાણીની મા, બેન, માસી, ઇત્યાદિ ખીજાં સગાં બેઠેલાં હતાં, અને ખીજે છેડે કેશવનું શય પડેલું હતું. ગાયનાં પવિત્ર ગણાતાં જાણથી સ્વચ્છ ટાંધેલી ભોંય ઉપર દર્મ પાથરીને શયને સુવાડેલું હતું. અને તેના માથા આગળ નીચું માથું ધાલી તેની ઘણિયાણિ બેઠેલી હતી. . . .

જો સ્ત્રી તેની ઉમરના પ્રમાણમાં વધારે લાંબી હતી; તેનો રંગ ઘડલો હતો; અને અગરજો તે કાંઈ દેખાવડી ગણાતી નહતી તોપણ આ પ્રસંગે તેના લોહીમાં જુસ્સો આવવાથી તમામ શરીરનો રંગ રતાશ મારતો હતો. તેના મોઝા ઉપર એક પ્રકારનું તેજ પથરમયલું હતું. તેની આંખ એવી તો વિકાળ તથા હિંગજોક વર્ણ થઈ ગઈ હતી કે તેને જોઈને કાંઈ પણ પુરુષ થયેરી જાય, અને તે માતા ઇશ્વરી છે એવું તેના મનમાં આવી તેને પણ પડવાની તેની મરજી થઈ આવે. તેનો એવો હૃદય ચંદ્રેશ જોઈને તેની માની પણ તેની પાસે જવાની હિંમત આવતી નહતી. તે એકલી પોતાના સ્વામીને એકાચરિત્તે જોઈને બેસી રહેલી હતી, અને તેની આસપાસ જે રૂઝાપીઠ તથા શોરમકોર થતો હતો તે ઉપર તેનું જરાપણ લક્ષ જતું નહતું. ઘણા લોકના મનમાં હતું કે તેને જલદીથી સત અઢશે; પણ હજી તેમ થવાનાં ચિન્હ નજરે

પ્રધાન કરશે, અને તે વિશે અનેક ચટકણ કરતા હતા. કેશવને તો બિચારાને કોઈએ ગણ્યેજ નહિ; પણ રાજની આ દુષ્ટ રીતથી સઘળાના મનમાં ત્રાસ પેસી ગયો. આજ તેને ઘેર ને કાલે આપણે ઘેર મેઢિાઈણ મંડાય એવી સઘળાનાં મનમાં ફિકર ભરાઈ. વળી રાજધાનીના શહેરમાં બ્રહ્મહત્યા થઈ તેથી રાજ્ય ઉપર ઈશ્વર તરફથી શો કોપ થશે એમ વિચારવા લાગ્યા. સઘળા ભારે ઉદાસીમાં પડેલા હતા. આયડીઓ સઘળો રૂપસુંદરીની વાતો કરતી હતી. કેટલીએક કહેતી હતી કે પકડાઈ તે વખતે તેણે પોતાનો પ્રાણ કાઢવો હતો. બ્રહ્મણી ટળી રજપૂત થવું પડશે તે કરતાં મોત જીવ ગણું સાફ. કેટલીએક કહેતી હતી કે એ બિચારી શું કરે? જીવ તે હાથે કેમ કઢાય? પરમેશ્વરે એને રૂપ આપ્યું તેમાં એનો શો વાંક? રજપૂત તો રજપૂત પણ જીવ કાંઈ કઢાય નહિ. કેટલીએક બોલતી કે રાજ તે રૈયતનો માખાપ, અને બ્યારે તે પોતાનાં છોકરાં ઉપર આવી દુષ્ટ નજર કરે, અને જોરજુલમથી આયડીઓને પકડી લઈ જાય ત્યારે રાજમાં રહેવાય પણ કેમ? આજે એને અને કાલે બીજા કાર્તને; પરમેશ્વર એ રાજનો અપરાધ સાંખવાનો નથી. જોજો, થોડા દહાડા પછી એના ઉપર ભારે દુઃખ આવી પડશે. એની રાણી કોઈલઈ જશે, અને રાજને પાપે આખી રૈયત દુઃખી દુઃખી થશે. ભગવાને જે ધાર્યું હશે તે ખરું. એ પ્રમાણે આખા નગરમાં ચર્ચા ચાલી રહી હતી.

આધવનો મેહેલ સૂનોસૂનો નિસ્તેજ અને ઉદાસ દેખાતો હતો. મોહલામાં કુતરાં કઠોરસાદે રડતાં હતાં; આયડીઓ અને ભાયડાઓ ટોળે મળી ઓટલે બેઠેલાં હતાં, અને પ્રધાનના ઘરને બારણે થોડાં નાગર ગૃહસ્થો ડાઘુને વેશે કોઈ રડતા હતા, કોઈ ભારે દિલગીરીમાં બેઠા હતા. તેના જુના મિત્ર, તેના સંગા કહેવડાવનારા, તેના ઓળખાણમાં આપ્પર માનનારા, તેને બારણે રોજ જોડાડનારા, તેને આપજી આપજી કહેનારા, એ સઘળામાંથી કોઈ ત્યાં નહતું. જેમ પાણી સુકાયા પછી માછલાં નાસી જાયછે, જુવાર કપાયા પછી હાઈયા બીજે ઠેકાણે ઉડી જાયછે, જેમ ગળપણ ખસેડયા પછી તેના ઉપર તખમણતી માખી જતી રહેછે, તેમ તે લીલા વનના સુધી, ઉગતા સુરજને પૂજનારા, આવતાના બોલખાલા તથા જતાં મ્હાં કાળું કહેનારા, આ વખતે કોઈ મીઠવને ઘેર ફરક્યાજ નહિ.

માધવે થોડી સુદત સુધીજ પ્રધાનપણું કીધું હતું પણ તેટલા વખતમાં તેણે સારાં કામોઢીધેલાં હતાં તેથીજ લોકો તેના ઘરને વાસ્તે

શોક કરતા હતા. તેનાં સગાં તથા કેશવનાં સાસરિયાં સઘળાં ત્યાં આવ્યાં હતાં, અને વિલાપ કરી મેહેલ ગળવી મુક્યો હતો. વખતે વખતે તેઓ એકઠાં મળીને કુટતાં હતાં, તે વખતે તેઓ એટલા નેરથી છાતી ઉપર હાથ અડાળતાં હતાં કે છાતીને રંગ લોહીવર્ણ થઈ જતો હતો. કેટલીએકને તો તે જગાએથી લોહીની સેર ચાલતી હતી, અને જો કુટવાનું કામ વધારે નરતી રહેશે તો રોવા આવેલાંમાંથી ખીજું કોઈ મરનારની પાછળ જશે એમ લાગતું હતું. ધર આગળના યોગાનમાં એકીદાર સિપાઇઓનાં મુઠકાં કપાઈ ગયલાં પક્ષાં હતાં તેને ઠીક-ઠીકની બાળવા લાગી જવાની તૈયારી કરવામાં સૌ સૌની ન્યાતના લોકો કામે વળગ્યા હતા. મરનારે સિપાઇઓની સંખ્યા આશરે પચાસ હતી, તે સઘળાની ન્યાત-ન્યાતના લોકોની તથા બાકી રહેલા જીવતા ચાકરોની રડારડથી મોટી ગડબડ થઈ રહી હતી. તેની સાથે બાયડીઓ ત્યાં આસરે હજારેક એકઠી મળી તરેહ તરેહવાર અવાજ કાઢી વિલાપ કરતી હતી, અને જીવથી બચેલા નોકરો “જીવતા શા સાર રહ્યા,” અને “ધણીની પાછળ પ્રાણ શા સાર હમારો ન ગયો,” એવા શબ્દો કાઢી મોટેથી બુમ પાડી રોતા હતા. ધરમાં ગયા કે પરસાળમાં એક ભયાનક દેખાવ નજરે પડતો હતો. એક ખુણામાં કેશવની ધણિયાણીની મા, બેન, માસી, ઇત્યાદિ ખીજાં સગાં બેઠેલાં હતાં, અને ખીજે છેડે કેશવનું શય પડેલું હતું. ગાયનાં પવિત્ર ગણાતાં છાણથી સ્વચ્છ કીધેલી ભોંય ઉપર દર્ભ પાથરીને શયને સુવાડેલું હતું. અને તેના માથા આગળ નીચું માથું ધાલી તેની ધણિયાણિ બેઠેલી હતી.

એ સ્ત્રી તેની ઉમરના પ્રમાણમાં વધારે લાંબી હતી; તેનો રંગ ઘઉંવો હતો; અને અગરજો તે કાંઈ દેખાવડી ગણાતી નહતી તોપણ આ પ્રસંગે તેના લોહીમાં જુસ્સો આવવાથી તમામ શરીરનો રંગ રતાશ મારતો હતો. તેના મોઝા ઉપર એક પ્રકારનું તેજ પથસ્યલું હતું. તેની આંખ એવી તો વિકાળ તથા હિંગળોક વર્ણ થઈ ગઈ હતી કે તેને જોઈને કાંઈ પણ પુરૂષ થયરી જાય, અને તે માતા ઇશ્વરી છે એવું તેના મનમાં આવી તેને પગે પડવાની તેની મરજી થઈ આવે. તેનો એવો ઉત્તર બેઠેલો જોઈને તેની માની પણ તેની પાસે જવાની હિંમત ચાલતી નહતી. તે એકલી પોતાના સ્વામીને એકાચરિત્તે જોઈને બેસી રહેલી હતી, અને તેની આસપાસ જે રૂડાપીટ તથા શોરખકાર થતો હતો તે ઉપર તેનું જરાપણ લક્ષ્ય જતું નહતું. ધણા લોકના મનમાં હતું કે તેને જલદીથી સત ચઢશે; પણ હજી તેમ થવાનાં ચિન્હ નજરે

પડતાં નહતાં; તેની માથેલી નેવી થઈ ગઈ હતી, અને આ રંડાપોં
 છોકરીને આવ્યો તેનાં અત્યંત દુઃખની સાથે તેને જોસ ચઢશે તો તે
 પણ બળી મરશે એવી ધારતી પેદા થવાથી તેને વધારે સંતાપ થવા
 લાગ્યો હતો. અત્યાર સુધી તેનો એવો અભિપ્રાય હતો કે છોકરી રંડાપ
 તેના કરતાં મરે તે સાઈ. રંડાપ તો મેંહોં આગળ એક ધગધગતી સગડી
 થઈને પડે; તેને જોયાથી નિરંતર દુઃખનું સ્મરણ રહે; તેના જીવને
 ઘડી ઘડી કલેશ થયાં કરે; તેથી તેના માળાપનાં હૈયાનો તાપ હોલવા-
 યજ નહિ. એથી ઉલટું તે મરે તો ઘણું દુઃખ લાગે ખરું, પણ તે
 દુઃખનો અંત પણ તેજ વખતે; પછી દેખવુંએ નહિ, અને દાઝવુંએ
 નહિ. પણ હવે તેને લાગ્યું કે મરવા કરતાં રંડાપને જીવતી રહે તે
 સાઈ. તે એવી અવસ્થામાં જીવે તેમાં ઉપર કહેલાં દુઃખ તો થાય, પણ
 છોકરી જીવતી તથા પોતાની આગળ રહે તેથી જીવને શાતા રહે. વળી
 તેને સલાહ પુછવા, સાથે જવા આવવા, તથા ધરતું કામકાજ કરવામાં
 કામ આવે. બીજું તે ધરડી અશક્ત થઈ ખાટલે પડે ત્યારે રંડેલી
 છોકરી તેની આકરી કરવામાં તથા તેની સંભાળ રાખવામાં લાખ રૂપિ-
 યાની થઈ પડે. દુઃખનું ઓસડ દહાડા. રંડેલાં બધરાં ધણીનું દુઃખ પણ
 કેટલેક વર્ષે ભુલી જાય ત્યારે રંડેલી તો રંડેલી પણ જીવતી છોકરીથી
 તેનાં માળાપના અંતઃકરણમાં તો સંતોષ થાય. એ પ્રમાણે વિચાર ગુણ-
 સુંદરી, (કેશવની વહુ જેનું નામ તેને ચોગ્યજ હતું, કેમકે અગર જો તેનું
 રૂપ તેની જોડાણીના જેવું નહતું તોપણ તેનામાં ગુણ રૂપસુંદરી કરતાં
 વધારે હતાં, અને તેના કેટલાએક ગુણો તો માણસોમાંથી પણ થોડા-
 ગાંજ શોધ્યા જડે એવા હતા.) તેની માએ કીધો. હવે જો છોકરી સતી
 થાય તો સાઈ કેટલું? આખા શહેરમાં બલકે આખા ગુજરાતમાં તેનું
 નામ કીર્તિવંત થાય. તેની આખી ન્યાતને તેના કામથી શોભા મળે.
 તેના કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધે, અને તેના માળાપને સૌ કોઈ ધન્યધન્ય
 કહે. વળી શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનો તથા તેના ધણીનો ઉદ્ધાર થાય, અને
 બધા દેવલોક તેને જોઈને પ્રસન્ન થાય. એ સર્વળા વિચારથી ગુણસું-
 દરીની માની મનમાં ધર્મનો જુસ્સો ભરયો, અને તેની છોકરી જીવે તે
 કરતાં મરે તે સાઈ એવું તેના મનમાં નક્કી થયું. તોપણ પોતાની છોક-
 રીનું મન જોવાને તેને પુછ્યું : “જેન, લોકોમાં વાત ચાલી રહી છે કે તું
 તારો દેહ તારા ધણીને અર્પણ કરનાર છે, એ વાત ખરી હોય તો
 મારી જાત ઉપર, મારી ઉમ્મર ઉપર, મારી અવસ્થા ઉપર વિચાર

કરીને જે કામ કરવું હોય તે કરજે. તારા વિના મારાથી જીવાવાનું નથી. તારી પાછળ હું મારો દેહ પાડીશ, પછી તારા બાપની, પછી તારા નાના નાના ભાઇ બેનની શી વહે થશે ? શું હું તને મરતાં જોઈ ? શું તું તારી મેજે મરે, અને હું ડોસી તને વળાવી જવું ? એમ કદી થનાર નથી. માટે તારા દુઃખના, જોશમાં તે જે કાંઈ ગાંડા વિચાર કીધો હોય તે મનમાંથી કાઢી નાંખ, અને પરમેશ્વરે જે આદ્યત મોકલી તે સહીને દુઃખે પાપે દહાડા કાઢવા ઉપર નજર રાખ. જે તારું આવદી હુંકુંજ હશે તો વધારે જીવવું નહિ પડે. પણ જાણી જોઈને તો કેમ મરાય ? માટે હવે જીવવું, અને જે થાય તે જોવું. તે સિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય નથી.”

એ વાત સાંભળતાંજ ગુણસુંદરીના મ્હોં ઉપર વધારે લોહી ચઢી આવ્યું; તેની આંખ વધારે લોહીવર્ણ થઇ. તેનું આખું શરીર થરથર ધ્રુજવા લાગ્યું; અને જે મહાભારત દુઃખ તેના ઉપર પડ્યું હતું તેની અસર તેના અવાજ ઉપર થવાને બદલે તેના શબ્દ વધારે જુરસાથી તથા સ્પષ્ટતાથી નિકળવા લાગ્યા, અને તે કાંઈ દહાડે વાચાળ નહતી તેવી આ વખત થઇ. તે બોલી “હવે જીવવું ? જેણે મારો હાથ પકડ્યો, જેની સાથે ઘણાં વર્ષ આ સંસારમાં સુખમાં અથવા દુઃખમાં કાઢવાની આશા બાંધી, જેણે મને મનગમતાં લાડ લાડવ્યાં, જેણે આટલાં વર્ષમાં એક કડવો સુખન કલો નથી, જે બાહારે વાદ્ય જેવા ગણાતા, પણ મારી સાથે જેની વર્તણૂક ગરીબ ગાયના જેવી હતી, તે આટલી નાની ઉમરમાં આવે અકાળ મોતે મારાથી રીસાઇ ગયાં, અને હું કુદ પાછળ પડી જાઉં ? ના ના, તે બ્યાં જશે ત્યાં હું જમશ. તૈનું જે થશે તે મારું થશે. હવે જીવવું ? જીવીને મારા ધણીની અસહગતિ કરાવવી, અને જે પૂર્વ જન્મનાં પાપથી તેનું આંતું મૃત્યુ થયું તે પાપ ત્રોષ નાખવાનું મારા અખતિયારમાં છતાં આ ક્ષણભંગુર જગતમાં થોડા દહાડા દુઃખે પાપે કાઢવા સાર તેના અક્ષય સુખનો નાશ કંઈ ? હવે જીવવું ? જીવીને ઘેરેણાંનો ત્યાગ કરી રક્ષાક્ષની માળા ધારણ કરવી, અને મારાં વાહાલાં લુંગડાં અચકે બાંધી ધોળું વસ્ત્ર પહેરી ફરવું. હવે જીવવું ? જીવીને સધળા વ્યવહારથી દૂર રહેવું, અને સધળાં શુભ કામમાં મારો ઓળો પડવા ન દેવો. હવે જીવવું ? જીવીને લોકોમાં રાંડ કહેવડાવવું, અને રસ્તામાં કાઢીને મેળું તો તે અપશુકન સમજ પોતાના ઘરમાં પાછા ભરાઇ જાય તે સહન કરવું. હવે જીવવું ? જીવીને

ધરમાં ખોળે થઈ પડવું, અને માખાપને દુઃખતુ મૂળ થવું. હવે જીવવું : જીવીને ભાધ ભોળઈના ઠોક ખાવા, અને પેટને સાંરે હલકામાં હલકી પરતંત્રપણાની અવસ્થા ભોગવવી. હવે જીવવું ? જીવીને શું સુખ ભોગવવું ? જીવવાથી ફળ શું ? માટે એવી રીતે જીવવા કરતાં મરવું લાખ ગણું સાંરે. તેથી મરવું ‘એજ સિદ્ધાંત; એમાં કંઈ સંશય નહિ. માટે મારા ધણીની સાથે મારી પણ તૈયારી કરવી.” એટલું બોલતાં બોલતાં તેને બેહદ જોસ ચઢી ગયો, અને તે ‘જે અંખે’ ‘જે અંખે’ ખુમ યાડી હતી. એ ખુમ સાંભળતાંજ સઘળાં બધરાં સતી માની પાસે આવી તેને પગે પકાં, અને જે કોઈ રોતું હતું, તેને ધમકાવવા લાગ્યાં.

તે વખતે બે પિંડ તૈયાર કરાવી ગોરે એક શંખનો અને બીજો પાંચક, એ પ્રમાણે એક શંખની નીચે દર્ભ ઉપર અને બીજો આંગણે મુકવ્યો. અને શંખને સ્મશાન લઈ જવાની તૈયારી થઈ જોઈને બાચડીઓ ગુણસુંદરીને બીજા ઓરડામાં લઈ ગઈ. ત્યાં તેને સ્નાન કરાવ્યું. પછી તેણે પોતાને હાથે ધણાંજ કિમતી વસ્ત્ર પહેર્યાં, અને ઘણાં શકાય એટલાં ઘરેણાં ધાડ્યાં. બાકી જે પોતાનું રહ્યું તે સઘળું પોતાની બેન, ભોળઈ વગેરે સગાંને વહેંચી આપ્યું. તે સતી પોતાનો પ્રસાદ તેઓએ ધણા હરખની સાથે લીધો. પછી, પોતાને કપાળે પિયળ કાઢી, ચોટલો છુટો તથા ભીનો રાખ્યો, અને એવે વેશે તે પાછી પોતાના ધણીના નાથ પાસે આવી. તેનાં દર્શન કરવાને મોહલાનાં તથા શેહેરનાં એટલાં લોક એકઠાં થયાં કે ત્યાં દેવમંદિરના જેવી લીડ થઈ રહી. તે સઘળાં તેને પગે લાગતાં, અને તેઓને તે આશીર્વાદ દેતી હતી. કેટલીએક વાર ચુપ રહ્યા પછી તે બોલી “સાંભળો લોકો, એકવાર મહાદેવના સસરાએ યજ્ઞ કીધો તેમાં તેણે પોતાના જમાઈને નોતરે દીધું નહિ, તેથી તે મહાદેવની સ્ત્રી સતીને ક્રોધ ચઢ્યો, અને તે તેના આપના ધરમાં અગ્નિકુંડમાં પડીને બળી મોઈ. તેને બીજે જન્મે તે પાર્વતી થઈ હિમાચળને ઘેર અવતરી, અને ‘મહાદેવને પાછી વરી-એજ’ રીતે આજે હું મારા ધણીની ચિતામાં બળી મરી બીજા જન્મમાં અવતરી તેનેજ પરણીશ, અને જેટલું સુખ ભોગવવું બાકી રહ્યું છે તેટલું ત્યાં ભોગવી લઈશ.” તે સાંભળી લોકો “જે અંખે” “જે અંખે” બોલ્યા. તે વખતે સતી માએ પોતાના બે હાથ ધસીને તેમાંથી મુઠુંમુઠું હિંગળોડ કાઢ્યો, અને તેવડે સઘળા સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓને આંલસા કીધો.

ઘણીએક ઓળખીતી સ્ત્રીઓના માથા ઉપર અથવા વાંસે હાથ
 ફેરવ્યા; અને ખીલ્લોને લાંબા હાથ કરી આશીર્વાદ દીધો. કેટલીએક
 સ્ત્રીઓ પોતાનાં માંદાં છોકરાંને ત્યાં સતી માતાનાં દર્શન કરાવવા લાવી
 હતી અને તેના ઉપર સતીમાત્રો હાથ મુકવવાને તેઓ ઘણી આતુર
 હતી. તે સઘળાંને રાહ રાખવાને યુધ્ધાં માંદાં છોકરાંને આશીર્વાદ
 દીધો, એટલે તેઓ શુસ્ત થઈ પડી રહ્યાં હતાં તે હસવા તથા રડવા
 લાગ્યાં. લોકો આવેલા, ઈર્ષ નય નહિ, અને નવા આવ્યાંજ કરે
 તેથી શમ્પ લઈ જવાને વખત ન મળે માટે બ્રાહ્મણોએ સઘળા
 લોકોને ઘર બહાર કાઢી મુક્યા અને શમ્પને બહાર કાઢ્યું. એવે વખતે
 સાધારણ રીતે જે રડારડ તથા બુમાબુમ પડેછે તે કંઈ તે વખતે
 ત્યાં થયું નહિ. જ્યાં સતી થવાની હોય ત્યાં રડવાનું કામ બંધ
 પડેછે. સતી હાથ ઓળતાં અને હાથમાંથી હિંમળોડ વેરતાં વેરતાં
 બહાર આવી મુખાસનમાં બેઠાં. આગળ પાછળ લોકોનું ટોળું અને
 વચમાં શમ્પને હિંમળોડનારા બ્રાહ્મણો તથા સતીનું મુખાસન હતું. લોકો
 પાછળથી “જે અંજે” “જે અંજે” “અંજે માતડી જે” કરતા
 હતા, અને તેમાં સતી મા પણ શામેલ થતાં હતાં. આગળ
 રણુશિંગડાં, શરણાઈ, તુરઈ, દોલ, નોખત, ચંટા, ઘડિયાળ, શંખ,
 થાળી, ઝાંઝ વગેરે વાજત્રનો એકત્ર થયલા જેવો પણ બેસુરો તથા
 બયાનક નાદ થતો હતો. એવી રીતે તે સઘળાં શહેરના દરવાજા
 આગળ આવ્યાં. તે વખતે વાંઝિયાં બઈરાં પુત્રવંતાં થવા સાફ સતી
 માતાનો હાથ માથે મુંઝવવા આવ્યાં તેઓ સઘળાંને તેણે રાહ કરી
 પાછાં વાળ્યાં. જે બઈરીઓને સાસરે અથવા પીઠેર દુઃખ હતું,
 જેઓના ઘણી તેઓના કલ્હાસર નહિ હતા, જેઓને રડાપો વેહેલો
 આવશે એમ લાગતું હતું, જેઓને છોકરાં આવતાં પણ જીવતાં નહિ,
 તે સઘળાંને સતીમાત્રો આશીર્વાદ દીધો. પછી પુરોનાં ટોળે ટોળાં
 પોત પોતાનાં ધારેલાં કામ પારપડે એવા હેતુથી સતીને પગે પડી
 આશીર્વાદ માગવા લાગ્યાં. તેઓ સઘળાં તમ થયાં; પણ ત્યાર પછી
 જે ઈર્ષએ ઈર્ષ પુણુ વખત સતીના ઉપર દ્રેપ રાખ્યો હશે,
 જેઓએ ખુદ્દી રીતે તેને અપશબ્દ કહ્યા હશે, અથવા ગાળો
 દીધી હશે, તેઓએ પણ તેની પાસેથી ક્ષમા માગી તે તેમને
 મળી. આગળ આલતાં શમ્પને દરવાજા બહાર વિસામા ઉપર મુક્યું
 અને ત્યાં ધારા પ્રમાણે પિંડદાન કરવામાં આવ્યું. તે વખતે લોકોનાં
 ટોળાંમાંથી એક ચીથરિયા રત્નપ્રતે બહાર નિકળી હાથ જોડી સતીની

ચિનંતી કીધી. “માતા પરાપુર્વથી એવો સંપ્રદાય છે કે જ્યારે કોઈ સતી થાયછે ત્યારે તે શહેરના, અથવા ગામના દરવાજા ઉપર હિંગળો કના હાથા મારેછે, અને શહેર અથવા ગામના રાજા તથા રૈયત એ બંનેને આશીર્વાદ દેછે. તે પ્રમાણે માતાએ પણ આ વખત કરવું જોઈએ.” તેજ ક્ષણે સતીએ પોતાના એ હાથ ચોળી બળતા અંગારાએ ઘોઘો ભર્યો, અને તે શહેર ઉપર ફેંકી બોલ્યાં : “જે રાજાએ વગર વાંકે પરસ્ત્રી, પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની વહુ, આદ્યણી, અને તેપણુ વળી નાગર જ્ઞાતિની, એવીનું હરણુ કરીધું, જે રાજાએ એવું કામ કરી તેના મુખ્ય પ્રધાનને, તેનું ભણું ધમ્મચનારને, તેના રાજ્યનું મુખ્ય વધારનારને તેના દરબારમાંથી હંમેશાં સુધી કાઢી મુક્યો, જે રાજાએ બળાત્કારે પરસ્ત્રી હરણુ કરવામાં તેનો કારભારી જે એક જોડો આદ્યણુ હતો તેની હત્યા કરાવી, જે રાજાએ બ્રહ્મહત્યાની સાથે સ્ત્રીહત્યા પણ કરાવી, અને અગર જો તે સ્ત્રીના મનને મરવું દુર્લભ છે, અને કૈલાસ લોકમાં જવા જેવું છે, તો પણ તેના અકાળ મૃત્યુથી તેનાં માખાપ, ભાઈ, બેન, સગાં વાહાલાં, ઇત્યાદિને જે પરમ દુઃખ થશે તેનું કારણુ જે રાજા છે, તે રાજા ગણ્યા દહાડામાં વનવન રઝળશે; તેની બધરી પારકા લઈ જશે; તેની છોકરી દુઃખ પામી પામીને પરપુરુષના હાથમાં જઈ પડશે; તેનું મોત તે પોતે હાથે માગી લેશે; તે ક્યાં તથા ક્યાણે મુઝો તે કોઈ જાણુશે નહિ; તેનું નામ, નિશાની કાંઈ રહેશે નહિ; તેના મેહેલમાં તેના શત્રુ આવી વસશે; અને રાજાનાં પાપથી રૈયત દુઃખી થાય એવો નિયમ છે તે પ્રમાણે આ અણહિલપુર પાટણનો નાશ થશે; તેનું દ્રવ્ય હુંટાઈ જશે; તેના વ્યાપારીઓ જડમુળથી બિખડી જશે; અને કેટલાએક કાળ પછી આ ઠેકાણે આવું મોટું શહેર હવે તેનું એક પણ ચિન્હ રહેશે નહિ. રે જગદંબા ! મારો આ શાપ ફળજો. જો માંડે આ વચન સિદ્ધ ન થાય, તો મને પાપી, દુષ્ટ, ઢોંગી, અને મિથ્યા સતી સમજજો; માટે રે ત્રીશ કરોડ દેવતાઓ ! મને સહાય થજો, અને માંડે વાક્ય ફળી ભૂત થજો.”

એ વચન સાંભળીને તથા તે બોલતી વખતે સતી માતું દેવતાઈ તથા બિશ્વસ્વરૂપ જોઈને પેલો રજપુત તો પગથી માથા સુધી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો અને તેના મનમાં એવા તો વિરુદ્ધ વિકારો બિર્પન્ન થયાં કે તેના જોરથી તેને ચકરી આવી, અને જો પાસેના લોકોએ તેને પકડી લીધા નહિ હોત તો તે લોચ ઉપર પડત. તેને એવી અવસ્થામાં જોઈને તે કૌણુ છે, અને તેને બીજા કરતાં આટલો વધારે શોકાતુર થવાનું શું

કારણ છે તેની તળપીજ કરવાની ખીજઓને ઘણી ધ્રુજા થઈ; પણ તે ગડગડાટમાં તે ઉઠીને એવો તો સદી ગયો કે ગમે તેટલું શોધ્યા છતાં પણ તે જડ્યો નહિ અને તેથી લોકોનું આશ્ચર્ય વધ્યું, અને તે કોઈ પરલોકનો પુરુષ હશે એમ બધાં લોકોના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ. લોકોમાં પણ ભારે વાતો ચાલવા લાગી. સતીનાં શાપ સાંભળીને સઘળાઓનાં લોહી ઉઠી ગયાં. ધનવંત લોકોએ પોતાનું ધન સંતાડવાનો મનસુઓ કીધો. દરબારી લોકો શી રીતની આકૃત આવી પડશે તે વિશે અટકળ કરવા લાગ્યા. ખીજ લોકો મ્હોં લાંબાં કરી રાજનાં સઘળાં આગલાં કાસો સંભારવા લાગ્યા. •લુચ્ચા ચોર અને એવા લોકો જેઓને રાજ્યની ઉચલ પાંચલમાં હમેશાં લાભ થાય છે તેઓ અંતઃકરણમાં ખુશ થઈને ખરાખીનો દહાડો જેમ અને તેમ જલદી આવે એમ પરમેશ્વર પાસે માગવા લાગ્યા; અને જે વખતે હરામીના બે ભાગ થાય તે વખતે ગરીબનો મરો થાયજ, એ નિયમથી જીતીને ગરીબ નબળા લોકોએ શેહેર છોડી પરદેશમાં વસવાનો નિશ્ચય કીધો.

એવા વિચારમાંને વિચારમાં તેઓ શયની સાથે સ્મશાનમાં આવ્યા, અને જીવકનારા બ્રાહ્મણોએ તે શયને ઉતારીને નદીના પાણીમાં ડુબતું મુકી ચિતા તૈયાર કરવા માંડી. માણસના આત્મા ધંગરના શરીરને વાયુ તથા પૃથ્વીમાં મેળવી દેવાને જે ઉપાય કરવામાં આવ્યો હતો તે ઉપર સઘળાઓની નજર દોડી. બાવળની સાથે અગર તથા સુકડાં લાકડાંની એક ચોરસ ચિતા સીંચી હતી, અને તેના ઉપર એક લાકડાંની મદુલી બનાવી તેની ચારે બાજુઓ ધાસ, કાંટાં તથા ખીજ જલદીથી બજે એવા પદાર્થથી ઢાંકી નાખી હતી. મથાળા ઉપર મોટી ભારે ગાંઠો ગોઠવી હતી, અને એક બાજુએથી માંહે પેસવાનો રસ્તો રાખ્યો હતો. સ્મશાનમાં ગુલા પછી સતી સુખાસનમાંથી ઉતરી, તે વખતે તેના ચેહેરા ઉપર જરાપણ દહેશત જણાતી ન હતી. તેની ચાલ ઉપરથી પણ તે મરવાનું પાસે આવ્યું એમ જાણી જરાપણ આચક્ર ખાતી હોય એમ દીસતું ન હતું. તેનું મ્હોં હસતું તો નહિ તોપણ તેના ઉપર શાંતિ તથા જે કામ કરવાં ધારેલું તે કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય જણાતો હતો. તે ત્યાંથી ચાલીને ચિતા સામે ઉભી રહી, અને શયની સઘળી કીયા થઈ રહ્યા પછી તેણે ચારે દિશાએ નમસ્કાર કીધા, અને સૂર્ય તરફ નજર કરી બોલી:—“સૂર્યદેવતા ! તું પ્રત્યક્ષ દેવ છે, તારું તેજ સઘળે વ્યાપી રહ્યું છે. તું સઘળા જીવનું મૂળ

છે; અને તું આખું જગત બહારથી જુએ છે. એટલું જ નહિ, પણ વસ્તુ-
ઓનાં માંહેલાં તત્ત્વ તથા પ્રાણી માત્રનાં અંતઃકરણના વિચાર જાણે
છે; માટે મેં જે પાપ કીધાં હોય તે આળી નાખી મને શુદ્ધ કર-
અગ્નિદેવતા ! જો, મેં ખરેખરે પૂતિવ્રત પાળ્યું હોય, અને મને ખરે-
ખરે સત ચદ્યું હોય, તો મને અંગીકાર કરજો, નહિ તો મને તમારો
સ્પર્શ પણ થવા ન દેતા.” ત્યાર પછી તેણે પરમેશ્વરની સ્તુતિ કીધી
મહોં કરી નીચે પ્રમાણે કીધી:—

શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

દીનાનાથ દયાળ તું જગતમાં, દાતા દુખીઆં તણો,
પ્રાણી માત્ર રહી મહી તળ સહુ, આભાર માને ધણો;
ભાનું ચંદ્ર બિરાજતા ગગનમાં, તારા પ્રકાશે અતી,
ગીરી, સાગર, ઝાડ પાન સઘળાં, માનું હું તારી કૃતી. ૧

વીડી ખેતરનાં ફુલો મગમગે, રૂપે રણીઆમણાં,
ભૂમી ધાસ છવાયલી ખુશનુમા, શોભા તણી ના મણા;
કોટી કોટિ લઘુજીવો પવનમાં, નહાસે રમે સૌ મળી,
આકાશે બહુ શોભતાં ખગચરો, ઉડે ફરે તે તજી. ૨

ઝાડી રાન મધે રહે વનચરો, ખાએ ખુશીમાં વસે,
લીલા એ સહુ ધન્યરી નિરખતાં, બુદ્ધિજન પાછી ખસે;
પ્રાપી માનવિ કલેશમાં રજળતો, દીસે ઉદાસી ખરે,
આશામાં રહી કાળ તે નિરગમે, ભામા વૃથા તે કરે. ૩

માયા તો અદ્ભૂત છે હરિતણી, થાએ નહીં માપરે,
પીડા કારણ શું હશે જગતમાં, શોધ્યા તાણું પાપરે;
માટે વીનતિ હું કરું કરગરી, ભીતે શુણી રાખજે.
પાપો ઘોર કીધાંજ મેં સરવદા, આળી સહુ નાખજે. ૪

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કર્યા પછી તેને ચિતાની આસપાસ ત્રણ પ્રદક્ષિણા
ફરવી. ફરતી વખતે તેણે તેના અંગ ઉપરથી તમામ ધરણાં કાઢી નાખી
આલ્સણોને વેહેતી આખાં, અને ત્રીજી પ્રદક્ષિણા ફરતી વખતે તેનું ચિત્ત આ
દુનિયા ઉપરથી એટલું તો ઉઠી ગયું કે તેની આંખ આંધળી જેવી થઈ
ગઈ, અને તેણે ઠાકર ખાધી. તે વખતે તેના ગોરે તેનો હાથ પકડ્યો.
પડવાથી લોકોમાં નામોશી થશે એવા વિચારથી જગત થઈ તેણે

હાથ ઝટકી નાખ્યો, અને લોકોની સામું મ્હોં દેરવીને ઉભી રહી. તેને જોઈ લોકો સ્તબ્ધ થઈ ઉભા રહ્યા. શરદ મહીનાના ઝેપોહોર ઘડાગતો તડકો આકરો ચડ્યો હતો. ભીડથી તથા તાપથી લોકોનાં મ્હોં ઉપર પરસેવાના રેલા ચાલતા હતા. લોકો એવા તો ચુપ હતા કે ત્યાં એક પૈસો પડે તો તેનો પણ અવાજ સંભળાય. **પવન એટલો તો બંધ હતો કે ઝાડ ઉપરનું એક પણ પાતડું હાલતું નહતું, અને સરસ્વતીનું પાણી તળાવના જેવું નિર્મળ તથા સ્થિર રહેલું હતું. સ્વદેહ રક્ષણ એ સૃષ્ટિનો એક નિયમ છે. ધન, માલ, બધરી, છોકરાં, ઇત્યાદિ જગતમાં જે વાહાલામાં વાહાલું હોય તેને અર્પણ કરી સ્વદેહ રક્ષણ કરવાની સઘળામાં પ્રેરણા મુકી છે, તે નિયમ, તે પ્રેરણા તોડવાને એક માણસ ધર્મના જુસ્સામાં આવીને; ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર ભરોસો રાખીને, અને વગર જોયંદી અને વગર અતુલવેલી વાતો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને, પોતાનો દેહ પોતાની રાજી ખુશીથી, અક્લ હોશીયારીથી અર્પણ કરવાને તૈયાર થયેલું જોઈને જાણે આખું વિશ્વ વિસ્મિત થઈ તમાશો જોવાને સ્થિર ઉભું હોય એમ લાગતું હતું.

પણ સતી મા તેના સ્વામીને મળવાને અતુર થઈ રહ્યાં હતાં. તે મદુલીનું એક પાસું ઉઘાડીને તેમાં પેદાં. પોતાના ધણીનું માથું ખોળામાં મુક્યું, અને બ્રાહ્મણને ઈશારત કીધી. બ્રાહ્મણોએ તે ઉપર ધી પુષ્કળ રેડ્યું, અને મશાલવડે ઘાસ કાંટાને સળગાવી મુક્યા, તાપતું એકદમ મોટું મડકું થયું. મદુલીનું મથાળું કડકડ થઈને તુટી પડ્યું. બાજુ તરફના પ્રજ્વલિત પદાર્થો વચ્ચેવચ પડ્યા. રણુશિંગડાં, તુરાઈ, લુંગળ ઢોલ, નોખત, શરણુઈ, ઝાંઝ, થાળી વગેરે વાજતોના એવો મોટો અવાજ થઈ રહ્યો. કે લોકોને પોતાના કાન હાથે બંધ કરવા પડ્યા, અને અવાજના આચકાથી આભ તુટી પડશે એવું લાગ્યું. એ બધાની સાથે લોકો પણ જેમ પડાય તેમ જોરથી “જે અંખે,” “જે અંખે,” “અંખે માતકી જે,” એવી ચીસ પાડવા લાગ્યા. તે વખતે જે બ્યાનક તથા રાક્ષસી દેખાવ થઈ રહ્યો તેનું બ્યાનજ થઈ સકે નહિ. ગુણસુંદરીનું સુંદર શરીર લાકડાંની કમહારે નીચે છુંદાઈ ગયું, અને એક પણ અરતી વખતની ચીસ પાડ્યા સિવાય તેના તથા તેના સ્વામીના આત્માનાં મૃત્તિકા-ગૃહો અગ્નિની મારફતે પંચમહાભૂતમાં મળી ગયાં, અને તે દેહરૂપી ધરમાં વસતા તેમના આત્મા જે જે અક્ષિશો લઈ આ દુનિયામાં

કેવાં મને વચન આપ્યાં છે ! પણ તે સઘળાં જુદાં. 'ગરબ ટળી એટલે
 વૈધ વેરી' એ કહેવંત પ્રમાણે થોડા વખતમાં મેં કીધેલો ઉપકાર તે ભુલી
 ગયો. હુંજ મૂર્ખ કે એવાં સાંપનાં બચ્ચાંને મેં દુધ પાઈને ઉછેર્યું કે તે
 મોટું થયા પછી પેહેલાં તેણે મનેજ હંપ માર્યો. પણ એવી કૃત્રિમતા
 પરમેશ્વર સાંખવાનો નથી. પણ 'ભિષ્મની' વાત શી કરવી ? હમણાં
 તો તે તેના દુષ્ટ કામનાં સારા ફળ ભોગવે છે. જે તે દહાડે મેં મારી
 વહુની વાત સાંભળી હોત તો હું ગામ જત નહિ, અને આ આફત
 કદાચ આવી પડત નહિ. પણ દેવની સામે કોણ ડાહ્યો છે ? ભખીત
 વાત સો ભવે પણ મટતી નથી. વિધાતાના જે લેખ છે તે પ્રમાણે
 થયા વિના રહેતુંજ નથી. પણ આવું દુઃખ સામંત્ર કોઈને પડ્યુંજ
 નહિ હશે. સ્ત્રીને રાજ લાઇ ગયો એટલુંજ દુઃખ માણસનું અંતઃ-
 કરણ કોરવાને બસ છે; પણ તેની સાથે આ તો મારો નાનો
 બાઈ જેને મેં લાડથી ઉછેરેલો, જેને મેં મારા છોકરા જેવો ગણેલો,
 તે આવે અઘણમોતે મુઝો એથી તો સીમા વળી. અરે કેશવા,
 તને ધન્ય છે ! તે તારો જીવ આપ્યો, પણ જીવતો રહી આપણા
 ઘરની સ્ત્રીને પારકાના હાથમાં જવા ન દીધી. તે તારા જોરનું
 સાર્યક કીધું. સખગે અખળનું રક્ષણ કરવું જોઈએ તેમ કરવામાં
 તે તારો દેહ ષાડ્યો-તેથી તું હમણાં કેલાસ લોકમાં ખિરાજતો હોઈશ
 અને તે વિચારથી માંડે દુઃખ અધું ઓછું થાય છે. પણ એટલું
 પણ દેવને બસ ન લાગ્યું. હમણાં જોદાશનો મોતીશા આવ્યો, તેના
 કહેવાથી જણાયું કે ગુણસુંદરી સતી થઈ, ને તેના સ્વામીની સાથે
 બળી મોઈ. એથી હરખાવું કે શોક કરવો તે સમજતું નથી. ઘર તો
 જડમૂળથી ઉખડી ગયું. વંશવૃદ્ધિની તો હવે આશા રાખવી કોઈક.
 પણ નામ તો અમર રહેવાનું. ગુણસુંદરીના સ્વાત્માર્પણથી આખા
 દુનિયા, આખી ન્યાતની પ્રતિષ્ઠા વુધી, અને મારી સાત પેહેડી તરી.
 શું માણસની અવસ્થા છે ! મોટાઈ કેવી અનિશ્ચિત છે ! આજ છે અને
 કાલે નથી. જેવું બીડમાંનું સુંકું ઘાસ, જેને બળતાં જરા પણ
 વાર લાગતી નથી; અગ્નિ થતી વખતની જેવી જાયા, તે વખતે તો
 ઘણી મોટી દેખાય છે, પણ થોડીવાર પછી નહિ સરખી થઈ જાય છે;
 તે તો એક નિદ્રાનું સ્વપ્ન, જગ્યા એટલે કાંઈ મળે નહિ. દસેરાને
 દહાડે કેવી સ્થિતી હતી, અને આજ કેવી ? આશરે દસ કોશ સુધી
 દમ ખાધા વિના પગે ચાલીને હું છતાં આંખી પોંહ્યાંઓ. બધા ચાકર,
 સિપાઈ મારા આજ ક્યાં ગયા ? હું તો એકલો ફરું છું. તોપણ હું

જીવું છું એટલી મહાદેવજીની કૃપા છે. જો હું પણ મરી ગયો હોત તો
 એ દુષ્ટ રાજા સુખેથી બેસત; પણ હું હવે તેનો કાળ થઈ ભટક્યાં કરીશ,
 અને તેને એક દહાડો પણ એટલે પડવા દઈશ નહિ. એનું વેર
 લીધા વિના રહેવાનો નથી. અરે! કોઈ-પુત્ર વેર, તું મારી છાતીમાં
 ભગત થા. હવે તારું કાર્મ છે. જ્યાં લગી આ દેહમાં આત્મા છે,
 ત્યાં સુધી તું એ છાતીમાંજ વાસો કરજે. વેર તો આખા જગતમાં
 પથરાયલું છે. કદાપિ 'કેટલાંક પુસ્તકોમાં તેની નિંદા કીધેલી હશે પણ
 તેથી કાંઈ તેની શક્તિ જરા પણ ઘટી નથી. નિર્જીવ પદાર્થો
 પણ વેર લે છે. જો હું આ ભીંત ઉપર મારો હાથ ઠોકું તો તે
 ભીંત મને સામું તેટલુંજ મારે છે. તે શું વેર નથી લેતી? કુતરાને
 પથ્થર મારીએ તો તે સામો ભસીને કરડવા નથી આવતો? સાપને
 પગતળે છુંદીએ તો તે આપણને કરડીને આપણો પ્રાણ નથી લેતો?
 એ પ્રમાણે કયું અવાચક પ્રાણી જેનામાં વેર લેવાની શક્તિ છે તેને
 ઉપદ્રવ કીધા છતાં તે સામું વેર નથી લેતું? વળી માણસને
 ધર્મશાસ્ત્રમાં ક્ષમા કરવી, દયા લાવવી, એ વગેરે બોધ થયાંજ કરે છે,
 તોપણ તેઓ વેર લીધા વિના ચુકતા નથી. દેવતાઓ પણ વેર લે
 છે એવી વાતો આપણે પુરાણમાં ક્યાં નથી વાંચી? વેર તો જગ-
 તનું રક્ષણ છે. જો કોઈ વેર લે નહિ તો દુનિયા આલે પણ નહિ. જો
 કોઈ માણસને કોઈ ટપલો મારે તો તે સામાએ મારે છે; જો તેનામાં
 તેમ કરવાનું જોર નહિ હોય તોજ ક્ષમા કરે છે, અથવા રાજા આગળ
 દુરિયાદ કરી તેને શિક્ષા કરાવે છે. એ તો 'અશક્તિમાન્ ભવેત્ સાધુ.
 જો એક માણસ ખીજને કોઈનો કાંઈ માલ ચોરી જાય, અથવા તેને
 ખીજ કોઈપણ રીતે કાંઈ નુકસાન પોહાંચાડે તો તે તેનું વેર લેજે,
 અથવા લેવડાવે છે. ડાહ્યા પુરૂષો કહે છે કે જો સઘળા લોકો પોતાના
 ઉપર શુભરેતા અન્યાયને માટે પોતાની મરજી પ્રમાણે વેર લે તો
 દુનિયાની અવ્યવસ્થા થઈ જાય, અને જલદી તે લય પામે; માટે હરેક
 સુન્દર વાસ્તે રાજાને શ્રિયાદ કરવી, અને જો તેનાથી દાંદ ન મળે,
 તો પરમેશ્વર તરફથી ઈનસાફ મળશેજ એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખી
 બેસવું. પણ રાજા કાંઈ હમેશાં નિષ્પક્ષપાત્ર હોતો નથી, અથવા
 અરેખરો ન્યાય કરતો નથી, અને ઘણીએક વખતે તેમ અર્થ સંસ્કરું
 પણ નથી. રાજા પોતેજ ન્યાયે અપરાધી હોય, ત્યારે તેનો ઈનસાફ
 કોણ કરે? કોઈ કાચાર થયા વિના પરમેશ્વરના ઈનસાફ ઉપર રહેવા દેવું
 નથી. એ નો મન વાળવાની વાત છે. જો મન મોટું રાખી આપણે

હરેક ગુન્હેગારને ક્ષમા કરી જવા દઇએ તો દુનિયામાં ગુન્હેગારની સંખ્યા વધી જાય, અને જેટલા ગુન્હા થાય તે સધળાનું પાપ આપણે માથે પડે. પરમેશ્વરની શિક્ષાથી યોગજ ખીદ્રે છે. કોણ તે જોઈ આવ્યું છે? જો સરકાર ઇનસાફ સુકી દઇને લોકોને કહે કે જો ગુન્હો કરશે તેનો બદલો તેને પરમેશ્વર તરફથી મળશે તો પછી ગુન્હો કરવાથી કેટલા અટકે છે તે જાણાય. માટે વેર તો લેવુંજ નોંધ્યું; અને જ્યારે આપણી આખતમાં ગુન્હેગાર રાજ છે ત્યારે સ્વહસ્તે વેર લેવું, અને જો ન લેવાય તો તેને પરમેશ્વરને સોંપવો.

એના વેરના તરંગ સિદ્ધપુરમાં ડ્રમમાળાના દેવસ્થાનનાં સરસ્વતી નદી ઉપર જવાનાં પગથિયાંની પગથાળ ઉપર એક જીવાન માણસ રાતને વખતે દ્રરતો હતો તેના મનમાં ઉઠતા હતા. તેની છાતી ક્રોધથી ઉમરાઈ જતી હતી, અને તેનો ક્રોધ વાજખી છે એમ જાણી શકિ પણ તેવીજ રીતે ક્રોધાયમાન દીસતી હતી. સરસ્વતી નદીમાં એટલું તો જોઈ રથી પૂર વહેતું હતું કે તેમાં ઝાડનાં ઝાડ તથા મુએલાં જનનવર ધસડાઈ જતાં હતાં. આકાશ એવું તો વાદળોથી ઘેરાઈ ગયલું હતું કે સામે માણસ અચગાય ત્યાં સુધી તેનું મોં દેખાતું નહિ, વરસાદ પણ ઝરમર ઝરમર આવતો હતો. પવન એટલા જોરથી વાતો હતો, કે તેના ધુધ-વાટાથી છાતી ધબક્યા વિના રહે નહિ. તેની સાથે વાયુમળથી પાણી ગળગળ ઊંચાં ઉછળતાં હતાં. ઝાડો બોંયની સાથે અડળાતાં, અને કેટલાંએક તો જડમૂળથી ઉખડી જશે એમ લાગતું હતું. આકાશમાં વિજળીના ઝળકાટ થઈ રહ્યા હતા, અને તેથીજ વખતે વખતે અજવાળું પડતું તે વડે ડ્રમમાળાના કીર્તિસ્તંભ, તેનું નકશીદાર તોરણ, નાનાં નાનાં દેહરોનાં શિખરો, વગેરે જોણાતાં હતાં. વિજળી થઈ રહ્યા પછી ગર્જનાના કડાકા એવા તો જોરથી થતા કે તેના જોરથી તથા પવનથી અધું દેવસ્થાન તુટી પડશે એવી દેહેશત લાગતી હતી. એવી વખતે એટલે જ્યારે ઈશ્વર કોપાયમાન થયો હોય એવો દેખાવ એમોર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે માણસ ક્રોધને વશ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય? એવે વખતે મનને શાંતિ થવાને બદલે તે વધારે જોશ. ઉપર ચઢે, અને જોઈ સધળો દેખાવ કાળો તેવાં કાળાં કામ કરવાને મન પ્રવૃત્ત થાય એમાં શું નવાઈ? એવી સ્થિતિ તે વખતે માંધવના મનની હતી. તેનું શરીર ધ્રુજતું હતું. અને તેના મનની અવસ્થા તેના શરીરની અવસ્થા ઉપરથી જાણી આવતી હતી. તેણે મોતીશાના મોંથી ફરી સધળી વાર્તા સાંભળી

હીધી, અને તેથી ઉલ્કાં અગ્નિમાં તેલ હોમાયું. આવી વખતે તેણે મોતીશનો ઊપકાર પણ માન્યો નહિ. જે વખતે માધવના તમામ મિત્રો તેને છોડી ગયા, તે વખતે એ શાહ પોતાનું ઘર, ધણીઆણી, છોકરાં દોલત, તથા બીજું સુખ તજીને પોતાના અસલ મિત્રને સહાય કરવા આવ્યો. જેના ઉપર રાજાની ધતરાણ થઈ તેની પાસે ઊભા પણ રહેવું નહિ એવો જોશાનો મત હતો, પણ તે ન જાણે તેમ શહેરમાંથી નિકળી આવ્યો. મિત્રાચારી તો એવીજ જોઈએ; અને એવી પ્રીતિ જીવાનીમાંજ બ્યારે અંતઃકરણ ગરમ હોયછે ત્યારેજ થાયછે. ધડપણમાં બ્યારે સ્વાર્થનું જોર વધેછે ત્યારે પ્રીતિ ઓછી થાયછે; માટે ઘરડા માણસોમાં એવી મિત્રાચારી કવચિતજ હોયછે.

રાત ધણી ગયા પછી મોતીશા તથા માધવ દેહરાંની એક ધર્મ-શાળામાં સુતા. પણ માધવને જરા જાંઘ આવે નહિ; વેર, વેર તેના આત્મા શરીરમાં બાપી ગયું હતું; અને તે શી રીતે લેવું તેના વિચારમાં ને વિચારમાં તેણે પછાડા માર્યા કીધા. કેટલીએક વારે તે અર્ધા જાંઘમાં પડ્યો, એટલે તેની સામા એક ધણી રૂપાળી સ્ત્રી આવીને ઉભી રહી. તેણે તેજ એટલું હતું કે માધવની આંખ ઊઘડી ગઈ, અને તે બોલ્યો: “વેરદેવી, તું માનવ હોય કે દાનવ, મૃત્યુલોકમાંની કે સ્વર્ગલોકમાંની, ગમે તે હોય, પણ દુષ્ટ કરણ રાજાનું વેર શી રીતે લેવું તે બતાવ.” સ્ત્રી બોલી: “અત્યા માધવ! તું નાગર છે તેથી તું મારો આશ્રિત છે. હું જગતની માતા, અંબા બવાની છું, અને મારો વાસ આરાસુર પર્વતની ઉપર છે, માટે તું મારું દર્શન કરવાને ત્યાં આવજો એટલે હું તને શું કરવું તે બતાવીશ.” એવું કહી માતાજી અદૃશ્ય થઈ ગયાં, અને માધવ આસપાસ જોવા જાયછે તો ત્યાં કંઈજ દીઠું નહિ. માધવને હવે નક્કી થયું કે માતાજી મને સહાય થશે, માટે કાલ સવારે ઉઠીને તેનાં દર્શન કરવા જવું; પછી ૧૫ાંથી જે ઉપદેશ મળશે તે પ્રમાણે ચાલીશ.

એટલો નિશ્ચય કીધાથી તેને જરા શાંતિ થઈ. દહોડાનો થાક લાગ્યો હતો, તથા તેના મનમાં જે બિચારપાથલ થઈ રહી હતી, એ સઘળાંથી તેના મગજ ઉપર અસર થઈ, તેથી તે નિદ્રાને વશ થયો, અને બ્યારે સૂઈઠય થયો, અને તડકો તેની આંખ ઉપર આવવા લાગ્યો, ચંદ્રીઓ તથા બીજાં પક્ષીઓ શોર પકાર કરવા લાગ્યાં, અને દેહેરામાંના સાધુ, વેરાંગી મોટા અવાજથી રાગ ગાઈ આણીગમ તેણીગમ કરવા લાગ્યા,

ત્યારેજ તે ઊઠ્યો. ઉકતાંજ વાર ગામમાં જઈ તેણે એ ઘોડા વેચાતા લીધા, અને સવારના કામથી પરવારી તે તથા મોતીશા ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ માતાજીના સ્થાનક તરફ જવા નિકળ્યા. મોટે રસ્તે જય તો રાગના માણસોના જોવામાં આવે, માટે તેઓ સરસ્વતીને કિનારે કિનારે ચાલ્યા. ઘોડા દહાડા તો વસ્તીપાળો મુલક આવ્યો; પણ જેમ જેમ તેઓ સરસ્વતીના મુખ આગળ આવતા ગયા તેમ તેમ જમીન વધારે પહાડી તથા જંગલી થતી ગઈ. થોડીએકવાર તેઓનો રસ્તો એક જંગલી પણ. રમણિક તથા ફળવાન ખીલુમાં થઈને હતો, તે ખીલુની આસપાસ ઝાડોથી ઢંકાયેલા મહાડો ચોતરફ હતા. આ ઢેકાણું આ એકાંત નદીને કિનારે કિનારે તેઓ ચાલતા હતા તે વખતે સાંજ પ્રકી ત્યારે અધાર રાત વધારે ભયાનક દીસવા લાગ્યું. વાઘ, વર, શિયાળ, છત્વાદિ જંગલી જાતનાં જાનવરોનો અવાજ થવા માંડ્યો, અને તેઓની આસપાસ કાળા અને નળા વનના માણસો દોડી આધા ગામોમાં નોખત વગાડતા તેનો કઠોર અવાજ તેઓના કાને પડ્યો. એટલમાં આદ્યે એક અળતું થયું નજરે પડ્યું. બીજા લોકો તેઓની દેવીને બળીદાન આપતા હતા, અને 'મડકું' શુકાં લાકડાંમાંથી નિકળીને એક પહાડથી ખીલ પહાડ ઉપર મોટાં સર્પની પેઠે વિટલાતું દેખાતું હતું. એવે રસ્તે થઈને તેઓ અંબાબવાતીના દેવસ્થાન આગળ સરસ્વતી નદીના મુખની પાસે દોરેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય છે ત્યાં પહોંચ્યા, અને મહાદેવનાં દર્શન કરી ત્યાં રાત રહ્યા.

ખીલે દહાડે, અંબા માતાનાં દેહરં તરફ જવાનો રસ્તો ધણો વિકટ, તથા ત્યાં ચોર અને વાઘનો ભય ધણો, હોવાથી ચકરાવો ફરી પહાડની તળેટી ઉપર દાંતાગામ અંબા માતાના ધણો માનીતા પરમાર રાજાઓનું હતું ત્યાં તેઓ પહોંચ્યા. તે વખતે અગરજો માતાજીનો વંદનાનો વખત નહતો તોપણ ચોડાંએક માણસો માનતા ચઢાવવાને જતાં હતાં તેઓ તે જાંનેને મળ્યાં. તેમની સાથે ખીલે દહાડે સવારે પહાડ ઉપર ચડવા માંડ્યું. ચઢાવ ધણો લાંબો પણ સરળ હતો, તોપણ ઢેકાણું ઢેકાણું અડળચડા તથા વાંકો ચુંકે હતો. જનાળુ લોકોએ રાત્રા, ખીણા, ઘોળા, છત્વાદિ નાના પ્રકારના રંગનાં વસ્ત્ર પેહેરેલાં હતાં. દેટલાએક પાસે અળકતી તલવારો હતી. દેટલાએકનાં અંગ ઉપર અળકતાં ચોનાનાં ધરણાં ધારીલાં હતાં. તે સઘળાં તડકામાં અગરજો હતાં. તેઓ રસ્તે ચાલતા ત્યારે મેદાન આવતું તેમાં લાંબી હાર

દેખાતી, કેટલીએકવાર તો રંગબેરંગી પહાડોથી થોડા ઢંકાઈ જતા, અને કોઈ કોઈ વાર ઝાડોના ઝોથામાં આવ્યાથી બિલકુલ નજરે પડતા ન હતો. ચઢાવના ઘણા સીધા ભાગની વચ્ચે આવ્યું એક જુની વાવ હતી, ત્યાં સંઘે થોડીવાર મુકામ કરીશો. પછી પાણી પી તાજા થઈને આગળ ચાલ્યા, અને ઉદાસ તથા ઉજડ ટેકરામાંથી નિકળી રમણિય મેદાન ઉપર આવ્યા. તે વખતે આરાસુરના સુગંધીદાર પવનની લેહેરોથી તેઓને આનંદ થયો. તે વખતે સંઘમાંનાં આગળ ચાલનાર લોકોએ યુમ પાડી કે દેહર પાસે આવ્યું. એ યુમ સાંભળતાંજ સઘળા પોતપોતાના ઘોડા ઉપરથી ઢતરી પંખ્યા, અને જમીન ઉપર લાંબા થઈ પગે લાગીને “જે અંમે,” “જે અંમે,” “અંમે માતડી જે,” એવી યુમ પાડી ઉઠ્યા. દેહેર આરાસુરના પહાડમાં આરાવલી પર્વતની શાખા જ્યાં નૈઋત્ય કોણમાં પૂરી થાયછે ત્યાં હતું. તે દેહેર નાતું હતું, અને બીજાં કેટલાંક કીર્તિવંત દેહેરા કરતાં ઓછું શોભાયમાન હતું. તેની આસપાસ મજબૂત કોટ હતો, તેમાં દેવીના પૂજારા, નોકર ચાકરો તથા જત્રાણ લોકોને રહેવાને માટે ધર્મશાળાઓ હતી. તેમાં એક નાતું લશ્કર પણ રહેતું હતું, પણ માણસના બળ તથા શસ્ત્રવડે અંબા માતાનું રક્ષણ થાયછે એમ ન કહેવાય માટે બહાર દરવાજો રાખવાનો અંબા માતાએ ના કહી હતી. આ દેહેરામાં જેતું પૂજન થતું હતું તે મહાદેવની પત્ની હિમાચલ તથા મેનાની પુત્રી દુર્ગા હતી. આંખાનેર આગળ પાવાગઢ ઉપર તેનું ઉચ્ચ તથા સર્વ ભક્ષક કાળિકાતું રૂપ છે તેવું ત્યાં નહતું; પણ ભવાની એટલે સ્વયંભૂની કામ કરવાની શક્તિનું તથા અંબાજી એટલે સૃષ્ટિની માતું રૂપ હતું. આરાસુરનું દેહેર ઘણા પ્રાચીન કાળથી હતું. એવું કહેવામાં આવે છે કે એ દેકાણે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બાળક હતા ત્યારે તેના વાળ લેવા આવ્યા હતા, અને ત્યાર પછી જ્યારે રૂક્ષમણીને શીશુપાળની સાથે પરણવા ન હઈ તેને ભગવાન લઈ ગયા, ત્યારે તે દેવીનું પૂજન કરવા આવી હતી તે આ દેકાણેજ આવી હતી. હજારો વર્ષ થયાં જત્રાણ લોકો ત્યાં આવતા તેથી સઘળું આંગણું ઘસાઈ ગયું હતું.

એ દેહેરામાં માધવ અને મોતીશા આવ્યા, એક ધર્મશાળામાં ઉતર્યા, અને રસોઇ પાણી કરી થાક ખાઈ સાંજની વખતે માતાજીનાં દર્શન કરવા ગયા. માતાજીનું સ્વરૂપ જુદા જુદા લોકોને જુદું જુદું દેખાય છે અરે, પણ માધવને તો જુદાંજ દર્શન થયાં. માતાનો વેશ એવનો હતો. તેના એક હાથમાં ખરમ હતું, અને

બીજા હાથમાં એક માણસની ચોટલી હતી. માતાનું આવું રૂપ જોઈને તે આશ્ચર્ય પામી ઉભો રહ્યો, અને વધારે જોયછે એટલામાં તે માણસ જોર કરી માતાજીના હાથમાંથી નિકળી ગયો, અને તેના હાથમાં તેની ચોટલી રહી ગઈ એવું દીઠું. તેનો અર્થ શું હશે એ વિષે તે ઊંડા વિચારમાં પડ્યો, એટલામાં સિદ્ધપૂરની શ્રદ્ધાળામાં તેને આવેલું સ્વપ્ન તેને યાદ આવ્યું, તે ઉપરથી તેણે અટકળ કીધી કે મ્હેનતો અર્થ મ્હેન અથવા તુર્ક લોકોનો દિલ્હીનો રાજા, અને ખેલો માણસ એટલે ગૂંજરાતનો કરણ રાજા. એ ઉપરથી દિલ્હીનો તુર્ક રાજા કરણને સપડાવશે, પણ તે તેનું રાજા સુકીને નાશી જશે એ સિવાય બીજો કંઈ અર્થ દેખાતો નથી. માતાજીને વેર લેવાનો રસ્તો બતાવ્યો તો ખરો, માટે હવે દિલ્હી જવું અને ગૂંજરાત ઉપર ચઢાઈ કરવાને ત્યાંના સુલતાનને વિનંતી કરવી. એવી રીતે તેનો ખુલાસો થયો, તેથી તે ઘણો આનંદ પામીને માતાજીને પગે પડ્યો. પછી પુલના હાર, નાળીએર, પૈસા, તથા ઘરેણાં માતાજીને ચઢાવ્યાં. વળી તેણે વસ્ત્ર, નિશાન, સોના રૂપાનાં વાસણ, ઘંટ, અને માતાની પૂજનો બીજો કેટલોએક જરૂરી સામાન અર્પણ કીધો. રાત્રે માતાને થાળ મોકલી તેમાં બકરાં, મુરઘાં, ઇત્યાદિ માતાને બળીદાન આપી સકાય એવા પ્રાણીઓનું માંસ તથા મદીરા મુકેલાં હતાં. માંધવ જ્યાં સુધી ત્યાં રહ્યો ત્યાં સુધી ખાવામાં અથવા બીજા કોઈ પણ કામમાં તેણે તેમ વાપર્યું નહિ; સઘળે દેકાણે તેણે ધીનોજ ઉપયોગ કર્યો કીધો. માતાજીને માંધવે ઘણી કિમતી બાધા ચઢાવી તેથી રાત્રે તેને ચમર કરવા દીધી; તેના બદલામાં વળી તેણે સિદ્ધપૂરના ત્રણ ઔદિસ આહ-ણો ત્યાંના પૂજારી હતા, અને જોઓએ તે કામ દાંતાના રાણાને કેટલાએક પૈસાં આપવા કમુલ કરી. ઇબ્નરે રાખ્યું હતું, તેઓને કાંઈ આપ્યું. તેઓએ તેને પહેલાં દર્શન કરતી વખતે ચાંલ્યો કીધો હતો.

બીજો દહાડે તેણે તેઓને તથા બીજા આહણને સારી ખેડે મિથાન લેવડાવી તૃપ્ત કીધા, અને યથાયોગ્ય દક્ષણ આપી જત્રા પૂરી થઈ તેની નિશાનીનો દંકનો હાથે તેના ખભા ઉપર દેવડાવ્યો. હવે બીજું કંઈ કામ રહ્યું નહિ, તેથી પાસે માનસરોવરના કાંઠા ઉપર અપરણીત માતાનું દેહેરું છે ત્યાં તે દર્શન કરવા ગયા. ત્યાંથી આવ્યા પછી અંબ્યા ભવાનીના દેવસ્થાનથી પશ્ચિમે આસરે એક કોશ ઉપર એક પહાડ હતો. તે ઉપર ગગરગઢ નામનો કિલ્લો તે વખતે હતો તે જોવાને તેઓનો વિચાર થયો. તે પહાડને કોઈ આધેથી જોયું તો તેની આગળ નાના નાના ટેકરા એવી રીતે આવી રહેલા હતા કે તેથી એક મોટા

કમાનદાર દરવાજો ત્યાં હોય એમ લાગતું; અને તે ઉપરથી એવી કથા ચાલી હતી કે અંબા માતા તે પહાડના પોલાણમાં રહે છે. જ્યારે માધવે ત્યાં પૂજારીને તે જગાનો મહિમા પુછ્યો, ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણે એક વાત કહી. “કોઈ વખત ઉપર માતાજીની ગાયો ગોવાળિયાની બીજી ગાયોની સાથે આખા દહાડો ચરતી, અને રાતની વખતે આ પહાડમાં પાછી આવતી. એ ગાયો કોની છે તે જાણવાનું પેલા ગોવાળિયાને ઘણું મન થયું, અને ગમે તે થાય તોપણ એ ગાયનો ઘણી રોધી કાઢી તેની પાસેથી ચરામણી માગવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. એક સાંજરે જ્યારે ગાય ધારા પ્રમાણે પોતાના ઘર, તરફ વૃણી, ત્યારે ગોવાળિયો તેની પાછળ ગયો, અને તેની સાથે પહાડમાં પેડો. પહાડમાં પેડા પછી એક અતિ શોભાયમાન મેહેલ આવ્યો, એને તેમાં ઘણા વિશાળ ઓરડાઓ દીઠા. મુખ્ય ઓરડામાં એક હિંડોળા ઉપર માતાજીને બેઠેલાં જોયાં; તેની આસપસ તેની ઘણીએક સખીઓ હતી. ગોવાળિયો હિંમત પકડીને માતાજી આગળ ગયો, અને પુછ્યું કે આ ગાય તમારી છે? તેણે હા કહી. તે ઉપરથી ગોવાળિયાને વધારે બોલવાની હિંમત આવી. તે બોલ્યો:—“મેં આ ગાયને બાર વર્ષ થયાં ચરાવી છે, માટે હવે મને તેની ચરાર્થ આપવી જોઈએ.” માતાજીએ તેની પાસે એક બધરી ઉભી હતી તેને આજ્ઞા કીધી કે ભોંય ઉપર જવનો ઢગલો પડેલો છે તેમાંથી થોડાએક તેને આપો. તેણે એકં સુપડું જવે ભર્યું, અને ગોવાળિયાને આપ્યું. તેણે તે લીધું, અને નાઉમેદ થઈને તથા ખીજવાઇને ઘરની મહાર નિકળ્યો, અને આંગણુ આગળ જવ ભોંય ઉપર નાખી દીધા. પોતાને ઘેર જઈ જોયું તો તેના લુગડાં ઉપર ઘણી જાંચી જતના સોનાના કેટલાએક રવા વળગેલાં જોયા. ગોવાળિયાએ બીજાં દહાડે ફરીથી પહાડમાં પેસવા માડ્યું, પણ તેને રસ્તો જડ્યો નહિ. અને માતાજીની ગાય પણ ફરીથી ચરવા આવી નહિ.”

અંબાજીની પાસે એક નાની નદી ઉપર જંગલી ચંપેલી તથા બીજાં સુગંધીદાર ફુલોની એક વાડી જેવું હતું ત્યાં કેટલાંએક સુંદર સફેદ આરસપહાણનાં બાંધેલાં જૈન ધર્મતાં દેહેરાં હતાં. ત્યાં જવાનો મોતીશાએ આગ્રહ કીધો, અને તે જૈન થઇને તેની સાથે અંબાજી આવ્યો. માટે તેનાં દેહેરાં આગળ ગયા વિના માધવને ચાલે નહિ, તેથી તેઓ બંને ત્યાં ગયા. એ દેહેરાંવિષે જે દંતકથા તેઓએ સાંભળી તે નીચે પ્રમાણે હતી:—“વિમળશાને માતાએ ઘણું દ્રવ્ય આપ્યું તેથી તેણે ત્યાં પારસનાથનાં ત્રણસે તે સાદ દેહેરાં

આંધ્યાં; પછી માતાજીએ તેને પુછ્યું કે એ દેહેરાં તે કોની સહાય-
તાથી આંધ્યાં? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે ગુરૂની સહાયતાથી.
માતાજીએ એનો એ પ્રશ્ન ત્રણવાર પુછ્યો, પણ ત્રણેવાર તેણે એનો
એ જ જવાબ દીધો. ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે, “અલ્યા, જેમ નસ્મ્યુ
તેમ નાસ.” એક દેહેરાનું ભોંયરું “જેભાંથી” થઈને દેવલવાડાનાં દેહે-
રાંના ભોંયરાંમાં જલાતું હતું તેમાં તે હત્યો, અને નીચેની સણંગમાં
થઈને આપુ પહાડ ઉપર નિકળ્યો. પછી માતાજીએ પાંચ સિવાય
બધાં દેહેરાં બાળી મુક્યાં, અને એ વાત સૌ કોષના જાણવામાં આવે
માટે તે પાંચજ રહેવા દીધાં. જે ત્રણેને ને પંચાવન દેહેરાં બાળી
મુક્યાં તેના બજેલી પથ્થર ભોંય ઉપર પડેલા હતા, તે જોઈ શાહને
પક્ષી ખાતરી થઈ કે શ્રી અંબાજી કોપાયમાન થઈને તેણે એ દેહેરાં
બાળી મુક્યાં, તેથી તેણે આપુના દેવલવાડામાં એક દેવસ્થાન આંધ્યું તે
ઉપર માતાજીને શાંત કરવાને નીચે પ્રમાણે કોતરાવ્યું.”

“તારા પાતરાં જેવા હાથ અશોકના ઝાડનાં પાતરાં જેવા રાતા
છે. તું અતિ ઘણી સુંદર દીસે છે. તારો રથ કેસરી સિંહ ચલાવે છે.
તારા બોળામાં બે છોકરા છે. એવી તું સતી અંબિકા સદ્ગુણી
પુરુષોના પાપનો નાશ કર.”

“એકવાર રાત્રે વિમળશાને શાણી અંબિકાએ આજ્ઞા કીધી કે
પહાડ પાપ રહિત જગા છે તે ઉપર યોગનાથનું એક સાઈ દેહેરું આંધ.”

“શ્રી વિક્રમદિત્ય પછી એક હજાર અઠ્યાસી ચોમાસાં ગયાં
એટલે ઇ. સ. ૧૦૩૨માં અર્જુનના શિખર ઉપર શ્રી આદિદેવનું
વિમળે સ્થાપન કીધું તેને હું પૂનું છું.”

એ દેહેરાંમાં મોતીશા તથા માધવે દર્શન કીધાં પછી ત્યાંથી
આપુના પહાડ ઉપર જવાનો તેમણે ઠરાવ કીધો. રસ્તો ઘણો જ
રમણિક હતો. એક નાના નાળુની કારે કારે તેઓ ચાલ્યા. આકાશમાં
એક પહોળું વાદળું નહતું. અમરાઈમાંથી કોએકો ટલકા કરતી હતી.
બીજાં જંગલનાં પક્ષી વાંસની ઝાડીમાંથી સાદ કરતાં હતાં; અને
તિતરનાં ટોળેટોળાં ઝાડો ઉપર બેસીને હોલાઓની સાથે આનંદથી
સંવાદ ચલાવતાં હતાં, લકડખોદ ઝાડોનાં થડ ઉપર તેઓની કંઠજી
ચાંચ કોકેતા હતા તેના અવાજથી આપું વન ગોંછ રહ્યું હતું. ત્યાં નાના
પ્રકારનાં સુંદર ફુલ તથા સ્વાદિષ્ટ મેવા નજરે પડતા હતા. ઝાડો ઉપર
અદ્ભુત વેલાનાં ઘોળાં તથા પીળાં ફૂલોમાંથી મધમાખીઓ મધ કાઢતી
હતી. ત્યાં કોઈ માણસની વસ્તી નહતી. કોઈકોઈ વાર કોઈ રંજપૂત

સ્વાર ઢાલ બાંધીને તથા ભાલો હાથમાં રાખીને અંખાગ્રનાં દર્શન કરવા જતો હોય તે બેવામાં આવતો; અથવા કોઈ તળાવની પાસે બહુ જરાઓ ગુણુ નાખીને બળદ છુટા મુકીને પડેલા હતા તે નજરે આવતા હતાં. આગળ ચાલતાં એક સપાટ ખીણ આવે તે રેતાળ હતી, પણ તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ખેડાણ હતું, અને અનાજના ખેતર આવતાં, અને વખતે વખતે નાનાં ગામે દેખાતાં, અને આદેના પહાડમાંથી નિકળેલી નદીઓ વહેતી નજરે પડતી હતી. ત્યાંથી ધુમરે ઘેરાયેલા આબુ પહાડ દેખાયો, તેની આબુઓ ઉપર ઝાડ તથા ઝાડી અને નાની નદીઓ દેખાવા માંડી. આગળ જતાં એક ટેકરી ઉપર દેરા જેવો રસ્તો દેખાયો, તે કોઈ ઠેકાણે ચઢતો અને કોઈ કંઠાણે ઉતરતો હતો. એ રસ્તા ઉપર ઝાડીની ઘટા આવી રહી હતી. તેમાં ચઢતાં ચઢતાં એક કરાડાની નીચે એક મેદાન આવ્યું; ત્યાં ઘણાં શોભાયમાન ઝાડોની વચ્ચેવચ્ચ વશિષ્ઠમુનીનું દેહેરું હતું. તે દેહેરાંની વાડીમાં માધવ તથા મોતીશા થાક ખાવાને ઉતર્યા. એ વાડીમાં ઘણાં સુગંધીદાર પુલો ઉગેલા હતાં, તેમાં કેવડાથી તમામ જગા બેહેક બેહેક થઈ રહી હતી. વળી ત્યાં એક પથ્થરના ખડકમાં ગાયનું મોં કાતરેલું હતું તેમાંથી પાણીનો ધોધવો પડી નીચે એક મોટી ટાંકલીમાં પડતો, તેથી કર્ણપ્રિયને પણ ઘણું આનંદ થતો હતો.

મુનીનું દેહેરું નાનું હતું તેમાં વશિષ્ઠ જેણે અચળેશ્વરના અગ્નિ દુંડમાંથી રજપૂતના મૂળ પુરૂષોને કાઢ્યા તે મુનીની કાળા પથ્થરની મૂર્તિ હતી. ત્યાં સવારે, બપોરે અને સાંજરે નોખત વાગતી હતી તેના નાદથી તે જગ્યા ઘણી રળિયામણી લાગતી હતી. વશિષ્ઠમુનીના દેહેરાં આગળ પથ્થરમાં લાંબાં પગથિયાં કાપી કાંઠેલાં છે તે ઉપર ચઢીને જાંચે ચઢવાનું હતું. તે ઉપર ચઢતાં ચઢતાં તેઓ આખરે આબુના સપાટા મેદાન ઉપર પોહ્યા. તે ઠેકાણે તેઓ ગયા ત્યારે જાણે એક નવા જગતમાં, વાયુમાં તરતા એક ખેટમાં, આવ્યા હોય એમ તેમને લાગ્યું. તેઓની આસપાસ ચોતરફ જાંચી નીચી ટેકરીઓ હતી તે ઉપર મોઢાં નાનાં ગામે હતાં. તેમાં એક સરોવર હતું, અને એક કન્ટાં વધારે નાળાં હતાં. તે સઘળી ટેકરીઓમાં સૌથી જાંચી ટેકરી ઉપર એક મુનીનું નાનું દેહેરું હતું તે ઉપરથી તેને મુનીનું શિખર કહેતા હતા; અને બીજી એક ટેકરી પ્રસિદ્ધ અચળગઢનો કીલ્લો હતો.

આબુના સઘળા પહાડોમાં સૌથી જાંચો મુનીનો શિખર હતો, તે ઉપર માધવ તથા મોતીશા ચઢ્યા. બ્યારે તેઓ

ઉપર ગયા ત્યારે દક્ષિણ તરફથી ધરી જવાય એવો ઠાઠો પવન આવવા લાગ્યો તેથી તેઓએ કાળી કામળી શરીર ઉપર વિંટાળી, અને એક ટેકરીની પાછળ ભરાઈને ભોંય ઉપર લાંબા થઈને સુતા. દેખાવ ઘણો ભભકાદાર તથા સુંદર હતો. તેઓના પગ નીચે વાદળાં આવી રહ્યાં હતાં, 'એ' તેમાંથી સૂર્યનાં કિરણ નીચે ઉતરતાં હતાં. એ ઊંચી આંખે તમ્મર આવે એવી, ટોચની ઉપર એક નાનું ગોળ મેદાન હતું તેની આસપાસ એક નીચો કોટ હતો. એક બાજુએ આસરે દશ ગજ ચોરસ ગુફા હતી તેમાં એક મોટો કાળો પથ્થર હતો તે ઉપર વિષ્ણુનો અવતાર જે હૃત્તભૂગુ તેનાં પગલાં હતાં. તે પાદુકા પૂજવાને માટેજ મોતીશા આટલું જોખમ ખમી ઉપર ચઢ્યો હતો, અને ખીજ ખુણામાં સીતાભકતોના મહાન ગુરુ રામાનંદની પાદુકા હતી. આ ભયાનક સ્થળમાં તે પંથનો એક સાધુ રહેતો હતો તેણે એક ઘંટ વગાડવા માંડ્યો, અને જ્યારે માધવે તેને દક્ષિણ આપી. ત્યારેજ તે ઘંટ વગાડતો બંધ થયો. સાધુની પાદુકાની આસપાસ જત્રાણુ લોકોની લાકડીઓનો ઢગલો પડ્યો હતો. તેઓ આટલી હિંમત ચલાવી ઉપર આવ્યા તેની યાદગારીને વાસ્તે તે ઢગલો ત્યાં રાખવામાં આવ્યો હતો. પહોડના ઘણાએક ભાગમાં અગણિત કોતરો હતાં, તે ઉપરથી જણાતું હતું કે ત્યાં આગલા કાળમાં ગુફામાં રહેનાર માણસોની વસ્તી હશે; અને ખીજ ઘણાંએક ગોળ કાણાં હતાં તે તોપના ગોળાને વાસ્તે કાંધેલાં હોય એમ લાગતું હતું. તે વખતે ચોમસું તરતજ ગયલું હતું. અને હવા ઘણી સ્વચ્છ હતી તેથી કાઠ કાઢવારે જોધપૂરનો કિલ્લો, અને ઘણી ઉપરના ધાગોવા શહેર સુધી રેતીનું મેદાન દેખાતું હતું. એટલે દૂર સુધી તો આખો દહાડો નજર પોહોંચતી નહતી, તોપણ સ્ત્રીલની કળવાન ખીણ સિરોહી સુધી દેખાતી, તથા પૂર્વ તરફ આસરે પંદર કોશ ઉપર આરાવલીના વાદળાં સુધી પોહોંચેલા પહોડોની વચ્ચેવચ્ચ અંબા ભવાનીનું પ્રખ્યાત દેવાલય નજરે પડતું હતું. નીચે નજર કરતાં એક મોટો કરાડો દેખાતો હતો, પુણુ ત્યાંથી આંખ, ઊંચી કરી જમણી તરફ અર્ધું ચક્ર ફેરવીએ, તો પરમાર રજપૂતોનો કિલ્લો દેખાતો હતો, તેથી વધારે જમણી તરફ દેવલવાડનાં શિખરો દેખાતાં હતાં, તે ઉપર નાની નાની નદીઓ વહેતી હતી. દેખાવ કેવો જુદો જુદો! આકાશ આસમાની,

મેદાન રેતાળ, દેહેરાં સ્થાટિકનાં, ઝુંપડાં નીચાં, જંગલ માટા અને પહાડો ઊંચા નિચા હતા.

મુની શિખર ઉપરથી ઊતરીને અચળેશ્વરના અગ્નિકુંડ તથા દેવસ્થાન આગળ તેઓ ગયા.. અગ્નિકુંડ આસરે ૪૫૦ ગજ લાંબો તથા ૧૨૦ ગજ પોહોળો હતો. તે એક પહાડમાંથી કાતરી કાઢેલો હતો, અને તેની બાજુએ મોટી મોટી ઘાંટ ચણી લીધેલી હતી. કુંડની મધ્યે એક પથ્થરનો ટેકરો રહેવા દીધેલો હતો તે ઉપર માતાનું એક દેહેરું હતું. કુંડના ઉત્તર તરફના મથાળા ઉપર પાંચ પાંડવના પાંચ દેહેરાં હતા. પશ્ચિમ બાજુએ આશુનો ઇષ્ટ દેવ જે અચળેશ્વર તેનું દેહેરું હતું. આ દેહેરું કાંઈ મોટું અથવા નકંડીદાર નહતું, પણ ઘણું સાદું હતું. તે એક મોટા યોગાનની વચ્ચે આવ્યું હતું, અને તેની આસપાસ કાળી સ્લેટના પથ્થરના બાંધેલાં નાનાં નાનાં દેહેરાં હતાં. અગ્નિકુંડની પૂર્વ બાજુએ પરમારના મૂળ પુરૂષનું દેહેરું હતું. આદિપાળની મૂર્તિ તેમાં બેસીરેલી હતી, તે સફેદ આરસની હતી. તેની ઊંચાઈ આસરે અઢી ગજ હતી. ભેંસાસુર અટલે ભેંસના માથાવાળો રાક્ષસ રાત્રે આવીને અગ્નિકુંડનું પવિત્ર પાણી પી જતો હતો, તેને ન આવવા દેવાને પરમેશ્વરે પરમારને સરજાવ્યા. તે ભેંસાસુરને બાણેવતી મારી નાંખતો હોય એવી રીતની તે આદિપાળની મૂર્તિ હતી. એ અગ્નિકુંડ જોયા પછી અચળગઢનો દિલ્લો જોવાને તેઓ ગયા. ટેટલેક સુધી ઊંચે ચઢ્યા પછી હનુમાન ભાગળમાંથી નીચલા કિલ્લામાં પ્રેર્યા પછી બીજા ભાગળમાં થઈને માંહેના કિલ્લામાં ગયા. તેમાં જોવા લાયક કાંઈ નહતું. કિલ્લામાં એક મોટું તળાવ હતું તેનું નામ શ્રાવણ ભાદરવો હતું, અને એ ચોમાસાના બે માસનું તેને નામ આપ્યું હતું તે તેને ચોખ્ખું હતું, કમકે તે ભર જતાળામાં પણ પાણીથી ભરેલું રહેતું હતું.

હવે દેવલવાડા જોવાનું રહ્યું, અને ત્યાં જવા સારૂ તેઓ વશિષ્ઠ મુનીના આશ્રમ આગળ પાછા ગયા. ત્યાંથી તે દેવલવાડા સુધીના રસ્તામાં ખેતીવાડી સારી હતી; લોકોની વસ્તી પણ વધારે હતી; નદીઓ તથા ઝાડો પણ ઘણાંજ હતાં; વખતે વખતે જમીન ઉપર લીસો ફરશ બીજા-વ્યો હોય એવી લીલી હરિયાળી જેવી જગ્યા આવતી હતી; કમરે પક્ષી જે બીજે સ્થળે કવચિતજ માલમ પડેછે તેનો ત્યાં મધુર સાદ સંભળાતો હતો; અને એક જાડીમાં નિર્મળ નદી વહેતી હતી તેમાંથી કાચલનો તીણો તથા સ્પષ્ટ શબ્દ આવતો હતો. સઘળાં ખેતરોમાં અનાજ વાવેલું હતું

એ દેહેરાં કાંઈ મોટાં અથવા બહારથી ઘણાં શોભાયમાન ન હતાં, પણ માંહેથી તેઓમાં નકશીતું કામ એટલું બધું હતું કે તેઓનું વર્ણન આ દેકાણે કરી શકાતું નથી. આગલો ધુમટ અષ્ટમુણુ હતો. અને પાછળ અગણિત ધુમટો હતા. સઘળાં દેહેરાં સફેદ સ્ફટિકનાં હતાં, અને તેના ઉપર જે નકશી હતી તે એવી તો આરીક કોતરેલી હતી કે એવી આરીકી મીણુ સિવાય બિજા કોઈપણ વસ્તુમાં થઈ સફેદ એમ વિચારમાં જ ઉતરી શકે નહિ. તેમાં જે ચિત્ર કોતરેલાં હતાં, તે નિર્ભય વસ્તુઓનાં જ હતાં એમ નહિ. સ્ત્રી પુરુષ પોતપોતાના કામ કરતાં હોય તેનાં, વહાણનાં, તથા વ્યાપારને સંબંધ રાખતાં, અને રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ થતું હોય તેનાં પણ ચિત્રો હતાં. હમણાં એ નકશીદાર દેહેરાં જે જે અંગ્રેજ લોકો જોય છે તેઓ તેની ઘણીજ તારીફ કરે છે, અને આ દેશનાં લોકો ઇમારત બાંધવાના કામમાં તથા નકશી કોતરવામાં આવા પ્રવિણ હતા એવાનની તેઓની આ દેકાણેનાં દેવસ્થાનો જોયાથી ખાતરી થઈ છે.

આવી આવી ઈશ્વરી તથા માણસની કળાથી ઉત્પન્ન થયેલી શોભા જોવાથી, આવાં આવાં પવિત્ર સ્થળો તથા દેવભૂમીમાં પગ મુક્યાથી, આવી આવી ચમત્કારી વસ્તુઓ નજરે પડ્યાથી, આવા આવા મહિમાવાળા તથા જગતાજેઠાં કહેવાતા દેવો તથા દેવીઓનાં દર્શન કીધાથી, માધવનો જીવ એટલો તો પ્રસન્ન થઈ ગયો કે તેના અંતઃકરણમાં જે તોફાન થઈ રહ્યું હતું તે શાંત થયું; તેનાં હૈયામાં જે વેરદેવીએ વાસો કીધો હતો તે ત્યાંથી હસી એક મુણુ દયાર્થ બેસી; અને તેના ઉપર પડેલું મહાભારત દુઃખ તે ઘણું કરીને ભુલી ગયો. જ્યાં ઇશ્વરે મોકળે હાથે સુખ પાથર્યું છે, જ્યાં ઇશ્વરની મોટાઈ અને શક્તિ પ્રગટ થઈ આવે છે, જ્યાં માણસની અશક્તિ તથા તુચ્છપાતું જણાઈ આવે છે, જ્યાં ઇશ્વરનાં કામ કાળ પવિત્ર ટકે છે, અને માણસનાં અનર્થિલાં કામો થોડી મુદતમાં નાશ પામતાં માલમ પડે છે, જ્યાં પશુ, પક્ષી તથા ખીજાં પ્રાણીઓ ઉપર પરમેશ્વરની અનંત દયા ડગલે ડગલે દીક્ષમાં આવે છે, ત્યાં માણસનું અંતઃકરણ નરમ તથા કોમળ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય?

માધવના મનમાં જે દુષ્ટ તથા વિપરીત વિચારો ઉત્પન્ન થયેલા હતા તે જે કે દયાઈ ગયા હતા, તેપણુ તેઓનો સમૂળો નાશ થયો નહોતો. જ્યાં સુધી આવી રમણિક ભૂમીનો મહિમા રહ્યો ત્યાં સુધી તેનું મન શાંત રહ્યું, પણ જ્યારે તે મેદાના મેદાન ઉપર નિકળ્યો, અને કાંઈ મનને વિચાર

કરવાનું કામ મળે એવા દેખાવો તેના જોવામાં આવ્યા નહિ, એટલે તે વિચારે પાછા તેના મનમાં પૂરજોસથી આવવા લાગ્યા. વળી હવે તેઓ અને એકલા પડ્યા, અને એના એ વિષય ઉપર વાત કરવા લાગ્યા, તેથી દીલની આગ હોલાવાને બદલે તે વધારે જુરસાથી જળવા લાગી; વાટ ઘણી લાંબી દોસવા લાગી; ખાંવા પીવા કંઈ આવે નહિ અને તેઓને જો કોઈ સંગાત મળ્યો નહોત; જો એ પ્રમાણે થવાથી તેઓનું મન ખીજ વિષય ઉપર ગયું નહોત, તો માધવ રસ્તામાં માંદો પડત, અને તેનું ધારેલું કામ સિદ્ધ કીધાવિના તેનો આત્મા તેની દેહ મુકીને ચાલ્યો જત. પણ ગુજરાતના દુર્ભાગ્યને લીધે તથા મ્લેછ લોકોનો દેહાડો ચઢતો તેથી તેમ બન્યું નહિ.

તે વખતે કેટલાએક ગુજરાતના લોકો એકઠાં મળીને ગોકુળ મથુરાંજીની જત્રા જતા હતા તેઓ તેમને મળ્યા. આવો સંગાત જોઈને માધવ તથા મોતીશા પણ તેઓમાં સામેલ થયા, અને તેઓ ઘડીકેદારનાથની જત્રા જાય છે એમ તેઓએ ખીજ લોકને કહ્યું. સંઘના લોકો જુદી જુદી જાતિના હતા. તેઓ બપોરે કોઈ ઝાડ નીચે જુદા જુદા સુલા બનાવીને રસોઈ કરતા, અને તડકાનો વંખત ગાળીને પાછલા પોહોરના અને થોડી રાત જાય. ત્યાંસુધી ચાલતા. કેટલાએક ઘોડા ઉપર, અને કેટલાએક ગાડાંમાં બેસીને મુસાફરી કરતા. એ લોકોના સમાગમથી માધવ તથા તેના સોગતીને ઘણી ગમત થઈ, અને તેથી રસ્તો પણ ઘણો નિકળી ગયો. એ સંઘમાં એક વાણિયાની ન્યાતુની ધરડી ડોશી હતી તે એટલી તો વેહેમી હતી, તથા તેની પાસે જે પુંજ હતી તે જળવવાની તેને એટલી તો ફિકર હતી કે ખીજ લોકો જત્રા જાય છે તે વખતે પોતાની માલમતા પોતાના આમમાં સગાને અથવા કોઈ ખીજ વિદ્યાસુ માણસને સોંપી આવે છે તેમ તે ડોશીએ કીધું નહતું. આશરે સો મોહોર જે તેણે દળી ખાંડીને તથા ખીજાં વહીતરાં કરી મેળવી હતી તેનું એક પોટલું ખાંડીને તે પોતાની પાસે જ રાખતી, અને રાત્રે જાંઘતી વખતે તે પોટલું તેની બગલમાં ઘણા જોરથી દબીને મુતી; તેની જાંઘ એવી કુતરાના જેવી હતી કે તેને કોઈ જરૂર આવડે તો જગી ઘડી શોરબકોર કરી આખો સંઘ જંગાડી દેતી. એ ડોશીની આવી રીતથી તેને સઘળા ચીઢવતા હતા, આખે રસ્તે મસ્કરી કરતા, અને રાત્રે ઘણીવાર તેને છેડીને વારે વારે તને ભર જાંઘમાંથી બગાડ્યાં કરતા હતા. તેને તે પૈસામાંથી એક પણ ખર્ચવો પડતો ત્યારે

તેનો જીવ જવો બાકી રહેતો. જત્રામાં ધર્મ દાન થાય અને જે બાકી રહે તેમાંથી તેના મુઆ પછી ન્યાતમાં છુટું થી પીરસાય એ તેની મોઠામાં મોટી ઉમેદ હતી. જીવતાં તો ન્યાતના તરફની આખર મળી નહિ, ત્યારે મુઆ પછી ઉઠવાવું અને ન્યાતના લોકો પાસે વાહવાહ કહેવડાવવી એ તેને સ્વર્ગ જવા બરોબર ખુશી ઉપજવનાર હતું; બલકે તેમ કીધાથી વેકુંઠ જવાશે એમ તેને પક્કી ખાતરી હતી, કેમ કે તેનો એવો અભિપ્રાય હતો કે જેની મુઆ પાછળ વાહવા થઈ તે પરમેશ્વરને ત્યાં પણ સારીજ ગતિ પામે. તેનો એક ભત્રીજે તેની સાથે આવેલો હતો તે ઘણી ગરીબ હાલતમાં હતો, અને અગર જે તે ડોશીને કાંઈ છોકરાં નહતાં, અને તેના પૈસા ખાનાર એ ભત્રીજા સિવાય બીજાં કાંઈ નહતું, તો પણ જ્યાં સુધી તે જીવતી રહે ત્યાંસુધી તે ભત્રીજે ભુખે મરી જાય તોપણ તેને એક પૈસો પણ આપતી નહિ. ડોશીનો વિચાર એવો હતો કે મરતી વખતે તે પુછ ન્યાતના પટેલને સોંપવી, અને તેમાંથી તેના કલા પ્રમાણે તેની મૈયતનો ખર્ચ થયા પછી જે બાકી રહે તે તેના ભત્રીજાને સોંપાવવું. એટલું છતાં પણ તે ડોશીનું તેના ભત્રીજા ઉપર ઘણુંજ હેત હતું, અને તે જ્યારે માંદો પડતો ત્યારે તે મરશે તો પાછળ કાંઈ પોતાને આગ મુકનાર રહેશે નહિ એ ફિકરથી તે તેની પોતાના છોકરાના જેટલી જરૂરત કરતી હતી. તોપણ જ્યારે તે પૈસાના દુઃખની વાત તેની આગળ કરતો ત્યારે તે વાત બદલી નાખતી, અથવા મારી પાસે કાંઈજ નથી એમ કહેતી. હવે ભત્રીજાને ડોશી ડોશી ઉપર હેત તો ક્યાંથીજ હોય ? ચાર દહાડા લાંબણ કીધી હોય તોપણ ડોશી મુકો રોટલો પણ તેને ખવડાવે નહિ તો એક પૈસો તો ક્યાંથીજ આપે ? મલે તે ડોશીની મરવાની ઘણી આતુરતાથી રાહ જોતો હતો, પણ જેમ તેની તેને મારવાની હતાવળ તેમ ડોશીનું અવરદા લાંબું થતું, અને તેને ઘણા ઘણા રોગ થઈ ગયા તોપણ રીદા વાસણની પેઢે તેના શરીરને જરાપણ નુકશાન લાગતું નહતું. ભત્રીજાની પૈસા તરફથી અવસ્થા વધારે વધારે ખરાબ થતી ગઈ; અને ડોશીનો લોભ દહાડે દહાડે વધતો ગયો. જ્યારે ડોશી જત્રા જવા નિકળી, ત્યારે તેને તે પૈસા સોંપશે એવી તેણે આશા રાખી તે પણ ભંગ થયું, ત્યારે પોતાની પાસે જે કાંઈ સામાન હતો તે વેચીને તેના ચોડાએક પૈસા ઉપજવડા અને તે લઈ તે પણ ડોશીની સાથે જવા નિકળ્યો. ડોશીને તે જરાપણ પરવડતું નહિ; પણ શું કરે ? લાચાર ભત્રીજાએ જતા વખતેજ નિયમ પ્રીથો કે હવે વધારે વાર સજુરી ન

રાખતાં રસ્તામાંજ તેને ઠોર કરવી અને તેના પૈસા લઈ લેવા. પણ તે એટલી તો બગૃત રહેતી તથા ત્યાં લોકોની આખી રાત એટલી તો વસ્તી હતી કે તેના દુષ્ટ વિચાર તેનાથી હજી સુધી અમલમાં લેવાયા નહતા. તેને લાગ મળતો નહતો. તેથી તે ઘણો હીજરાયાં કરતો હતો, અને જેમ જેમ દહાડા જતાં ગયા, તેમ તેમ તેના ખુની વિચાર વધારે દૃઢ થતા ગયા.

એક વખત મધ્યરાત્રે સઘળાં ભર ઊંઘમાં પડેલાં હતાં તે વખતે પેલો ભત્રીજો ઉઠ્યો, અને તે ડોશી પાસે જઈ એકદમ તેણે તેની ગળચી પકડી, અને તે ખુમ પાડવાને મ્હોં ઉધારે છે એટલામાં એક સ્ત્રીયરાનો હુચો તેમાં ઘાલી દીધો. પછી ડોશીની ગળચી એવા જોરથી દાબી કે તે યુગળાઈને તુરત મરણ પામી. ત્યાર પછી તેની બગલમાંથી પોટલું કાઢી પાસેના ઝાડ નીચે એક ખાડો ખોદીને દાટ્યું, અને ત્યાં સારી પેઠે નિશાની રાખી પાછો સુઈ ગયો. બીજો દહાડે સવારે વેહેલાં જ્યારે લોકો ઉઠ્યા ત્યારે તેઓએ ડોશીને જગાડવા માંડી, પણ ડોશીમા તો સ્વધામ પધારેલાં, તેથી કંઈ જવાબ દીધો નહિ, ત્યારે તેને જગાડવા સાર તેની બગલમાં હાથ ધાલ્યો પણ પોટલું કંઈ માલમ પડ્યું નહિ. તેઉપરથી સઘળાંઓને વેહેમ પડ્યો, ને દીધો મંગાવીને જોયું તો ડોશીને મુએલી જોઈ. પણ તેનું મોત શી રીતે થયું તે કોઈથી નક્કી થઈ શકે નહિ. એવી ગડબડ થતાંજ તેનો ભત્રીજો દોડતો આવ્યો, અને એકદમ મોઠો ધાટો કાઢી છાતી કુટી રડવા મંડ્યો. ડોશીને કોઈએ મારી નાખી, અને તેના પૈસા કોઈ લઈ ગયું એવી વાત થવા માંડી, એટલામાં ભત્રીજાએ આંખ ધુંધી સાવધ થઈને આસપાસ જોયું અને કહ્યું કે આ નવા બત્રાણ આવેલા છે તેમાં એક તો આવડ છે તેથી તે તો એવી હત્યા કરે નહિ, પણ બીજો આલણ છે તેના ઉપર મને ઘણો શક જાય છે. તેણેજ ખુન કીધું હશે, માટે તેનો ઝાડો જોવો. એટલું સાંભળતાંજ તેણે તથા બીજા લોકોએ માધવને પકડ્યો, અને તેનો સઘળો સામાન જોયો, તેમાં કેટલાએક પૈસા નિકળ્યા તે ડોશીના છે એમ તેનો ભત્રીજો કહેવા લાગ્યો, અને માધવને ઘણુંએ સમજાવ્યો તોપણ તેણે એવું કહ્યાંજ કીધું કે એ તો મારા છે. માધવના કહેવાથી તે ભત્રીજાને પતીજ થઈ નહિ તેથી પાસેના ગામના રાજા આગળ દ્રવિયાદ કરવી, અને ખૂસ ખુની માધવ છે કે નહિ તેની તજવીજ કરાવવી એમ કહ્યું.

ખીજે દહાડે તેઓ એક મોટા ગામમાં જઈ પહોંચ્યા, ત્યાં ધર્મશાળામાં સંઘના સંઘે ઉતારો કીધો. જ્યારે સંઘના રસોઈ કરવામાં ખડ્યા હતા તે વખતે તે ભત્રીજે તે ગામના રાજાના કારભારી આગળ જઈ સંઘળી હકીકત કહી. કારભારીને વાત સોપારી પણ મળ્યાં, તેથી તેણે કરાવ કીધો કે તપાસ ચાલે તેમાં ભત્રીજાને બચાવી લેવો. પાછલે પોહોરે જ્યારે દરબાર ભરાયો ત્યાર ભત્રીજે ત્યાં ગયો, ને “ફરિયાદ” “ફરિયાદ,” બુમ પાડી. તે સાંભળી તેને રાજાએ પાસે બોલાવી તેની સંઘળી વાત પૂછી લીધી. તેમાં કારભારીએ મરીમસાલો ભભરાવી આપ્યો તે ઉપરથી રાજાએ હુકમ કીધો કે આવતી કાલે સજાને અગ્નિદિવ્ય કરવું, અને તે બ્રાહ્મણ ગુન્હેગાર છે કે નહિ એ વાત નક્કી કરવી. તે વખતે ત્યાં જવાને રાજાએ કારભારીને હુકમ કીધો. ખીજે દહાડે સવારે સૂર્યોદયની વખતે ગામના પાદરો ઉપર એક લીમડાના ઝાડ આગળ ઉર્જરો માણસ બેઠો મળ્યાં હતાં. ભત્રીજે આગળથી આવી ઉભો હતો. સંઘના લોકો માધવને લઈને આવ્યા. કારભારી ઝાડ નીચે એક શેતરણ પથરાવી બેઠો, અને થોડે દૂર દેવતા સળગાવી તેમાં પૈડાંની લોઢાની વાટ એક લુહારે તપાવી લાલચોળ કીધી. તે વાટને કારભારી આગળ મુકી, ત્યારે પેહેલાં તો ભત્રીજાને તે વાટ ભોંય ઉપરથી જીંચકવાનો હુકમ થયો. ભત્રીજે આગળ આવી ઉભો રહ્યો, અને સૂર્ય તરફ મ્હોં ફેરવીને બોલ્યો: “સુરજ આપજી, જો મારામાં સત હોય તો મારા હાથને દાઢત દેતો મા.” એમ કહી વાટને એક આંગળી ચાડકાડી, એટલે કારભારી બોલી ઉઠ્યો: “બસ, હવે થયું, એ તો પાર પડ્યો; હવે એ બ્રાહ્મણ વાટ જીંચકવી જોઈએ.” માધવ વાટને જોઈને થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો, અને તેના શરીર ઉપરનું તમામ લોહી ઉડી ગયું, તે જોઈને લોકો આશ્ચર્યમાં વાત કરવા લાગ્યા કે આ ચંડાળ બ્રાહ્મણ ખુન કીધું છે. માધવના મતનમાં એ સાંભળી ઘણું કષ્ટ થયું, તેથી કાંઈ વખત મળે તો ધીરજ આવે એ મતલબથી તેણે એક પાસેના કુવામાં નહાવા જવાની રજા માગી. રજા મળ્યા પછી પોતાનાં લુગડાં ઉતારીને કુવા પાસે ગયો; ત્યાં ઉભો રહી વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે શું કરવું? સાચને કદી ન આવે આંચ” એ પ્રમાણે કેહેવત છે ખરી, તો પણ સાચાનો હાથ ન બળે અને જુઠાનો બળે એ તો લોકોનો વેહેમ છે એ હું સારી પેઠે જાણું છું. સત્યયુગ અને ખીર્જ પાછલા યુગમાં એમ થતું હશે; પણ આ કળીયુગમાં તો એવો પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર બનતો નથી. શાસ્ત્રમાં કોઈ-

વાર એમ કહે છે કે કળીયુગમાં ઈશ્વરના અમત્કાર વધારે જોવામાં આવે છે, અને કોઈવાર કહે છે કે આ યુગમાં સધળા દેવતાઓ જિંદે છે, ત્યારે શું માનવું ? જગતમાં ઘણા સત્યવાદી લોકો હુમે મરે છે, અને જુદા લોકો પ્રપંચ કરી ગાડીઘોડે એડીને ફરે છે, ત્યારે પરમેશ્વરની સહાયતા ક્યાં ગઈ ? અગ્નીનો સ્વભાવજ છે કે જે તેને અડકે તેને તે બાળે, ત્યારે સાચા જુદાનો મેળ ક્યાં રહ્યો ? માટે જે સાચવટ ઉપર ભરોસો રાખી વાટ હાથે ઉઠાવવા જમણ તો હાથ બળશેજ, એટલે રાજ તથા લોક મને ખુની દરાવશે અને ગ્રંડાળને હાથે માંડે મોત આવશે. તે કરતાં આ કુવામાં લુસકા મારી મરવું ઘણું સારું. એવું વિચારીને તે કુવામાં પડવા જાય છે, એટલે નીચેથી એક ગેબી શબ્દ સંભળાયો. “સત્યમેવજયતે.” એ શબ્દ સાંભળીને તે ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો અને આસપાસ કોઈ માણસ નહતું તેથી તેની ખાતરી થઈ કે ઈશ્વરે કૃપા કરી મને ધીરજ આપી. પછી તુરંતજ કુવામાંથી પાણી કાઢી સ્નાન કરી, અને બીને શરીરે ઉની વાટ આગળ ગયો. ત્યાં જમને તેણે ઘણીએક વાર સુધી મહાદેવ તથા માતાજીની સ્તુતિ કરી. પછી સુરજ તરફ ફરીને જે હાથ જોડીને બોલ્યો : “રે સૂર્યદેવતા, તું પ્રત્યક્ષ દેવ છે, તારાથી છાતું કાંઈ કામ થઈ શકતું નથી. તું સધળા માણસના મનના વિચાર જાણે છે, માટે જે મેં કોશીતું ખુન કરી હોય તો આ વાટ પકડતાંજ મારા હાથ બળી જશે, અને જે મારા ઉપર જુદો આરોપ આવ્યો હોય તો જેમ એક દુલ્લ-ઝંચકું તેમ એ વાટ મારાથી ઝંચકાશે.” એટલું કહી વાટ ઝંચકવાની તૈયારી કરી. પછી બ્યારે તે વાટને ધગધગતી જોઈ, અને તેની નીચેની છુન પણ તાપથી તપી ગયલી તેને લાગી, ત્યારે ફરી તેની હિંમત છુટી ગઈ, અને તે ત્યાંથી પાછો હટતો હટતો, એટલામાં તે વાટ ઉપર એક કીડીની હાર ચાલતી હોય, એમ તેને ખાતરી થઈ. એ કીડીને ચાલતાં જોઈને તેને ફરી ધીરજ આવી અને તેણે તુરંત વાટ ઝંચકી પોતાની ડોકમાં ભેરવી દીધી. સધળા લોકો એ તમાશો જોઈને વિસ્મય થયા, અને માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા કે આ દુલ્લ કળીયુગમાં પણ પરમેશ્વર જિંદો નથી ; પણ તે સાચાને મદદ કરવાને હજી પ્રવૃત્ત રહે છે. કારભારીએ તે વાટ માધવની ડોકમાંથી કઢાવી નંખાવી, અને તેને ઘણું માન આપી રાજની પાસે લઈ ગયો. તેણે તેને આજ્ઞાણ જાણી તેનું પુનઃ કરી કેટલીએક સોનાની મોહાર બદલીસ કરી. માધવે કોઈ વખત આગળ

ખીજે દહાડે તેઓ એક મોટા ગામમાં જઈ પહોંચ્યા, ત્યાં ધર્મશાળામાં સઘળા સંઘે ઉતારો કીધો. જ્યારે સઘળા રસોઈ કરવામાં પડ્યા હતા તે વખતે તે ભત્રીજે તે ગામના રાજના કારભારી આગળ જઈ સઘળી હકીકત કહી. કારભારીને ધાન સોપારી પણ મળ્યાં, તેથી તેણે કંરાવ કીધો કે તપાસ ચાલે તેમાં ભત્રીજાને બચાવી લેવો. પાછલે પોહોરે જ્યારે દરબાર ભરાયો ત્યાર ભત્રીજે ત્યાં ગયો, ને “દ્વિરયાદ” “દ્વિરયાદ,” ખુમ પાડી. તે સાંભળી તેને રાજાએ પાસે બોલાવી તેની સઘળી વાત પૂછી લીધી. તેમાં કારભારીએ મરીમસાલો ભભરાવી આપ્યો તે ઉપરથી રાજાએ હુકમ કીધો કે આવતી કાલે સત્તારે અગ્નિદિવ્ય કરવું, અને તે બ્રાહ્મણ ગુન્હેગાર છે કે નહિ એ વાત નક્કી કરવી. તે વખતે ત્યાં જવાને રાજાએ કારભારીને હુકમ કીધો. ખીજે દહાડે સવારે સૂર્યોદયની વખતે ગામના પાદરો ઉપર એક લીમડાના ઝાડ આગળ હજારો માણસ જોવા મળ્યાં હતાં. ભત્રીજે આગળથી આવી ઉભો હતો. સંઘના લોકો માધવને લઈને આવ્યા. કારભારી ઝાડ નીચે એક શેતરંજ પથરાવી બેઠો, અને થોડેક દૂર દેવતા સળગાવી તેમાં પૈડાંની લોઢાની વાટ એક લુહારે તપાવી લાલચોળ કીધી. તે વાટને કારભારી આગળ મુકી, ત્યારે પેહેલાં તો ભત્રીજાને તે વાટ ભોંય ઉપરથી જાયકવાનો હુકમ થયો. ભત્રીજે આગળ આવી ઉભો રહ્યો, અને સૂર્ય તરફ મ્હોં ફેરવીને બોલ્યો: “સુરજ બાપજી, જો મારામાં સત હોય તો મારા હાથને દાઢરા દેતો મા.” એમ કહી વાટને એક આંગળી અડકાડી, એટલે કારભારી બોલી ઉઠ્યો: “બસ, હવે થયું, એ તો પાર પડ્યો; હવે એ બ્રાહ્મણ વાટ જાયકવી નેહએ.” માધવ વાટને નેહને થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો, અને તેના શરીર ઉપર તમામ લોહી ઉડી ગયું, તે નેહને લોકો અણમાહે વાત કરવા લાગ્યા કે આ ચંડાળ બ્રાહ્મણ ખુન કીધું છે. માધવના મતનમાં એ સાંભળી ધણું કષ્ટ થયું, તેથી કાંઈ વખત મળે તો ધીરજ આવે એ મતલબથી તેણે એક પાસેના કુવામાં નહાવા જવાની રૂઝ માગી. રાજા મળ્યા પછી પેલામાં લુગડાં ઉતારીને કુવા પાસે ગયો; ત્યાં ઉભો રહી વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે શું કરવું? સાચને કહી ન આવે આંચ” એ પ્રમાણે કેહેવત છે ખરી, તો પણ સાચાનો હાથ ન બળે અને જુઠાનો બળે એ તો લોકનો વેહેમ છે એ હું સારી પેઠે જાણું છું. સત્યયુગ અને ખીર્ણ પાછલા યુગમાં એમ થતું હશે; પણ આ કળીયુગમાં તો એવો પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર બનતો નથી. શાસ્ત્રમાં કોઈ-

સઘળાં ઇન્દ્રિયસુખ મળે છે, પણ જગ્યા એટલે નેઓમાંનું કાંઈ ત્યાં હોતું નથી, તેમ આ જગતમાં આપણી અવસ્થા સ્વપ્નવત્ છે. પદાર્થ કાંઈ છેજ નહિ. માટે રે ભાઈઓ, જગતમાં કોઈકે પૈસો મેળવવાને જે શ્રમ કરે છે તે સઘળો મિથ્યા છે. નેટલું કોઈકે માઈ તાઈ કરે છે, તે કોઈક છે. અથવા, માઈ કાંઈ નથી, અને તાઈ પણ કાંઈ નથી.” એ કથા સાંભળીને અમારા મન ઉપર એટલી તો અસર થઈ કે અમે વેદાંતી થઈ ગયા, અને મારા અને તારામાં કાંઈ અંતર ગણવો નહિ એવો નિશ્ચય કીધો. પછી એકવાર અમે અમારા યજમાનને ઘેર કાંઈ કામસર ગયા, ત્યાં એક પૈસાની થેલી પડી હતી તે જોઈને અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે આને માનવી પૈસો કહેછે, પણ ખરેખરો તો તે છેજ નહિ, એ તો માત્ર આભાસ છે. વળી જગત કારમું છે, તથા આવદી ક્ષણભંગુર છે, તેથી એ પૈસા મુકીને યજમાનને કોઈ દહાડો જવું પડશે, અથવા એ પૈસા યજમાનને મુકીને જતા રહેશે, એ બેમાંથી એક વાત તો નિશ્ચય બનવાનીજ. હવે યજમાન પૈસાને મુકીને હમણાં જય એવો સંભવ નથી, અને જય તોપણ તેથી અમને કોઈ લાભ થાય નહિ. ત્યારે પૈસાએ આજે યજમાનને મુકીને જવું જોઈએ. વળી માઈ તાઈ એ સઘળું મિથ્યા છે, માટે યજમાનના પૈસા અને અમારા પૈસા એમાં ભેદ શો? એમ વિચારીને તે થેલી ઊંચકી લીધી, અને તે લઈને જતા હતા એટલે યજમાનના હુટ્ટ ચાકરોએ અમને પકડ્યા, અને યજમાનના કહેવાથી અમને રાજ આગળ લઈ ગયા. રાજની પણ સ્ત્રીઓ ઉપર માયાની અધારી બાંધેલી તેથી તેણે મારા તારામાં ભેદ ગણ્યો, અને વેદવ્યાસજીના વેદાંતમતથી વિરુદ્ધ ચાલીને અમને પાંચ વર્ષ બંધીખાનામાં નાખ્યા. કારાગૃહમાં એટલાં વર્ષ મેફતતું, વગર મહેનતે ખાંધા પીધા પછી અમને છોડી મુક્યા. હવે શું કરવું? જગત તો હુટ્ટ માખમાં વિટલાયલું, અને પરમાત્મામાં લય પામવાનાં સાધન શોધવાને બદલે મારા તારામાં લડીમરી ધાંચીના બળદની પેઠે ચોરાશી લાખના ફેરા ફર્યા કરેછે. એવા કોડમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વેદાંત મત ચલાવવા જઈએ તો સંકટમાં આવી પડીએ, તેથી ઋષિઓની પેઠે વનવાસ કરવો એવો નિશ્ચય કીધો; અને આ જંગલમાં ત્રણ મહીના થયાં આવ્યા છીએ, પણ લાડુને ધી ખાધેલાં તે હવે કંદ, મૂળ ફળાદિનો આહાર શી રીતે થાય? તેથી કોઈ યજમાન શોધવાને રાતની વખતે નિકળીએ છીએ. તમે પેહેલાજ મળ્યા છો, માટે જો તમે વેદવ્યાસજીને માનતા હો તો કુધડાં પાંચડી

દક્ષણા લીધી નહતી, તોપણ તે વખતે તેની પાસે ધણું પૈસા નહતા, અને દિલ્હીમાં તેને પોતાનું ધારેલું કામ પૂર પાડવામાં પૈસાની કંટાળી અધી જરૂર પડશે તે વાત સારી પેઠે તે જાણતો હતો, તેથી ધણી નાખુશીની સાથે તેણે તે વખતે મોહોરો લીધી, અને મોતીશાને બોલાવી સંઘમાંથી જુદા પડી એકલી મુસાફરી કરવાનો ઠરાવ કરીધો.

પેહેલેજ દહાડે તેઓ એકલા અને વાટ દેખાડનાર કાંઈ ભોમિયો નહિ તેથી લુલા પડ્યા, અને ધોરી રસ્તો છોડીને એક જંગલમાં પેદા. જેમ જેમ તેઓ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેમ જંગલ વધારે ગાઢ થતું ગયું, અને જ્યારે સાંજ પડી, ત્યારે ત્યાં એટલું સો અંધારું થઈ ગયું કે એક ડગલું પણ તેઓનાથી આગળ જવાયું નહિ. નિરાશ થઈને તેઓએ ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને ઘોડા ઝાડ સાથે બાંધ્યા. જંગલી જનાવરોની દેહેશતને લીધે તેઓ ઝાડ ઉપર ચઢી ત્યાં આખી રાત સુઈ રહેવાનો મનસુબો કરતા હતા, એટલામાં પાસેનાં ઝાડમાંથી એ બ્રાહ્મણો હાથમાં નાગી તલવાર લઈને તેઓની સામા ઉભા રહ્યા. જ્યારે તે ચારોજણની આંખ મળી ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યા : “યજમાન રાજ, કલ્યાણમસ્તુ, અમે દક્ષણા લેવા આવ્યા છીએ.” સાંધવે આશ્ચર્ય પામીને તેઓની સામું જોઈને પુછ્યું. “ગોરમહારાજ, તલવાર ઉઘાડી રાખી દક્ષણા માગતાં બ્રાહ્મણોને મેં મારી જીવગીમાં આજેજ જોયા તમારી હકીકત કાંઈ વિચિત્રણ હશે, માટે કૃપા કરી તમે કોણ છો, તથા તમારો ધંધો શો છે તે કહો.” બ્રાહ્મણો બોલ્યા : “યજમાન રાજ, અમે એ લાંમઓ છીએ. અને અમે વેદાંતી ધર્મ પાળીએ છીએ. થોડાં વર્ષ ઉપર કાંઈ ધંધો ન ગણવાથી અમે એવા તો દરિદ્રી થઈ ગયા, અને તેથી અમારી ત્યાયડીઓ અંમને એટલા રોજ ઠોક પાડવા લાગી કે કાંઈ પણ ધંધો કરવાનો અમે નિશ્ચય કરીધો. એવામાં એક દહાડો એક વ્યાસજી વેદાંત ઉપર કથા કરતા હતા તે સાંભળવાને બેઠા. કથામાં વ્યાસજી બોલ્યા : “આ જગત માયારૂપી છે. ભા-મજો, એક બાજુગરનો ખેલ છે. જેમ જનદુગર લોકો નજરઅંધી કરી ધ્રુવ હોય ત્યાં પાણી દેખાડે છે, તેમ માણસ સંઘળું બોલું દેખે છે. જગતમાં આત્મા અને પરમાત્મા સિવાય બીજું કાંઈ નથી. જે જે પ્રાકૃતિક પદાર્થ આપણી ઇન્દ્રિઓવડે માલમ પડે છે તેઓ ખરેખર જગતમાં છેજ નહિ. એ તો માત્ર આભાસ છે. જેમ સ્વપ્નમાં આપણને હવેરા વસ્તુ દેખાય છે, શબ્દ સંભળાય છે, અને

સઘળાં હંદ્રિયસુખ મળે છે, પણ જગ્યા એટલે નેઓમાંનું કાંઈ ત્યાં હોતું નથી, તેમ આ જગતમાં આપણી અવસ્થા સ્વપ્નવત છે. પદાર્થ કાંઈ છેજ નહિ. માટે રે ભાઈઓ, જગતમાં લોકો પૈસો મેળવવાને જે શ્રમ કરે છે તે સઘળા મિથ્યા છે. નેટલું લોકો માંડે તાંડે કરે છે, તે કોકટ છે. અલ્યા, માંડે કાંઈ નથી, અને તાંડે પણ કાંઈ નથી.” એ કથા સાંભળીને અમારા મન ઉપર એટલી તો અસર થઈ કે અમે વેદાંતી થઈ ગયા, અને મારા અને તારામાં કાંઈ અંતર ગણવો નહિ એવો નિશ્ચય કીધો. પછી એકવાર અમે અમારા યજમાનને ઘેર કાંઈ કાંમસર ગયા, ત્યાં એક પૈસાની થેલી પડી હતી તે જોઈને અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે આને માનવી પૈસો કહેછે, પણ ખરેખરો તો તે છેજ નહિ, એ તો માત્ર આભાસ છે. વળી જગત કારમું છે, તથા આવદી ક્ષણભંગુર છે, તેથી એ પૈસા મુકીને યજમાનને કોઈ દહાડો જવું પડશે, અથવા એ પૈસા યજમાનને મુકીને જતા રહેશે, એ બેમાંથી એક વાત તો નિશ્ચય બનવાનીજ. હવે યજમાન પૈસાને મુકીને હમણા જાય એવો સંભવ નથી, અને જાય તોપણ તેથી અમને કાંઈ લાભ થાય નહિ. ત્યારે પૈસાએ આજે યજમાનને મુકીને જવું જોઈએ. વળી માંડે તાંડે એ સઘળું મિથ્યા છે, માટે યજમાનના પૈસા અને અમારા પૈસા એમાં ભેદ શો? એમ વિચારીને તે થેલી જીવડી લીધી, અને તે લઈને જતા હતા એટલે યજમાનના દુષ્ટ ચાકરોએ અમને પકડ્યા, અને યજમાનના કહેવાથી અમને રાજ આગળ લઈ ગયા. રાજની પણ સ્ત્રીઓ ઉપર માયાની અંધારી આંધેલી તેથી તેણે મારા તારામાં ભેદ ગણ્યો, અને વેદવ્યાસજીના વેદાંતમતથી વિરુદ્ધ ચાલીને અમને પાંચ વર્ષ અંધીખાનામાં નાખ્યા. કારાગૃહમાં એટલાં વર્ષ મફતનું, વગર મહેનતે ખાધા પીધા પછી અમને છોડી મુક્યા. હવે શું કરવું? જગત તો દુષ્ટ માણસોમાં વિટલાયલું, અને પરમાત્મામાં લય પામવાનાં સાંધન શોધવાને બદલે મારા તારામાં લડીમરી ધાંચીના બળદની પેઠે ચોરાશી લાખના ફેરા ફર્યા કરેછે. એવા લોકોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વૈદ્યંત મત ચલાવવા જઈએ તો સંકટમાં આવી પડીએ, તેથી ઋષિઓની પેઠે વનવાસ કરવો એવો નિશ્ચય કીધો; અને આ જંગલમાં ત્રણ મહીના થયાં આવ્યા છીએ, પણ લાડુ ને ધી ખાધેલાં તે હવે કંદ, મૂળ ફળાદિનો આહાર શી રીતે થાય? તેથી કોઈ યજમાન શોધવાને રાતની વખતે નિકળીએ છીએ. તમે પેહેલાજ મળ્યા છો, માટે જો તમે વેદવ્યાસજીને માનતા હો તો કુધ્યા પાધડી

આદિ જોતે તમે તમારું કહોછો તે અમારું કરો; નહિ તો આ તલવાર વડે તમને પરમાત્માનો મેળાપ કરાવી આપીશું.” માધવને એ બે વેદાંતી બ્રાહ્મણોની વાન સાંભળી ઘણું હસવું આવ્યું, અને પેટના દુઃખથી તેઓના મગજ ઉપર અસર થઈ છે એમ સમજીને તેઓને એક સોનાની મોહોર આપી, તે લઈને જ્યાં બેઠે ઘણા પ્રસન્ન થયા. વઢાય કતી વખતે માધવે તેઓને બોધ કીધો કે હજી વેદવ્યાજસનો મત દુનિયામાં ચાલ્યો નથી, માટે હવે પછી જો તમે મારું તારું સમાન ગણુજા જશો, તો આ તમારીજ તલવારથી તમનેજ પરમાત્મા સાથે જોળખાણુ કરવું પડશે. વેદાંતી ભાઈ, તેઓને આશીર્વાદ દઈ ચાલતા થયા.

પ્રકરણ ૫ મું.

મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા હરિતનાપૂરની પડોશમાં જન્મના નદીને કિનારે દિલ્હી શહેર જે હમણા છે ત્યાં પેહેલાં રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. છેલ્લો તુમાર વંશનો રજપૂત રાજા નિર્વેશ મરણુ પામ્યો, ત્યારે અબજમેરનો ચોહાણુ વંશનો રજપૂત રાજા પ્રથુરાજ દિલ્હી તથા અબજમેર એ બંને સંસ્થાનોનો ગાદીપતિ થયો. એ પ્રથુરાજ રાજની કારકિર્દીમાં મુસલમાન લોકોના પાદશાહ શાહબુદ્દીન ઘોરીએ દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કીધી, અને તે પેહેલીવાર પરાજીત થયો. તોપણ બીજી લડાઈમાં તેનો જય થયો, પ્રથુરાજ પકડાયો, અને દિલ્હી મુસલમાનોના હાથમાં ગયું.

દિલ્હીનો પેહેલો મુસલમાન પાદશાહ કુતુબુદ્દીન હતો, તેણે અને તેની પછી જે પાદશાહો થયા તેઓએ દિલ્હી શહેરને ઘણું શોભાયમાન કીધું, અને રાજ્યની મર્યાદા વિસ્તારીને ઘણાએક હિંદુ રાજાઓની પરાજીતી સંધરેલી લક્ષ્મી દિલ્હી શહેરમાં ધસડી લાવ્યા.

૪૫૫ સન ૧૨૯૬ ની દીવાળીમાં આ શહેરમાં ઘણીજ શોભા થઈ રહી હતી. લોકોએ રાત્રે બજારમાં તથા ઘેરઘેર રોશની કીધી હતી, તથા દિવસે ઘણાં ઉંચાં તથા કિમતીં લુલ્હાં પેહેરીને તેઓ ફરતા હતા. ઘેરઘેર ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો, તથા લોકો ઘણા આનંદમાં દેખાતા હતા.

એ સઘળી ખુશીમાં દિવગીરીનું એક મોરું વાદળું ટંગાઈ રહેલું હતું. થોડી-
 એક મુદત ઉપર જલાલુદીન પ્રીરાગને દગો કરી દાર માચો હતો. તે રાજ
 ઘણા નરમ સ્વભાવનો, દયાળુ, તથા શાંત ગુણનો હતો. તેના વખતમાં
 લોકો ઘણાં સુખી હતા. રંક અને રાય એ બંનેને પાદશાહની તરફથી
 સરખો ધનસાફ મળતો હતો. ઇર્ષના ઉપર પાદશાહના બાણ્યા છતાં
 જીલમ કરવામાં આવતો નહતો, તથા ધર્મને વાર્તે પણ કોઈને ઉપદ્રવ
 થતો નહિ. એથી ઉલટું સઘળા લોકોને માલમ હતું કે નવા પાદશાહ
 અસાહિદીનનો સ્વભાવ તેથી જીલ્લ તરેહનો હતો. તેને લગ્નધનો
 ઘણો શોખ હતો, તથા તે જાતે ઘણા બાહાદુર હોવાથી એવી પ્રીકર
 રાખવામાં આવતી હતી કે તેના આખા રાજ્યમાં લગાઈ હમેશાં બધાં
 કરશે, અને તેથી તેની દેવતની ઘણી ખરાબી થશે. વળી તે સ્વભાવે
 ઘણો દુર, દગવખાજ તથા હકીકો હતો, તેથી પણ લોકોને પોતાના
 જનમાલની ઘણી દેહેશત રહેતી હતી, તથા તેને ધર્મને વાર્તે પણ
 ઘણીજ જનુન હતી. તેની લુચ્ચાઈ, નીમકહરામી તથા દુષ્ટતાથી લોકો
 ઘણા ત્રાસ પામી ગયા હતા. તેઓને હજી સાંભરતું હતું કે જલાલુદીન
 કેવો વિશ્વાસ રાખી કરા આગળ તેના ભત્રીજા અસાહિદીનને મળ્યો.
 અસાહિદીન કેવો ઢોંગ કરીને એકલો આવી પોતાના કાકાને પગે પડ્યો;
 કેવા લાડથી જલાલુદીને તેને હાથ પકડીને ઊઠાડ્યો, અને તેના ગાલ
 ઉપર હાથ ફેરવી બોલ્યો “મે” તને બચપણથી જિંદગી, તારા ઉપર મે
 આપ જેવી પ્રીતિ રાખે, તથા મારા પોતાના છોકરા કરતાં પણ તારા
 ઉપર વધારે વહાલ રાખું, તે મારા ઉપર તને કદી શક આજે નહિ,
 કેવા દુરપણાથી તથા વિશ્વાસઘાત કરી અસાહિદીને તે વખતે પેહેર-
 ગીરને ધસારત કીધી, તે ઉપરથી એક મહમુદની સાક્ષેમે જલાલુદીન-
 ના ખભા ઉપર તલવારનો ઘા કીધો; કેવા ગુસ્સાથી જલાલુદીન હોડીમાં
 બેસી જવાને દોડ્યો. પણ તેટલામાં અખતીઆરદીને આવીને બિચારા
 અશક્ત હોવાને પકડ્યો, અને તેને લોંબ ઉપર નાખી દઈ તેનું માથું કાપી
 નાખ્યું; અને કેવા દુષ્ટ અંતઃકરણથી અસાહિદીને પોતાનું કાકાનું માથું
 એક ભાલા ઉપર ધોંચીને આખા લશ્કરમાં તથા શહેરમાં ફેરવ્યું.
 વળી જલાલુદીનના મુઆ પકડી તેની રાણી મઘીકાજહાને, વગર વિચારે
 તથા અગીરોની સલાહ લીધા વિના, કદરખાં ઉરફે ફકદીન ઈસ્લાહિમ
 નામના તેના નાના છોકરાને તાજ ઉપર બેસાડ્યો; પોતાનો મોઝા છોકરો
 અમરહલીખાં જે પાદશાહનો ખરેખરો વારસ હતો તથા જે તે વખતે

મુલતાનમાં હતો તેને રાણી મલીકાજીને ઘણાંમંક સદશા માકલ્યા, અને પોતાના ભાઈ માટે મોટું લશ્કર લઈ આવવાની ઘણી અરજ કીધી; - અરકલીખાં મુલતાનથી આવ્યો નહિ, પણ એવો જવાબ કેહેવડાવ્યો કે નહીને તેના મૂળ આગળ અટકાવી સકાયછે, પણ તે મોટી યથા પછી તેનો વેહો કોઈ રોકી શકતું નથી, અલાઉદીને દિલ્લી આગળ આવી ઠાવણી નાખી. કદરખાં પોતાનું લશ્કર એકઠું કરીને અલાઉદીનની સાથે લડવાને ખાહર આવ્યો. તેના સોળતીઆ તથા તેની તરફના અમીર ઉમરાવો તેની પાસેથી જતા રહી અલાઉદીનને જઈને મળ્યા. કદરખાં પોતાની માને તથા ફેટલાંક માણસોને લઈને મુલતાનમાં નાસી ગયો, તથા અલાઉદીન દિલ્લીમાં પેસીને પોતાને પાદશાહ કેહેવડાવવા લાગ્યો, અને પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા. એ સઘળી વાત તેઓને તાજી યાદ હતી. ત્યારપછી અલાઉદીને મુલતાન શહેર તાબે કરી અરકલીખાં તથા કદરખાં એ એ શાહનવાજોને પકડી પોતાની પાસે લાવવને એક મોટું લશ્કર આપી પોતાના ભાઈ અલકખાં તથા ઝદરખાંને મોકલ્યા. તેઓએ મુલતાન શહેરને ઘેરા લીધો તે એ મંત્રીના સુધી ચાલ્યો. આખરે શહેરના લોકોએ તથા સિપાઈઓએ મુલતાનનો કિલ્લો પાદશાહી સરદારને સ્વાધીન કરવાનું કબૂલ કીધું; પણ એટલી તેઓએ શરત કીધી કે એ શાહનવાજી હંદગી બચાવવી. એ શરત અલકખાંએ મંજૂર કીધી, અને તે પાળવા આમત ઘણા સંજ્ઞ કસમ ખાધા. એ પ્રમાણે તે શાહનવાજોને પોતાના હાથમાં લઈ સઘળી હકીકત અલાઉદીન પાદશાહને કેહેવડાવી.

પાદશાહ ઘણાજ ખુશ થયો. તેની ઘણી લાંબી મુદતની ધારેલી મતલબ હવે હાંસલ થઈ. હવે તેના હક વિષે તકરાર ઉઠાવનાર કોઈ રહ્યું નહિ. શહેરમાં બહોળા આનંદોત્સવ પોતાના ખરચથી કરાવ્યો, અને એટલા મુસલમાનોનેજ તેણે પૈસા પાળી રાજી કીધા નહિ, પણ પોતાની દિલ્લ રૈયતને પણ તેઓના દેવાલયોમાં તેઓના ધર્મ પ્રમાણે ભક્તિ કરી પોતાની દતેહ તથા મુખાકારી તેઓના દેવ પાસે માગવાને હુકમ કીધો તેણે મુખ્ય મુખ્ય આલખોને ખોવાઈ તેઓની ક્રિયા કરાવવાને જોડ્યો ખરચ એસે તે સંજ્ઞો પૂરે પાડ્યો. એ અધર્મ જોઈને ખીજા મુસલમાનોને ઘણો ગુસ્સો લાગ્યો, અને કાદર લોકોના ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું, તથા ખોટા દેવોની પ્રાર્થના કરાવવાથી ખરો ખુદા ઘણો કોપાયમાન થશે એમ સમજી, આલખોને પૈસા ન આપવા માટે પા-

દશાહને ધણો સમજાવ્યો. અન્નાઉદીનની મરજી બધા લોકોને ખુશ કરવાની તથા સઘળાઓની પ્રીતિ સંપાદન કરવાની હતી, તેથી તેણે તેઓની વાત કાને ધરી નહિ. અગર જો મુસલમાનો પાદશાહની હદી-લાઈથી ધણા નાઉમેદ થઈ ગયા તેપણુ એ ક્રમ ઉપર તેઓનો ક્રોધ કાયમ રહ્યો, તથા તેઓએ કોઈ પણ રીતે હિંદુઓ સાથે ઈંદ્રા કરવાનો કરાવ કીધો. તે દહાડે દિલ્હીની સઘળી મસજીદોમાં વાગ્ગેજ કરાવવાનો તથા અમલદારાના મોકલેલા ફત્વેના સમાચારનો કાગળ વંચાવવાનો પણ હુકમ થયો હતો. દીવાળીને દહાડે મુસલમાનોનો જુમાંનો પાક દહાડો હતો તેથી તેજ દિવસે એ પાદશાહનો હુકમ અમલમાં આવ્યો. સઘળી મસજીદોમાં બપોરે બાર વાગતે બાંગ પોકારવામાં આવી, તે સાંભળીને શહેરના તમામ મુસલમાન લોકો સારાં સારાં લુગડાં પેહેરીને તથા પોતાનાં છોકરાંને સાથે લઈને પાસેની મસજીદોમાં જવા નિકળ્યા. હિંદુઓનાં દેહેરાંઓમાં પણ ઘણી ધાંમધુમ થઈ રહી હતી. દરેક દેવાલયમાં ઘણાએક બ્રાહ્મણો મોઠા મોઠા ધાંટા કાઢીને મંત્રો ભણુતા હતા, તથા જે પૈસા મળ્યા હતા તેનો બદલો વાળતા હતા. હજારો લોક દર્શન કરવાને જતા હતા. દેહેરાં ઘણાં શણગારેલાં હતાં, તથા ત્યાં લોકોની ઘણીજ ભીડ થઈ રહી હતી. એવા એક મોટા નામાંકિત દેવસ્થાનમાં બીજા બધાં દેહેરાં કરતાં લોકોનો વધારે જમાવ થયો હતો, તથા ત્યાં બ્રાહ્મણો ઘણા હોવાને લીધે શોરબકાર પણ પુષ્કળ થઈ રહ્યો હતો. એવામાં ત્યાંથી એક મુસલમાનોનું ટોળું મસજીદમાં જતું હતું. તેઓને આ સઘળો ઠાઠ-માઠ જોઈને એટલો તો શુસ્મો ચડ્યો, તથા કાફર લોકોના ઢોંગી તથા નાપાક ધર્મને આટલી આમર મળવાથી તેઓને એટલો તો ક્રોધ આવ્યો કે તેઓએ સઘળા હિંદુઓના દેખતાં તેઓના દેવને ઘણી ગાળ દીધી, તથા કેટલાએક બ્રાહ્મણને ડાંગવતી માર્યા. હજી હિંદુઓ છેક નિર્બળ બ્રાહ્મણાઈ થઈ ગયલા નહતા. તેઓમાં હજી શરાતન બાકી રહેલું હતું, તેથી આ ગાળો, દેવને અપમાન, તથા ડાંગનો માર તેઓ દોરની પેઠે સ્વીરજ રાખી ખમી રહ્યા નહિ. તેઓમાંથી કેટલાએક મુસલમાનો ઉપર તુટી પડ્યા, અને ત્યાં સારી પેઠે મારામારી થઈ. મુસલમાનો થોડા, અને હિંદુઓ ઘણા, તેથી મુસલમાનોનું કાંઈ ચાંદું નહિ. તેઓએ ઘણો માર ખાધો, અને બે ત્રણ જણ મરવા જેવા થઈ ગયા. શહેરમાં આ લગાઈની ખુબ ચાલી. મુસલમાનો ગલીએ ગલીએ તથા ચકલે ચકલેથી તથા મસજીદોમાંથી હથિયારબંધ દોડી આવ્યા. સોમજ હિંદુઓનો પણ

ધણો જમાવ થઈ ગયો. શહેરમાં સધળાંઓએ પોતાનાં આરણ્યં બંધ કરી દીધાં, તથા હવે શું થશે એ વાતની તેઓ ભારે ટ્રિકરમાં પડ્યા. લડાઈ તો ભારે ચાલી. લાકડી, તલવાર, ખંજર, પથ્થર, ધરનાં નળિયાં, વગેરે જે જે હથિયાર લોકોના હાથમાં આવ્યાં તે લઈને લડવા લાગ્યા. ત્યાં ઘણીજ ગડગડાટ થઈ ગઈ. હિંદુઓ તથા મુસલમાન સેળમેળ થઈ ગયા; અને જેને દાઢી હોય તેને હિંદુઓએ અને દાઢી વગરના હોય તેને મુસલમાન લોકોએ દયદ્વાલાવ્યાવિના ઘણોજ માર માર્યો. અને તરફના ઘણાંએક માર્યા ગયા, કેટલાંએક મરણતોલ જખમી થયા; કેટલાંએક ચાકીને ભોંય ઉપર પડ્યા તેઓ લોકોના પગ તળે છુંદાઈને મરણ પામ્યા. લડાઈનો શોરબગેર, ધાયત્ત તથા મરતા માણસોની ચીસાચીસ, તથા ખીજ ઘણીએક તરેહના અવાજથી ત્યાં કાન ખેંહેર મારી જતા હતા. મુસલમાનો તથા હિંદુઓનાં ટોળે ટોળાં આવ્યાંજ જતાં હતાં; અને જે અલાઉદ્દીન પાદશાહને એ વાતની ખબર પડી ન હોત, તથા તેણે લડાઈનું સમાધાન કરવા તથા અનેના જે લોકો આગેવાન હોય તેઓને પકડી પોતાની હજીરમાં લાવવાને એક લશ્કર મોકલ્યું ન હોત, તો આ લડાઈનો ક્યારે પાર આવત તે કહેવું મુશ્કેલ હતું.

પાદશાહનું લશ્કર આવતું જોઈને લડનારાઓમાંથી ઘણાંએક નાસી ગયા. કેટલાંએક પાસેનાં ઘરમાં ભરાઈ ગયા, અને કેટલાંએક ઓટલા ઉપર અમે લડવામાં સામેલ નથી એમ જણાવવાને ખેસી ગયા. મુસલમાનોના કરતાં હિંદુઓને વધારે દેહેશત લાગી, તેથી તે લોકોમાંથી વધારે સટકી ગયા. લશ્કર આવતાંજ તેના સરદારે હુકમ કર્યો કે લડાઈ એકદમ બંધ કરવી, અને હથિયાર ભોંય ઉપર નાખી દેવાં. લડનારાઓ લાચાર થઈ ગયા; અને હવે વધારે લડવામાં કાંઈ દાયદો નથી એમ જણીને તે ઉપરીનો હુકમ માથે ચઢાવીને ઉભા રહ્યા. ત્યાર પછી તે લશ્કરના સરદારે તેઓમાંથી મુખ્ય મુખ્ય માણસોને પકડી લીધાં, અને તેઓને બાંધીને પાદશાહની આગળ લઈ જવાને તેઓ નિકળ્યા. પકડાયેલા માણસોમાં મુસલમાનો કરતાં હિંદુઓ વધારે હતા, અને તેઓને ભય પણ વધારે હતો. તેઓ પોતાના જીવની આશા મુકીને ચાલતા હતા, અને જે બંને તે ખમવાને તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. થોડી વારમાં તેઓ સધળાને પાદશાહ અલાઉદ્દીનની હજીરમાં હાજર રાખ્યા. તે દહાડે દરબાર ભરપૂર ભરાયેલું હતું. પાદશાહ સોનાના

હીરજડેના તપ્પ ઉપર એડેલો હતો. તેનો પેશાક તથા ઝવેર બેતાં આંખ જંખવાઈ જાય એટલો તે શણુગારાયલો હતો. સોતું, હીરા મોતી, માણેક વગેરે રત્નોની કાંઈજ કસર રાખવામાં આવી નહતી. તેના દબ-દબામાં કાંઈ શોભા ઉપર જરાપણ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહતું તેના શણુગારનો ઈરાદો શોભા આપવા કરતાં તેની અગણિત દોલત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો વધારે હતો; અને દોલત પણ તેણે એસુમાર મેળવી હતી. કોઈ પણ પાદશાહની પાસે તપ્પ ઉપર એસંતીજ વખતે એટલું ધન હશે એમ તવારિખ ઉપરથી જણાતું નથી. તેણે સૌથી પેહેલાં દક્ષિણ તરફના દેશો ઉપર ચઢાઈ કીધી હતી, અને ત્યાંની ઘણા કાળની એકઠી થયેલી દોલત તે હુંડી લાવ્યો હતો. મુસલમાન ઇતિહાસ કર્તા લખે છે કે બ્યારે જલાલુદ્દીન દિરોઝના રાજ્યમાં તેણે દેવગદનું રાજ્ય છાત્યું, ત્યારે ત્યાંના રાજાએ તેને શાંત કરવાને છસં મણુ મોતી, બે મણુ હીરા, માણેક, લીલમ, અને પોખરાજ, એક હજાર મણુ રૂપું, અને ચાર હજાર રેશમના થાન નજર કીધાં, અને તેની સાથે ખીજ પણ ઘણીએક કિમતી વસ્તુઓ આપી. અગરજો આ લખાણમાં મુસલમાન લોકોની રીત પ્રમાણે અતિશયોક્તિ તો ઘણી હશે, તોપણ તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે દક્ષિણમાંથી તે એસુમાર દ્રવ્ય હરી લાવ્યો હતો. તેણે તેના રાજ્યમાં એ કરતાં પણ વધારે દોલત મેળવી, તે એટલી કે એના જેવો ખીજને કોઈ પણ પાદશાહ ધનવાન નહતો. એ દ્રવ્યનો તે ઉપયોગ પણ ઘણો કરતો. તેની રેખાનો કાંઈ પાર નહતો. તેના ઘરનો ખર્ચ પણ આશ્ચર્યકારક હતો. તેની પાસે માત્ર ખાનગી ધરના ચાકરો સત્તર હજાર હતા. એ ઉપરથીજ તેનો ખીજે વૈભવ કેવી તરેહનો હશે એનો વાંચનારાઓએ ખ્યાલ કરવો.

એવી રીતે અલાઉદ્દીન ખીજજી તે દહાડે બિરાજીલો હતો. તેવું મ્હોં એવું મોહું અને વિકાળ હતું, કે તેને જોઈને સઘળાને ત્રાસ લાગ્યા વિના રહેજ નહિ, વથા તેને આખર આખા વિના પણ ચાલે નહિ. તેને આવી વખતે હિંદુસ્તાનમાં શિતુરી લોકો ઉપર મજબુત રીતે તથા સખીથી રાજદંડ પડડવાનેજ પરમેશ્વરે સરજેલો હોય એમ દેખાતું હતું. તેની આંખ ગોળ તથા ઘણા તેજથી વાઘની આંખની પેઠેજ ચળકતી હતી, અને તેમાં દયા કે ક્ષમાની કાંઈ પણ નિશાની માલમ પડતી નહતી. તેવું આખું શરીર-એવું પૌઢ તથા કૌવતદાર હતું, કે તેને જોઈને મોટામાં

મોટા અમીરો પણ થરથર કંપતા હતા. અસાહીન ખીલજનો એટલે
ગ્રાસ હતો, કે તે આજ પણ ગુંજરાતનાં ગામોમાં અસાહીન ખુતી
એ નામથી ઓળખાય છે. તેની આસપાસ મોટા મોટા અધીકારીઓ
બેઠેલા હતા. એક તરફ તેનો વજીર ખવાજ ખતીર હતો. તે તેના
વખતમાં ઘણો સદ્ગુણી તમાણસ ગણાતો હતો. ખીજો દીવાની અદા-
લતનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ કાઝી સદુદીન એરીફ ઉરેફ સફ્રેજહાન હતો.
ઉમદતુલમુલક, મલેક, હુમીદુદીન અને મલેક એઝુદીન એ અને ઘણા
વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી મુનશી બેઠેલા હતા. ખીજી તરફ દિલ્હીનો
કોટવાળ નુસરતખાં હતો; ખીજો મલેક ફેઝુદીન કુચી, ફેઝહારી અદા-
લતનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતો, અને મુખ્ય મુનશી મલેક અફરખાં
હતો. એ સિવાય ખીજા ઘણાએક અમીર ઉમરાવો, સૂબાઓ, કાઝીઓ,
મોલવીઓ, લશ્કરના સરદારો, રકીર, દર્વેશો, તથા ખીજાં ઘણાંએક
માણસો હતાં.

— જોવા દરબારમાં તે પકડાયલા ફિતુરી લોકોને લાવી ઉભા રાખ્યા.
પાદશાહે તેઓનો ધનસાફ કરવાનો તથા જે અપરાધી હરે તેઓને શિક્ષા
કરવાનો હુકમ કીધો. તે પ્રમાણે ફેઝહારી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ
મલેક ફેઝુદીન કુચીની પાસે તેઓને લઈ આવ્યા. તેણે તે વખતે સઘ-
ળાના હાજર જમીન લઈ છોડી મુક્યા, અને ખીજે દહાડે હાજર રહેવાને
ફરમાવ્યું. ઠેરવેલે વખતે સઘળા કેદીઓ હાજર થયા તેઓની પાસેથી
પુછપરછ કરી, લગાઈ થવાનું કારણ તથા તેને લગતી સઘળી હકીકત
ફેઝુદીને જાણી લીધી. ધનસાફની આંખે જેતાં તે સાફ હતું કે મુસલ-
માન લોકોએ કલગ્યો ઉઠાવ્યો. તેઓએ પેહેલાં હિંદુઓના દેવોનું અપ-
માન કીધું, તથા કેટલાએક હિંદુઓને મર્દા પછી હિંદુ લોકો સામા થઈ
તેઓને માર્યા, એ તેઓએ ન્યાયાધીશની નજરમાં એક મોટી ચુક કીધી.
અસલ જ્યારે રાજ્ય સ્થાપન થયાં ત્યારે જખરાની સામા નખળાતું રક્ષણ
કરવું એજ રાજ્ય કરનારનો મુખ્ય ધર્મ હતો, અને રાજ્ય સ્થાપવાનો
એજ હેતુ હતો. જે સઘળા પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે જે તેઓની
નજરમાં ગુન્હો લાગે તેનું વેર લે, તે જનસમર્જનું બંધારણ તુટી જાય,
લોકો એક રાની પશુઓના ટોળાં જેવા થઈ જાય, જન માલની સલા-
મતી રહે નહિ, અને માણસના સુખનો નાશ થાય એટલુંજ નહિ,
પણ તેઓનો પણ થોડી મુદતમાં અંત આવે. માટે જે દેકાણે સારા બંદો-
બસ્તેવાળું રાજ્ય છે, ત્યાં ખાનગી રીતે વેર લેવાનો કોઈનો અખતિયાર નથી.

જે માણસને તુકસાન લાગ્યું હોય તેણે પોતાની મેજેજ કાયદાનો અમલ કરી સામાને પોતાની મરજી પ્રમાણે શિક્ષા કરવાને બદલે રાજની આગળ દરિયાદ કરવી, અને તે રાજ ત્રાહિત માણસ હોવાથી તેને તે બેમાંથી કોઈ ઉપર ઘણું કરીને દુશ્મની હોતી નથી, તથા જે દુશ્મનો વચ્ચે જે જુસ્સો તથા અંટસ ઘણું કરી હોય છે, અને તેથી તેઓની વિવેકબુદ્ધિ ઉપર જે પડેલા વળી જાય છે, તેમ રાજને થતું નથી, તે હમેશાં નિષ્પક્ષપાત તથા શાંત વૃત્તિનો હોવો જોઈએ; તેથી તે બંનેનો ગુન્હો તપાસવાને, તેઓમાંથી વધારે કસુર કાઢી છે તે શીધી કાઢવાને, તથા જેનો ગુન્હો માલમ પડે તેને ઘટતી શિક્ષા આપવાને વધારે લાયક છે. અગરજો આ રસ્તો વાજળી છે, તથા તેના ઉપયોગ અને ફાયદા સઘળા માણસો કબૂલ કરે છે, તોપણ લોકો હમેશાં તે પ્રમાણે કરતા નથી; અને જ્યારે તેઓ તેમ કરે છે, ત્યારે પણ એ વાત સઘળાને ફાયદાકારક છે એમ સમજીને નહિ, પણ તેઓને જેર લેવાની શક્તિ હોતી નથી તેથી તેઓ આ રસ્તો પકડે છે. તેનું કારણ સમજવું ઘણું મુશ્કેલ નથી. માણસોમાં પરમેશ્વરે પશુઓ અને ખીજાં કનિષ્ઠ પ્રાણીઓની પેઠે કટલીક પ્રેરણાઓ મુકેલી છે, તેની સામે વિવેકબુદ્ધિનું ઘણી વખતે કાંઈપણ આવતું નથી. એ પ્રેરણા પ્રમાણે માણસો ઘણાંએક કામો કરે છે તેમાં વિચાર કરવામાં આવતો નથી, અથવા તેમ કરવાને વખત પણ મળતો નથી. દુઃખને બદલે દુઃખ દેવું એ એક સઘળા પ્રાણીઓમાં પ્રેરણા છે, ખામોશ અને ક્ષમા વિચાર-શક્તિ વડેજ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે એ પ્રેરણાને છૂતવાનો અને પોતાની મદદે વિવેક બુદ્ધિને બોલાવવાનો વખત મળે છે ત્યારેજ ખામોશ, દયા, ક્ષમા કામમાં આવે છે. પણ સઘળાં માણસોને એ સ્વભાવિક પ્રેરણા છૂતવાને મનનું સામર્થ્ય હોતું નથી; માટે જ્યારે તેઓને કોઈપણ પ્રકારે ઉપદ્રવ પોહીએ છે ત્યારે મુરત તેનો બદલો આપવાનીજ તેઓની વૃત્તિ થઈ જાય છે. તે વખતે તેઓને રાજ અથવા કાયદાનું કાંઈપણ જ્ઞાન રહેતું નથી; તે વિચાર પાછળથી આવે છે. આ પ્રમાણે કરવું જોઈતું તો સાધારણ તથા સ્વભાવિક છે, અને એથી હલકું ચાલવું જોઈતું તો મુશ્કેલ છે, કે કાયદા કરનારાઓએ કાયદા કરતી વખતે એ વાત ધ્યાનમાં લીધેલીજ છે, કારણકે જ્યારે કોઈ ગુન્હેગારના ઉપર પેહલાં કાંઈ છેડખાની થઈ હોય, અથવા તેને ગુન્હો કરવાને સામા માણસે કોઈ મજબૂત કારણ આપ્યું હોય, ત્યારે તેને શિક્ષા કરતી વખતે તે આગળની સઘળી હકીકત ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે, અને જે

નાજ હતા, ત્યારે જરા પેહેલા ગયા, અને પાપ કરતા ઓછા થયા. મુસલમાનોને હિંદુઓએ માર્યા એ તેઓએ મોટામાં મોટો ગુનેહ કીધો, અને તેથી તેઓને મોટી સજા કરવી જોઈએ. એવો વિચાર કરી ફત્વેદીન ન્યાયાધીશ જોઈયો કે “લગાઈ ઉઠાવનાર મુસલમાન લોકો હતા એ વાત ખરી છે; પણ જેઓએ એ પ્રમાણે કીધું તેઓ આ પકડી આપેલા મુસલમાનજ છે, એમ માલમ પડતું નથી, માટે તેઓ નિરપરાધી છે. જે હિંદુઓ આ ઠેકાણે ઉભેલા છે તેઓ મારામારીમાં સામેલ હતા, અને તેઓને લીધે આટલા બધા મુસલમાન લોકો માર્યા ગયા, માટે તેની સજા એટલીજ કે જે દેહેરા આગળ લગાઈ થઈ તે દેહેરા આગળ તમને પચીસ હિંદુઓને ભોંયમાં ઝીંધી દાટવા, અને તમામ મુસલમાનોએ ઈંટ, પથ્થર, એદાં વગેરેના તમારા ઉપર માર ચલાવવો, એટલે સુધી કે તે મારથી તમારો પ્રાણ જાય.” આ હુકમથી અદાલતમાં જેઓ પેહેલા હતા તેઓના મન ઉપર તેઓની જાત પ્રનાણે જુદી જુદી અસર થઈ. જેઓ મુસલમાન હતા તેઓ આ હુકમ સાંભળીને ધણાજ ગુસ્સા થયા, અને કાફરોએ પાક દીનવાળાઓ ઉપર હાથ ઉપાડ્યો તેને માટે જેવી સજા તેઓને થઈતી હતી તેવીજ તેઓને મળી એમ જાણી ન્યાયાધીશની વિચારશક્તિ તથા નિષ્પક્ષપાતપણાની એકદં તારીફ કરવા લાગ્યા. એથી ઉલટું જેઓ હિંદુ હતા તેઓ આ સજા સાંભળીને ધણાજ દલગીર થયા, અને આજે એને એને કાલે આપણને એમ સમજા તેઓ ધણા ત્રાસ પામ્યા. કેદીઓ ન્યાયાધીશનો આ ગેરવાજબી, દુષ્ટ તથા પક્ષપાત ભરેલો હુકમ સાંભળીને જડ ભરત જેવા થોડીવાર થઈ ગયા, અને કેટલીએક વાર પછી તેઓએ ન્યાયાધીશને જાહેર કીધું કે “ખુદાવંત જે લગાઈ ઉઠાવનાર આ હાજર કીધેલા મુસલમાન નહતાં, તો લગાઈમાં પેહેલા સામેલ થનાર અમે પણ નહતા. જે પ્રમાણે મારામારી થયા પછી તે લોકો આવ્યા હશે તે પ્રમાણે અમે પણ મજવાડીથી આવ્યા હતા; માટે તેઓના કરતાં અમારો અપરાધ શા કરણથી વધારે છે એ અમારાથી સમજાતું નથી.” ન્યાયાધીશથી એ કારણ જતાવી સકાય, એવું નહતું. તેના ધર્મોપપણા સિવાય બીજું કાંઈપણ કારણ નહતું. પણ તે કારણ તેને પુછવાની એ લોકોએ હિંમત ચલાવી એટલાજ ઉપરથી તે કોપાયમાન થયો, અને જુરસામાં બોલી ઉઠ્યો કે તમે પેહેલી લગાઈ શરૂ કીધી કે નહિ તેની તજવીજ કરવાની મારે કાંઈ જરૂર નથી. તમે લગાઈમાં સામેલ હતા, તથા તમારા હાથથી મુસલમાન લોકોના જીવ ગયા એટલો અપરાધ અસંજે, અને

પ્રમાણે આગલાં કારણો મળ્યૂત અથવા નળનાં હોય તે પ્રમાણે તેની સજ્જ વધારે અથવા ઓછી કરવામાં આવે છે. તેને શિક્ષા તો થવી જોઈએ, અને તે પ્રમાણે થાય છે. તેની સ્વભાવિક પ્રેરણાને લીધે તેને માશી તો મળતી નથી; પણ તે ઉપર ધ્યાન પોંદેલાડીને શિક્ષામાં ઘટારો કરવામાં આવે છે હિંદુઓ શિક્ષાને પાત્ર તો હતો. તેઓએ લોકોની સલાહમાં ભગ કીધો; તેઓએ ઘણા મુસલમાનોના પ્રાણ લીધા તથા ઘણાએકને જખમી કીધા; તેને માટે તેઓને સજ્જ તો થવીજ જોઈએ. પણ તેજ પ્રમાણે મુસલમાનોએ વગર કારણે હિંદુઓના છવને દુખવ્યા તથા પોતાની પાસેની લાકડીનો પ્રસંગ વિના ઉપયોગ કીધો, તથા પાછળની મારામારીમાં પણ તેઓએ બન્યું તેટલું બળ વાપર્યું, અને તેઓના હાથથી થોડા હિંદુઓ માર્યા ગયા તે તેઓની ખામોશીને લીધે નહિ પણ તેઓનું સામર્થ્ય ઓછું હોવાને લીધેજ બન્યું, માટે તેઓનો ગુનહો પણ હિંદુઓના જેટલોજ હતો, અને તેઓને પણ તેટલીજ સજ્જ થવી જોઈતી હતી. એવું આપણે ઈનસાફની રાહે ધારીએ ખરા. પણ મુખ્ય ન્યાયાધીશ ફકુદીનનો વિચાર એ પ્રમાણે ન હતો. ફક્ત ઈશ્વરનોજ ડર રાખી મનુષ્યના ડરને નહિ ગણકારતાં અદલ ઇનસાફ આપવો એવો કાંઈ તેનો ઉદ્દેશ ન હતો. તેની અદલતમાં ઇનસાફનું જે ચિત્ર કાઢેલું હતું તે આંધળું ન હતું. તેને એક આંખ હતી તે મુસલમાન લોકોનેજ જોતી હતી. તેના એક હાથમાં અદલતનો જે કાંટો હતો તે સમતોલ થયેલો ન હતો, પણ જે પદલામાં મુસલમાન હતા તે પદલું નીચે ઝોકતું હતું. તેના બીજા હાથમાં જે તલવાર હતી તે માત્ર બિચારા હિંદુઓનેજ મારવાને કીધેલી હતી. તેજ પ્રમાણે ઈનસાફના ખાવિંદની આંખ ઉપર પોતાનાજ ધર્મનો પડદો વળેલો હતો, તથા મન ઉપર જાતિનાં જળનાં પથરયલાં હતાં, તેથી તેણે વિચાર્યું કે પાદશાહે કાફર મૂર્તિપૂજકોને પૈસા આપી તેઓનાં શેતાન દેહેરાંઓમાં ધામધુમ કરાવી તે જોઈને હરેક સાચા મુસલમાનને ગુસ્સો આવ્યા વિના રહેજ નહિ. માટે જે મુસલમાનોએ હિંદુઓના દેવનું અપમાન કીધું, તથા કાફરોને ડાંગવતી માર્યા, તેમાં તેઓએ જોડું કીધું નથી. તેઓને કરવું પડ્યું તે પાદશાહના અધર્મી કામને લીધે કરવું પડ્યું. માટે જે મુસલમાન લગાઈમાં માર્યા ગયા તેનું પાપ પાદશાહને કીર છે. કાફર હિંદુઓ સુઆ તેમાં તો ઘણી શીકર હોયજ શેની ? તેઓ દુનિયામાં કાંઈ કામના નથી તેઓ આખર તો દોજખમાં જવા-

સકાય એવી વસ્તુઓનો વરસાદ વરસ્યો. એવૃદ્ધિમાંથી કોઈ ઘણી વાર સુધી જીવતો રહે એવી તો આશા થોડીજ હતી. કેટલાએકનાં માર્ગાં ચીરાઈ ગયાં; કેટલાએકની છાતી ભાંગી ગઈ; કેટલાએકનાં શરીરના ખીજા ભાગ છુંદાઈ ગયા. એ પ્રમાણે તેઓની દુર્દશા થઈ. લોહી તે કેટલાં વહેવા લાગ્યું. થોડાએક તો તત્કાળ મરણ પામ્યા; કેટલાએક હસહસતા થઈ ગયા; કેટલાએક એભાન થઈ ગયા; અને જેઓમાં થોડી ઘણી શુદ્ધિ રહી તેઓ અતિશય દરદને લીધે ત્રીસાત્રીસ પાડવા લાગ્યા. જીંદગી અને મોતની વચ્ચે આ લડાઈ ઘણી વાર સુધી પોહોંચી નહિ. થોડીવ્ગરમાં એક પછી એક મરવા લાગ્યા, અને આસરે એક કલાક પછી પથરાઓ મુઝદાં ઉપર પડવા માંડ્યા. આ ભયંકર કામ થઈ રહ્યા પછી તે સઘળાને એક જલાદે તપાસ્યા, અને તેઓમાંથી જીવનો અંશ જતો રહ્યો છે એવી ખાતરી થવા ઉપરથી તેઓને ખોદી કાઢ્યા. તે વખતે તેઓનાં સગાંવાહાલાંઓએ તેઓની લાશ લેવાને અને પોતાના ધર્મ તથા સંપ્રદાય પ્રમાણે તેઓને અવલ મંજલ પોહોંચાડવાની રજા માગી. પણ વજ હૃદયના મુસલમાન અમલદારે એટલી પણ તેઓના ઉપર દયા ધીધી નહિ. તેઓએ ખુદાતાલાના માનીતા મુસલમાન લોકોને માર્યા એ તેઓનો અપરાધ તેની નજરમાં એટલો તો ભારે હતો કે એટલી સજા પણ તેને હલકી લાગી, અને જીવતા ઉપરતું બાકી રહેલું વેર મુઝદાંઓ ઉપર કાઢવાને, તેઓને જલાદને હાથે શેહેર બહાર એક ઊંડા ખાડામાં એકદાં હડસેલાવી દીધાં, અને કોઈપણ જાતની ક્રિયા ધીધા વિના તેઓના ઉપર માટી પૂરાવી દીધી.

આ બનાવ બન્યાથી સઘળા હિંદુઓના મનમાં ઘણોજ ત્રાસ પેસી ગયો, અને તેઓ મુસલમાનોથી ઘણાજ ડરવા લાગ્યા. પણ એકલી આજ ભયંકર વાત બની એમ ન હતું. શાહજાદાં અમરકલીયાં તથા કદરખાં અને માજી પાદશાહની બેગમ મલીકાજહાન તથા ખીજા કેટલાએક માણસો મુલતાન આગળ અલ્પખાંના હાથમાં આવ્યા પછી તે તેઓને લઈને દિલ્લી નરક આવવાને નિકળ્યો. તેજ વખતે, પાદશાહ અલાઉદ્દીને મલેક નુસરતખાં કોટવાળને, શાહજહાંઓની આંખ ફેડવાનો હુકમ આપી અલ્પખાંને મળવાને સામે મોકલ્યો. નુસરતખાંએ જઈને અલ્પખાંને પાદશાહનો હુકમ પોહોંચાડ્યો, અને જે જગ્યાએ તેઓ અને મળ્યા તેજ સ્થળે તે દુષ્ટ કામ કરવાની તૈયારી થવા લાગી.

ઐટલાં ઉપરથી તમને જે શિક્ષા કીધી છે તે તમને જોઈએ તે કરતાં ઓછી છે. માટે તેઓને જલદીથી લઈ જાઓ, અને સજા અમલમાં લાવી મને તુરત ખજાર આપો, એવો તેણે તેના માણસોને હુકમ આપ્યો. તે બિચારા હિંદુઓને વધારે બોલવાનો વખત મળ્યો નહિ. તેઓને ઘસડીને અંદાલતખી બહાર લઈ ગયા, અને જે દેહેરા આગળ તે હુલ્લડ થયું હતું ત્યાં તેઓને ઉભા રાખી પચીસ હિંદુઓને માટે પચીસ ખાડાઓ ખોદાવ્યા.

જો ઠેકાણે જે ભયંકર બનાવ બન્યો તેનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવું અશક્ય છે. ત્યાં દુષ્ટ અને લોહીના તરસ્યા હલકા સુસલમાનોનું ટોળું મળેલું હતું. તેઓ સઘળા રાક્ષસની પેઠે આનંદભેર દેખાતા હતા. તેઓએ પથ્થર, ઇંટ સડેલાં ઇંડાં વગેરે ઘણીએક દ્રેકવાની વસ્તુઓ તૈયાર રાખેલી હતી. તે દુષ્ટ ચંડાળોમાં તેઓના ધર્મધપણને લીધે ઇનસાફ કે દયા કોઈ પણ બાણાતી નહતી, પણ તે બિચારા નિરપરાધી હિંદુઓનું આ ભયંકર મોત જોવાને ગીઘ તથા રાત્રી પશુની માદ્રક ઉમંગથી ઉભા હતા. ત્યાં હિંદુઓ તો કોમળ આવ્યા નહિ. માત્ર તે પચીસ અભાગિયા લોકોનાં બધરાં છોકરાં તથા સગાંવાહાલાં તેઓને છેલ્લીવાર મળવાને આવ્યાં હતાં; પણ મરતી વખત આ દુનિયામાં જે વાહાલાં હોય છે તેઓની મુલાકાતથી જે મરનારને થોડું સુખ થાય છે તે સુખ પણ તેઓને મળ્યું નહિ; બધરાં છોકરાં વગેરેને કેદીઓ પાસે આવવા દીધાં નહિ. તેઓ આઘેથી રડી રડ કરતાં હતાં, તથા બીજી ઘણીએક રીતે તેઓનો શોક બતાવતાં હતાં. તે જોઈને મુસલમાનોને ઉલટો આનંદ થતો હતો, અને તેઓ તે કેદીઓ ઉપર તથા તમામ હિંદુઓ ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતા હતા. એ ગાળો તથા અપમાન અને પોતાનાં ધ્યારાં સગાંઓનો વિલાપ સાંભળીને તે બિચારા કેદીઓનાં અંતઃકરણ વીંધાઈ જતાં હતાં; પણ લાચાર, શું કરે? માટે તેઓ ખરા દીલથી પરમેશ્વર પાસે ઐટલુંજ માગી લેતા હતા કે તેઓનું મોત જલદીથી આવે, તથા તેઓના શત્રુઓ જેઓ માણસને આફરે રાત્રી હિંસક પશુના જેવા નિર્દય હતા તેઓનાં શસ્ત્રમાં વધારે શક્તિ આવે.

મુખ્ય કાંટવાળે ઇશારત કીધી ઐટલે તે બિચારા નિરપરાધી હિંદુઓ ઉપર પથ્થર, ઇંટ વગેરે હરેક પ્રકી

જોરથી ખુમાલુમ પાડવા લાગ્યા. “જીવતા રાખ્યા તે આટલા સાર? અરે
 આંધળા થઈને જીવવું તે કરતાં મરવું હજાર વાર સાર. આંધળાનું જીવવું
 તે મરવા કરતાં ઘણુંજ ભુંડું. મરવું તો છેજ, પછી વેહેલું કે મોડું. પણ
 જીવેને દુનિયાનો ત્યાગ કરવો, જગતના અજવાળાથી બહાર રહેવું,
 સૃષ્ટિની ખુબી જોવાથી બંધ પડવું, સંઘર્ષાં ભારે કામ કરવાથી અટકવું!
 અરે! એ તે જીવવું? એ તો જીવવું મોત. અરે! એ તો જીવતા
 મોંઘમાં દટાવું? અરે! જીવને શરીરની કળરમાં દફન કરીને દૂરવું. એ
 કરતાં અમને મારી શા માટે ન નાખ્યા? જો મરી ગયા હોત, તો
 સઘળું પૂરું થાત. પછી કાંઈ દેખવુંએ નહિ અને દાઝવું પણ નહિ.
 મરનારને મન તો સઘળું સરખું. તેના ઉપર કોઈ જુલમ કરી સકતું
 નથી, તેને કોઈથી દુઃખ દેવાતું નથી, તેના ઉપર વધારે આદર આવી
 પડતી નથી; પણ આ જીવતું મોત ખરા મોત કરતાં કેવું નફાંદે.
 સઘળી કામ કરવાની શક્તિ નિરર્થક થયા પછી પણ સઘળાં દુઃખ
 સહન કરવાની શક્તિ તો રહેછે, એટલે દોરની પેઠે જ્યાં દોરે ત્યાં દોરાવવું.
 અરે! દોર તો અટકાવ પણ કરી સકેછે, તથા લાત અને શિંગડાં
 મારેછે; પણ આંધળા માણસ તો તેઓના શત્રુઓના હાથમાંજ ગયા
 એમ સમજવું અરે રાજ મેળવવાનો લોભ કેવો ભુંડો છે! અને પાદ
 શાહના વંશમાં હોવામાં કેટલી કમળખી છે! જો અમે કોઈ ગરીબ
 માણસના ઓકરા હોત તો આ આદર અમારા ઉપર પડત નહિ, થોડાં
 વર્ષ સુખ તો ભોગવ્યું, પણ આગલ ઉપરની મોટી મોટી ઉમેદોને
 લીધે તે વખતનું સુખ તુચ્છ જેવું લાગ્યું. પણ તેટલુંજ જો જીવતાં
 સુધી કાયમ રહ્યું હોત તોપણ અમે પરવરદીગારના નામનો શુકર કરત.
 પણ આ દુઃખ આગળ તે સઘળું બળી ગયું. અમારી જેવકુદ માના
 લોભને લીધે અમારા ઉપર આ વિપત્તિ આવી પડી. અમારે રાજ જો-
 ધતું નહતું; પણ તેણે અમારી ગરજ ઉપરાંત અલાઉદ્દીનની સામા
 માયું હાલ્યું. તેનાં દ્રવ્ય અમે ભોગવીએ છીએ. અરે પરમેશ્વર અમારા
 ઉપર આટલો બધો જુલમ શા માટે ગુમચી? અમે કોઈને ઉપદ્રવ
 કીધો નથી; અમે કોઈનું બગાડ્યું નથી; બલકે અમારાથી જેટલું
 બની સક્યું તેટલું યજ્ઞાએકતું સારું કીધું છે. પણ હવે દુઃખ રડવામાં શો
 પ્રાયદો છે? જે થયું તે થયું. તેનો કાંઈ હવે ધ્યાન નથી. હલકું અમારું
 નબળું મન દુઃખનોની આગળ પ્રગટ કરીએ છીએ; માટે જો થવાનું
 હોય તે યાઓ, તે અમવાને અમે તૈયાર છીએ. ખુદની એ પ્રમાણેજ

એક જિનાળાની સ્થિતિ માંજે તે બે શાહજાદાઓ એક દિશાની બારી આગળ બેઠા બેઠા પોતાની દુર્દશા વિષે વાત કરતા હતા. આ બા દહાડામાં સમ્રાટ તાપ પડ્યો હતો, તેથી સઘળી વસ્તુઓ ગરમ થઈ ગઈ હતી તે હવે ધીમે ધીમે થંડી પડવા લાગી. બારીમાંથી ટાઢો પવન થોડો થોડો આવતો હતો તેથી તેઓનાં શરીરમાં બીજાં તાપ ન હોત તો તેઓને ધાણું સુખ થાત; પણ આ વખતે તે બિચારાના વિચાર તેઓનાં શરીરના સુખ તરફ હતાજ નહિ. તે જગ્યાએ મુકામ કરવાનું તથા તેઓની મુવજેરે બીજાં બધરાંને દિલ્હી મોકલી દેવાનું શું કારણ હશે એ વિષે તેઓને ઘણો અંદેશો થયાં કરતો હતો. સમ્રાટનાં તેઓને મુલતાન આગળ અભય વચન આપ્યું હતું તેથી આટલી થોડીવારમાં તે વચન તે તોડશે, અને તેઓનો પ્રાણ લેશે, એ વિચાર તેઓના મનમાં મુશ્કેલીથીજ આવતો. પણ જ્યારે તેઓને મુકામ કરવાનું કંઈ કારણ જડ્યું નહિ, તથા આપેલો કોલ તોડવો એ તે વખતમાં કંઈ ધાણું હલકું ગણાતું નહતું, તથા અલાઉદ્દીનનો દૂર તથા સ્વાર્થ સ્વભાવ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા, તેથી તેઓને વખતે વખતે મરવાની દેહેશત લાગ્યાં કરતી હતી. જ્યારે તેઓ આ પ્રમાણે ઊંડા વિચારમાં પડેલા હતા, તથા હવે મરીશું કે જીવતા રહીશું એ બાબે સંશયમાં હતા, તે વખતે બે માણસોએ ધીમે ધીમે પાછળથી આવીને તેઓને પાડી નાખ્યા, અને તેઓના હાથ પગ તુરત બાંધી લઈને તેઓના મ્હોંમાં ડુંગાં ઘાલ્યા. પોતાનો જીવ એક ક્ષણમાં જનાર છે, એમ જાણીને તેઓએ ઘણા પછાડા માર્યા, પણ તે અંડળો ઘણા જોરાવર હતા, તેથી તેઓનું કંઈ આલ્યું નહિ. તેઓને ચત્તા પાડ્યા પછી એક બારીક ચપ્પુની અણીવડે તેઓ જંતેની આંખોના ડોળા બહાર કાઢી નાખ્યા. મરવાની દેહેશતથી, આંખ છુટવાના દરદશી, તથા આંખમાંથી લોહીની ધાર આવી રહી તેની બંદનાથી, તેઓ કેટલીએક વાર સુધી તો બેહોશ થઈ પડી રહ્યા. તે વખતે પાદશાહના હુકમથી ઉપરાંત ચાકીને તે અંડળોએ મોટા જંગી-જખાંના છોકરાના છોકરા ઊઘણાંની, અદમદ હળીખની, તથા બીજાં કેટલાએક હલકી પ.યરીના માણસોની પણ આંખો ફેડી નાખી.

શાહજાદાઓને જ્યારે બીજાં આલ્યું ત્યારે તેઓને કેટલું દુઃખ લાગ્યું હશે તેની કલ્પના માત્ર કરવી. જીવતા તો રહ્યા પણ તેઓની અસુલ્ય રત્ન જેવી બે આંખ જતી રહી એ વાત તેઓને જ્યારે માલમ પડી ત્યારે તેઓ અતિ દુઃખ તથા ક્રોધને લીધે આંશ જેવા થઈ ગયા, અને મોટા

આય એમ વધતી ગઇ. તે વખતે તેનામાં સેતાનનું જોર આવ્યું. તે એકદમ ખેડો થયો, અને હાથ લાંબા કરી ખંજર તેણે શોધી કાઢાડ્યું. હાથમાં તે ખંજર લઇ તેણે ઈશ્વરની સ્તુતિ કીધી, અને “ બિસ્મિલાહ અલ્લરહેમાનની રહીમ ” એટલું કહી તેણે તે ખંજર પોતાના કલેજમાં એટલા જોરથી માર્યું કે તેને પાછું ઝાડવાને પણ તેને વખત મળ્યો નહિ, પણ તે ધા લાગતાંજ તેનો આત્મા પરમૈશ્વરની હજુરમાં જઇ ગિઓ રહ્યો.

દિલ્હીમાં એક કિસ્સાના એક ઓરડામાં એક બધરી નીચું માથું ધાલીને બેઠી હતી. તે ઓરડાની સ્થિતિ તે બધરીના મનની સ્થિતિના જેવીજ હતી. અંધકાર, અંધકાર, સદાજે આખી રહેલો હતો. ઓરડાની આસપાસની ચાર દીવાલોમાંથી એક પણ અજવાળાનું કિરણ પ્રવેશ કરી શકતું નહતું. ભીંતની છેડ ઉપર બે ત્રણ જાળિયાં હતાં તેમાંથી હવા માત્ર આવતી, અને તેથી તેમાં રહેલી બધરીના પ્રાણને આધાર માત્ર મળતો. પણ તેમાંથી જે કંઈ પ્રકાર પડતો તે એટલો તો થોડો હતો, તથા ઓરડો મોટો હોવાને લીધે તેમાંનું અંધારું એટલું બધું તો ઘાડું હતું કે તે અજવાળું અધારાની સાથે મળી જતું, અને તેનું જોર બિલકુલ ચાલતું નહતું. એ અંધારામાં બેઠેલી બધરી જો જોઈ સકાય તો દુઃખ એટલે શું, અને અતિ દુઃખથી માણસની અવસ્થા કેવી થાયછે એ સંપૂર્ણ જાણવામાં આવે. જો કોઈ ચિતારાને એક મહા દુઃખી માણસનું ચિત્ર કાઢવું હોય, અથવા જો કોઈ કવિને તેવા માણસના દેખાવનું વર્ણન કરવું હોય, તો તેણે તે બધરીને જોવી. તે ખરેખર દુઃખનું સ્વરૂપ હતું. જો દુઃખ માનવી દેહ ધારણ કરી સકે તો તે આ બધરીના જેવુંજ સદગાને માલમ પડે. તેને પોતાના શરીરનું બિલકુલ જ્ઞાન નહતું. તે પોતાના બે પગની વચ્ચે માથું ધાલીને બેઠી હતી. તે થણી રૂપાળી હતી, પણ દુઃખના આવેશમાં તેનું રૂપ મદલાઈ જઈને તેની શિકલ થણી બીહામણી થઈ ગઈ હતી. તેના મોં ઉપરની તસો પુલી આવી હતી. તેનું શરીર સદાજે સોસવાઈ ગયું હતું. તેના ઉપરનું તમામ કોપી ઉડી જવાથી તે મુઝના જેવા દિઝ રંગની દેખાતી હતી. જો તે હાલચાલ કરીને જીવેલી છે એમ ન જણાવે, તો તેની અને મુઝાની વચ્ચે કોઈ ભેદ માલમ પડે એવું નહતું. તેની આંખ કાટેલી તથા કાઝ-ચોળ થઈ ગયેલી હતી, અને સાધારણ રીતે જે ચળકાટ તથા યુક્તિનો અંશ થાવું કરીને બીજા આંખોમાં માલમ પડે છે તે તેમાં જણાતો નહતો. તેઓ કોઈ વખત એકજ વસ્તુ તરફ સ્થિર મારેલી રહેતી; વખતે

મરણ હશે, તો તેનો હુકમ અમે માથે ચઢાવીએ છીએ.” એટલું
ગોલી તેઓએ પોતાનું મ્હોં સીવી લીધું.

ખીજે દહાડે અલ્લખાંની ઠાણી ઉઠી, અને તેઓ સઘળા હાંસી
શેહેરમાં ગયા. ત્યાં કિત્તામાં તેંએ આંધળા શાહનદાને ફેદમાં રાખ્યા
પણુ આવા અર્ધા મુએલા શાહનદાઓ જીવતા રહે ત્યાં સુધી અ-
લાકદીનને એહેન પડે નહિ એમ જાણી તથા આપણે જે કરીશું
તે પાઠશાહ પસંદ કરશે એવી ખાતરીથી અલ્લખાં તથા નુસરત-
ખાંએ તેઓ અંતેને દાર મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ કામ હવે કાંઈ
મુશ્કેલ નહતું. જ્યારે મધ્યારાત્રની વખતે તે એ શાહાદાઓ ભર જીંધમાં
પડેલા હતા તે વખતે એ મારાઓ અંજર લઇને તેઓના સુવાનાં
ઓરડામાં પેદા. જે છેલ્લી આફત તેઓના ઉપર જલદી પડનાર છે
તેલી લેશમાત્ર શંકા પણુ તેઓના મનમાં નહિ હોવાથી તે વખતે
તેઓ અંતે સ્થિર ચિત્તથી સુતા હતા. તેઓના દુઃખી તથા નિર્દોષ
એહેરા નેઈને તે દુષ્ટ મારાઓને પણુ દયા આવી. પણુ તેઓ જાણતા
હતા કે દયાનો આ વખત નથી, અને જે તેઓ પોતાનું કામ બજાવશે
નહિ તો તેઓ જાતે માર્યા જશે, તેથી તે એમાંના એકે મન
કઠણ કરી અરકલીખાંના પેટમાં અંજર માર્યું અને તેજ વખતે
ખીજાએ પણુ કદરખાંના ઉપર જખમ કર્યો. એ જખમથી કદ-
રખાં તો તુરત મરણ પામ્યો; પણુ અરકલીખાંને વાસ્તે તે એક
ધા યસ થયો નહિ. તેણે તરફડિયા મારવા માંડ્યાં, અને “શુકર
અલા, આ દુઃખમાંથી જલદી તે છુટકારો કર્યો.” એવી રીતે તે બોલ્યો.
પોતાનું કામ જરાખર થયું નહિ તેથી તે ખુની ગભરાયો. શાહનદાએ
તેની તરફ પોતાનું મ્હોં ફેરવ્યું, અને ગુસ્સાથી બોલી ઉઠ્યો, “કાફર
હરામખોર, જલદીથી ખીજે ધા મારી આ છાંદગીનો દોરો એકદમ
તોડી નાખ. તારા અનધડપણાથી મને કેટલું દુઃખ થાય છે તે તું જા-
ણતો નથી. માટે માર ખીજે ધા, અને આ દુષ્ટ પાપી જહાનમાંથી
મને છોડવું.” પણુ તે માણસની અક્લ ગુમ થઈ ગઈ; તે જડ ભરત
જેવો ઉભો રહ્યો; તેના હાથમાંથી અંજર પડી ગયું; અને તેના મન ઉપર
તેનો અખતિયાર નહિ રહેવાથી તે ત્યાંથી નાસી ગયો. અરકલીખાંનને
લાગ્યું કે મારનાર તો તેને આવી અવસ્થામાં મુકીને જતો રહ્યો. તેનું
અંજર પડ્યું હતું તેનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો હતો, અને જેમ
જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેની વેદના પણુ સંહન ન

તેને, તેના છોકરાને, તથા તેના મળતીઆ લોકોને દિલ્લીમાંથી નાસીને મુલતાન જવું પડ્યું. એ પ્રમાણે તેની રાજ્ય કાળની મોટી મોટી ઉમેદો પાણીના પરપોટાની પેઠે એકદમ ઝુટી ગઈ. એ દુઃખ ડાંઢ ગોણું નહતું. પણ તેટલેથી જસ થયું તહિ. તેને તથા તેના છોકરાને મુલતાનમાં ઘેર્યા, અને તેઓને ઇવતા રાખવાનું વચન અમલ દ્રષ્ટાંએ આપ્યું; તે ઉપરથીજ તેઓને મુલતાનના લોકોએ શત્રુના હાથમાં સ્વાધીન કર્યા. એથી ઉલટી તેઓના ઉપર વધાર આદર પડી. તોપણ તેને એવી આશા હતી. કે તેના છોકરા જ્યાં સુધી ઇવતા છે ત્યાં સુધી તેઓના આપતું રાજ પાછું મેળવવાને. તેમને કોઈ વખત પણ તક મળશે. એ ઉમેદથી તેણે દહાડા કાઢ્યાં. પણ જ્યારથી તે શાહજહાંઓથી છુટી પડી ત્યારથી તે નિરાશ થતી ગઈ, અને રાત્રે અને દિવસે તેના મનમાં ઘણાજ ભયંકર વિચાર આવવા લાગ્યા. કંઈમાં તે વારેવારે પોતાના છોકરાની કકનમાં પિંચાળેલી લાશ જોયાં કરતી, અને તેને લીધે તેનું ચિત્ત ઘણુંજ આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયું હતું. 'જે તેના મનમાં દેહસૈત હતી, જે નકારા વિચાર તેનાં અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયાં કરતા, તે સઘળું છેલ્લીવારે ખરું પડ્યું. તેને એક ખાનગી જાસુસે ખબર કીધી કે શાહજહાંઓને આંધળા કરી મારી નાખ્યા છે, એ ખબર સાંભળતાંજ તે ભોંય ઉપર ઘેહોશ થઈને પડી, અને તે જોશુદ્ધિમાંથી થોડીવાર પછી જગૃત થઈ તો ખરી, પણ તેની અકલ્પ ગુમ થઈ ગઈ. તે જગૃત તો થઈ પણ નહિ જેવીજ; તેનું ભાન જે ગયું તે ફરીને પાછું આવ્યું નહિ; અને જે અવસ્થામાં આપણે તેને જોઈ તે અવસ્થામાં જિયારી આવી પડી.

જ્યારે મક્કીકાજહાનની આવી દુર્દશાની ખબર પાદશાહને પડી, ત્યારે તેને અંધારા ઓરડામાંથી કાઢીને એક ઝારા, હવાદાર, અજવાળા-વાળા ઓરડામાં રાખી. પણ એ જગ્યાના ફેરફારથી તેના મન ઉપર ડાંઢ અસર થઈ નહિ, હલકું લોકોને તથા દુનિયાને 'જોઈને' તેના દુઃખમાં અને તેને લીધે તેની ઘેલછામાં વધારો થયો. તે કોઈ કોઈ વાર બારીએ ઉભી રહેતી; અને નીચે જે લોકો આવતા જતા તેઓને એકી નજરે જોયાં કરતી. લોકોને તેને જોઈને મણી દયા આવતી, તથા તેના દુઃખને વારંતે તેઓ ઘણો અફસોસ કરતા. માત્ર દર્વેશ લોકોને તેના ઉપર ઘણાજ દ્રેશ હતો, અને અગર જો તે કોઈ પણ વાત બરોબર સમજી સકતી નહતી તોપણ તેઓ 'પોતાનો ગુસ્સો' વખતે વખત જણાવ્યા વિના રહેતા નહિ. એક વખતે બેગમ બારીએ ઉભી હતી તે

વગર મતલબે આણીગમ તેણીગમ ફરી કરતી. જે તેની એકલી આંખ-
જ ઉપરથી પરીક્ષા કરીએ તો તે છેક ગાંડી થઈ ગયલી છે એમ આપણી
ખાતરી થયા વિના રહે નહિ. તેના મનનો વિકાર તેની આંખોમાંજ
જણાઈ આવતો હતો એટલુંજ નહિ પણ તેનું બોલવું પણ ચિત્તશ્રમ
અભાગિયાં માણસોના જેવુંજ હતું તેના શબ્દ તેના મ્હોંમાંથી તુટક
તુટક તથા વગર અર્થના નિકળતા. તેના બોલવાંમાં કાંઈ સંબંધ ન
હતો. ઘણાજ ક્રોધમાં આવેલાં માણસો જેમ તુટક તુટક વાક્યો વાપરેછે
તેવાં તાક્યો તે બોલતી; અને ઘડીએ ઘડીએ મોટી મોટી ચીસ પાડવી
અથવા ઘાંટો કાઢી પોક મુકીને રોવું એ સિવાય તેના જુસ્સાવડે તેનાથી
વધારે થઈ જતું હતું. જ્યારે તેને ઘણો આવેશ આવતો ત્યારે તે એ
હાથે પોતાના માથાના નિમાળાની લટ જોરથી તોડી નાખતી; તેનાં
પેહેરેલાં લુગડાં ફાડી નાખતી; માથું તથા છાતી એટલા જોરથી કુટતી
કે તેઓ આવા ધાની સાથે સલામત શી રીતે રહેતાં એજ આશ્ચર્યકારક
હતું. પણ એટલાથી તેને નિરાંત વળતી નહિ. વખતે વખતે તે ઉડીને
દોડતી, અને ભીંતની સાથે ઘણા જોરથી પોતાનું માથું અઢાળતી. પો-
તાના ઓઠ દાંતવડે એવા તો કરડતી કે તેમાંથી લોહીની ધાર ચાલતી.
તેના માથામાંથી નિકળતા લોહીથી તેનાં સઘળાં કપડાં ખરાબ થઈ
ગયલાં હતાં, તથા ઓઠમાંના લોહીથી તેનું મ્હોં રંકતવર્ણ થઈ ગયું હતું.
તેનું આખું શરીર થરથર ધ્રુજતું હતું, અને તેનામાં ક્રોધ છતાં ભરાયો
હોય એવી તે દેખાતી હતી. ઘણા દુઃખથી તે જિયારીનું મગજ ઉઠું
ગતું થઈ ગયું હતું, અને તે દુનિયાના તેમજ પોતાના મનને મરી
ગયલા જેવી હતી. તેનામાં હવ તો હતો, પણ તેના મન ઉપરથી તેનો
સઘળો અખતિયાર જતો રહ્યો હતો, એટલે હવવાનું કાંઈ ફળ રહેતું
નહતું. એ સઘળી હકીકત ધ્યાનમાં લેશો, અને ઉપર ધ્યાન કરીયા
પ્રમાણેની એક બઈરી તમારા મનમાં કલ્પશો, તો માછ પાદશાહ
જલાલુદ્દીન દીરાઝની મુખ્ય એગમ તથા શાહનવાઝ અરઢલીખાં તથા
કદરખાંની ગા, મલીકાજહાનની અવસ્થાનો તથા દેખાવનો યથસ્થિત
વિતાર તમારા મનમાં આવશે.

તે જાતે ઘણા મજબૂત મનની, ખટપટી, તથા રાજ્ય શરસા-
રની સોની હતી. પોતાના ઘણીના મુખ્યા પછી તેણે વગર વિચારે
તથા દુસ્મનનું સામર્થ્ય ગાળ્યા વિના પોતાના મોટા છોકરાને અખર
ન કરતાં તાના કદરખાંને ગાદીએ બેસાડ્યો. તે કામ પાર પડ્યું નહિ.

તેને, તેના છોકરાને, તથા તેના મળતીઆ લોકોને દિલ્હીમાંથી નાસીને મુક્તતાન જવું પડ્યું. એ પ્રમાણે તેની રાજ્ય કાજની મોટી મોટી ઉમેદો પાણીના પરપોટાની પેઠે એકદમ છુટી ગઈ. એ દુઃખ કાંઈ ઓછું નહતું. પણ તેટલેથી બસ થયું નહિ. તેને તથા તેના છોકરાને મુક્તતાનમાં ઘેર્યા, અને તેઓને જીવતા રાખવાનું વચન અક્ષરખાંચે આપ્યું; તે ઉપસ્થીજ તેઓને મુક્તતાનના લોકોએ શત્રુના હાથમાં સ્વાધીન કર્યા. એથી ઉલટી તેઓના ઉપર વધાર આફત પડી. તોપણ તેને એવી આશા હતી કે તેના છોકરા જ્યાં સુધી જીવતા છે ત્યાં સુધી તેઓના આપનું રાજ પાછું મેળવવાને તેમને કોઈ વખત પણ તક મળશે. એ ઉમેદથી તેણે દહાડા કાઢ્યા. પણ જ્યારથી તે શાહજહાંઓથી છુટી પડી ત્યારથી તે નિરાશ થતી ગઈ, અને રાત્રે અને દિવસે તેના મનમાં ઘણાજ ભયંકર વિચાર આવવા લાગ્યા. ઊંઘમાં તે વારેવારે પોતાના છોકરાની કદનમાં ટિંટાળેલી લાશ જોયાં કરતી, અને તેને લીધે તેનું ચિત્ત ઘણુંજ આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયું હતું. જે તેના મનમાં દેહેશંત હતી, જે નકારા વિચાર તેનાં અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયાં કરતા, તે સઘળું છેલ્લીવારે ખરું પડ્યું. તેને એક ખાનગી જસુસે ખબર દીધી કે શાહજહાંઓને આંધળા કરી મારી નાખ્યા છે, એ ખબર સાંભળતાંજ તે ભોંય ઉપર બેહોશ થઈને પડી, અને તે બેશુદ્ધિમાંથી થોડીવાર પછી જગૃત થઈ તો ખરી, પણ તેની અકલ ગુમ થઈ ગઈ. તે જગૃત તો થઈ પણ નહિ જેવીજ તેનું ભાન જે ગયું તે ફરીને પાછું આવ્યું નહિ; અને જે અવસ્થામાં આપણે તેને જોઈ તે અવસ્થામાં ગિયારી આવી પડી.

જ્યારે મક્કીકાજહાનની આવી દુર્દશાની ખબર પાદશાહને પડી, ત્યારે તેને અધારા ઓરડામાંથી કાઢીને એક સારા, હવાદાર, અજવાળા-વાળા ઓરડામાં રાખી. પણ એ જગ્યાના ફેરફારથી તેના મન ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ, ઉલટું લોકોને તથા દુનિયાને જોઈને તેના દુઃખમાં અને તેને લીધે તેની ઘેરઘામાં વધારો થયો. તે કાંઈ કાંઈ વાર-ખાદીએ ઉભી રહેતી, અને નીચે જે લોકો આવતા જતા તેઓને એકી નજરે જોયાં કરતી. લોકોને તેને જોઈને મણી દયા આવતી, તથા તેના દુઃખને વાસ્તે તેઓ ઘણા અશ્રુસ્રોત કરતા. માત્ર દર્વેશ લોકોને તેના ઉપર ઘણાજ દ્વેશ હતો, અને અગર જો તે કાંઈ પણ વાત ખરેખર સમજી સકતી નહતી તોપણ તેઓ પોતાનો ગુસ્સો વખતે વખતે જણાવ્યા વિના રહેતા નહિ. એક વખતે બેગમ આરીએ ઉભી હતી તે

વખતે એક દર્વેશે ઊંચું જોઈ પોકાર કર્યો: “ જોગમ સાહેબ, સીદી
મૌલાને યાદ કરો. તે એક ફિરસ્તો થઈ ગયો. તેની સખાવત એટલી
તો હતી કે રોજ તેને ખારણે હજારો ગરીબ લોકો એકઠા મળતા,
અને તેઓમાં તે રોજ એક હજાર મળુ આટો, પાંચસે મળુ ગોસ્ત, ખસે
મળુ ખાંડ, તથા તે પ્રમાણે ચોખા, તેલ, ઘી તથા ખીજી ખાવાની
વસ્તુઓ વેહેંચતો. એવા સખી દર્વેશને તારા દુષ્ટ ખાવિંદે વગર કારણે
નાલાયક કાફર લોકોની શિખામણથી મારી નખાવ્યો. તેનાં શાંશાં ફળ
નિપળ્યાં છે તે તું જાણે છે? તેણે મરતી વખતે શું કહ્યું છે તે તને
યાદ છે? સીદી મૌલાના મરણથી ખુદાતૌલા ઘણો ગુસ્સે થયો. વાવંદો
ળિયો થયો તે અર્ધા કલાક સુધી પોહોંચ્યો, તેટલામાં એટલું તો અં-
ધારું થયું કે દહાડો રાત જેવો દેખાયો. રસ્તામાં લોકો એકેક સાથે
અથડાયા, અને તેઓને ઘેર જવાનો રસ્તો સુઝ્યો નહિ. તે વર્ષે વર-
સાદ આવી નહિ તેથી દુકાળ પડ્યો, અને હજારો હિંદુઓ લુપ્તથી
રસ્તે રસ્તે અને ગલીએ ગલીએ સુડાં થઈ પડ્યા, અને આખા
કુટુંબને કુટુંબને મારે જમના નદીમાં ડુબીને મરી ગયાં. દરબારમાં
કુટ પડી. પાદશાહને ઘર તરફની મોટી આફત પડી. તેનો મોટો
છોકરો ખાનખાનાં માંદો પડ્યો, અને થોડે દહાડે મરી ગયો. પાદ-
શાહની પણ થોડી સુદતમાં તેવીજ દશા થઈ. તેને તેના ભત્રીજા હાલના
પાદશાહે મારી નાખ્યો. તેના વંશમાંથી રાજ્ય જતું રહ્યું. તેના બાકી
રહેલા બે છોકરા પણ હમણાંજ માર્યા ગયા અને તારી આ અવસ્થા
થઈ. સીદી મૌલાનો શાપ આવી રીતે અમલમાં આવ્યો; માટે ખી-
જનાં કીધેલાં પાપનાં ફળ તું ભોગવે છે.”

દર્વેશની આ સંધળું કહેવાની મતલબ એટલીજ હતી કે તે જોગમને
ચીદવધી, તથા દર્વેશ લોકોને વાસ્તે તેનો કેવો વિચાર છે, તે તેની પાસેથી
કટાવવો પણ એ વાતમાં તે ગિલકુલ નાકિમેદ થઈ ગયો. તેને જવાબ
આપવાને બદલે જોગમ પેહેલાં પ્રમાણેજ જડભૂરત જેવી હલી થઈ
રહી, અને કેટલીએક વાર પછી ખરખડ હસી પડી. પોતાના બ્રાહ્મ પવ-
નમાં હડી ગયા એમ જાણીને તે દર્વેશ નિરાશ થઈને આગળ ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૬

માગશર મહીનામાં એક સવારે દિલ્હી શહેરમાં ઘણો રમણિક તથા જોવા લાયક દેખાવ બની રહ્યો હતો. તે દહાડે દિલ્હી શહેર બહાર એક કાળિકા માતાનું દેહદંડ હતું તેનો પાટોત્સવ હતો, તથા અઘાઉદીન પાદશાહના વંડા શાહજહાદક ખિજરખાંની શાલગીરી હતી, તેથી હિંદુ તથા મુસલમાન એ બંને લોકોનો તે દિવસે તેહેવાર હતો. સવારે જ વખતે શહેરની સગળી મસજીદોમાંથી પેહેલી નીમાજને વાસ્તે આંગ પોકારવામાં આવી, તે વખતે હિંદુ લોકોના ટોળેટોળાં એકઠાં થઈ શહેર બહાર કાળિકા માતાનાં દર્શન કરવા જતાં હતાં. તે સવારે ટાઢ ઘણીજ પડી હતી, તેથી સઘળાઓએ શાલ, દુશાલા, ધાગળી વગેરે ઉતનાં ગરમ કુગડાં શરીરે વિંટાળેલાં હતાં, તથા ગરીબ લોકો બિચારા ધૂનતા ધૂનતા દાંત કકડાવતા અદમ કરી જાણ્યા જતા હતા. કેટલેક દૂર ગયા પછી તેઓ કુતુબમિનાર આગળ આવી પોહોંચ્યા. એ મિનારો દિલ્હીના પેહેલા મુસલમાન પાદશાહ કુતુબુદ્દીનના રાજ્યમાં બાંધવા માંડ્યા હતા તે અદ્વતમશ પાદશાહના રાજ્યમાં પૂરો થયો. તે ઘણોજ શોભીતો છે; તેનો આકાર મિનારા જેવો છે તથા તે ઉપર રવેશો છે. તેમાં ઘણીજ બારીક નકશી કાતરેલી છે. તે ૧૨૧ સુતારી ગજ ઊંચો છે. એકવાર ઘરતીકંપ થયાથી તેનો ફેરલોક ભાગ પડી ગયેલો છે, તે પછી તેના જેટલો કંઈ મિનારો દુનિયામાં બીજો કોઈ નથી. તેની પાસે એક અધુરી મસજીદ છે, તે તેની આંધણી તથા શોભામાં હિંદુસ્તાનમાં બીજી કોઈપણ ઈમારતથી ઉતરતી નથી. તે ઉપર લેખ કાતરેલો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે શાહાબુદ્દીન ઘોરીના રાજ્યમાં બાંધવા માંડી હતી. એ મસજીદની પડોસમાં કાળિકાનું દેહદંડ હતું. તેનું કદ નાનું હતું, તથા બહારથી કોઈ શોભાવિમાન ન હતું; પણ તેનો પરતો એટલો હતો કે તે દહાડે ત્યાં આખા દિલ્હી શહેર તથા પડોસના ૪૦ અથવા ૫૦ કોશ સુધીનાં ગામે તથા શહેરોથી હિંદુ લોકો દર્શન કરવા આવ્યા હતા. જુદી જુદી જાતના જુદા જુદા પહેરવેશ તથા રંગબેરંગી પાઘડીઓથી તમાશો ઘણો સુંદર લાગતો હતો; પણ ત્યાં લોકોની સ્ત્રીક સિવાય બીજું પણ જોવા લાયક હતું.

V કાળિકા દેવીનું રૂપ ઘણું ઉચ્ચ તથા બીહામાણું હોય છે, અને તેને પ્રાણીનાં બળીદાન આપવામાં આવે છે. તેને રક્તપાતમાં ઘણો આનંદ લાગે છે તેથી તેની યાત્રાઓમાં ઘણાં નીરવ કામે થતાં જોવામાં આવે

છે. આ વખતે દેવીના ચંદીર આગળ ઘણાએક ભેંકતો એકઠા થયા હતા, તેઓમાંથી ફેટલાએક પોતાની જીભમાં ધાળી ખોસતા હતા. ખીજે ફેટલાએ ઝીણા અણીદાર ખીલાઓને, તેઓની અણી ઉપર રાખીને ભોં-યમાં એવા પાસેપાસે દાર્દંદા હતા કે તેનું એક ખીલાનું થઇ રહ્યું હતું તે ઉપર એક પાલખ આંધેલી હતી તે ઉપરથી ફેટલાએક નીચે ખીલા-ઓની શંખ્યા ઉપર પડતા હતા. ફેટલાએક પોતાની કુખમાં લોઢાની કડી ધાલીને તેમાં એક દોરડું આંધીને એક જીલતા લાકડાના કટકા સાથે લટકતા હતા અને ફેટલીએકવાર સુધી તેઓ ચક્રર ખાતા હતા- ખીજા ફેટલાએક મુઘના પુષ્કળ હાર ધાલીને તથા શરીરે હિંગળોંક ઓળીને ડભા હતા, અથવા કંઈ રાગનું વાજત્ર વગાડતા હતા.”

આ ભયંકર તથા કંટાળો ઉપજાવનાર તમાશો જોઈનેજ સઘળા લોકો ખુશ થતા હતા તેમાં એક પરદેશી તેના પેહરવેશ તથા રીતભા-તથી તુરંત ખીજાઓથી જુદો પડતો હતો. તે ઘણા ઊંડા વિચારમાં પડેલો હતો, અને ખીજા લોકોનાં મ્હોંડાં ઉપર જેટલો ઉમંગ દેખાતો હતો તેટલો તેના ઉપર ન હતો. જે કામને અર્થ તેં દિલ્લીમાં આજ્યો ને કામ હજી પણ પાર પડ્યું ન હતું એટલુંજ નહિ, પણ તે સિદ્ધ થશે એવો સંભવ પણ ઘણો દૂર દીસતો હતો. પોતાની મતલબ શી રીતે હાંસલ કરવી એ વિષે તે નિરંતર રાત દહાડો મનમાં વિચાર કરી કરતો અને ત્રારેવારે નિશાસા મુક્યાં કરતો હતો.

વાંચનારાઓએ તેને ઓળખ્યો તો હશે, તે યૂનરાતના કરણ રાજનો માછ પ્રધાન માધવ હતો એમ આ ફેટલાએ સ્પષ્ટ કહ્યું નહોત તેપણ સઘળાના જાણ્યામાં આવત. આ વખતે તે આ સઘળો તમાશો જોઈ ઘણો વિસ્મિત થયો, અને તે મોટેથી બોલી ઉઠ્યો “જો દેહકપટ ઝીધાથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન થતો હોય તો આ લોક નક્કી સ્વર્ગે જશે.” તેની ખાતે એક સંન્યાસી કબેલો હતો તે આ વાત સાંભળી બોલ્યોઃ “ત્યારે ભણ્યા, જો દેહકપટથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય તો આમારા ઉપર આય. આમારા દેહકપટ આગળે એ લોકોનો કંઈ હિસાબ નથી” તેઓ તો વર્ષમાં એક બે દહાડા આ પ્રમાણે કરે છે, પણ આમારે આખા જન્મારામાં દેહકપટસ્વાંગ કરવું ફત્તએ. સંન્યાસી દુનિયાનો શી રીતે ત્યાગ કરે છે તે વિષે જે મનુસ્મૃતિમાં લખેલું છે તે સાંભળો.” “ત્યારે કોઈ કહેવના કુખ્ય માણસનું શરીર સઘળું દીકું પડી જાય, તથા નિમાળા સંદેહ થાય, તથા તે પોતાનાં છોકરાંનાં છોકરાં જોય, ત્યારે તેણે વન-

વાસ કરવો. શેહેરમાં જે ખાવાની વસ્તુઓ હોય તે તથા ઘરનાં વાસણકુસણ
 સુકી દઈને એકાંત વનમાં જવું. પોતાની વડુ તથા છોકરાંને તજવાં,
 અથવા જે વડુની સાથે આવવાની ખુશી હોય તો તેને જોડે લેવી તેણે
 પોતાની સાથે પોતાના ઘરનો અગ્નિ તથા હોમ કરવાનો સઘળો સા-
 માન લેવો; અને વનમાં જઈને પોતાની જ્ઞાન તથા ક્રમદ્રિયો ઉપર અ-
 ખતિયાર રાખી રહેવું. ઋષિઓ જે ખાતા તે 'કંદ,' મૂળ, ફળ, ઈત્યાદિ
 પવિત્ર વસ્તુઓ તેણે ખાવી. તેને કાળા હરણું આમળું અથવા છાંયું
 વસ્ત્ર પહેરવું. સાંજ સધાર સ્નાન કરવું. માથા તથા હાડીના નિમાળા
 વધારવા, અને નખ મોટા થવા દેવા. જે તેને ખાવાનું મજા તેમાંથી
 દાન વગેરે કરવું, તથા તેના આશ્રમમાં જેઓ આવે તેઓનો સત્કાર
 કરી તેને કંદ, મૂળ, ફળ, પાણી અપવાં. તેણે હમેશાં વેદાભ્યાસ કરવો.
 ગમે તેવી વિપત્તિ આવી પડે તોપણ ધૈર્ય રાખી પરોપકાર કરવો;
 પરબ્રહ્મ ઉપર મન સ્થિર રાખવું; નિરંતર આખ્યાં કરવું, પણ કાંઈ
 દાન લેવું નહિ; અને સઘળા જીવવાળા પદાર્થો ઉપર દયા
 રાખવી. ભોંય ઉપર તેણે આખો દિવસ કાપડ્યાં કરવું અથવા પગના
 એક આંગળાં ઉપર કભા રહેવું, અથવા હઠ એસ કર્યાં કરવી; પણ સ-
 યોદ્ધ્યની વખતે, અપોરે, તથા સૂર્યાસ્ત થતી વેળા તેણે સ્નાન કરવા
 જવું; ઉનાળામાં તેણે પંચાગ્નિ વચ્ચે બેસવું; એટલે ચાર અગ્નિ આસ-
 પાસ સળગાવવા, ને પાંચમો અગ્નિ માથે સૂર્ય તે સઘળાનો તાપ સહન
 કરવો. વરસાદના દહાડામાં જ્યારે ભારે આપટાં આવતાં હોય ત્યારે
 એક પણ વસ્ત્ર ઓઢ્યાવિના વરસાદમાં કભા રહેવું. શિયાળામાં તેણે
 હવાયલાં વસ્ત્ર પહેરવાં અને ધીમે ધીમે દેહકટ્ટમાં વધારો કર્યાં કરવો.
 પછી શાસ્ત્રમાં ક્રમ્યા પ્રમાણે પોતાના પવિત્ર અગ્નિને રાખ્યા પછી
 ખીજો દેવતા સળગાવ્યાવિના મૈત્ર્યવ્રત લઈને રહેવું. અને કંદ, મૂળ
 ખાવાં; અથવા સંન્યાસીયે પત્રાવળીમાં, હાથમાં, અથવા તુમડીમાં શેહે-
 રમાંથી ખાવાનું લઈ આવવું, અને તેમાંથી આઠ કોળીયામાત્ર ખાવા.
 જે આહાણુ વનવાસ કરે તેણે આ તથા એવા બીજા નિયમો પાળવા. અને
 પોતાના આત્માને પરમાત્મા સાથે લીન કરવાને તેણે ઉપનીષદોનો અભ્યાસ
 કરવો. એ પ્રમાણે તેના આવદાના ત્રીજા ભાગમાં વનમાં રહી ધર્મનાં
 કૃત્યો કીધા પછી ચોથા ભાગમાં તેણે સંન્યાસી થયું. તેણે સઘળું
 સંસારી સુખ ત્યાગ કરવું, અને પરબ્રહ્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને મોત પણ
 માગવું નહિ, અને આવદા પણ ધૃષ્ટવું નહિ. જેમ ચાકર પોતાનો

વાસ કરવો. શેહેરમાં જે ખાવાની વસ્તુઓ હોય તે તથા ઘરનાં વાસણુકસણુ સુકી દહને એકાંત વનમાં જવું. પોતાની વહુ તથા છોકરાને તબવાં, અથવા જે વહુની સાથે આવવાની ખુશી હોય તો તેને જોડે લેવી તેણે પોતાની સાથે પોતાના ઘરનો અગ્નિ તથા હોમ કરવાનો સઘળો સામન લેવો; અને વનમાં જઈને પોતાની જ્ઞાન તથા કમંદ્રિયો ઉપર અખતિયાર રાખી રહેવું. ઋષિઓ જે ખાતા તે કંદ, મૂળ, ફળ, ઈત્યાદિ પવિત્ર વસ્તુઓ તેણે ખાવી. તેને કાળા હરણું આમરું અથવા ધ્વજનું વસ્ત્ર પેહેરવું. સાંજ સવાર સ્નાન કરવું. માથા તથા દાઢીના નિમાળા વધારવા, અને નખ મોટા થવા દેવા. જે તેને ખાવાનું મળે તેમાંથી દાન વગેરે કરવું, તથા તેના આશ્રમમાં જેઓ આવે તેઓનો સત્કાર કરી તેને કંદ, મૂળ, ફળ, પાણી અપવાં. તેણે હમેશાં વેદાભ્યાસ કરવો. ગમે તેવી ત્રિપત્તિ આવી પડે તોપણ વૈશ્વ રાખી પરોપકાર કરવો; પરબ્રહ્મ ઉપર મન સ્થિર રાખવું; નિરંતર આખ્યાં કરવું, પણ કંઈ દાન લેવું નહિ; અને સઘળા જીવવાળા પદાર્થો ઉપર દયા રાખવી. ભોંય ઉપર તેણે આખો દિવસ લપસ્યાં કરવું અથવા પગના એક આંગળાં ઉપર ઉભા રહેવું, અથવા ઉઠ જેસ કરચાં કરવી; પણ રાત્રી દ્યોદ્યની વખતે, અપોરે, તથા સૂર્યાસ્ત થતી વેળા તેણે સ્નાન કરવા જવું; ઉતાળામાં તેણે પંચાગ્નિ વચ્ચે જેસવું; એટલે ચાર અગ્નિ આસપાસ સળગાવવા, ને પાંચમો અગ્નિ માથે સૂર્ય તે સઘળાનો તાપ સહન કરવો. વરસાદના દહાડામાં જ્યારે ભારે આપટાં આવતાં હોય ત્યારે એક પણ વસ્ત્ર એઢ્યાવિના વરસાદમાં ઉભા રહેવું. શિયાળામાં તેણે હવાયલાં વસ્ત્ર પેહેરવાં અને ધીમે ધીમે દેહકષ્ટમાં વધારો કરચાં કરવો. પછી શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પોતાના પવિત્ર અગ્નિને રાખ્યા પછી પીળે દેવતા સળગાવ્યાવિના મૈત્ર્યવ્રત લઈને રહેવું. અને કંદ, મૂળ ખાવાં; અથવા મુંડ્યાસીયે પત્રાવળીમાં, હાથમાં, અથવા તુમડીમાં શેહેરમાંથી ખાવાનું લઈ આવવું, અને તેમાંથી આઠ ડોળીયામાત્ર ખાવા. જે આહાર વનવાસ કરે તેણે આ તથા એવા ખીજા નિયમો પાળવા. અને પોતાના આત્માને પરમાત્મા સાથે લીન કરવાને તેણે ઉપનીષદોનો અભ્યાસ કરવો. એ પ્રમાણે તેના આવદાના ત્રીજા ભાગમાં વનમાં રહી ધર્મનાં કૃત્યો ક્રીડા પછી એથા ભાગમાં તેણે સન્યાસી થવું. તેણે સઘળું સંસારી સુખ ત્યાગ કરવું, અને પરબ્રહ્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને મોત પણ માગવું નહિ, અને આવદા પણ ધ્રુવવું નહિ. જેમ ચાકર પોતાનો

પગાર લેવાને મહીનો પુરો થવાની રાહ જોયું છે તેમ તેણે તના નિયામત વખતને માટે વાટ જોઈ બેસવું.”

“હવે સન્યાસી થવાની વિધિ ત્રીયે પ્રમાણે છે. પેહેલાં તો એક સારો દહાડો શોધી કાઢવો, અને તે દહાડે તેણે સ્નાન કરવું, અને એક હુગડાના દશ કકડા ભગવા રંગીને તેઓને સાથે લઈ મુકરર કીધેલી જગાએ જવું. એ દશ કકડામાંથી ચાર પોતાના ખપને વાસ્તે રાખવા; અને છ ક્રિયા કરાવનાર બ્રાહ્મણોને વેહેંચી આપવા. સન્યાસીએ ખીન્ન સામાનમાં એકતો સાત ગાંઠાવાળો વાંસનો દંડ, ખીજી તુમડી, ત્રીજું હરણું ચામડું, ચોથું રૂપા તથા તાંબા નાણું, પૂલ, રાતા રંગેલા ચોખ્ખા, ચંદન ઇત્યાદિ રાખવાં. પછી એક ધણોળ બદ સ્વાદ રસ તૈયાર કરીને તેને આપવામાં આવે છે તે ઇંદ્રિઓનું સુખ હવે ત્યાગ કીધું એમ જણાવવાને પેલા સન્યાસી પીત્તય છે. પછી ગુરૂ તેના જ્ઞાનમાં મંત્ર ભણેછે, તથા ‘સન્યસ્ત લીધા પછી શું શું કરવું. તે તેને સમજાવે છે. પછી તે ભગવાં વસ્ત્ર પેહેરે છે. ન્યાત જાતનો ત્યાગ કીધો તે જણાવવાને તેનું જનોઈ તોડી નાખેછે, અને ચોટલી બોડાવે છે. એ સધળી ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી દંડ, તુમડી તથા હરણું ચામડું લેછે, અને તુમડીમાંથી ત્રણ આશ્રમન મંત્ર ભણીને પીએછે એટલે તે સન્યાસી થયો એમ ગણાય છે; પછી તેને સંસાર સાથે કાંઈ સંબંધ રહેતો નથી. સન્યાસીએ હરેક સવારે સ્નાન કીધા પછી આખા શરીર ઉપર ભસ્મનો લેપ કરવો, દહાડામાં એક વાર ખાવું, પાન સોપારી ખાવાં નહિ, બર્ષરાં તરફ દષ્ટિ પણ કરવી નહિ, હરેક મહીને દાઢી, મુછ તથા માર્ચું બોડાવવું, પાવડી પેહેરવી, જ્યારે બહાર ફરવા નિકળે ત્યારે તેણે એક હાથમાં સાત ગાંઠાનો દંડ પકડવો, ખીન્ન હાથમાં તુમડી લેવી, અને જગતમાં હરણું ચામડું વાલવું. તુમડીમાં પાણી ભરાય. અને ચામડું આસનને ઢેકાણે કામ આવે. તેણે ભિક્ષા માગી પેટ ભરવું, કારણ ભિક્ષા માગવાનો તેને અધિકાર છે. જો સન્યાસી પાસે દ્રવ્ય એકડું થાય તો તેણે દાન કરી દેવું, અથવા તે વડે ધર્મશાળા, દેવ-સ્થાન, વાવ, કુવા, વગેરે બંધાવવાં. તેઓએ પોતાનો આશ્રમ નદી અથવા તળાવને કાંઠે રાખવો, કેમકે ત્યાં સ્નાન કરવાનું ધણું સુગમ પડે.”

એ સન્યાસીની વાત સંધળી સાંભળી એક યોગી ત્યાં પાસે ઉભો હતો તે બોલ્યો: “ભણ્યા, કરે તે ભણો; મારે તેની તલવાર; અને પાળે તેનો ધર્મ છે.” અમારા યોગીઓ તો જો દેહકષ્ટ કરેછે તેની આગળ

તમારી તો રમત છે. અમારામાંથી ફેટલાએક પોતાના હાથ એટલા વર્ષ સુધી બંધ રાખે છે કે નખ વધી હાથમાં પેસી જાય છે. ફેટલા-એક વર્ષનાં વર્ષ એકજ ધાટીએ ઉભા રહે છે. તેઓના હાથ ઊંચા લાંબા રાખે છે તે એટલે સુધી કે નકામાં ખડવાંથી તે હાથ ચીમળાઈ જાય છે, અને જડ તથા અશક્ત થઈ જાય છે. ફેટલાએક મોટા ભાર વહી જાય છે, અથવા તેઓના શરીરના કોઈ કોમળ ભાગમાં એક સાંકળની કડી ભેરવીને તે જ્યાં જાય ત્યાં તે સાંકળ ઘસડતા જાય છે. ફેટલાએક વર્ષનાં વર્ષ સુધી અથવા કોઈ મોટા રાજ્યની પ્રદક્ષિણા કરી રહે ત્યાં સુધી ભોંય ઉપર કીડાની પેડે પેડે ઘસડતા ચાલે છે. ફેટલાએક જૂઠા-નાથપુરી સુધી આખે રસ્તે પગે પડતા પડતા જાય છે, અથવા શરીરને દડા જેવું કરી નાખી સિંધુ નદીને કાંઠેથી ગંગા નદીના કાંઠા સુધી ગમ-ડતા ગમડતા જાય છે, અને એવી રીતે જતાં જ કાંઈ પૈસા મળે તે એકઠા કરી તેવડે દેવાલય બંધાવે છે, કુવો અથવા વાવ બોદાવે છે, અથવા કાંઈ શુભ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. ફેટલાએક ભરઉનાળામાં જળતા તાપ ઉપર ઊંચકા ખાય છે, અથવા ઘણા આકરા તાપ ઉપર નીચું માથું રાખી ઠંડાઈ રહે છે. ફેટલાએક ભોંયમાં ગરદન સુધી દટાય છે, અને શ્વાસ લેવાને એક નાનું કાણું રાખે છે. ફેટલાએક શરીર ઉપર ચાળખા મારે છે. ખીલાની શખ્યા ઉપર ફેટલાએક સુએ છે; ફેટલાએક જીવતાં સુધી પોતા-ના શરીરને કોઈ ઝાડના થડસાથે સાંકળ વડે બાંધી લે છે. એ પ્રમા-ણનાં દેહકંઠ તેઓ કરે છે. જે એ વાતની લખેલી સાખીતી જોઈતી હોય તો કમિઠાસ કૃત શાકુંદલ નાટક વાંચો; તેમાં એક દેહાણે આ પ્રમાણે લખ્યું છે.”

“દુષ્યંત રાજાએ પુછ્યું કે મારિચિ ઋષિનો અગ્રમ ક્યાં છે ? ત્યારે માતલિએ જવાબ દીધો કે:—

શાર્દૂળવિક્રીડિત વૃત્ત.

વલ્મીકે * ચઈ છે નિમજ્જ અરધી કાયાજ જેની ભલી,
લાંબી સર્પતણી વિદ્રાઈ ઉરને એને ગધી કાંચળી†; ।

* કીડી અથવા ભમરોઆ માટીનાં નીહાનાં નાંહાનાં જેનાં દરે જનાવે છે અથવા માટીની દેકરોઆ બનાવે છે તે. ઇંગ્રેજમાં અને Ant - hill કહે છે.

† સાપની કાંસળી ઋષિની છાતી ઉપર જનોઈ અથવા ચમોગવિતન કહેણે હતી.

કંઠે જીર્ણ થયેલ વેલ તરુની ચોપાસ કંઠી બની
 તે પીઝ કરતી જણાય તપસીકેસ ગજાને ઘણી. ॥ ૨૭૮ ॥
 ખાંધે છે પ્રસરાયલું શિરથકી એતું જટા મંડળ,
 તેની માંહ શકુંતપક્ષિ કરતું માળા નિવાસાર્થ જો ।
 એવું રૂપ ધરી વસે મુનિ પણે મોહું કરે સૂર્યની
 સાંમે બિમ્બ લણી રહી અચલની પેઠે સ્થિરાકરમાં, ॥ ૨૮૦ ॥
 (ઝ ઉ. પા.)

એવાં એવાં દેહકટ યોગી લોકો કરે છે તેની આગળ તમારા સં-
 ન્યાસીનાં અથવા આ કાળિકાના ભકતોનાં કામ કાંઈ ગણતીમાં નથી.

માધવ કાળિકા દેવીના ભકતોનાં કામ નજરે જોઈ, તથા સન્યાસી-
 ઓએ શું કરવું જોઈએ, અને યોગીઓ શું કરેછે તથા કરતા હતા, તેની
 વાત સઘળી લક્ષપૂર્વક સાંભળી, ધણોજ આશ્ચર્ય પામ્યો કે માણસનું
 નાણુક તથા કોમળ શરીર આટલી વેદના શી રીતે ખમતું હશે? ત્યજ્યા
 જેની સ્પર્શ શક્તિ એટલી તો બારીક છે કે એક કીણી સોયની અણી
 ભોકાવાથી પણ દુઃખ થાય, એવી ચામડીથી આટલું બધું દરદ શી રીતે
 સહેવાતું હશે? ધણાંએક માણસો ઠોકર વાગવાથી અથવા બગાડું આ-
 વવાથી અથવા એવાં બીજાં દેખીતાં નજીવાં કારણથી તંકાલ મરણ
 પામતાં માલમ પડે છે તે છતાં પણ આ લોકો આવાં ભારે દરદ હાથે
 કરી પેદા કરેછે, તેથી મરતા કેમ નહિ હોય? માણસનું શરીર ખરેખર
 ચમત્કારી છે. તેને થોડો પણ આચકો લાગ્યાથી વખતે તેનો લય
 થાયછે, અને વખતે નાશ કરનારાં સાધનો અનેક આવી તેને તોડી
 પાડવાને યત્ન કરેછે તોપણ તે ખડકની પેઠે ટકી રહેછે. એતું મુખ્ય
 કારણ દેવ છે. શરીર જેવું દેવાયછે તેવું થાયછે. જે કારણથી એક મા-
 ણસનું મૃત્યુ થાયછે તેથી બીજાનું, શરીર જોરાવર થાયછે. એ સઘળો
 દેવનો મહિમા છે. પણ દેવની સત્તાને કાંઈ મર્યાદા છે કે નહિ? એ
 વાત ગમે તેમ હોય તોપણ દેહકટ કરવામાં શો લાભ છે?
 પરમેશ્વરે માણસને સુંદર તથા ચમત્કારી આંખ આપેલી છે તેવડે તે
 સૃષ્ટિને નિરખે છે, તેની ખુશી તપાસે છે, અને તે તપાસતાં સૃષ્ટિના
 કક્ષાની અપાર શક્તિ, અનંત ડહાપણ, બોહોળી દયા, તથા ડગલે ડગલે
 તેના સંકેતના ચિન્હો શોધી કાઢીને વધારે ભક્તિથી તથા વધારે
 સાચા દીલથી તેને તે સેવે છે, એવી આંખનો માણસે શું
 ઉપયોગ ન કરે? જે જાનવડે સૃષ્ટિ માંહેલા ચિત્તાકર્ષક નાદ, પક્ષીઓનો

સુંદર અવાજ, તથા માણસના ગળામાંથી જે નાના પ્રકારના રમણિક
 સાદ નીકળે છે તે સંભળાય છે તે શું સર્વ ન સાંભળતાં કાન બંધ કરી
 રાખવા ? જે નાક વડે વાસવાળા પદાર્થોની સુગંધ કરી અથવા દુર્ગંધ
 પારખી સકીએ છીએ તે નાક કામે ન લગાડવું ? તથા ગંધ વિષે તે
 જે સૂચના આપે તે ન માનવી ? વળી જીભ વગેરે મ્હોઝામાં જે સાધનો
 પદાર્થના જુદા જુદા સ્વાદ લેવાને આપેલાં છે તેઓનો ઉપયોગ ન
 કરવો ? સ્વાદમાં જે ભેદ છે તે ખોટો માનીને મીઠો તથા કડવો એકજ
 સમજવો ? અને અનાજ વગેરે જે જે વસ્તુ સ્વાદને સારી લાગે છે
 તથા શરીરને પોષણકર્તા છે તે પદાર્થો પરમેશ્વરે ખાવાને સરભળ્યા
 છે, અને કડવી તથા અદ સ્વાદની વસ્તુઓ જેથી શરીરને હુષ્ટિ મળીતી
 નથી તેઓ તે કામને માટે પેદા કીધેલી નથી એ વાત અતુલવથી
 જાણ્યા છતાં, શું ખોટી માનવી ? અગણિત છિદ્રવાળી તથા અસંખ્ય
 જ્ઞાનરજ્જુઓથી ભરપૂર એવી ત્વચા જેને બહારના પદાર્થથી જે સુખ
 દુઃખ થાય તે ઝાળખવાની શક્તિ આપેલી છે તેને ચોતારું કાન ન
 કરી સકે એવી કરી નાખવી ? વળી જગતમાં ચોતરફ નજર કરીએ
 છીએ ત્યારે સ્પષ્ટ દીસે છે કે, સઘળી વસ્તુઓ જાણે માણસના આનંદ
 તથા સુખને વાસ્તેજ સરભળેલી છે તે વસ્તુઓને ઉપલોગ ન કરતાં
 દુનિયામાં જેવા આવ્યા તેવા જવું, અને આપણે થઈ ગયા
 તેની એક પણ નિશાની પાછળ રહેવા ન દેવી ? માણસના મનના
 વિકારો તથા વૃત્તિઓ તરફ જ્યારે નજર કરીએ છીએ ત્યારે આપણે
 દુનિયામાં આપણા મનુષ્યજાતિના ભાઈઓ એકઠા રહેવાને ઉપન્યસ થયલા
 હોઈએ એમ લાગે છે; તે છતાં જે આપણે એકાંત વનવાસ કરીએ તો
 દયા, ક્ષમા આદિ આપણા સારા ગુણોનું શું કામ પડે ? એ સઘળા ઉપરથી
 સહેજ અનુમાન થાય છે કે માણસે દુનિયામાં રહીને જે દુઃખ પડે તે
 ધૈર્યતાથી સહન કરવું, અને જેમ મધમાખી બધાં ફુલોમાંથી મધ સુસી
 લે છે તેમ આપણે સઘળા પદાર્થોમાંથી સુખ ખેંચી કાઢવું. દેહકદ શા
 માટે કરવું ? હવે માણસ જેનામાં ઈશ્વરે વિવેક બુદ્ધિ મૂકેલી છે, તેથી
 તે જે કાર્ય કરે છે તેમાં કાંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ માટે આ
 દેહ દમવાતું પણ કાંઈ કારણ હશે. અગર જે સૃષ્ટિની ખુબી આંખવડે
 જાણાય છે, ચંપા, ચંપેલી, મોગરા, વગેરે ખુશબોદાર ફૂલોનો સુવાસ ઘ્રાણ-
 દ્રિયથી માલમ પડે છે, અગર જે રસદ્રિયથી જાંઘરસનો સ્વાદ સમજાય છે,
 ફેંકામાં માણસને સુખ થાય એવીજ આ જગતની રચના કીધેલી છે,
 તોપણ એ ઇન્દ્રિયો આપણને હમેશાં તાજે રહેતી નથી. જે તેઓને

આપણે જીતીશું નહિ તો તેઓ આપણને જીતશે. ઇંદ્રિઓવડે જેટલું સુખ થાય છે તેટલુંજ દુઃખ પણ થાય છે, અને એટલા દુઃખથી કાંઈપસ થતું નથી, એ ઇંદ્રિઓના જે આપણે ગુલામ થયા તો આપણે પશુ સમાન થઈ જઈએ છીએ, અને ખરું ખોટું સમજવાની તથા પરમેશ્વરને ઓળખવાની જે શક્તિ એકલા મનુષ્યનેજ બહેલી છે તેનો ખોટો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આંખ વડે કેટલાએકની ઇશ્વર ઉપરની ભક્તિ દઢ થાય છે, ત્યારે ઘણા તો તે વડે દુષ્ટ અને અધર્મી ક્રમાં કરે છે, અને કારીગરીની શોભા તથા ચતુરાઈ જેવામાં ગરક થઈ કારીગરની શક્તિ તથા હાથપણ જેવું ભુલી જાય છે, અથવા કારીગરીમાં ખામી કાઢી કારીગર છેજ નહિ એમ કહે છે, અથવા છે તો તેનો ઇર્નસાદ્, દયા, હાથપણ, ચતુરાઈ તથા સારાપણમાં ખામી છે એવો મત ચલાવે છે. એવા ભયાનક ખાડામાં પડતાં બચવાનેજ, કેટલાએક ભક્તોએ પોતાની આંખ પોતાને હાથે ફેાડી નાખી છે. માટે ઈંદ્રિયો જેમ આપણી મિત્ર તેમ આપણી શત્રુ પણ છે. તે એક નદીના પ્રવાહ જેવી છે. જ્યાં સુધી તે ધીમે ચાલે છે ત્યાં સુધી સઘળાને ફાયદો કરે છે, પણ જ્યારે તે જી-સ્સાથી વહે છે, ત્યારે તેના સપાટામાં જે આવે તેને ઘસડી જાય છે. તે એક વાદ જેવી છે. જ્યાં સુધી તેને પાંજરામાં ગોંધી રાખે ત્યાં સુધી કાંઈ ચિંતા નહિ, પણ તેને પાંજરું તોડતાં વાર લાગતી નથી. તેને જીતવી એ ઘણું કઠણ કામ છે, અને ઘણાજ થોડા માણસથી તે બની સકે છે, માટે તેઓને ફાવવાજ ન દેવી એ હાથપણ છે. એટલા કારણોથી સન્યાસી, યોગી, વગેરે પોતાની ઇંદ્રિયો ઉપર ભેરોસો રાખતા નથી.

વળી આ સંસાર એક મોટો વિકટ સાગર છે તેમાં કરોડો વહાણો હંકારાય છે. તે વહાણોમાં તેના ઘણી પોતાની સાથે સંબંધ રાખનાર માણસો લઈ બેસે છે. એ દરિયામાં અગણિત નાના મોટા ખડકો પાણીમાં ઢંકાયલા છે તે ઉપર કેટલાંએક વહાણો ગર્ભપૂરી બંદરમાંથી નિકટાંજ અથડાઈને ભાંગી જાય છે, અને તેમાં બેઠેલાં તમામ માણસો ગરક થઈ જાય છે. બીજાં કેટલાંએક થોડે આગળ ચાલ્યા પછી ડુબે છે. એ પ્રમાણે એક પછી એક વહાણ એ ખડકોને લીધે ભાંગતાં માલમ પડે છે, અને બીજાં નવાં ગર્ભપૂરી બંદરની ગોદમાંથી દરિયામાં બહાર પડે છે, જ્યાં સુધી વહાણો મુક્તપૂરી બંદરે પોહાંએ ત્યાં સુધી આખે રસ્તે સાગરનાં મોટાં ઉછળતાં

તોફાની મોજાંથી તેઓ જાંયાં નીચાં થાય છે, અને હમણાં હુબરો હમણાં હુબરો એવી તેમાં ખેસનારાઓને દેહેશત રહે છે. દરિયામાં હુબેલા ખડકો સિવાય બીજા અગણિત જાંયાં આવેલા પથ્થરના સીધી બાજુવાળા ખેટો છે તે ઉપર લીલોતરી તથા રળિયામણા પર્વતો હોવાને લીધે ઘણા મુંદર દેખાય છે. વળી તે ઉપર દેખાતી ખુબસુરત દુર્ગુણ નામની રાક્ષસીઓ ખેસીને મધુર રાગથી ગાયન કરે છે. કટાક્ષ બાણથી વહાણમાં ખેસનારાઓને ત્યાં આવવાને ધસારત કરે છે. વહાણ ધણીની સાથે જેઓ ખેડેલા હોય છે તેઓમાંથી કેટલાએક તેના ખરા મિત્ર હોય છે; કેટલાએક તો ને દુષ્ટ રાક્ષસીઓનાં સગાં તથા મદદગાર હોય છે, અને તેઓ વહાણ ધણીને તે ખેટોમાં જવાને નિરંતર સમજાવ્યાં કરે છે. જ્યાં સુધી વહાણનું સુકાન વિવેકની પાસે હોય છે ત્યાં સુધી સામે પવને પણ તે સદ્ગુણની સાંકડી નાળમાંજ તે વહાણ ચલાવે છે. પણ તે રસ્તામાં તે વહાણ ધણીને મંજા પડતી નથી. તેના વહાણમાં ખેસનારા, તોપણ તેના શત્રુઓ તેના હમેશાં કાન લાગી કરે છે, અને વિવેક જે રસ્તે વહાણ લઈ જાય છે તે રસ્તામાં કાંઈ જેવા જેવું નથી, તથા જ્યારે આ સાગરમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંની સઘળી મોજ ચાખીએ નહિ તો દેશે મિથ્યા એવી શિખામણ આપી વિવેક પાસેથી સુકાન છીનવી લેવડાવીને અવિચારને સુકાનનું કામ સોંપાવે છે. પછી કામ, કેધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરરૂપી સઢો ચઢાવવામાં આવે છે; અને તૃણુરૂપી પૂઠનો પવન જોરથી દુકતાં વારજ વહાણ સદ્ગુણની નાળમાંથી ઘસડાઈને જોહોળા દરિયામાં પડે છે. પછી જે રસીલો ખેટ પાસે હોય છે તે તરફ વહાણ લંકરાય છે આ વખતે નાળમાંના વહાણવાળાઓ બહાર પડેલા વાહનુવાળાઓને મોટેથી પોકાર કરીને ખેટ પાસે જવાની ખરાબી સમજાવે છે, તથા જે વહાણવાળા તે ખેટની પાસે લગભગ ગયા હોય એવા, તથા જેનાં વહાણો ખેટના પથ્થરની સીધી બાજુઓ ઉપર અથડાઈને કઠકેકડકા થઈ ગયાં હોય તે તેઓને દેખાડે છે. પણ મૂર્ખ વહાણવાડી તેઓની વાત લગાર પણ કાને ધરતો નથી. દુર્ગુણ નામની રાક્ષસીઓના મદદગાર તથા જનુઓ તેને સમજાવે છે કે જેઓ ભર દરિયામાં પડ્યા નથી, તેઓ તેની ખુબી જાણી સકતા નથી, તથા જેઓનાં વહાણ અથડાયાં છે તેઓનાં સુકાન સારા નહિ હોય અથવા તેઓએ ખેટ ઉપર જવાનો ખોટો રસ્તો પકડ્યો હશે, આપણને એમ થશે નહિ, અને એમ કરતાં જો વહાણને જેખમ લાગે એવો જરાપણ સંભવ લાગશે તો તુરત સહ વિંઠાળી લઈ વહાણ

પાછું નાળમાં ઘાલી દઈશું; પણ તુકશાન લાગશે એવી નકામી ખીલી-
કથી એક સાંકડી નાળમાં ચાટ્યાં કરવું, અને આ સાગરમાંના અગ-
ણિત ખેટામાં શું શું છે તે શોધ્યા વિના રહેવું, તેમાં ઘણાણ ચલાવ-
વાની ખુબી શી? એવી સલાહ માન્ય કરી વહાણ આગળ ખેટ
તરફ ચલાવે છે, અને રસ્તામાં હુખતાં ખીજાં વહાણો જીવે છે. તથા
તે ખેટની પાસે લાખો વહાણો ભાગતાં તેની નજરે પડે છે તોપણ
તે બેઘડક આગળ ચલાવ્યો જાય છે, એટલે સુધી કે તે વહાણ પણ
ખીજાઓની પેઠે તળીએ બેસે છે. તે વખતે તે રડે, શોક કરે કે પસ્તાય
તે શા કામનું? જોત જોતામાં વહાણનીએ બેસતું જાય છે; પણ કોઈ
તેને લેખવતું નથી, અથવા બચાવવાનો વખત વિતી જવાથી નાળ-
માંના ઘણાએક વહાણવાળાઓ તેઓની તરફ દોરડાં ફેંકી તથા નાના
નાના મછવા મુકાવીને તેઓને ઉગારવાને જે મહેનત કરે તે સઘળી
નિષ્ફલ જાય છે. ધન્ય છે એવા મદદ કરનારા વહાણવાળાઓને કે
આટલી બધી લાલચ તુચ્છ ગણીને, આટલું બધું જોખમ વેહીને,
બલકે હુખતા તથા હુખવાની તૈયારી ઉપર આવેલા વહાણવાળાઓની
ગાળ ખાઈને, તથા તેઓની તરફથી અપમાન સહીને તેઓને મુક્તપૂ-
રીના સાચા રસ્તા ઉપર લઈ આવવાને તેઓ આટલો બધો શ્રમ કરે
છે; એ પરોપકારી પરમાર્થી વહાણવાળાઓની મહેનત કાંઈ હિમ્મત
અદ્રજ થતી નથી. અગર જો ઘણાં વહાણો તેઓની તરફથી સહા-
યતા આવ્યા પહેલાં અથવા આવ્યા છતાં પણ ભાંગેછે તોપણ
થોડાંએકને તો તેઓ બચાવી શકે છે, અને તેઓને પાછાં નાળમાં
ઘાલી દે છે. નાળ બહાર લાલચના ટાપુઓ એટલા તો અસંખ્ય છે,
અને તેઓના ઉપર એટલી તો મોહ પમાડનાર સ્ત્રીઓ બેઠી બેઠી
મધુર સ્વરે સઘળાને બોલાવે છે કે જેઓ તુતક ઉપર બેઠેલા હોય છે
તેઓને ત્યાં જવાનું મન થાય છે. પણ વિવેક સુઝાનીનું પ્રબળ તુટેલું
નહિ તેથી પાછા નાળમાં ઘસડાઈ આવે છે. એ પ્રમાણે નાળમાંનાં
વહાણો ઝોલા ખાય છે, અને વખતે વખતે થોડીવાર નાળબહાર જઈ
આવી પાછાં રસ્તે પડે છે. એ પ્રમાણે નાળમાં છતાં પણ
તુતક ઉપર બેસનારાઓને જોખમ છે, અને નાળમાંથી જરાપણ
ખસ્યા તો મુક્તપૂરીના બંદરમાં ખેસવાનો ત્યાંના દુરગ્ગના દારોગા
તરફથી પરવાનો મળશે નહિ એવા ધાકથી દેટલાએક તે તુતક છોડી
બંદરમાં જઈ બરામ રહે છે, અને આગળ વહાણ લંગરવાર થાય
યાંત્રી પેતાનું મોઢું બહાર બતાવતા નથી, કેટલાએક તુતક

ઉપર રહે છે તેઓ વહાણને નાળખહાર ધસડતું અટકાવવાને હમેશાં તેને નળાં પાછાં કરે છે, એટલે તે મેદાન પડી સકતું નથી. એ પ્રમાણેના સંસાર છે તેમાંની હળવે લાલચોના ફાંદામાં ન પડવાને માટે તથા તે લાલચ તરફ મન ન દોડે, તેટલા માટે ઘણા માણસો દેહને કપટ કરેછે. વળી દેહને અને મનને એવો નિકટનો સંબંધ છે કે જો દેહને કપટ થાય તો મન પણ કપટ પામે છે, અને તેમ યથાર્થી મોહ જળમાં ફસાઈ પડવાને તેને કદાચ અટકાવ થાય છે. જો કારણ સિવાય ખીજું કંઈ જડતું નથી. એવા વિચાર કરતો કરતો માધવ પોતાને ઘેર જતો હતો, ત્યારે પાદશાહી મેહુલ આગળ એક મોટા તમાશો થઈ રહ્યો હતો.

શાહજહાં ખિજરખાંની આજ શાહગરી હતી તેથી દરબારી કામ સઘળું બંધ હતું, તોપણ પાદશાહ તથા શાહજહાંને સુખારક્યાદી આપવાને સઘળા અમીર ઉમરાવો એકઠા થયા હતા, તથા પુદ્ગ અસાઉદીન પોતાના તખ્ત ઉપર બિરાજેલો હતો. આ વખતે રાંજ્યના કારભારીઓમાં કેટલોક ફેરફાર થયેલો હતો. જ્યારે અસાઉદીન ગાદીએ બેઠો, ત્યારે માછ પાદશાહની બેગમ તથા શાહજહાં અરકલીખાં તથા કંદરખાંએ રાંજ્ય મેળવવાને લડાઈ ચલાવી હતી તેમાં કેટલાં એક અમીરોએ તેમને મદદ આપી હતી; તથા તેના બદલામાં તેઓની પાસેથી ઘણુંએક દ્રવ્ય તેઓને મળ્યું હતું તે તેઓની પાસેથી તેણે છીનવી લીધું એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ સઘળાની આંખ ફેડી નાખી, તથા તેઓની સઘળી માલમિલકત જપ્ત કરી. એ રીતે તેણે પાદશાહી ખજાનામાં ઉમેરો કર્યો. પણ એટલાથી તે ધરાયો નહિ. પોતાને ગાદી મેળવવામાં કંઈ હરકત પડે નહિ માટે તેણે પોતે પણ ઘણુંએક અમીર ઉમરાવોમાં પુષ્કળ પૈસા વહેંચ્યા હતા તે સઘળા હમણાં તેણે તેઓની પાસેથી પાછા માગ્યા; અને તેની સાથે વળી લાંચરેશવતં લોકો પાસેથી તેઓએ લીધી છે તથા સરકારની પણ મોટી મોટી રકમો ઉઘાપત કરી છે એવું તેણે ફેટલાએક કામદારો ઉપર તોહામત મુક્યું. આ કામમાં તેના વજર પવાનખતીરે તેને કંઈપણ મદદ આપી નહિ એટલુંજ નહિ, પણ પાદશાહને આ ગેરંધનસાર તથા જૂલમની સામા ગિરદો અભિપ્રાય આપવાની તેણે હિમ્મત ચલાવી. પાદશાહ ઘણોજ નાપુશ્ત થયો, અને જો પવાનખતીરની સાચવટ, તથા સદ્ગુણે તેનો બચાવ કરે નહોત તો તેની

ગરદન કપાઇ જત. અગરજો તે જીવતો તો રહ્યો તોપણ તેના અધિકાર ઉપરથી તેને કાઢી મુક્યો, અને નુસરતખાને વજરાત આપી. એ નવા વજરે પાદશાહનો ગેરવાજખી હુકમ માથે ચઢાવ્યો; અને તેણે અમીરો ઉપર સખી કરીને તેઓની પાસેથી આપેલા પૈસા પાછા કઢાવવા માંડ્યા. અમીર લોકો આ જૂલમથી ધણા ગભરાયા, તથા ખીજો કાંઈ ધલાજ નથી એમ જાણી તેઓ તે હુકમની સામે થયા, તથા ધણાજણે એકઠા મળી એક બંડ ઉઠાવ્યું, પણ તેઓનું કાંઈ વળ્યું નહિ. ઉલટું તેઓના સઘળા પૈસા ગયા એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ સઘળાને કેદખાનામાં નાંખ્યા, જ્યાં તેઓને કેટલીએક સુદત સુધી સડગાં કરવું પડ્યું. પાછળથી તેઓને પોતાની એવકુદ્દીનો વજો પસ્તાવો થયો, તથા પોતાના ગુન્હાને વાસ્તે તેઓએ પાદશાહની ધણીવાર માફી માગી, પણ કંઈ મનના તથા નિર્દય અલાઉદ્દીને તેઓને ક્ષમા કીધી નહિ.

હમણાં અલાઉદ્દીનના સઘળા શત્રુઓ છુટા પડી ગયો હતા, તથા તેને હવે પોતાના રાજ્યની સલામતીને વાસ્તે કાંઈપણ દેહેશત રહી નહતી, તેથી તેણે વિચાર્યું કે હવે એ અમીરો તરફથી રાજ્યને કાંઈપણ તુકસાન પોહોંચવાતું નથી; તેથી ખિઝરખાં શાહજહાની શાલગીરીને રોજ તેઓ સઘળાને છોડી મુકી તે દહાડાની ઉત્સવની ખુશાલીમાં વધારો કરવાનો તથા લોકોમાં વાહવાહ કહેવડાવવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. બધા અમીરોને તેણે કેદખાનામાંથી એલાવી મંગાવ્યા, પોતાની સામા ઊભા રાખ્યા. તેઓ બિચારા મરણુતોલ થઈ ગયા હતા; અને જીવથી ઉગર્ધા તથા બંધીખાનામાંથી એટલા જલદી છુટ્યા તેને વાસ્તે તેઓ પરમેશ્વરની અંતઃકરણથી સ્તુતિ કરતા હતા. 'તમે સઘળા હવે બંધીખાનામાંથી છુટ્યા' એટલું પાદશાહના મ્હોંમાંથી નિકળતાંજ તેઓની છાતીમાં હરખ ઉભરાઇ ગયો, અને, "શુકર અલ્લા" એટલાજ અક્ષર તેઓના મ્હોંડામાંથી નિકળી ગયા. તે વખતે મિન્-લેસમાં ધણા મોટા મોલવી તથા મુસલમાની ધર્મ તથા શરેહના ધણા કાબીલ લોકો એકેલા હતા. તેઓમાં મુખ્ય એકીસુદીન કાઝી હતો. તે કાઝી સાહેબની સામું જોઇ અલાઉદ્દીન પાદશાહે કહ્યું કે આજે દરબારી કામ સઘળું બંધ છે, તથા આજનો દિવસ ધણા ખુશી ખુશાલીનો છે, માટે તમને ચારે શરેહ બાજે કેટલાએક સવાલ પૂછવા છે. આગળ કોઈ વખત પણ પાદશાહે ઇલમી લોકોની સલાહ પૂછી નહતી,

તથા એવા સઘળાઓને તે ઢાંગી તથા ધુન્ધા ગણતો હતો તેથી પાદશાહની ઉપલી ધાત સાંભળીને કાઝી સાહેબના હોશ ઉડી ગયા, તથા હવે શું થશે તેની મોટી દિઠર તેને પડી. તે બોલ્યોઃ “જહાંપન્હા, જે દરમતો છે, તે ઉપરથી મને નક્કી થાય છે કે મારો અંતકાળ પાસે આવ્યો છે, તથા મારા દયાહીની ગણતરી થઇ ચુકી છે. જો, એમ હોય, અને તેમ કરવાની જહાંપન્હાની મરજી હોય તો મરવાને હું તૈયાર છું. પણ મંદાની અરજ એટલીજ છે કે જો સાચેસાચું બોલવાને માટે તથા જે પુદ્ગલો કલામ છે તે પ્રમાણે ખરેખરી દેહેશત રાખ્યાવિના કુલિપ્રાય આપવાને માટે જો આપ મને ગરદન મારશો, તો મને મારી નાખવાના ગુન્હામાં ઘણો ઉમેરો થશે, એટલા માટેજ હું ઘણો દિલગીર છું; ખીજી કશી વાતની મને દરકાર નથી.” આ વાત સાંભળીને પાદશાહે પૂછ્યું કે “તમે શા ઉપરથી આટલી દેહેશત રાખો છો ?” કાઝીએ જવાબ દીધો કે “જો હું સાચું બોલીશ, અને તેથી જહાંપન્હાને ગુસ્સો લાગશે તો મારી છાંટગી પૂરી થશે, અને જો હું જુઠું બોલીશ, અને જહાંપન્હાને ખીજાઓથી સાચી વાતની ખબર થશે તોપણ હું મોતની શિક્ષાને યોગ્ય થઇશ.” અમલ-દીને કાઝીને ધીરજ આપી, તથા શાંત થન રાખી પેગમ્બર સાહેબની શરેહ પ્રમાણે સઘળા સલામોના સાચા જવાબ આપવાની ભલામણ કરી. પછી પાદશાહે એક પછી એક સલામો પૂછવા શરૂ કર્યા.

પેહેલો સવાલ—જે સરકારી નોકરોએ રક્ષવત લેવાનો અન્યાય કર્યો હોય, તથા જેઓએ સરકારની ઉચાપત કીધી હોય, તેઓએ જાણે ચોરી કીધી હોય અને ખરેખરા ચોરજ હોય તે માફક તેઓને સજા કરવી મુનાસિબ છે કે નહિ ?

જવાબ—જો કોઇપણ સરકારી નોકરને તેના કામની મેહેનત તથા જવાબદારી પ્રમાણે જોઇએ તેટલો મુસારો મળતો હોય, અને તે છતાં પણ તે રક્ષવત લેવાનો તથા જે લોકોની સાથે તેને કામ પડે તેઓની પાસેથી જળાતકારે પૈસા કઢાવવાનો ગુન્હો કરે તો સરકારની નજરમાં આવે તેવા ઉપાયથી તે પૈસા વસુલ કરી લેવાનો તેને અખત્યાર છે. પણ કોઇ સાધારણ ગુન્હેગારની પેઠે તેને દેહાંત દંડ કરવાનો તથા તેના હાથ પગ વગેરે શરીરનું એકાદું અંગ કાપી નાખવાનો સરકારને હક નથી.

પાદશાહે કહ્યું કે આ વાતમાં હું શરેહ પ્રમાણે અંજામ આપું છું કેમકે સરકારી નોકરોએ જોર જુલમથી રાજકીય કામમાં અન્યાય દેખાડ્યો

જે પૈસા લેકા પાસેથી લીધા હોયછે તેઓની પાસેથી હું ગમે તે ઉપા-
યથી વખતે મારફાડ કરી તથા તેઓના શરીરને દુઃખ દઇને પણ
પાછા કઢાવુંછું.

ખીજે સવાલ-હું તમ ઉપર બેઠો તે પેહેલાં મેં દેવગઢ ઉપર
ચડાઇ કરી ત્યાંથી દ્રવ્ય હરી લાવ્યો તે મારી ખાસ મિલકત ગણી તેને
મારી પાસે રાખવાનો મારો હક છે કે નહિ ? શું તે પૈસા મારે સરકારી
ખજાનામાં મુકવા જોઇએ ? અને હું તા ટાઈ પણ ભાગ ઉપર લશ્કરના
લોકોનો કંઇ હક છે કે નહિ ?

જવાબ-પાદશાહની સાથે લડાઈમાં જેટલા સિપાઈઓ હતા તેઓ-
માંનાં દરેક સિપાઈને જેટલો હિસ્સો આપવો જોઇએ તેટલોજ હિસ્સો
લેવાને જહાંપન્દાને હક છે.

આ જવાબ સાંભળીને પાદશાહ વણા નાખુશ થયો, અને જરા
ચીટીને બોલ્યો કે જે વખત હું ફક્ત સરદાર હતો તે વખતે મારી જા-
તની મેકેમતથી મેળવેલી હું ઉપર સરકારનો અથવા ખાનમી
સિપાઈઓનો શો હક પોંહોએ છે તે મારાથી સમજાતું નથી.

કાઝીએ જવાબ દીધો કે જેટલી હું આપે પોતે પોતાની મેહે-
નતથી મેળવેલી હોય તેટલા ઉપરજ ફક્ત આપનો દાવો વાજખી છે;
જેટલી હું સિપાઈઓની મેહેનતથી મેળવી હોય તેમાં તો આપની સાથે
તેઓનો પણ હિસ્સો ગણાવો જોઇએ.

ત્રીજો સવાલ-ઉપલી તમામ મિલકત ઉપર મારી જાતનો તથા
મારાં છોકરાંનો કેટલો હક પોંહોએ છે ?

કાઝીએ પોતાના મનમાં નફી કીધું કે હવે માફ મોત પાસે આવ્યું
છે, કેમકે મારા આગલા જવાબથી જ્યારે પાદશાહ ગુસ્સે થયો છે ત્યારે
હમણાં જે જવાબ આપીશ તેથી તે વધારે કોપાયમાન થશે.

પાદશાહ બોલ્યો-બોલ, હું તારા એક વાળને ઝળ કરીશ નહિ.

કાઝી-જહાંપન્દા, એ સવાલનો જવાબ ત્રણ રીતે દઈ સકાય.
પેહેલી તો એ કે જે આપને અદલ ધનસાફથી તથા ખલીફાઓના
કાયદા મુજબ કામ કરવું હોય તો જેટલા લોકો આપની સાથે સામેલ
હતા તેઓ સઘળા જોડે સરખે હિસ્સે એ સઘળા હું વહેંચી લેવી
જોઇએ. બીજી એ કે જે જહાંપન્દાને વચલો રસ્તો પકડવો હોય તો
જે મોટામાં મોટો હિસ્સો કોઇ પણ લશ્કરી અમલદારને ભાગે

આવે તેટલો લઈ મંત્રોષ પામવું જોઈએ; અને ત્રીજી એ કે જો જીવનમાં કામો કરાવવાને પાદશાહને. મસલત આપનારાઓ તેવાં કામોની મંજૂરિયતને માટે શરેહનો ગમે તેવો અર્થ મરડી મચડીને કરે છે તેવા લોકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલવાની આપની મરજી હોય તો કોઈ લશ્કરી અમલદારને મોટામાં મોટો હિસ્સો મળ્યો હોય તે કરતાં પણ વધારે લેવો. તે લેવાને કાંઈપણ આધાર મળી સકતો નથી. સાધારણ સિપાઈને ભાગે અથવા કોઈ મોટા અમલદારને હિસ્સે જેટલું આવે તેટલું જહાં પન્હાના શાહજાદાઓને મળી સકે.

આ સાંભળી પાદશાહ ધણો ક્રોધાયમાન થયો, અને બોલ્યો “ શું મારા ધરકળીલાને વાસ્તે તમામ ખર્ચ કરૂં છું, તથા નજરાણાં તથા ધનામો વેલુંચવામાં જે પૈસા વાપરૂં છું તે શરેહથી ઉલટું છે ?” કાઝીએ કીમેથી જવાબ દીધો “ જ્યારે જહાંપન્હા મને શરેહનો ખુલાસો પુછોછો ત્યારે હું કુરાને શરીફ પ્રમાણે જવાબ દેવાને બંધાયેલો છું. પણ રાજનીતિ ઉપર નજર રાખી મને જવાબ દેવાનું ફરમાવ્યો તો બંદા એટલીજ અરજ કરશે કે જહાંપન્હા જે કરેછે તે વાજબી તથા બરદાશ છે; કેમકે રાજનીતિ એવી છે કે જેમ આપ વધારે દોલત એકઠી કરશો, તેમ આ પના દરખાસ્તને તથા રાજ્યને વધારે શોભા મળશે.

પાદશાહજે સિપાઈ હાજરીની વખતે ગેરહાજર રહેછે તેનો ત્રણ વર્ષે મુઠ્ઠી એકેક મહીતાતો પગાર હું આટકાવું છું. જે સખસ બંદ ઉઠાવેછે તેની હું જરૂરથી નસલ કરૂં છું, તથા ગમે તે દેશમાં તેઓની સ્થાવર અથવા જંગમ મિલકત હોય તે હું તરત જમ કરૂં છું. શું તમારો અભિપ્રાય એવો છે કે બિબિયારી, ચોર, છાકટા લોકોને દંડવા મુનાસિબ નથી ?

આ સાંભળીને કાઝી તો થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો, તથા રાજની રીત-રિવાજ, બોલવાનો જુસ્સો, તથા મહેની શિક્ષા જોતાંજ તેણે ઉઠી નાસવા માંડ્યું; પણ જ્યારે તે હુમરા આગળ ગયો ત્યારે ઉભો રહી ત્યાં તે પાદશાહને પગે પડ્યો, અને ઉઠીને બોલ્યો કે “જહાંપન્હા જેટલું કરોછો તેટલું શરેહથી ઉલટું છે.” એટલું કહેતાંજ લાગણો નાસી ગયો. તેણે ધેર જઈ પોતાનું વસિયતનામું દીધું, અને ખુદાતાલાની જંદગી કરી મન શાંત રાખી જવાદની રાહ વેંતો બેઠો. પણ તેની દેહેશત પ્રમાણે કાંઈ બન્યું નહિ. પાદશાહ કાઝીનું બોલવું તથા આવી રીતે એકદમ નાસી જવું જોઈને ઘણા તાજુબ તથા ગુસ્સે થયો તો ખરો, તો પણ તેણે જેટલું કહ્યું તેટલું

જે પૈસા લેકા પાસેથી લીધા હોયછે તેઓની પાસેથી હું ગમે તે ઉપાયથી વખતે મારફાડ કરી તથા તેઓના શરીરને દુઃખ દઇને પણ પાછા કઢાવુંછું.

બીજો સવાલ—હું તમ ઉપર એટલો તે પેહેલાં મેં દેવગઢ ઉપર ચડાઇ કરી ત્યાંથી દ્રવ્ય હરી લાવ્યો તે મારી ખાસ મિલકત ગણી તેને મારી પાસે રાખવાનો મારો હક છે કે નહિ ? શું તે પૈસા મારે સરકારી ખજાનામાં મુકવા જોઇએ ? અને હું તા કોઈ પણ ભાગ ઉપર લશ્કરના લોકોનો કંઈ હક છે કે નહિ ?

જવાબ—પાદશાહની સાથે લડાઈમાં જેટલા સિપાઈઓ હતા તેઓમાંનાં દરેક સિપાઈને જેટલો હિસ્સો આપવો જોઈએ તેટલોજ હિસ્સો લેવાને જહાંપંહાને હક છે.

આ જવાબ સાંભળીને પાદશાહ વળી નાખુશ થયો, અને જરા ચીટીને બોલ્યો કે જે વખત હું ફક્ત સરદાર હતો તે વખતે મારી જાતની મેફેમતથી મેળવેલી હુંટ ઉપર સરકારનો અથવા ખાનગી સિપાઈઓનો શો હક પોંહોંએ છે તે મારાથી સમજતું નથી.

કાઝીએ જવાબ દીધો કે જેટલી હુંટ આપે પોતે પોતાની મેહેનતથી મેળવેલી હોય તેટલા ઉપરજ ફક્ત આપનો દાવો વાજબી છે; જેટલી હુંટ સિપાઈઓની મેહેનતથી મેળવી હોય તેમાં તો આપની સ્મૃતિ તેઓનો પણ હિસ્સો ગણાવો જોઈએ.

બીજો સવાલ—ઉપલી તમામ મિલકત ઉપર મારી જાતનો તથા મારાં છોકરાંનો જેટલો હક પોંહોંએ છે ?

કાઝીએ પોતાના મનમાં નક્કી કીધું કે હવે માફ મોત પાસે આવ્યું છે, કેમકે મારા આગલા જવાબથી જ્યારે પાદશાહ ગુસ્સે થયો છે ત્યારે હમણાં જે જવાબ આપીશ તેથી તે વધારે કોપાયમાન થશે.

પાદશાહ બોલ્યો—બોલ, હું તારા એક વાળને ઢળ કરીશ નહિ.

કાઝી—જહાંપંહા, એ સવાલનો જવાબ ત્રણ રીતે દઈ સકાય. પેહેલી તો એ કે જો આપને અદલ ઇનસાફથી તથા ખલીફાઓના કાયદા મુજબ કામ કરવું હોય તો જેટલા લોકો આપની સાથે સામેલ હતા તેઓ સઘળા જોડે સરખે હિસ્સે એ સઘળા હુંટ વહેંચી લેવી જોઈએ. બીજી એ કે જો જહાંપંહાને વચલો રસ્તો પકડવો હોય તો જે મોટામાં મોટો હિસ્સો કોઈ પણ લશ્કરી અમલદારને ભાગે

સાચા દીલથી તથા ઇશ્વરનો ડર રાખી કહ્યું તેટલાજ ઉપરથી પાદશાહને ઘણી રહેમ અવી અને તેણે જ્યારે તે કાઝીને બોલાવી મંગાવવાને એક માણસ મોકલ્યું ત્યારે દરબારી લોકો ઘણા ભય પામ્યા, અને આગળ શું થશે એ વાતની તેઓને ભારે ડિઝર પડી.

કાઝી સાહેબ ડાંપતા ડાંપતા પાદશાહની હજુરમાં આવી ઉભા રહ્યા; પણ પાદશાહે તેના ઉપર ક્રોધની ડાંઠ નિશાની દેખાડવાને બદલે તેને આદરમાન આપ્યું, તથા સત્કાર કીધો. તે જોઈ તે તથા બીજા અમીર હમરાવો ઘણા આશ્ચર્ય પામ્યા. કાઝી સાહેબને એક બેરીનો જમો તથા એક હજાર તનખાની એક થેલીનો સરપાવ થયો; અને એ કિમતી બક્ષીશ આપતી વખતે અલાઉદ્દીન નીચે પ્રમાણે બોલ્યો: “કાઝી સાહેબ, અગર જો મેં આપની પેટે કિતાબોનો અભ્યાસ કીધો નથી, તોપણ મેં સુસલમાનને પેટે જન્ય કીધો છે તે હું કદી ભુલનાર નથી. તેથી તમે જે સઘળા જવામ દીધા છે તે સાચા છે એમ આરાથી કબુલ કીધાવિના આશરું નથી. તોપણ હું એટલું તો હજી કહું છું કે જો હું તમારા ખરા અભિપ્રાય પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવું તો આ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય એક દહાડો પણ ખરાબર ચાલે નહિ. જો શુન્હાઓને માટે સખ સજત કરવામાં ન આવે તો શુન્હા કોઈ કાળે અંધ થાય નહિ. માટે એવી બાબતોમાં મારી અફસ પ્રમાણે જ્યારે ઘણી સખઈથી આહું છું, ત્યારે હું ખુદા ઉપર બિલકુલ ભરોસો રાખું છું, અને ઘણી નસંતાઈથી એ દયાળુ, પાક પરવરદેગારની અંદગી કરું છું કે જો મારી ભુલ થાય તો હું તોફા કરીશ, એટલે હું મારા પાંચી ઉપર ને મેહેર કરશે.”

પાદશાહનું આ બોલવું સાંભળી સઘળા દરબારમાં બેઠેલા લોકો દિગ્ધર્ષ ગયા, અને કાઝી, સાહેબની અનુયય જેવી હિંમત તથા પાદશાહના અદ્વત્ત ઈર્નસાદ તથા ઝાલાપણ ઉપર તેઓએ હજાર આશ્ચર્યની કીધી. છૂટકા અમીરો પાદશાહને પગે પડ્યા, અને દ્રીથી કોઈ વાર તેની સાચા ચાહું ન હોવાવવા તેમણે ખરા મનથી વચન આપ્યું. પછી પાદશાહ દરબારમાંથી હટ્યો, અને ખિજરખાં શાહજહેદો બધા અમીરોની ટ્રેણીમાં સામેલ થયો. હવે તે દહાડાની ગમત તથા મોજ શરૂ થઈ. ટ્રેનનીઓનાં નાચ ધવા માંડ્યા, તથા શરાબખાણ પણ પુષ્ટગ ચાલી. તે સઘળું થઈ રહ્યા પછી તેઓ સઘળા પોતપોતાને ઘેર ગયા. પછી જ્યારે અમીર લોકો પાદશાહી મેદાનમાં પાછા એકઠા થયા તે વખતે એક પેટીમાં સોના તથા રૂપાની અઘમ બરીને એક ખવાસ

હતા. સિપાઈ લોકો પણ ઘણાં એ પરવાઈથી હારની હાર લોકોને હા-
મેલતા જતા હતા. થોડાએક મોગલ લોકો જેઓનો ચઢતો દહાણ
હજી આવ્યો વહતો તેઓ ભરાતા ભરાતા તથા શુપચુપ વાત કરતા
ચાલ્યા જતા હતા. અમીર તથા પૈસાવાળા મુસલમાન લોકો ઘેરા,
હાથી, પાલખી અથવા ગાડીઓમાં ખેસીને દોડાવતા દોડાવતા આગળ
જઈ કોઈ સારે દેશને ઉભા રહેતા હતા. એ પ્રમાણે રાધજે રસ્તે એટલી
તો ભીડ રૂઝ નહીં હતી કે લોકોનાં માથા ઉપરથી થાળી ચાલી
જાય તો પણ નાચે પડે નહિ.

થોડી રાત્ર ગયા પછી સ્વારી નિકળી. આગળ રૂંકા, નેશનલ
તથા નિશાન વાળાઓ થોડા હાથી તથા જીંટ ઉપર ખેસીને આવ્યાં
પછી સ્વાગે, સિપાઈઓ વગેરેનાં ટોળેટાળાં વગર બંદોબસ્તે ચાલતાં
હતાં. છેલ્લે શાહજહાનો હાથી આવ્યો તે ઘણાજ શણગારેલો હતો.
તેના ઉપર સોનેરી ઝુલ્હ હતી તથા હીરા માણેકનાં ઘરેણાં તેને ઘાલેલાં
હતાં. શાહજહાનો શણગાર પણ તેવોજ ઉમદા હતો. તેણે ઘરેણાં
ઘાલેલાં હતાં એમ કહીએ તો ખોટું પડે, તેને ઘરેણાંવડે લાદેલો
હતો, અને મહમુદ ગઝનવી, શાહયુદ્દીન ઘેરી ઇત્યાદિ જે મોટા
પાદશાહો થઈ ગયા તે કરતાં પણ અલાહદીને વધારે દોલત હિંદુ-
સ્તાનમાંથી હુટદાટથી મેળવી હતી તે આ ધખતે જણાઈ આવતું
હતું. હીરા, મોતી, માણેક તો રેતીના કાંકરાની પેઠે વાપરેલાં હતાં.
સોનું તો તેના મનને પીતળ, અને રૂપું તો કલાર્ક જેવું ગણાતું હતું.
એ સઘળાની પાછળ છુટી આતશખાણનાં ગારંગાડાં ભરેલાં ચાલતાં.
હતાં. દીવાઓની દેશની તથા આતશખાણનાં અજખાળાથી શાહ-
જહાનાં ઝેવેરા જે એજ મારતાં તથા તેઓમાંથી જે ઝળકાટ નિક-
ળતો તેથી તેનું શરીર સૂર્યના બિંબ જેવું દેખાતું એટલે તેની સાથું
જોવાને કોઈની આંખમાં કોવત નહતું. એ પ્રમાણે સ્વારી મોટા બજારમાં
આવી. સઘળા તમાશગીરોમાંના અર્ધા તો ત્યાંજ એકઠા મળેલા હતા. તે
સિવાય ગાડી, ઘોડા, હાથીની કાંઈ ખોટ નહતી. વળી રસ્તે ઘણો સાંકડો
તથા આતશખાણનાં ઝાડ ધણાં પાસે પાસે ઘરેલાં તેથી ખેહેલુંજ ઝાડ છૂટતાં
લોકોમાં કચડાકચડી રૂઝ અને જે લોકો એકદમ ઓછા તહિ થાય તો દ્રક્ત
ભીડાભીડથી જ દેટલ એક મરી જશે એવી દેહેશત લાગવા માંડી. પણ
કમનસીબે બીજી ઝાડ જે સળગાવ્યું તે દ્રાટ્યું અને તેમાંથી જે
તોટા તથા હવાઈ છુટી તે કેટલીએક સ્વારીના લોકો ઉપર, કેટલી-

પણ એમાંથી એકનો જય થયો નહિ. તે બંને પશુઓ ઘણા ખાજ-
વાયાં, અને પોતાનો તમાશો જેમ બને તેમ જલદીથી પૂરો થાય
એવી રીતે ઘણા જુરસાથી એક એકની સામા થયાં. અંતે વાઘ હા-
થીના સપાટામાં આવી ગયો. તેને તુરત સુંઠમાં પકડ્યો અને તેના
શરીર ઉપર એક પગ મુકી તેને ચીરી નાખ્યો. એ ભયંકર તમાશો
જેવાથી લોકોના મનમાં દયા ઉત્પન્ન થવાને બદલે તેઓ ઘણાજ **પુશી**
થયા, અને જાણે કોઈ દુસ્મન ઉપર મોટી પ્રતેહ મેળવી હોય તેમ તેઓ-
એ જયજયકારની યુગ્મ પાડી. પછી લોક પોતપોતાને ઘેર ગયા. હાથી.
ના માવતને મોટો સરપાવ થયો. પાંદશાહી મેહેલમાં પાછો રંગ મચી
રહ્યો, અને ન્યોગાન જેવું હતું તેવું સાફ થઈ રહ્યું.

રાતની વખતે શહેરની શોભાનું વર્ણન થઈ સકે એવું નહતું.
શાહજહાની શાલગીરી તેથી તે શહેર બહાર દરવેશ સીદી મૈલાની
કબીર ઉપર ધુલ ચઢાવવાને સ્વારી સહિત તે રાત્રે જવાનો હતો. એ
દરવેશના મોતથી અલાઉદ્દીન પાંદશાહ થયો; તે જીવતો હતો ત્યારે
તે ઘણો ચમત્કારી પુરૂષ ગણાતો હતો; અને મુઆ પછી તેની માનતા
ચાલવા લાગી તેથી તે પીરની સંખ્યામાં દાખલ થયો. શહેરમાં રોશની
કીધેલી હતી તેમાં વિશેષે કરીને જે રસ્તાઓમાંથી સ્વારી જવાની
હતી ત્યાં દીવાનો ભભકો એટલો હતો કે ત્યાં આગ લાગી હોય એટલું
અજવાળું થઈ રહ્યું હતું. મોટા અમીર લોકોના મેહેલમાં પણ માંહેથી
ઘણીજ રોશની કરનામાં આવી હતી અને આગળ હોજ ઉપર જે દીવા-
નો મુકેલા હતા તથા તે ઉપર ચોતરફ ધુલોના હાર બાંધેલા હતા
તેવું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડતું તેથી ઉપર તથા નીચે બંને ઠેકાણે ઝળ-
ઝળાટ થઈ રહ્યો હતો. દુકાનો ઉપર પણ રોશનીની સાથે ધુલોનાં તોરણ
બાંધેલાં હતાં. વળી આખે રસ્તે ચીનત્રા કારીગરોની બનાવેલી આ-
તશબાંછ મંગાવેલી હતી તેમાંથી તરેહ તરેહવાર ઝાકો થોડે થોડે અંતરે
ઢોંઢાં હતાં. રસ્તામાં લાખો લોકો ઘણા સુંદર પોશાક પહેરીને ફરતા
હતા. હિંદુઓ ગિચારા બીહી બીહીને રસ્તાની ઝાણુએ ચાલતા હતા.
મુસલમાન દુકાનોનાં ટોળેટોળાં લોકોને હડસેલા મારતાં તથા
બીજી રીતે હપ્તવ કરતાં જતાં હતાં. પદાણુ લોકો જેઓનું રાજ્ય હતું
તેઓ ઘણા રોળથી પતરાજીત્રી સાથે ધીમેધીમે ઝગલાં ભરતા હતા.
મુસલમાન સ્વાસ્થ્યોગ નચાવતા તથા કુદાવતા અને કોઈ માણસ છુંદાશે
તેની ખરવા ન ચાખતાં રસ્તાઓમાં લોકોને આણીગમ તેણીગમ દોડાવતા

પડી ગયા. હાથીએ છુટા થતાંજ માવતને સુંઢેવતી લોકોની વચ્ચે ઉડાવી દીધો. પછી સ્વતંત્ર થઈ લોકોમાં તેણે દોડવા માંડ્યું તેથી ઉપરનો મેઘાડખર ઢીલો પડી ગયો, અને હમણા પડશે એમ દેહેશત લાગવા માંડી. શાહજાદાનાં કપડાં સળગવા લાગ્યાં અને ત્યાં દોષ મદદનાર ન હોવાથી તેનું આત્મ અકાળ મૃત્યુ નિશ્ચય આવ્યું એમ સૌને જણાયું. પણ જેને સાહેબ રાખનાર તેને કાણ મારી સકે ? શાહજાદો ગભરાયો તો ઘણો. જે ઉપર બેસી રહે તો બળીને મરે એ નક્કી. જે બુસકો મારી નીચે પડે તો ભીડમાં કચડાઈ મરે એ પણ નિશ્ચય. આવે વખતે બ્યારે સૌ સૌને પોતાના જીવની ફિકર પડેલી તે વખતે શાહજાદો અને પ્રકીરજાદો બંને એકબીજાને મન સરખા. હમણા મારી દોષ સંભાળ લેવાનું નથી એવો વિચાર કરી પરમેશ્વરની તેણે અંદગી કરી. પણ તે કરવામાંજ તેનાં લુગડાં ફરીથી સળગ્યાં, અને તે બળતું તેના શરીર ઉપર ઝડપથી પથરાતું હતું એટલામાં એક જીવાન શખ્સ ભીડમાંથી ઘણું જોર કરી બહાર નિકળ્યો, હાથી આગળ ગયો, અને કેટલાએક લોકોના ખભા ઉપર ઉભા રહી એક જલંગ મારી તેણે શાહજાદાને પકડી લીધો, અને તેઓ બંને પાછા ભોંય ઉપર પડ્યા. પરમેશ્વરના કરવાથી ત્યાં આગળથી લોકો આ બતાવથી આશ્ચર્ય પામીને ખસી ગયલા તેથી ત્યાં બાકી જગ્યા રહેલી માટે તેઓને કાંઈ તુકસાન લાગ્યું નહિ. શાહજાદાનો બચાવનાર તેને પકડી પાછો ઉઠ્યો, અને જેટલા જોરથી તે માંહે આવ્યો હતો તેટલું જોર કરી બહાર નિકળી ગયો. બગર બહાર એક ખુલ્લી જગ્યા હતી. ત્યાં તેઓ બંને મરવા જેવા પડ્યા. શાહજાદો મરવાનાં ધોકથી, આ સુધળી ગડબડાટથી તથા અકળામણથી, બેશુદ્ધ થઈ ગયો. તેનો બચાવનાર પણ ઘણી મેહનતથી, મનના જીરસાથી, પોતાનું ધારેલું કામ વગર જોખમે પાર પડ્યું તેના હૃદયથી તથા તેણે જે કામ કર્યું તેનાં પરિણામ સારાં તથા ધાર્યા પ્રમાણે નિપજશે એવી ઉમેદથી બેભાન થઈ પડ્યો. થોડી વાર પછી શુદ્ધ પવનની અસરથી બંને એકી વખતેજ જાગૃત થયા. તે વખતે શાહજાદાનું અંતઃકરણ ઉપકારથી ભરાઈ આવ્યું, અને તેના જોશમાં તે તેના જીવ બચાવનારને ભેટ્યો, અને તે જે માગે તે આપવાનું વચન આપ્યું. માથાવને (શાહજાદાને બચાવનાર તેજ હતો) હૃદયનાં આંશુ આવ્યાં, અને પોતાનો દિલ્હી આવવાનો ફેરો સફળ કરવો, તથા તેના હૃદયમાં બેર દેવી હતી તેને બળીદાન આપી તૃપ્ત કરવી જે-કાં એ ધરાવતી તેણે માત્ર પાદશાહ અલાઉદ્દીનની એક વાર મુલા-

એક તમાશગીરો ઉપર, અને કેટલીક પાછળનાં આતશબાજીનાં ગાનમાં પડી. તે વખતે તમામ લોકોમાં ઘણો ગભરાટ થયો. પાછલાં ગાડાં-માંથી જે આતશબાજી સળગી તે સઘળાં ઉડીને લોકો ઉપર પડી તેથી હજારો માણસોનાં પાઘડી લુગડાં સળગી ગયાં. લોકો નાસવાનું કરે પણ કાંઈ થાગે લાગે નહિ એકેકને અડક્યાથી તથા દબાયાથી કેટલાએકે કનાં લુગડાં હોલવાઈ ગયાં, પણ ખીન્નજોનાં સળગ્યાં, લોકો મારા માર કરી, તથા જેઓની પાસે હથિયાર હતાં તેઓ તલવાર, કટાર, ખંજર લોકોના શરીરમાં ઘોંચી બહાર મેદાનમાં પડવાનું કરે, પણ લોકોનો જે કોઈ થઈ રહેલો તેમાંથી નિકળાય નહિ. જળવાના તથા છુંદાવાના દરદથી લોકો ચીસાચીસ પાડવા લાગ્યા, ધરડા, અશકત તથા બાળક બિચારા ભોંય ઉપર પડી રગદોળાતા તેઓ યુમાયુમ પાડતા, તેમાં તોટા, હવાઈ, ફટાકા વગેરેનો સણસણાટ તથા ફડફડાટ થઈ રહ્યો હતો તેથી તે સ્થળ એક રણસંઘ્રામના જેવું થઈ રહ્યું. વળી અધુરામાં પુરા ઘોડાઓ ચમકી તથા હાથીઓ ઘેલા થઈ લોકોમાં દોડવા તથા કુદવા લાગ્યા. તેઓએ પોતાના સ્વારોને પાડી નાખ્યા, અને આવોલાગ ફરીથી મળશે નહિ એવો જાણે વિચાર કરી જોરથી વગર મતલબે આણીગામ તેણીગમ દોડવા તથા લોકોને પગતળે છુંદી નાખવા લાગ્યા. ધનવાન અને નિર્ધન, જુવાન ને ધરડા, શેઠ અને ચાકર, અમીર અને પ્રકીર એ સઘળામાં કાંઈ અંતર રહ્યો નહિ; તેઓ સઘળા એકસરખા ધુળમાં રગદોળાયા. જેઓ સવામણની તળાઈ ઉપર સુતા, જેઓને ચંપી કરનાર ખીદમતગાર હતા, જેઓને વા નાખનાર ચાકરો હતા, સારાંશ જેઓને કોઈ દહાડો હતો વા લાગેલો નહિ તેઓ હમણાં ધુળ ઉપર પડેલા હતા, તથા તેઓનાં આખાં શરીર ઉપર એટલી તો ચંપી થતી હતી કે હવે ફરીથી તેઓના જન્મારામાં તેઓને ચંપી કરનારાઓનો ખપ પડવાનો નહતો.

આત્યાર સુધી શાહજહાના હાથીને તેના માવતે તથા ખીન્ન ચાકર નફરોઓએ એવો જોરથી પકડી રાખ્યો હતો કે તેના ઉપર આગતા ગોટા પડતા તોપણ તેનાથી એક તસુ પણ ખસાતું નહતું. શાહજહાનો કિમતી પોશાકમાં; ઠેકાણે ઠેકાણે બાકાં પડ્યાં, અને આસપાસના લોકોની મેહેનત ન હોત તો તે પણ બળીને કાંપેલો થાત. પણ એ પ્રમાણે ઘણીવાર નબળું નહિ એક મોટો આગનો ગોળો હાથી પકડે પડતાંજ તે ગાંડો થઈ ગયો, અને એટલું જોર કરીને આગળ ધસ્યો કે ખીન્ન લોકો સઘળા પાછળ

પડી ગયા. હાથીએ છુટા થતાંજ માવતને સુંદેવતી લોકોની વચ્ચે
 ઉડાવી દીધો. પછી સ્વતંત્ર થઈ લોકોમાં તેણે દોડવા માંડ્યું તેથી ઉપ-
 રનો મેઘાડખર દીલો પડી ગયો, અને હમણા પડશે એમ દેહેશત લા-
 ગવા માંડી. શાહનદાનાં કપડાં સળગવા લાગ્યાં અને ત્યાં દોઢ મદદ-
 ગાર ન હોવાથી તેનું આવું અકાળ મૃત્યુ નિશ્ચય આવ્યું એમ સૌને જ-
 ણાયું. પણ જેને સાહેબ રાખનાર તેને કાણ મારી સકે ? શાહનદો
 ગભરાયો તો ઘણો. જે ઉપર ખેતી રહે તો બળીને મરે એ નક્કી. જે
 છુસકો મારી નીચે પડે તો લીડમાં કચડાઈ મરે એ પણ નિશ્ચય. આવે
 વખતે બ્યારે સૌ સૌને પોતાના જીવની ફિકર પડેલી તે વખતે શાહ-
 નદો અને પ્રજાનદો અને એકબીજાને મન સરખા. હમણા મારી
 કાંઈ સંભાળ લેવાનું નથી એવો વિચાર કરી પરમેશ્વરની તેણે અંદગી
 કરી. પણ તે કરવામાંજ તેનાં લુગડાં ફરીથી સળગ્યાં, અને તે બળતું
 તેના શરીર ઉપર ઝડપથી પથરાતું હતું એટલામાં એક જીવાન શખ્સ
 લીડમાંથી ઘણું જોર કરી બહાર નિકળ્યો, હાથી આગળ ગયો, અને
 કેટલાએક લોકોના બભા ઉપર ઉભા રહી એક છલંગ મારી તેણે શાહ-
 નદાને પકડી લીધો, અને તેઓ અને પાછા ભોંય ઉપર પડ્યા. પર-
 મેશ્વરના કરવાથી ત્યાં આગળથી લોકો આ બનાવથી આશ્ચર્ય પામીને
 ખસી ગયા તોથી ત્યાં ખાલી જગ્યા રહેલી માટે તેઓને કાંઈ તુક-
 સાન લાગ્યું નહિ. શાહનદાનો બચાવનાર તેને પકડી પાછો ઉઠ્યો,
 અને જેટલા જોરથી તે માંહે આવ્યો હતો તેટલું જોર કરી બહાર
 નિકળી ગયો. બહાર બહાર એક ખુદી જગ્યા હતી ત્યાં તેઓ અને
 મરવા જેવા પડ્યા. શાહનદો મરવાનો ધાકથી, આ સુધળી ગડબડા-
 ટથી તથા અકળામણથી, બેશુદ્ધ થઈ ગયો. તેનો બચાવનાર પણ ઘણી
 મેહનતથી, મનના જીરસાથી, પોતાનું ધારણું કામ વગર જોખમે પાર
 પડ્યું તેના હર્ષથી તથા તેણે જે કામ કર્યું તેનાં પરિણામ સારાં તથા
 ધારણા પ્રમાણે નિપજશે એવી ઉમેદથી બેભાન થઈ પડ્યો. થોડી વાર
 પછી થોડા પવનની અસરથી અને એકી વખતેજ નગૃત થયા. તે
 વખતે શાહનદાનું અંતઃકરણ ઉપકારથી ભરાઈ આવ્યું, અને તેના જો-
 સમાં તે તેના જીવ બચાવનારને ભેટ્યો, અને તે જે માણે તે આપ-
 વાનું વચન આપ્યું. માધવને (શાહનદાને બચાવનાર તેજ હતો.)
 હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં, અને પોતાનો દિલ્હી આવવાનો ફેરો સફળ કર્યો,
 તથા તેના હૈયામાં વેર દેવી હતી તેને બળીદાન આપી તૃપ્ત કરવી જો-
 ઇએ એ ધરાદાથી તેણે માત્ર પાદશાહ અલાઉદ્દીનની એક વાર મુલા-

કાત માગી. શાહજાદાએ તે ઘણી ખુશીથી કબુલ કરીધું; તેનું નામ હામ લખી લીધું; તથા બીજે દિવસે સવારે તેને વાસ્તે હાથી, ઘોડા, સ્વાર વગેરે મોકલી ધામધુમથી પાદશાહની હજુરમાં બોલાવવા. અને ત્યાં કાંઈ મોટું ઈનામ અપાવવા શાહજાદાએ કબુલત આપી. એટલામાં શાહજાદાના માણસો આવ્યાં તેઓ તેને લઈ ગયાં. લોક પોતપોતાને ઘેર ગયાં. સ્વારી પાછી વળી. માધવ પોતાને ઉતારે ગયો; અને આખી રાત મોટી મોટી મશાલો સળગાવી લોકોએ પોતાના મરતા તથા મુએલા સગા તથા મિત્રોને શોધ્યાં કરીધું.

માધવને તે રાત્રે જરા પણ ઊંઘ આવી નહિ. શાહજાદાને બચાવવાનો વિચાર શી રીતે સુઝ્યો, આટલી અથાગ લીડમાંથી હાથી પાસે શી રીતે જવાયું, તથા શાહજાદાને લઇને શી રીતે જીવતાં બહાર આવ્યું, અને હવે કાલે સવારે પાદશાહને શી રીતે મળવું, ત્યાં શી વાત કરવી, મારે માટે શું માગી લેવું, પાદશાહ મારી વાત કબુલ કરશે કે નહિ, આ સમજાવિચાર, તેના મનમાં આવ્યાં કરીયા. તેથી સવાર થતાં કાંઈજ વાર લાગી નહિ. તેણે ઉઠીને સ્નાન કરીધું, અને જે ઊંચામાં ઊંચો પોશાક પોતાની સાથે લાવ્યો હતો તે પહેર્યો. એટલામાં પાદશાહની તરફથી હાથી તથા સ્વાર તેને તેડવાને આવ્યા. માધવ ઘણા હર્ષમાં તથા મોટી ધામધુમની સાથે પાદશાહના મહેલમાં ગયો, અને ચોડીવાર. રાહ જોયા પછી તેને પાદશાહની હજુરમાં દાખલ કરીયો. આગલા દહાડાની તમામ હકીકતથી પાદશાહ સારી પેટે વાકેફ હતો તેથી માધવને તે વાત કેહેવી પડી નહિ. માધવને એસવાની જગ્યા આપીને તેનું નામ, જતન, વંધો તથા આગળ તેણે શાં શાં કામ કરીયાં તે સમજાવું પુછ્યું તે ઉપરથી તેણે તે દહાડા સુધીનો પોતાનો સમજાવેલા કહી સંભળાવ્યો, અને છેલ્લી વારે એમ કહ્યું “જહાંપંખા, આખાં હિંદુસ્તાનમાં ગૂંજરાત જેવો ફળવાન તથા દ્રવ્યવાન પ્રાંત બીજે કોઈ નથી. તે હિંદુસ્તાનનું કાચું સોનું છે. તેમાં સમગ્ર જાતની પેદાશ થાય છે, તેની તમામ જમીન ખેડાય એવી છે. નદી નાળાંથી ભરપૂર છે. તેમાં ઘણાં સુંદર વન છે. તેમાં રળિયામણા પહાડો છે. સારાંશ કે તે આલોકમાં દેવલોક જેવું છે. ત્યાંનો રાજા કરણ વાઘેલો દુષ્ટ, કૃતક્રિ તથા હીલાસ્વભાવનો છે તેથી તેના ઉપર લોકોની જરાપણ પ્રીતિ નથી. રાજ્ય સ્પસલ્લ લો બળવાન હતું, પણ હાલ કેટલીએક મુદત

થયાં તે નિર્મળ થઈ ગયું છે. ખંડિયા રાજ્યમાં ખંડણી બરોબર આપતા નથી. સામંત લોકો અસંતોષી છે; સિપાઈઓના પગાર ચડેલા રહે છે તેથી તેઓ પણ નાખુશ રહે છે. દેશમાં ખીજા લોકોમાં શરાત ન રહેતું નથી. મારા ઉપર લોકોની પ્રીતિ છે. મારા ઉપર જે ગુસ્સા મુજબો છે તે ઉપર લોકો ત્રાસ ખાય છે; મારા હજી રાજ્યમાં ઘણા મિત્રો છે. આપના ત્રાસથી ખીજા રજપૂત રાજ્યમાં થરથરી ગયા છે તેથી આ સમયે તેઓ પણ તેને સહાય થશે નહિ; બલકે તેના હસ્તરનો કેટલોએક ભાગ મારે હાથે આપણને આવી મળશે. માટે ગૂઝરાત છતવું કાંઈજ મુશ્કેલ નથી. આપને મન તો તે છોકરાની રમત છે. તેથી મારી અરજ એટલીજ છે કે તે દેશ સર કરવો, અને તેનો મુળો ગમે તેને મુકરર કરવામાં આવે તોપણ તેના હાથ નીચે મુખ્ય કારભાર મને સોંપવો.” :-

અલાઉદ્દીને પોતાનું નામ ખીજા સિકંદર રાખ્યું હતું, અને તે નામ તેણે સિકા ઉપર કોતરાવ્યું હતું તેથી તેને અસલ રૂમી સિકંદરની પેઠે દેશેા છતવાનો ઘણો શોખ હતો. માટે જ્યારે આવો વખત આવ્યો ત્યારે તેનો ઉપયોગ કર્યાવિના તેને જવા ન દેવો એવો તેણે નિશ્ચય કરીધો. તેણે માધવની સઘળી વાત કબુલ રાખી. થોડી મુદતમાં ગૂઝરાત છતવાનું વચન આપ્યું, અને તેને કેટલુંએક દ્રવ્ય આપીને વધાય કરીધો.

પ્રકરણ ૭ મું.

પાટણથી સિદ્ધપૂર અને ત્યાંથી અંબાજવાની, આમ્ર, મેવાડ, મારવાડ વગેરેમાં થઈને દિલ્હી શહેર આપણે જોયું; ત્યાંની શોખા, પાદશાહની રીતભાતે તથા રાજ્યનીતિ સઘળું આપણા જાણ્યામાં થોડુંએક આવ્યું. હવે પાછાં આપણે અલ્હિયપૂર પાટણના કંરણ ઘેરા રાજાની ભેટ લઈએ અને જેટલી વાર આપણે તેનાથી આદા હતા તેટલી વારમાં શા શા બનાવો બન્યા, તેનું, હુકમમાં વર્તુન કરી આગળ જુઓ અને છે તેથી વાંચનારાઓને વાકેફ કરીએ.

રૂપચંદરીનું હરણ થયું, કેશવ માયો ગયો, તેની સ્ત્રી ગુણચંદરી

તેની પાછળ સતી થઈ, તથા માધવ રાજ્યમાંથી નાશી ગયો, એ સઘળા બનાવો એકી વારે થયા તેથી શહેરના લોકોના મન ઉપર ઘણીજ અસર થઈ. જ્યાં જુઓ ત્યાં એનીએજ વાત થતી હતી, અને આગળ શું નિર્પણશે તે વિષે લોકોમાં ભારે દેહેશત પેટેલી હતી; અને તેઓની દેહેશત ખરી પડી. ઉપલી સઘળી હકીકત બની ત્યાર પછી ત્રીજે દહાડે રાત્રે શહેરમાં મોટી આગ લાગી, અને તેને જેમ જેમ છાંટતા ગયા તેમ તેમ બીજાં નવાં ઘરો સળગતાં ગયાં. લોકો ઘણા ભયભીત થયા કેટલાકે લોકો કેહેવા લાગ્યા કે આ તો દૈતકોપ થયો. કેટલાએક બોલેલાં લાગ્યા કે અમે આકાશમાં ઉડતાં માણસોને આગ લગાડતાં જોયાં. આગ તો ઘણી મેહેનતથી છંટાઈ, પણ એ બનાવ બનવામાં કાંઈ અમત્કાર છે એમ લોકોને થોડી વારમાં ખાતરી થઈ. કેટલાએક લોકોની ખારીએ રાતની વખતે મોઠા મોઠા પથ્થરો અથડાયા; કેટલાએકનાં ઘરમાં રાંધેલું ધાન બદલાઈને નરક થઈ ગયું; કેટલાએકના ઘરમાં કુવાનાં પાણી બદલાઈને લોહી જેવા થઈ ગયાં; રાત્રે મોટી મોટી ચીસો સંભળાવા લાગી; કાઠથી દીવા થયા પછી બહાર નિકળાય નહિ; ઘણાએ કના ઘરમાં બધરીઓ ધુણવા લાગી; અને વારે વારે શહેરમાં આગ લાગ્યાં કરવા માંડી. એ પ્રમાણે પૂરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. રાજના મેહેલમાં પણ ઘણી ઉથલપાથલ થઈ ગઈ, અને એક દહાડો કરણની માનીતી સ્ત્રી જાંજનીર તળાબની કુવારાણી ઘણા જોસથી ધુણવા લાગી, તથા તેનામાં એટલું તો સામર્થ્ય આવ્યું કે બલભલાની તેની પાસે જવાની હિમ્મત આવે નહિ. સઘળાઓની હવે ખાતરી થઈ કે કોઈ મોટું જોરાવર ભૂત શહેરમાં આવ્યું છે, અને તે સઘળાઓને આવી રીતે ઉપદ્રવ કરે છે. હવે ભુવા, જતી વગેરે મંત્ર જાણનારા લોકોની રોજી જાગી; તેઓ દામેદામ ભૂતને બોલવવા લાગ્યા; શહેરના સઘળા દરવાજા ઉપર ખીલા દોડ્યા; ચકલે ચકલે ઉતાર મુક્યા; જગાએ જગાએ કાપેલાં તથા સિંદુર ચોપડેલાં લીંબુઓ રઝળતાં પડ્યાં; તથા ઘેરઘેર મંત્રેલા અડદના દાણા વેરાવા લાગ્યા. ઘણા લોકોએ ઘરમાં સરસિયાના દીવા બાળવા માંડ્યા; પણ ભૂત શહેરમાંથી ગયું નહિ, તથા તેની પીડા પણ ઓછી થઈ નહિ. જ્યાં જ્યાં ભૂત ધુણતું ત્યાં તે પોતાનું નામ બાજરો કહેતું હતું તેથી આખા શહેરમાં એકજ ભૂત છે એમ સાબીત થયું. લોકો ઘણા ત્રાસ પામ્યા, અને સઘળે દેહણે અને સઘળો વખતે એનાએજ વિષય ઉપર ચર્ચા ચાલી રહી. એક

દહાડો સવારે શેહેરની બાગળ આગળ એક કુવા ઉપર બેઠીઓ પાણી
કાઢતી હતી તે વખતે એકદમ કુવામાં એક મોટો ધબાકો થયો, અને
તે સાંભળતાંજ સઘળી બેઠીઓ છવ ધઈ નાશી ગઈ. તેઓમાંની
એક કુવામાં પડી, અથવા તેને કોઈએ ડેંટી દીધી એમ કહીએ તો
ચાલે. કોકો ઘણા એકા થયા, પણ કોની માએ શેર મુક ખાધી હોય
કે તે કુચ્છતી બેઠીને બહાર કાઢે. બાબરો ભૂતે તેને ડેંટી દીધેલી એટલે
કુવામાં ઉતરવાની કોઈની હિમ્મત ચાલે નહિ. એટલામાં ત્યાં એક
રજપૂત સ્વાર આવી પોહિંચ્યો. તેણે આ વાત સાંભળતાંજ પોતાના
હાથમાં એક સૂવા મણુનો લાલો હતો તે તેની સાથેના એક માણસને
આપ્યો, પોતાનાં લુગડાં ઝટ વારમાં કાઢી નાખી કુવામાં ઉતરી પડ્યો,
અને એહેજ વારમાં તે બેઠીને હસહસતી ધઈ ઉપર આવ્યો. આ
રજપૂતનું પરાક્રમ જોઈ સઘળાઓ ઘણા વિસ્મિત થયા, અને તે
છવતો બહાર નિકળ્યો તેથી તેઓ ઘણા હરખાયા. તે બેઠીનો ઘણી
તથા તેનાં માથાપ તે જગાએ આવી પોહિંચ્યાં હતાં તેઓએ તે રજપૂતને
ઘણો ઉપકાર માન્યો, અને તેને પણ પોતાને ઘેર પરાણા દાખલ તેડી
ગયા. રજપૂતને પણ કોઈ ઉતાણે શોધવોજ હતો તેથી તેણે તેઓને
ઘેર જવાનું કમુદ્ર કીધું; અને કોકો સઘળા તે જગાએથી વેરાઈ ગયા.

તે બેઠીને ઘેર પોહિંચ્યા પછી પેલો રજપૂત સ્વાર ઘણા કંડા વિ-
ચારમાં પડ્યો: કરણુનાજને શી રીતે મળવું એવિયે કાંઈ તદખીર શોધી
કાઢવામાં તેનું મન હમણાં લાગેલું હતું. - ઘર ઘણીએ રસોઈ તૈયાર કરાવી
તેને જમવાની વિનંતી કીધી; અને જમતાં જમતાં પોતાના પરાણા
આગળ હમણાં થોડા દહાડામાં થયેલી સઘળી હકીકત વિગતવાર કહી
સંભળાવી. બાબરો જૂત જે શેહેરમાં ખરાબી કરતો હતો તથા રાજની
કુલારાણીને તે વળગેલો હતો એ વાત તેણે વિસ્તારીને કહી. રજપૂત
આ સઘળું સાંભળી ઘણું હરખાયો, અને કોઈ મોટું પરાક્રમ કરી
રાજની નજર તળે આવવું, અને પછી પોતાની સઘળી વાત તેની
આગળ કહેવી એવો તેણે હસવ કીધો. બાબરો ભૂતને મારી કુલારા-
ણીને તેના જીવમથી બચાવવી એજ કામ હમણાં તેને કરવા લાગ્યો
હતું; માટે ગમે તે ઉપાય કરવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. પણ તે થાય
શીરીતે? તે નાનપણમાં એક ભૂતનો મંત્ર શિખેલો હતો, અને તે
ખરેખે એમ તેને ઘણીએક અજમાયશથી નક્કી થયું હતું. પણ તેણે
તે ઘણી સુદૃઢ થયાં અજમાવ્યો નહતો- તેથી હાલ તેની અસર થયે

કે નહિ એ સંબંધી તેને ખાતરી નહતી. હવે કાળી ચૌદશને એ ત્રણ દહાડા બાકી રહ્યા હતા તેથી એ મંત્રને તે દહાડે મધ્યરાત્રીએ સાધવાને તેણે મનસુખો કીધો. સધળો સામાન તેણે તૈયાર કીધો, અને કાળી ચૌદશની તે રાહ જોતો બેઠો.

પંડાળરાત્રીનો એક પહોર ગયો તે વખતે અણહિલપૂરનું સ્મશાન ઘણું ભયંકર દેખાતું હતું. સધળે ઘોર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. એકતોવધ ચૌદશની રાત એટલે અંધારું તો હોયજ, તે સાથે વળી આ વખતે તો ઘન ઘોર થઈ રહ્યું હતું. આંધાશમાં કાળાં લાક્ષણાં છવાઈ ગયલાં હતાં, તથા ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. વિજળીના ચમકારા વખતે વખતે થતા તેમાં સરસ્વતીનું કાળું પાણી તથા કાંઠા ઉપર ઉમેલાં ઘણાંએક ઝાડ તથા નાની નાની દેહેરીઓ, દેવડીઓ તથા મોટાં શિવાલયો દેખાતાં હતાં. વિજળી થયા પછી ભયાનક કડાકા સંભળાતા હતા, તથા વખતે વખતે પવન એવા જોરથી વાતો હતો કે ઝાડોની ડાળીઓ ભોંય સાથે તથા એક બીજા સાથે અથડાતી હતી. ઢોરોનાં સુકાં હાડકાં મસાણામાં સહ્યાં કરતાં હતાં તેમાંથી ફાસફરસ નિકળી ખુલ્લી હવાને લાગતાં તેમાં મોટાં ભડકાં થતાં, તથા કીચડવાળી ભોંયમાંથી એક જતનો વાયુ નીકળી તે પોતાની મેજે સળગતો, અને અંતરિક્ષમાં તેનાં ભડકા ઉડ્યાં કરતાં. એ બળતાં ઉપર વરસાદના ઝીણા ઝીણા છાંટા પડતા ત્યારે તેમાંથી એક જતનો છણુછણુટ થતો સંભળાતો હતો. ત્યાંજોઈ પણ પ્રાણી નજરે પડતું નહતું. નદીને સામે કાંઠે તેમ આ કાંઠે પણ આથેઆથે ફેટલાએક માછીઓ પોતાની હોડીઓ લંગરવાર કરી મોટાં તાપણાં સળગાવી તેની આસપાસ બેઠા હતા. કંસારીનો ઝીણો શબ્દ તથા દેડકાંનો ખેંસુરો અવાજ કાને પડતો હતો. એવી ભયંકર જગાએ તથા એવા ભયાનક વખતે વિજળીના તેજથી એક માણસ નદીના કિનારા ઉપર ફરતો દેખાતો હતો, તે જોઈ તેની હિમ્મતનાં વખાણુ કર્યા વિના કોઈથી રહેવાયજ નહિ. વિજળીનો એક મોટો ચમકારો થયો એટલે માલમ પૂડયું કે એ ફરનાર માણસ પેલો રજપૂત સ્વાર જેણે તે દિવસે કુવામાંથી બધરીને કાઢી હતી તેજ હતો; અને તે આ વખતે તથા આ જગાએ ત્યામાટે આવ્યો હતો તેની અટકળ પણ થઈ સકસે. આસપાસના દેખાવથી જરાપણ ડર ખાધા વિના જાણે ધોળે દિવસે પાટણના રસ્તા ઉપર તે ફરતો હોય એમ બેઠાક તથા વગર

બીહીકે ચાલતો હતો, અને કોઈ વસ્તુ શોધતો હોય એમ લાગતું હતું.
 કેટલીક વાર ચાલ્યા પછી તે એક જગાએ અટક્યો, અને ત્યાં ઉભો
 રહી પોતાની નાસે એક નરાજ હતી તે વડે ત્યાં ખોદવા લાગ્યો.
 આસરે એક ઘડી સુધી ઘણા જોરથી ખોદ્યા પછી તે અટક્યો; નરાજ જ-
 મીન ઉપર મુકી દીધી, અને પોતાના ઈતિયાં વડે મ્હોડા ઉપર પરસે-
 વાનાં મોટાં મોટાં ઢીપાં ખાઝ્યાં હતાં તે હુંધી નાખ્યાં. તેણે કમર તા-
 લીને ખાંધી, અને ખાઝામાં નીચે ઉતરવા જાય છે એટલે એક ચીસ
 અને પાણીમાં મોટો ધબાકો તેણે સાંભળ્યો. તેજ વખત તે ત્યાંથી
 છલંગ મારી. દશ કદમ પાછળ પ્રત્યો, અને ભયથી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો
 તે આ વખતે એકે ક્ષણવાર પણ ભયને વશ થયો ખરો તોપણ તે એક
 હિમ્મત હાંપો નહિ. તે લાગલોજ કિનારા ઉપર ગયો, અને ત્યાં બુએ છે
 તો એક મુસવાટ એક કુતરાને પકડી પાણીમાં ધસડતી તેની નજરે
 પડી. કુતરાએ બહાર નિકળવાને ઘણા પગલા માર્યા, પણ પાણીમાં
 તેનું જોર ચાલ્યું નહિ; અને તેનો શત્રુ પોતાની મીનમાં હતો તેથી
 ચોડી વારમાં તે બિચારો પાણીમાં ગરક થઈ ગયો. આ બનાવ જોઈ
 તેને પાછી ધીરજ આવી, અને તે ફરીથી ખાઝા આગળ ગયો. નીચે
 ઉતરીને એક મુઠું તે લઈ બહાર આવ્યો, પણ તે મુઠું કેવી રિય-
 તિમાં હતું? તેમાંથી થણું ખર્ચ માંસ ખવાઈ ગયું હતું; બધે મોટા
 કીડા અદબદતા હતા; આંખની જગાએ બે મોટા ખાઝા પડી ગયા
 હતા; નાક અધું ખવાઈ ગયું હતું; ખોપરી બહાર નિકળેલી હતી; માંસ-
 ના ડોચામાંથી ઘણીજ દુર્ગંધ નિકળતી હતી; તથા શરીરનાં સઘળાં
 હાડકાં હવાડાં જણાતાં હતાં. તે મુઠા ઉપરના કીડા તેના શરીરને
 વળગ્યા, અને વિજળીના અજવાળાંથી જ્યારે તેણે તે ખીલામણું પ્રેત
 જોયું ત્યારે તુરત તે તેના હાથમાંથી પડી ગયું. પોતાના શરીરમાં સળ-
 વળાટ થઈ રહ્યો હતો તે ઉપરથી મુઠાના કીડા તેનાં હાડકામાં ભરાયા
 હશે એમ જાણી તેણે તે સઘળાં ઉતારી ખંખેરી નાખ્યાં, અને તેને
 પાછાં પેહેરી તે મુઠાને પગે વતી હડસેલતો કિનારા ઉપર લઈ ગયો.
 તેનો વિચાર તેને ધોષ નાખી સાફ કરવાનો હતો, પણ જ્યો તે તેને
 પાણીમાં ગમડાવે છે એટલે તેના પગે કોઈ જનવરે અચકું ભર્યું. રજ-
 પૂત તો દરદથી બે હાથ ઊંચો ઉછળ્યો, અને પાછો તેને જોવા જાય છે
 તો મુઠું તેને ધસડાવું લાગ્યું. તેજ વખતે ત્યાં એક મોટો બડકો
 થયો, અને તે તેના શરીર ઉપર વિંટગાઈ જશે એમ લાગ્યાથી તે ત્યાંથી

કે નહિ એ સંબંધી તેને ખાતરી નહતી. હવે કાળી ચૌદશને
દહાડા બાકી રહ્યા હતા તેથી એ મંત્રને તે દહાડે મધ્યરાત્રી
વાને તેણે મનસુખો કીધો. સઘળો સામાન તેણે તૈયાર કરી
કાળી ચૌદશની તે રાહ જોતો બેઠો.

પંડાળરાત્રીનો એક પહોર ગયો તે વખતે અણહિલપૂરનું
ધણું ભયંકર દેખાતું હતું. સઘળે ધોર અંધકાર વ્યાપી રહે
એકતોવદ ચૌદશની રાત એટલે અંધારું તો હોયજ, તે સાથે
વખતે તો ધન ધોર થઈ રહ્યું હતું. આકાશમાં કાળાં વાઙ્ગ
ગયલાં હતાં, તથા ઝરઝર ઝરઝર વરસાદ વરસતો હતો. વિજળીના
વખતે વખતે થતા તેમાં સરસ્વતીનું કાળું પાણી તથા કાં
ઉગેલાં ધણુંએક ઝાડ તથા નાની નાની દેહેરીઓ, દેવડીઓ
મોટાં શિવાલયો દેખાતાં હતાં. વિજળી થયા પછી ભયાનક
સંભળાતા હતા, તથા વખતે વખતે પવન એવા જોરથી વાતો
ઝડોની ડાળીઓ ભોંય સાથે તથા એક બીજા સાથે અથડાતી હતી.
સુકાં હાડકાં મસાણામાં સઘ્યાં ફરતાં હતાં તેમાંથી ફાસરસ
ખુદી હવાને લાગતાં તેમાં મોટાં ભડકાં થતાં, તથા કીચડવાળી
માંથી એક જાતનો વાયુ નીકળી તે પોતાની મેજે સળગતો.
અંતરિક્ષમાં તેનાં ભડકાં ઉઘ્યાં ફરતાં. એ જળતાં ઉપર વરસાદના ઝીણ
છાંટા પડતા ત્યારે તેમાંથી એક જાતનો છણુછણુટ થતો સં
હતો. ત્યાં કોઈ પણ પ્રાણી નજરે પડતું નહતું. નદીને સામે કાંઠે તે
કાંઠે પણ આથો, આથો ફેટલાએક માછીઓ પોતાની હોડીઓ લાં
કરી મોટાં તાપણાં સળગાવી તેની આસપાસ બેઠા હતા. કંઈ
ઝીણો શબ્દ તથા દોડકાંનો ઝેંસુરો અવાજ કાને પડતો હતો. એવી
કર જગાએ તથા એવા ભયાનક વખતે વિજળીના તેજથી એક મ
નદીના કિનારા ઉપર ફરતો દેખાતો હતો, તે જોઈ તેની હિમ
વખાણુ કર્યા વિના કોઈથી રહેવાયજ નહિ. વિજળીનો એક
ચમકારો થયો એટલે માલમ પૂડયું કે એ ફરનાર માણસ પેલો ર
સ્વાર જોણે તે દિવસે કુવામાંથી અધરીને કાઢી હતી તેજ હતો ;
આ વખતે તથા આ જગાએ શામાટે આવ્યો હતો તેની અટકળ
થઈ સકસે. આસપાસના દેખાવથી જરાપણુ ડર ખાધો વિના જોણે
દિવસે પાટણના રસ્તા ઉપર તે ફરતો હોય એમ બેઠાક તથા

બ્રીહદ્વિચારો હતો, અને કોઈ વસ્તુ શોધતો હોય એમ લાગતું હતું.
 કેટલીક વાર ચાલ્યા પછી તે એક જગાએ અટક્યો, અને ત્યાં ઉભો
 રહી પોતાની નાસે એક નરાજ હતી તે વડે ત્યાં ખોદવા લાગ્યો.
 આસરે એક ઘડી સુધી ધણા જોરથી ખોદ્યા પછી તે અટક્યો; નરાજ જ-
 મીન ઉપર મુકી દીધી, અને પોતાના ક્ષેતિયાં વડે મ્હોડા ઉપર પરસે-
 વાનાં મોઠાં મોઠાં ઢીપાં બાઝ્યાં હતાં તે હુંધી નાખ્યાં. તેણે કમર તા-
 લીને બાંધી, અને ખાડામાં નીચે ઉતરવા જાય છે એટલે એક ચીસ
 અને પાણીમાં મોટો ધબકો તેણે સાંભળ્યો. તેજ વખત તે ત્યાંથી
 હલંગ મારી. દશ કદમ પાછળ પ્રડ્યો, અને ભયથી થરથર કુન્નવા લાગ્યો.
 તે આ વખતે એક ક્ષણવાર પણ ભયને વશ થયો ખરો તોપણ તે એક
 હિમ્મત હાંચો નહિ. તે લાગલોજ કિનારા ઉપર ગયો, અને ત્યાં જુએછે
 તો એક સુસવાટ એક કુતરાને પકડી પાણીમાં ધસડતી તેની નજરે
 પડી. કુતરાએ બહાર નિકળવાને ધણા પગલા માર્યા, પણ પાણીમાં
 તેનું જોર ચાલ્યું નહિ; અને તેનો શત્રુ પોતાની મીનમાં હતો તેથી
 થોડી વારમાં તે બિચારો પાણીમાં ગરક થઈ ગયો. આ બનાવ જોઈ
 તેને પાછી ધીરજ આવી, અને તે ફરીથી ખાડા આગળ ગયો. નીચે
 ઉતરીને એક મુઠું તે લઈ બહાર આવ્યો, પણ તે મુઠું કેવી સ્થિ-
 તિમાં હતું? તેમાંથી ઘણું ખરું માંસ ખવાઈ ગયું હતું; બધે મોટા
 કીડા ખદખદતા હતા; આંખની જગાએ બે મોટા ખાડા પડી ગયા
 હતા; નાક અધું ખવાઈ ગયું હતું; જોખરી બહાર નિકળેલી હતી; માંસ-
 ના કોચામાંથી ઘણીજ દુર્ગંધ નિકળતી હતી; તથા શરીરનાં સઘળાં
 હાડકાં ઉઘાડાં જણાતાં હતાં. તે મુઠા ઉપરના કીડા તેનાં શરીરને
 વળગ્યા, અને વિનળીના અજવાળાંથી જ્યારે તેણે તે જીહામણું પ્રેત
 જોયું ત્યારે તુરત તે તેના હાથમાંથી પડી ગયું. પોતાના શરીરમાં સળ-
 વળાટ થઈ રહ્યો હતો તે ઉપરથી મુઠાના કીડા તેનાં હુઝાડામાં ભરાયા
 હશે એમ જાણી તેણે તે સઘળાં ઉતારી ખંખેરી નાખ્યાં, અને તેને
 પાછાં પેહરી તે મુઠાને પગે વતી હડસેલતો કિનારા ઉપર લઈ ગયો.
 તેનો વિચાર તેને થોઈ નાખી સાફ કરવાનો હતો, પણ જ્યેવો તે તેને
 પાણીમાં ગળાડવે છે એટલે તેના પગે કોઈ જનવરે બચકું ભર્યું. રજ-
 પૂત તો દરદથી બે હાથ જોયો ઉછળ્યો, અને પાછો તેને જોવા જાય છે
 તો મુઠું તેને ધસડાતું લાગ્યું. તેજ વખતે ત્યાં એક મોટો ભડકો
 થયો, અને તે તેના શરીર ઉપર ચિંટલાઈ જશે એમ લાગ્યાથી તે ત્યાંથી

લુગડાં ઉતારી પાછો ધાટ ઉપર ગયો. આ વખતે તેનું ચિત્ત શાંત હતું
 તેથી તેને કાંઈ દેહેશત લાગી નહિ. તેણે મંત્ર ભણી સ્નાન કીધું, અને
 બાને ધોતિએ પાછો દેહેરામાં આવ્યો; ત્યાં તેણે ચક્રમક પાડી દેવતા
 તૈયાર કીધો, અને એક કોડિયામાં સરસિયું પુર્યું હતું તથા તેમાં વાટ
 તૈયાર રાખેલી હતી તે સળગાવી ચાર દિશાએ મંત્રેલાં લીંપુ કાપી
 સિંદુર ભરી મુક્યાં; ચાર ખુણે ખીલા દાટ્યા; અને ચોતરફ મંત્ર ભણી
 અડધ વેળા પછી સઘળી વાતની આગળથી તૈયારી કરી કપાળે સિંદુરની
 આસકા કીધી; શરીરના કેટલાએક ભાગ ઉપર હાતુમાનની મળી આવે-
 પડી; હાથે કેટલાંએક તામ્રીન ખાંધ્યાં; તથા ગળે એક મોટું મોંઢળિયું
 પેહેયું. એ પ્રમાણે ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, રાંખણી, ચક્ષુણી, વગેરે બધાની
 સામા હથિયાર ખાંધી તેણે તે મુડદાનું આસન કીધું, અને તે ઉપર ઘોડો
 પલંગીને જેસી મંત્રનો જપ કરવા લાગ્યો. તે હમણા પોતાના કામમાં
 એટલો તો તક્ષીન થઈ ગયો હતો કે તેને આસપાસનું કાંઈ પણ ભાન
 રહ્યું નહતું; તેમ દેહેશત ઉપજાવે એવું તો કેટલીએક વાર સુધી કાંઈ
 બન્યું પણ નહિ. માત્ર પવન વધારે જોરથી વાવા લાગ્યો; વિજળીના
 અમકાટ વધારે તેજસ્વી થવા લાગ્યા; કડકડાટ કાન બેહેર મારી જાય
 એવા સંભળાવા લાગ્યા; વરસાદનું એક મોટું ઝાપડું આવ્યું; હવે અંધ-
 કાર વધારે ભયંકર થઈ ગયો. પણ આ સઘળા સૃષ્ટિના ભયાનક દેખાવથી
 તે રજપૂતના મન ઉપર કાંઈ પણ અસર થઈ નહિ. તે તો પોતાનો
 જપ કર્યોજ ગયો. પણ ઘણી વાર સુધી તે કામ નિરવિધે ચાલ્યું નહિ.
 જે મુડદા ઉપર તે બેઠો હતો તે તેની નીચેથી હાલવા લાગ્યું, અને થોડી-
 વારમાં ઉછળવા માંડ્યું. મુડદા સાથે તે પણ ઉછળતો ગયો. અને તેના
 પગવડે તે મુડદાને એવી તો તેણે ચુડ ભેરવી કે તે તેની પાસેથી છટકી
 સૂક્યું નહિ. જ્યારે આ પ્રમાણે તે નાસવાનું કરતું હતું, અને તેનાથી
 નિકળી જવાતું નહતું, તે વખતે ત્યાં ચીસાચીસ તથા બરાડાબરાડ થઈ
 રહી. હજારો ભૂતો તેની આગળ નાચવા કુદવા લાગ્યાં; કેટલાંએક ખડ-
 ખડ હસવા લાગ્યાં; કેટલાંએક તેને મારવા આવતાં હોય તેમ પાસે આવવા
 લાગ્યાં; કેટલાંએક આઘેથી ધમકી આપવા લાગ્યા; કેટલાંએક મોટાં
 વિદ્રાળ મ્હોડાં કરી તેને બીડીવડાવતાં હતાં; ચુડેલ તથા વંત્રીઓ માથે
 ધગધગતા અંગારાવાળી સગડી લપટે ત્યાં શોર બકોર કરી રહી હતી;
 બજાજ ભયંકર રાક્ષસો, ભેંસાસુરો ઇત્યાદિ ત્યાં આવી તે રજપૂતને આ-

ઈજવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. પણ તે સધળું વ્યર્થ ગયું. રજપૂત મન-
માંથી ખીધો તો ખરો; તેના શરીર ઉપરના સધળા નિમાળા ઉભા
થયા; તેની આમડી ઉપર મરતી વખતના જેવાં શીત આંબ્યાં; આંખે
અંગે જડો ચીકણો પરસેવો વેહેવાં લાગ્યો; તથા છાતીપણ ધણા જોરથી
ધબકવા લાગી. કોઈ કોઈ વાર તેનાથી બુમ પાડી દેવાશે એમ તેને
લાગ્યું. દોડવાની તો ક્યાંથી, પણ ત્યાંથી એક તસુ પણ ખસવાની તે-
નામાં શક્તિ રહી નહતી. પણ તેણે પોતાનું મન આવે બારીક વખતે
પણ એવું સાવધ રાખ્યું કે તે તેનું કાસ કરી સકયો. તેના જપમાં ઘણી
હરકત પડવા દીધી નહિ. મુઠહું વધારે જોરથી ઉઘિ ઉછળવા લાગ્યું; તથા
ભૂત પ્રેતની ભયંકર ચીસો તથા જપના કામમાં ભંગાણ પાડવાની તેઓની
મેહેનત વધારે વધારે થતી ગઈ; પણ તે રજપૂતે પોતાની આંખ આં-
ધળી તથા કાન ખેરેરા જેવા કરી નાખ્યા હતા તેથી તેણે તેઓની કંઈ
દરકાર કીધી નહિ. તેણે બંધી દિશાએ આગળથી એવો પાકો તથા મજ-
બૂત બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો હતો કે એ સધળા મલીન પ્રાણીઓથી તેની
પાસે આવતું નહતું. એ પ્રમાણે ત્રણ કલાક કામ જારી રાખ્યું, અને
પોતાનો મંત્ર એકસો ને આઠવાર જપી રહ્યો.

મંત્ર જપાઈ ચુક્યો, અને તેની સાથે રાતનો અમલ પણ ઉતર્યો.
અરણુનો ઉદય થયો; દીવાનું તેજ ઝાંખું પડ્યું; વસ્તુઓ થોડી થોડી
દેખાવા લાગી; અને આખી સૃષ્ટિનું રૂપ જાણે બદલાઈ ગયું. થોડીએક
વાર થયાં વરસાદ બંધ પડ્યો હતો; વાદળાં વિખેરાઈ ગયાં હતાં;
અને થોડો થોડો પવન વાતો હતો, તેથી એકાએક તેઓ એક પછી
એક નાસનાસ કરી નરહાં હતાં. વિજળી બંધ થયલી હતી, તથા ગર્જના
સંભળાતી નહતી. સધળાં ઝાડ પાન લીલાં કુમ્મર જેવાં દેખાતાં હતાં
અને નાના પ્રકારનાં ધુસોમાંથી સુવાસ ચોમેર પથરાઈ રહેલો હતો. એવે
સમયે તે રજપૂત દેહેરાની બહાર નિકળ્યો. તેણે તેની ખાંધ ઉપર
સામાનની ઝાળી નાખી હતી, અને એક લાકડી હાથમાં રાખી તે
આગળ ચાલ્યો. તેણે કોઈ મોટું સંકટ જોગવું હોય, તેના માથા ઉપર
કોઈ બારે આદત ચાલી ગઈ હોય એમ તેનું મોટું દિલ્લો ઉડી ગયું,
તથા ચિંતાતુર દેખાતું હતું. પણ પોતાનું ધારેલું કામ પાર પડ્યું
એ જાણીને તેના અંતઃકરણમાં ઘણો આનંદ થયો હતો. પણ હજી
મુઠી બગની અસર તેના મન ઉપર ઝેટલી નો ગોંડોટેલી હતી કે

તે હર્ષને બહાર નિકળવાનો વખત મળ્યો નહતો. તં ધણુ ઊંડા વિ-
ચારમાં પડી આસખાસ થું છે તે જોયા વગર મોટાં મોટાં ડગલાં ભરી
ઝડપથી ચાલતો હતો. તેના મનની આવી અવસ્થા પણ ધણીવાર
ટકી નહિ. શેહેરના કોટ આગળ તે બ્યારે આવી પોંહ્યાંચો ત્યારે
એક ડુવા આગળ એક બધરી પાણી ભરતી હતી. તે વખતે તે રજ-
પૂતને ધણી જ તરસ લાગી હતી તેથી તેણે તે બધરી પાસે જઈ પાણી
માગવાનો ઠરાવ કીધો. તે તેની આગળ જઈ. કેટલીએક વાર ઉમો
રહો, પણ તે સ્ત્રીએ તેની સામે પળુ જોયું નહિ. આવી તેની બેપર-
વાઈથી રજપૂતને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો, અને તેણે ખુબ પાડી પાણી માગ્યું.
પણ ડુવો સાંભળે તો તે સાંભળે. રજપૂતે ધાર્યું કે એ બધરી બેહેરી
હશે તેથી તેણે તેનો હાથ પકડ્યો, અને તેને હલાવવા જાય છે એટ-
લામાં તે બધરી તાડ જેટલી લાંબી થઈ ગઈ. રજપૂત તો તેને જોઈ
ગગડી ગયો, અને તે એટલો તો ભય પામ્યો કે તેનાથી એક તરફ
નસાયું નહિ. થોડીવાર ઉભી રહી તે સ્ત્રી બોલી : “કેમરે રજપુ-
તડા, પાણી જોઈએછે?” થોડી વારમાં તે રજપૂતમાં પાછી હિમ્મત
આવી. એક બધરીથી તે આટલો બીધો તેથી તેના મનમાં ઘણું શર-
માયો, અને નામરદાઈનો કલંક ખસેડવાને તેણે જીરુસાથી જવાબ
દીધો : “રાંડ, તું ગમે તે હોય તેથી હું કાંઈ બીડીવાનો નથી. હું
ક્ષત્રી બન્યો છું. મારા બાપદાદાઓએ મોટાં મોટાં યુદ્ધ કીધેલાં છે.
તેઓ કોઈથી ડરતા નહતા. માટે જ હું તારા જેવી રૂઝપેઠથી બીહું
તો હું મારા બાપદાદાનો ખરો છોકરો નહિ. તારું માથું સ્વર્ગને અડકે,
અને તારા પગ પાતાળે પોંહ્યાંચે તોપણ તું આખરે અબ્બાજા અને હું તે
રજપૂત શરવીર કેહેવાઈ. માટે હું ગમે તેવો વેશ ધારણ કરશે, તું
ગમે તેટલી લાંબી પોહોળી થશે, અને ગમે તેટલા આળાચરકા કરશે,
તોપણ હું ક્ષત્રી ડરવાનો નથી. હું તારી પાસેથી ભક્ષમનસાઈથી
અથવા બળાટકારે પણ પાણી પીશ. પછી જે થાય તે ખરું.”

પેલી સ્ત્રીને આ સઘળી વાત સાંભળીને ધણી નવાઈ લાગી, અને
તે તેના મનમાં તે પુરૂષનાં વખાણ કરવા લાગી. પણ હજી પણ વધારે
તેની પરીક્ષા કરવાને તે બોલી : “અલ્યા વેદંતિયા, તું મારા હાથને
તો પોંહ્યાંચાતો નથી તે બળાટકારે પાણી તેં શી રીતે લઈશ એ જોવાની
મને ધણીજ ઈચ્છા છે.”

આખી તત આથી વધારે લયાનક દેખાવો જોયા, આથી વધારે બીહામણાં ભૂત પ્રેતથી બીધો નહિ, અને આ પ્રસંગે કરવું એ તો આયલાનું કામ એમ જાણી તે રજપૂતે પોતાના હાથમાંની ડાંગ ફેરવીને એવા જોરથી તે સ્ત્રીના પગમાં મારી કે તે તુરત ભોંયપર ચતી પાટ પડી; તેનું રૂપ બદલાઈ એક સ્વર્ગની રંભા જેવું થઈ ગયું. તેની ખુબસુરતી ખરેખરી દેવાંગના જેવી દેખાઈ, અને તેની આંખમાંથી બોરબોર જેવડાં આંસુ પડવા લાગ્યાં, તોપણ તેણે પોતાનો એક હાથ લાંબો રાખી પાણીનું બેહેડું પકડી રાખ્યું. ફરીથી તેણે તેની પાસેથી પાણી લેવાનું કીધું, પણ પાછો તેનો હાથ ઊંચો ચઢવા લાગ્યો. રજપૂત ધણો આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તેના હાથ ઉપર ડાંગનો એક બીજો ધા મારીને બેહેડું નીચે પાડવાનો વિચાર કીધો. પણ આવી નાણુક રૂપાળી સ્ત્રીના કેળના ગર્ભ જેવા હાથપર ધા તે કેમ કરાય ? અબળા ઉપર હાથ કરવો એ ક્ષત્રીનો ધર્મ નથી એમ જાણી તે ત્યાં ઉભો થઈ રહ્યો. તે સ્ત્રીએ તેના મનના વિચાર પારખ્યા, અને તે ખરેખરો રજપૂતના નામને યોગ્ય છે, તથા તેણે કદી નહિ જોયેલો એવો તે નર છે એવી તેની ખાતરી થઈ. પણ હજી તેને વધારે કસવાની તેની ધારણા હતી. તેણે તુરત પોતાનું રૂપ બદલ્યું, અને એક છલંગ મારી રજપૂતની ગળચી પકડી તેને નીચે પાડ્યો. હવે કંઈ તે રૂપાળી નાણુક અબળા દેખાતી નહતી, પણ તેનો દેખાવ એક બીહામણા રાક્ષસ જેવો હતો. હવે દયા લાવવાનો વખત નહતો. હવે હાથ બંધ રાખવાની જરૂર નહતી. તેણે તે રાક્ષસનો હાથ છોડવાને ધણી મેહેનત કીધી, પણ વ્યર્થ ગઈ. ગળું વધારે વધારે દબાવા લાગ્યું, અને શ્વાસના રોકાણથી તેને એટલો તો ઝુંગળાટ થયો કે તેની આવદાની દોરી હમણા તુટશે એમ તેને નક્કી થયું. તેણે તેની આગળ યુમના દુત જોયા, અને તેના આત્માને પકડી જનારા પોતાનું કામ જલદીથી કરી નાખવાને તૈયારી કરતા હોય એમ તેને લાગ્યું. તેના હોશ તો સધળા ઉડી ગયા હતા, પણ કુદરતે છેલ્લો જયાવ કરવાને વારતે પોતાનું સધળું સામર્થ્ય વાપર્યું. તેણે કુદરતે છેલ્લી વખતે એટલું તો જોર કીધું કે તે સ્ત્રીનો હાથ છટકાવી દીધો, અને એક છલંગ મારી તેના ઉપર ચઢી બેઠો. પાછું તે સ્ત્રીનું રૂપ બદલાઈ અપ્સરા જેવું થઈ ગયું; પણ આ વખતે તેના હાથમાંનું બેહેડું મુદ્દત જોવામાં આવ્યું નહિ. તે રજપૂતે આ વખતે તેના અનુપમ રૂપ સામું જોયું નહિ; આ વખતે તેને તેના ઉપર દયા આવી નહિ; અને આ

વખતે તેણે પોતાના ક્ષત્રી ધર્મ ઉપર વિચાર કીધો નહિ. ઉપર ચઢી
એસતાંજ તેણે તે સ્ત્રીનો ટોટો એવા ભેરથી દાખ્યો કે શરીરનું તમામ
થોડી તેના મ્હોં ઉપર પથરાઈ ગયું. તે સ્ત્રીનો મરણ કાળ હવે પાસે
આવ્યો એમ જણાયું, તેની જીભ તેના મ્હોંમાંથી બહાર નિકળી પડી;
મ્હોંમાંથી શીણ ગોટેગોટા નિકળવાં લાગ્યાં; તેની આંખોના ડોળા
બહાર લપડી ગયા; તથા તેને આખે શરીરે આચકા આવવા માંડ્યા.
આવી વખતે ત્યારે તે રજપૂતને ખાતરી થઈ કે હવે રાંડનું મોત
પાસે આવ્યું તે વખતે તે સાપની પેઠે તેની પાસેથી છટકી ગઈ, અને
તેની સામે પોતાના અસલ રૂપમાં આવી ઉભી રહી. રજપૂત તેને જોઈ
ઘણું ચીડાયો. અને તે કોઈ દેવલોકની રંભા છે એમ તેણે નક્કી જાણ્યું.
થોડી વાર ચુપ રહ્યા પછી તે સ્ત્રી બોલી: “અધ્યા રજપૂત, તને ધન્ય
છે. તું ખરેખરો ક્ષત્રી વંશનો છે. હું ઘણા વર્ષ થયાં કોઈ શરા રજપૂ-
તને શોધું છું, પણ અત્યાર મુઘી તેવો મને જાણ્યો નહતો. હમણા મારી
ખાતરી થાય છે કે જેવો મારે જોઈએ છે તેવોજ તું છે. તું મને હજી
જોખખતો નથી. આટલી વારમાં તારી ખાતરી તો થઈ હશે કે હું
કોઈ આ લોકની સ્ત્રી નથી. હું અબામવાનીની એક જોગણી છું. હું
એક શક્તિ છું. પણ માનવીઓનો સંસાર કેવો છે, તથા એ સંસારમાં
કેવું તથા કેટલું સુખ ભોગવવાનું છે તે જાણવા સાર તથા આખવા
સાર હું પૃથ્વી ઉપર ઘણી મુદત થયાં ફર્યા કરું છું. મારે કોઈ વર વર-
વાની ઇચ્છા છે, અને તારા જેવો મને ઘણી મજા તો હું ઘણો સંતોષ
પામું, માટે હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ છું, અને તારે ઘેર આવી તારી
પરજીલ્લી સ્ત્રી તરીકે રહેવાને ખુશી છું. માટે મારી વિનંતી કમુલ રાખી
મારો સાથે હમણાંજ લગ્ન કર, એટલે હું તને કશી વાત જોડ પડવા
દર્શન નહિ. તથા બધી રીતે તને સુખી કરીશ.”

તે રજપૂત શક્તિની આ સંવળી વાત સાંભળીને ઘણો હરખાયો,
તથા ત્યારે ક્ષત્રી સાંલ્લો કરવા આવી ત્યારે મ્હોંનું ધોવા જતું એ
મુખમાંનું કામ એમ મારી તેને પંજે પડ્યો, અને મોટા હર્ષની સાથે
તેની હાથ પકડ્યો. તેણે જાણ્યું કે હવે ખરેખરો મારા ભાગ્યનો ઉદય
થયો; હવે મારા ઉપર પરમેશ્વર રાજ થયા; હવે મારું ધારેલું કામ
પાર પડ્યું; અને હવે મને કોઈ રીતે હાનિ થશે નહિ. રજપૂત તથા
શક્તિ અને કિતારે ગયાં, અને બધી તે પોતાના વારસે એક મોટું ઘર
બાંધે રાખવા કોટડરમાં ફરવા ગયો. કુટલીક પુછપરછ કીધા પછી

આખરે માનતો નથી. રાજાનો માસીનો છોકરો તો કોઈ મુઠ્ઠા પણ હોય, અને કર્ણાની માસીનો છોકરો કોઈ કાયર, અધમ પુરુષ પણ હોય. હું મારા દાદાની વાતથી શરૂ કરી મારા આપની હકીકત કહી સંભળાવીશ, અને તેઓએ કેટલાં પરાક્રમ કીધાં છે તે તને ખતાવીશ. હજી મારી ઉંમર નાની છે અને મારું શુરાતન દેખાડવાનો વખત આવ્યો નથી, તથા કોઈ પરાક્રમ કરી નામ મેળવવાનો હજી પ્રસંગ પડ્યો નથી, તો પણ મને નક્કી છે કે સિંહનાં અગ્નિમાં તે સિંહ જેવાંજ નિવડે; કેહેવત છે કે “ભારતનાં ઇંડાં ચિતરવાં ન પડે.” માટે જ્યારે વખત આવશે ત્યારે હું પણ મોટું નામ મેળવી મારા આપદાદાનાં નામને વધારે જેવું આપીશ. આપ કસ્ટોમાં બેસી સવાઈ ન નિકળું તો મારું નામ હરપાળ નહિ. હવે હું મારું ટાહેલું ચલાવું છું. મારો દાદો નામે વેહીયાસ કુચમાં કિરંતી ગઢમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજ્ય તેના આપદાદાથી તેને ઉતરેલું હતું, અને તેઓ મકવાણા કહેવાતા હતા. જ્યારે મારો દાદાનો અંતકાળ પાસે આવ્યો ત્યારે તેનો જીવ કેમે ક્યો જાય નહિ. તેનાં છોકરાં તથા સગાંવહાલાંએ ઘણીક આધા લીધી, તથા કેટલાંએક વ્રત કરવાનું વચન આપ્યું, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. ત્યારે તેના છોકરા કેસરે તેને પુછ્યું કે આપા, તમારો આત્મા તમારો દેહ શા માટે છોડતો નથી? તમારા મનમાં જે હોય તે મને કહી દો, અને હું જો તમારા પેટનો હોશ તો ગમે તેમ કરી તમારી મરતી વખતની આજ્ઞા અજાવીશ. ત્યારે વેહીયાસે જવાબ દીધો કે. સામૈયુ કરીને એક શહેર છે, તેમાં મારો કટો શત્રુ હુમીર સુમરો રાજ્ય કરે છે. જો તેની ઘોડાશાળામાંથી તેના સવાસો ઘોડા લઈ આવી મારા ત્રયોદશાને દિવસે ભાટ લોકોએ બાદસ કરવાનું વચન આપ્યો તોજ મારો જીવ જાય. તે વખતે વેહીયાસના ભાઈઓ તથા ભત્રીજા તેની આસપાસ ઉભા હતા, પણ તેઓમાંથી કોઈએ જવાબ આપ્યો નહિ. ત્યારે કેસરની વય કાચી હતી તો પણ તે મેદાન પડ્યો, અને આગળ આવી પોતાના આપના હાથમાં પાણી મુક્યું, અને વચન આપ્યું કે હું તમારી આજ્ઞા પાળીશ. આ વાત સાંભળતાંજ વેહીયાસ દેવલોક પાગ્યો. જ્યારે ત્રયોદશાનો દહાડો પાસે આવ્યો ત્યારે કેસરે પોતાના આપનો શોક મુકી દીધો; પાંધડી બાંધી; અને પોતાનાં સગાંને સામૈયુ નગરની સામા લડવા જવાને બોલાવ્યાં, પણ કોઈ

આવ્યું નહિ. ફટલાએક બોલ્યા કે તારા જેવા આજકાલનાં છોકરા સાથે જાણી નેમને મરવા કોણ આવવાનું છે? જ્યારે સધળાઓએ એ પ્રમાણે ના કહી ત્યારે કેસર જરા પાંચુ નાહિ-મ્મત થયો નહિ. તેણે પોતાનાજ સામર્થ્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો; કેહેવત છે કે “આપ સંમાન” બળ નહિ, અને મેઘ સમાન જળ નહિ.” તેના હાથ એટલા તો લાંબા હતા કે તે તેના ઘુંટણીની નીચે પહોંચતા; તે સવામણ વજનનો લાલો એક હાથે પકડતો; તે ધનુષ્ય બાણ નિરંતર બાંધીજ રાખતો; અને તેનો એસવાનો ઘોડો વિજળના ગરડે જેવો હતો. તેણે સામૈયુ ઉર્ફર ચઢાઈ કીધી, અને ત્યાંથી સવાસો ઘોડા લઈ આવ્યો, અને પોતાના બાપના તેરમાને દહાડે ભાટોને આપી પોતાનો બોલ પાળ્યો. આ પરાક્રમ કીધા પછી કેસરે રાજ્યજેશીને બોલાવી મંગાવ્યા, અને પોતાનું આવદા પુછ્યું. જેશીએ તેની જન્મોત્તી તપાસી બધી દિલગીરીથી કહ્યું કે તમારું આયુષ્ય હુંકું છે. આ સાંભળી કેસર બોલ્યો કે જો હું મારા ધરના ખુણામાં મરી જઈશ તો મને કોઈ ઝાળખશે નહિ પણ જો હું યુદ્ધમાં પડીશ તો મારું નામ પ્રસિદ્ધ થશે. એવું વિચારી તેણે ફરીથી સામૈયુ ઉપર ચઢાઈ કીધી, અને એની નદી આગળ હુમીરનાં સાતસે ઊંટ ચરતાં હતાં તે સધળાંને તે લઈ ગયો, અને કિરંતી ગઢના ભાટોને વેહ્યી આપ્યાં. આટલું આટલું કીધા છતાં પણ હુમીરને કાંઈ ગુસ્સો લાગ્યો નહિ, તથા તેણે વેર લેવાને કેસર ઉપર લશ્કર મોકલ્યું નહિ. જ્યારે તે આ સધળું અપમાન ધીરજથી ખમી રહ્યો, અને “બોલ મારી તો ધુળ ઉડી ગઈ, એમ માન્યું, ત્યારે કેસર ત્રીજવાર લડવાને નિકળ્યો. જે દહાડે તે સામૈયુ નગર આગળ પોહ્યો તે દહાડે દસેરાનો હતો; માટે હુમીરની વહુ તથા છોકરી રથમાં બેસી એશઆરામ કરવાને બાગમાં જતી હતી. કેસર તે બાગમાં પેસી તેઓને ખેંચી ગયો, અને તેઓની સાથે તે સવાસો સુમરી સ્ત્રીઓને પણ લઈ ગયો. હવે હુમીર જાગ્યો, અને તેણે કિરંતી ગઢમાં પોતાના પ્રધાનને મોકલ્યો. એ પ્રધાને આવી કેસરને કહ્યું કે જે સ્ત્રીઓને તમે લઈ આવ્યા તે સધળી હુમીર રાજની વહુ તથા બેન છે, અને હમણાં તેઓ તમારે ઘેર આવેલાં છે, માટે જેમ પીઠેથી સોસરે વળાવેલી સ્ત્રીઓને પૈસા, લુગડાં સાથે મોકલવામાં આવે છે તેમ તમારે

પણ તેઓને તે પ્રમાણે, વળાવવાં જોઈએ. પ્રધાનનું આ જોલનું સાંભળીને કેસર ખડખડ હસ્યો, અને જોલ્યો કે એ સ્ત્રીઓ તો હવે અમારી મિલકત થઈ ચુકી; માટે તેમને પાછી આપવામાં આવશે નહિ. એ સંઘળીઓ તો હવે મારી ધણિયાણી થઈ. આ જવાબ લઈને પ્રધાન સાં-
 મૈયુ ગયો. પછી કેસરના જેટલા સગા કિરંતી ગઢમાં હતા તેઓ સંઘળાને તેણે તેડાવ્યા, અને એકેકને એક સુમરી સ્ત્રી આપી દીધી. પોતાને વાસ્તે તેણે ચાર રાખી, અને બીજી ધણી તેની રાણી હતી તેમાં ઉમેરો કર્યો. એ પ્રમાણે દશ ચાર વર્ષ વહી ગયાં, પણ લડાઈ ગંધ પડી નહિ. એ-
 ટલા વખતમાં તેને તથા તેના પિત્રાઈને સુમરી સ્ત્રીઓને પેટ અઢાર છો-
 કરા જન્મ્યા. કેસરને શ્રી લડાઈ કરવાનું મન થઈ આવ્યું, ત્યારે તેણે હુમીરને કેહણુ મોકલ્યું. અત્યાર સુધી જ્યારે જ્યારે કેસર હુમીરને કેહેતો હતો કે, 'આવ પડોસી લડીએ,' ત્યારે હુમીર જવાબ દેતો કે લડે મારી બસા. પણ આ વખતે તો તેણે કેસરને કેહેવડાવ્યું કે તારી સાથે, સુદ્ધ કરવા આવવાનું મને ઘણું મન થાયછે, પણ કિરંતી ગઢના રાજ્યમાં ખાર સિવાય બીજું કંઈ નથી, ત્યારે ત્યાં આવ્યા પછી મારા લશ્કરને ખાવાનું ક્યાંથી મળે એ મને મોટી દિલ્લર છે. આવું કેહેણુ જ્યારે હુ-
 મીરે મોકલ્યું ત્યારે તેના જવાબમાં કેસરે કેહેવડાવ્યું કે જો તું મારા રાજ્યમાં આવશે તો તારા લશ્કરના ખોરાકને વાસ્તે હું એક હજાર વીંધાં જમીનમાં ઘડાં રોપાવીશ. પછી હુમીર એક મોટું લશ્કર લઈ કિરંતી ગઢ તરફ આવ્યો, અને તેની તથા કેસર વચ્ચે ધણી લડાઈઓ થઈ. ધણી રૂઝપૂતોના પ્રાણ ગયા, અને ધણીએક રીતે આખા રાજ્યની ખ-
 રાખી થઈ. આખરે એક મોટી લડાઈ થઈ તેમાં કેસર પોતે, તથા મારા સિવાય તેના સંઘળા છોકરુ માર્યો ગયા. મારા કાકા તથા પિ-
 ત્રાઈ ભાઈઓ સંઘળા રણમંદિરમાં પડ્યા. કિરંતી ગઢને હુમીરે બાળી જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યું; અને સુમરી રૂઝપૂતાણીઓ પેતાના સ્વામી-
 ઓની સાથે ત્રિતામાં બળી મોઈ. એ પ્રમાણે મારી કુટુંબનો નાશ થયો; એ પ્રમાણે અમારું નસંતાન ગયું; એ પ્રમાણે અમારું રાજ્ય ધુણધાણી મંળી ગયું; અને એ પ્રમાણે સંઘળાઓનો અંત આવ્યો. હવે હુંજ માત્ર છવતો રહ્યો, તે એકલો શું કરું મારું મં આણીગમ તેણીગમ ફર્યા દીધું, પણ કોઈ રાજાએ મારો પક્ષ ધર્યો નહિ. મં કોઈ બીજા રાજાની પાસે જઈ ત્યાં મોટાં પરાક્રમ કરી નામ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ગુજરાતનો ફરણુ રાજા મારી મારીનો છોકરો થાય છે એમ જાણીને તેને મળવાને થોડા દહાડા ઉપર હું પાટણ શહેરમાં આવ્યો.

ઇહાં આવતાં જ મેં બાબરાભૂતની વાત સાંભળી. વિચાર કીધો કે બાબરાભૂતને શેહેરમાંથી કાઢીશ તો રાજા મારા ઉપર ઘણો પ્રસન્ન થશે; અને આખા શેહેરમાં બધકે આખા ગુજરાતમાં મારી પ્રતિષ્ઠા વધશે, પછી હું તેને મારું સગપણ જણાવીશ, અને હું સુખેથી ઈહાં રહીશ. હું નાનો હતો ત્યારે ભૂત કાઢવાનો એક મંત્ર શિખેત્રો હતો, અને તેવડે મેં ઘણાએક કાઢ્યાં પણ હતાં, પણ આ બાબરાભૂત ઘણો બળવાન છે એમ જાણી તે મંત્ર ફરીથી સાધવાને હું ગઈ રાત્રે સ્મશાનમાં ગયો, ત્યાં મુંડકા ઉપર બેસી જપ કીધો; હજારો ભૂત, પિશાચ, વંતરી વગેરે મલીત પ્રાણીઓએ મને બીહીડાવ્યો તો પણ મેં મારું કામ કરી લીધું. પછી ત્યાંથી પાછાં આવતાં તારો મેળાપ થયો, અને તેનો પરિણામ એથયો કે આપણે બે આ દેકાણે પાસે પાસે બેઠાં છીએ. હવે જ્યારે હું લારાણીને ભૂત આવશે ત્યારે હું કોઈ ભુવાનો વેશ લઈ કરણના મેહેલમાં જઈશ; અને ઈશ્વર કૃપાથીની તથા તારી મદદથી બાબરાભૂતનું કાસણ કાઢીશ.

શક્તિ-તમારી સઘળી હકીકત જાણી મને ઘણો આનંદ થયો, અને મને પક્કી ખાતરી થઈ કે તમને જેવાં મેં ધાર્યા હતા તેવાજ છે. મેં જે તમારી સાથે સંબંધ કીધો છે તેથી હું હવે જરાપણ પસ્તાવાની નથી. તમારું ધારેલું કામ પાર પડશે; તમે બાબરા ભૂતને છોડશો; એમાં હિમ્મતનું માત્ર કામ છે; પણ હું તમને એકે શિખામણ દઈ છું તે ખૂબ ચાંદ રાખજો. તે તમને ઘણી કામ લાગશે અને જો તે નહિ માનો તો કદાપિ તમારા મંત્ર છતાં પણ તમારો જીવ જશે. તે શિખામણ એ છે કે જો બાબરા ભૂત તમારી સાથે બહાર નિકળી લડવા આવે તો તુરત તેની ચોટલી પકડી લેજો, એટલે તેનું જોર કાંઈ ચાલશે નહિ, અને તે તમને તરત વશ થશે.

બીજે દહાડે સવારે તેઓ ઉઠ્યાં, અને રસોઈ કરી અંતેએ મિષ્ટાન્ન લીધાં, પછી તેઓ બેઠાં હતાં એટલામાં શેહેરમાં યુક્ત ચાલી કે ડુલારાણીને બાબરા ભૂત વળગ્યો છે, અને તે ઘણું તોફાન કરે છે. હુરપાળ એ સાંભળીને તુરત ઉઠ્યો, અને એક હિંદુસ્તાની માણસના જેવો પોશાક પહેરી રાજમેહેલમાં જવા નિકળ્યો. શક્તિએ તેને આશીર્વાદ દીધો, અને ચોટલી પકડવાની વાત તેને ફરીથી ધ્યાદ દેવડાવી. કરણના મેહેલમાં કોઈ પણ ભુવાને જવાને કાંઈપણ હરકત પડતી નહતી તેથી હુરપાળ વગર અગ્યણે માંહેના મેહેલમાં દાખલ થયો; અને જે ઓરડામાં કરણ બેઠો હતો

ત્યાં જઈ તેણે રાખતે જુહાર કીધો. કરણે તેને તેનું નામ, કામ ને કામ પુછતાંજ તે બાલ્યો: “મહારાજ, હું લખનોર શેહેરનો ભુવો છું. હું સઘળા જંત્રમંત્રમાં પ્રવિણ છું હું મારણ, મોહન, વશીકરણ, ઉચ્ચાટન, સ્તંભન, આકર્ષણ, વગેરે ધણી. એક મેલી વિધામાં કુશળ છું. હું અદ્રિષ્ટદારનાથથી તે શેતુઅંધ રામેશ્વર સુધી અને દ્વારિકાથી તે જગન્નાથપૂરી સુધી સઘળા ભરતખંડમાં ફરી આવ્યો છું. મેં આખી પૃથિવીના મુખ્ય મુખ્ય જાદુગરો તથા ભુવાઓ સાથે મેળાપ કીધેલો છે. અને તેઓ સઘળાના મંત્ર હું જાણું છું. પણ તેટલાથી હું સંતોષ પામ્યો નથી. સઘળે ઠેકાણે પ્રવાસ કીધા પછી હું છેક પૂર્વમાં કામરૂ-દેશના સ્ત્રીઆ રાજ્યમાં જઈ પોહ્યો. ત્યાં મને ત્યાંની રાણીએ રાખ્યો. દહાડે પોપટ અને રાત્રે પુરૂષને આકારે રાણી સાથે ત્રણ વર્ષ રહ્યા અને ત્યાંથી સર્વોત્કૃષ્ટ મંત્રશાસ્ત્ર શિખી લાવ્યો. હું ત્યાંથી છળ મેદ ફરી નાસી આવ્યો, અને આપના રાજ્યમાં ફરતો હતો એટલે મેં બાબરા ભૂતની વાત સાંભળી. ગુજરાત સરખા મોટા રાજ્યમાં એવો એક ભૂત કાદનાર કોઈ ધલમી આટલા દહાડા થયાં મળતો નથી તે જોઈને મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને તમારા, તમારી પુલારાણી, તથા નગરના સઘળા રેહેવાસી ઉપર ઘણી દયા આવી. હું ઇલા આવ્યો, અને તે ભૂતનો નાશ કરવાને હું આપની હજુરમાં આવ્યો છું. માટે મને મારી વિદ્યા અજમાવવા દેશો તો હું એક પલકમાં તે ભૂતની નસલ કાઢીશ.”

નિકળે બચ્યા, હવે ખરેખરા દાવમાં આવ્યા છો; હવે સપડાઈ ગયા છો, માટે શરણ થાઓ.” બાપરો છેક લાચાર થયો, અને દેશ છોડી જતા રહેવાનું કયુલ કીધું; પણ હુરપાળની મરજી તેને ગુલામ કરી લેવાની હતી માટે તે બોલ્યો કે જો મારા સઘળાં કામમાં મારે બ્યારે તારી સહાયતા જોઈએ તે વખતે તુરત હાજર થઈ મને સહાય થવાનું વચન આપે તોજ હું તને જવા દેઈ. બાપરોએ શરત કયુલ કીધી, પણ તેના બદલામાં તેણે પણ તેની સાથે એવી શરત કીધી કે બ્યારે તું મને કાંઈ કામ સોંપશે નહિ ત્યારે હું તને ખાઈ જઈશ. હુરપાળે કહ્યું, કયુલ પછી તેણે એક સીસો મંગાવી તેમાં ઉતરવાનું બાપરોને કહ્યું. હવે તે છેક નિરાશ થયો હતો તથા તેનું કાંઈ ચલણ રહ્યું નહતું, તેથી તે સીસામાં ઉતર્યો. પછી તેને બંધ કરી તે ઉપર લાખ ચોઢી મંત્ર ભણીને છાપ મારી, અને તે સીસો લઈ કરણ રાજની આગળ આવી ઉભો રહ્યો. અત્યાર સુધી જે જે હકીકત બની હતી તે સઘળીથી કરણ વાકેફ થયો હતો, તેથી તેનો હરખ ઉભરાઈ જતો હતો; તે હુરપાળને પગે પડ્યો, અને તે જેટલા રૂપિયા માગે તેટલા આપવાનું તેણે કયુલ કીધું.

હવે હુરપાળને બોલવાનો વખત આવ્યો. તે હાથ જોડી રાજ આગળ ઉભો રહ્યો, અને પોતાની સઘળી વાત અથથી ઇતિ સુધી કહી. આ વાત સાંભળીને કરણને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને કેટલીક વાર સુધી તો તેણે તે સાચી માની નહિ. બ્યારે હુરપાળે કસમ ખાઈને તેની ખાતરી કીધી ત્યારે કરણને ઘણાજ આનંદ થયો, અને આંખમાં હર્ષનાં આંસુ લાવી તેને ભેટી પડ્યો. મેહેલમાં સઘળી વાત પથરાઈ, અને ત્યાંથી સઘળા સમાચાર શહેરમાં ફેલાયા. ઘેરે ઘેર આનંદ થઈ રહ્યો; અને કરણના માસીનો છોકરા હુરપાળે બાપરા ભૂતને શહેર બહાર કાઢ્યો. તેથી લોકો ઘણા ખુશ થયા. એક મોટી રૂવારી કાઢી સીસાને આખા શહેરમાં ફેરવ્યો. અને તેને ગુજરાતની સરહદ બહાર મોકલાવી દીધો. પછી કરણે હુરપાળને એક મોટા સરપાલ આપ્યો; તેને પોતાના દરબારમાં સામેત કરી ઠેરવ્યો, અને પોતાની સાથે મેહેલમાં તેને રાખવાને ઘણો આગ્રહ કીધો. પણ હુરપાળે પોતાની નવી સ્ત્રીની સાથે જુદા ઘરમાં રહેવાની ખુશી જણાવી તે ઉપરથી રાજનો એક બીજો મેહેલ શહેરમાં હતો તે તેને સ્વાધીન કીધો; અને તેને ઘણી ધામધુમ સાથે તેના નવા ઘરમાં વસાઈ કીધો.

પ્રકરણ ૮ મું.

આખરી ભૂતના ત્રાસથી તથા ઉપદ્રવથી કરણ રાજા, ધુલારાણી તથા રાજ્ય મેહેલના સઘળા લોકો અને પ્રાણીના સર્વ રહેવાસીઓ છુટયા તેથી એસતા વર્ષને દહાડે સઘળે આનંદ આનંદ થઈ રહ્યા. ઘેરઘેર ખરી દીવાળી તો તેજ દહાડે થઈ, અને લોકો ધણા ઉમંગથી સવારના પોહોરમાં એક બીજાને જુહાર કરવાને, બોહોણી લેવા, તથા અન્યોન્ય ભેટ લેવા ધણાં ઊંચાં વસ્ત્ર પેહેરીને નિકળ્યા. તે વખતે પોતાના મેહેલમાં હુરપાળ તથા શક્તિ દેવી ઉલ્લાસથી વાત કરતાં હતાં, રાજાના દરબારમાં જવાની તૈયારી કરવામાં પક્ષાં હતાં તથા કરણ રાજા જે કાંઈ ઇનામ આપવાનું કહે તો શું માગવું તે વિષે ખાતગી ગોઠડી કરતાં હતાં.

આસરે દોહોડ પોહોર દહાડે દરબારે ભરાવા લાગ્યું. દશેરાને દહાડે જેઓ મળ્યા હતા તેઓની સાથે આ વખતે પૂરના મુખ્ય આપારીઓ તથા બીજા શ્રીમંત લોકો પણ દરબારમાં બિરાજેલા હતા. હુરપાળ પણ ધણાં ભભકાદાર લુગડાં પેહેરીને આવ્યો તેને રાજાએ પોતાના જમણા હાથ તરફ પાસે બેસાડ્યો. જુહારનું તથા તે દહાડાનું બીજું કામ થઈ રહ્યા પછી કરણે હુરપાળની તરફ જોયું, તેણે જે મહાભારત કામ કીધું તેને માટે તેનો સાબાશી સાથે ઉપકાર માન્યો અને એ કામનો ઘટતો બદલો તો તે આપી સકે તેમ નહતું તથાપિ જે કાંઈ તે માગે તે ધણી ખુશીથી તેને આપવાનું તેણે કયુલ કીધું. હુરપાળે હી રાજાને સાષ્ટાંગ દંડવત કીધા, અને હાથ જોડી એટલુંજ માગી લીધું કે, એક રાતમાં જેટલાં ગામ ઉપર તોરણ બંધાય તે સઘળાં મને ઇનામમાં આપવાં.

હુરપાળ આટલુંજ માગશે એમ કરણને આશા નહતી; એથી વધારે ઇનામ માગી લેશે એમ તેને શંકર હતી. પણ હમણા જ્યારે તેણે હુરપાળની વિનંતી સાંભળી ત્યારે તે ઘણોજ ખુશ થયો, અને એક રાતમાં તો ધણાંજ થોડાં ગામો ઉપર તોરણ બંધાઈ સકાશે એમ ધારી તેણે તેની અરજ તુરત કયુલ કીધી. દરબાર અર-
ખાસ્ત થયા પછી હુરપાળ પોતાને ઘેર ગયો, અને જે સઘળું અન્યું હતું તે પોતાની વહુને કહ્યું. હવે રાત્રે જેમ અને તેમ વધારે

કદી પણ મિથ્યા થવું ન જોઈએ. વળી હુરપાળ મારી માસીનો છોકરો છે તેથી એને આપવાથી મને જરા સંતોષ થાય છે. હવે ગમે તેમ મન વાળવું.” ખરું પુછે તો મારા દહાડાજ વાંકા બેઠા છે, અને મારા સધળા ગ્રહોએ ગામ જવા માંડ્યું છે, અને મારી દુદ્દશા થવાનો સમય પાસે આવતો જાય છે. હશે, વધારે વિચાર કરવાથી સાફ પ્રગતી નથી. માટે બક્ષીસનામા ઉપર સહી મોહોર કરી આપવાં.

તેજ દહાડે રાત્રે કરણ જ્યારે કુલારાણીના મેહેલમાં ગયો ત્યારે તેની ઉદાસ વૃત્તિ જોઈને રાણી ધણીજ દિલગીર થઈ. ભૂતનો ઉપદ્રવ મટવાથી તે ધણીજ, ખુશ થઈ હતી, અને આ રાત તેણે તેના ધણી સાથે આનંદમાં કાઢવાનો ઠરાવ કીધો હતો. પણ કરણના મહોડાએ તેના ઉલ્લાસ ઉપર ટાકું પાણી રેડ્યું. પોતાના સ્વામીની આટલી દિલગીરીનું શું કરણ છે તેની તજવીજ રાણીએ કરવા માંડી, પણ ધણીએક વાર સુધી કરણે તેની આગળ પોતાનું મન ખોલ્યું નહિ. પણ સ્ત્રીહઠ આગળ પુરૂષ ધણીવાર લાચાર થઈ જાય છે તેમ કરણ પણ આ વખતે થયો. તેને પોતાની મરજી ઉપરાંત તેની સ્ત્રી આગળ પોતાના ખેદનું ખરું કરણ બતાવવાની જરૂર પડી. કુલાદેવી સધળી વાત સાંભળીને ઘણું આશ્ચર્ય પામી, પણ રજપૂતાણી તેના ડહાપણ તથા સમયસૂચકતાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. તેને એક ઉપાય તુરંત સૂઝ્યો, અને તે બોલી: “મારા સ્વામી, તમે જરાપણ એ વિષે ફિકર રાખશો ના. હું હુરપાળની દૂરની સગી થાઉં છું; તે મને બેન કહે છે; માટે આવતી બજેવે જ્યારે તેને રાખડી બાંધીશ ત્યારે તેમાંથી ઘણાંએક ગામ માગી લઈશ.” કરણ આ તદ્દખીર સાંભળીને હરખાયો તો ખરો, પણ તેને લાગણુંજ યાદ આવ્યું જે હુરપાળ તે કાલે સવારે પાટડી જાય છે, અને ત્યાંથી તે પાછો આવવાનો નથી. કુલારાણીએ આ પણ તેની ચિંતા ભટાડી. તેણે પોતાના આંકરને બોલાવી પોતાનો રથ બેઠાવી મંગાવ્યો, અને લુગડાં ધરેણાં પેહેરી તેમાં બેસી હુરપાળના મેહેલમાં ગઈ.

હુરપાળ તે વખતે જાગતો હતો તેથી તેની સુલાકાત સેહેજ થઈ માંહાંમાંહે ખબરઅંતર પુછી, અને બાખરા ભૂતને કાઢી તેને મહા વેદનામાંથી ઉગારી તેને વાસ્તે તેના ઘણાંજ ઉપકાર માન્યો. આગળ વાતચિત કરતાં જ્યારે કુલારાણીને જણાયું કે હુરપાળ ખીજે દહાડે સવારે પોતાના ઈનામી ગામ ઉપર જનાર છે ત્યારે

તે બોલી : “ભાઈ, તું તો જાય છે, પછી મારી કોણ ખરદાસ્ત લેશે ? મારાં માઆપ તો મરી ગયાં છે તે તું જાણે છે. આખાં જગતમાં મારો પીછેરનો સગો તું જ માત્ર છે. માટે જ્યારે તું જમણ ત્યારે તે તરફ તું કામ કોણ કરશે ? તથા તે તરફનો વેહેવાર કોણ સાચવશે ? માટે ભાઈ, જતાં પેહેલાં મારો કાંઈ અંદોખસ્ત કર, મારા ખરચને વાસ્તે કાંઈ કરતો જા. આ સધળું સાંભળીને હુરપાળ ધણું ગુંચવાયો, પણ લાચાર તે હવે શું કરી સકે ? તેણે તેને પેહેલાંથી એન કહેલી એટલે હવે સગપણનો ધનકાર પણ કેમ કરાય ? અને તેનું વાજળી માગણું આખા વિના કેમ જવામ ? માટે જીવ કઠણ કરીને ત્યાંથી ઉડી એક કાગળ તથા લખવાનાં બીજાં સાધન લઈ આવ્યો, અને ભાલનાં પાંચસે ગામ તેને વાસ્તે લખી આપ્યાં. કુલારાણી બંધીસનાસું લઈને થોડી માર એસી વધાય થઈ, અને કરણને કાગળ આપ્યો.

એ હજાર ગામોમાંથી પાંચસે પાછાં આવ્યાં એટલા ઉપરથી કાંઈક સંતોષ માનવા જેવું હતું ખરું પણ પંદરસે ગામો ગયાં તે કાંઈ થોડું તુકસાન નહતું હવે બીજાં કાંઈ ઉપાય ન હતો તેથી તેણે જેમ તેમ મન વાળી કુલારાણી સાથે તે રાત કાઢી. તે વખતે હુરપાળ તથા શક્તિ ધણા જિંદા વિચારમાં પડ્યાં હતાં. બાખરાભૂતને કાંઈ કામ સોંપવામાં ન આવે તો તે તેને ખાઈ જાય એવી તેણે સરત કીધી હતી, માટે પાટડી જતા પેહેલાં કાંઈ એવું કામ તેને આપવું જોઈએ કે તેનો પારજ આવે નહિ. તે શું આપવું તે બાખરા તેઓ વિચાર કરતાં હતાં. આખરે શક્તિને એક ચુકિત સૂઝી. તેણે બાખરા ભૂતને બોલાવવાને હુરપાળને કહ્યું. બાખરા તુરત હાજર થયો. તેને એક મોટો લાખો વાંસ લાવવાને શક્તિએ હુકમ કીધો. ભૂત તેવો એક વાંસ તુરત લાવ્યો તેને ભોંયમાં દટાવ્યો, અને તે ઉપર ચઢવું, અને પાછા ઉતરવું, પાછું ચઢવું ને ઉતરવું એ પ્રમાણે કચેરી કરવાને તેણે ભૂતને હુકમ કીધો, અને ફરમાવ્યું કે જ્યારે એમ ચઢ ઉતરવું કામ પૂરું થાય ત્યારે બીજું કામ લેવાને મારી પાસે આવજો. એ પ્રમાણે બાખરાભૂતનો નિકાલ થયો.

એ વાત જાણ્યાને એક મહીનો વીતી ગયો. હવે કરણ છક નવરો પડ્યો; હવે તેને કાંઈ અગત્યનું કામ કરવાનું રહ્યું નહિ, તેથી તેના મનનું બીર તેના શરીર ઉપર ચાલ્યું, અને તેની મનોવૃત્તિએ સધળી પ્રયત્ન થઈ. પોતાના રાજ્યની ટુંકી સુદતમાં જે જે કામો

તેણે કીધાં હતાં તે ઉપર તે વિચાર કરવા લાગ્યો. હવે પસ્તાં વાનો કીડો તેનાં કલેજમાં પેદા થયો, અને તેને ધીમે ધીમે કાતરવા લાગ્યો. તેને ખાતું, પીતું તથા ખીછ તરેહનો એશ-આરામ જરાપણ ગમે નહિ; રાત્રીએ નિદ્રા આવે નહિ; અને જો થોડીવાર કાંઈ ભાંગી તુટી જાય તો ધણાંએક ભયાનક સ્વપ્ન આવી જાય તથા આરામનું ખંડન કરે. દસેરાની રાતની વંત્રીઓ, તેઓને આપેલો દોષ તેને દીધેલી શિખામણ ગુણસુંદરીને મરતી વખત પેહેલાંને દેખાવ, શેહેરના દરવાજા આગળ તેને તથા આખા રાજ્યને તેણે દીધેલો શાપ તેની બળતી વખતની ચીસ તેના સાંભળવામાં આવી એવી કલ્પના, કેશવ આજરો ભૂત થઈ દુહારાણીને વળગ્યો તથા આખા પૂરને ભારે ઉપદ્રવ ટીક્યો તે, એ સઘળું વારેવારે અતુકમે તેના મનમાં રાત દહાડો આવ્યાંજ કરતું હતું. રોજ રોજ બ્યારે મધ્ય રાત્રે મનના ઉકળાટથી તથા જીંધ ન આવવાથી ઉત્પન્ન થતી અકળમણથી અંતે જાગેના અર્ધો જગતે મુતેલો હોય તે વખતે કેશવ તથા ગુણસુંદરી બન્ને તેની આગળ જાણે ઉભાં રહેતાં, અને જે દુષ્ટ કામેથી તેઓનો પ્રાણ ગયે તેને વાસ્તે તેઓ રાજ્યને એટલા તો દોષ પાડતાં કે તેને આખે શરીરે ઝરી છુટતી; બધું અંગ ચંદુગાર થઈ જતું જતું; અને શુદ્ધિ આવતાં જે પશ્ચાત્તાપ તથા અંતઃકરણને ભારે કષ્ટ થતું તેની તો કલ્પનાજ માત્ર થઈ શકે. એવું મહાભારત દુઃખ તેને સહેવું પડ્યું, અને તેની અસર તેના શરીર તથા મન ઉપર પણ જણાઈ આવી. આગળ તેનું જે બળવાન શરીર હતું તે ધીમેધીમે ધસાવા લાગ્યું. તેનું લોહી જે લાલચોળ હતું તે ફિકું પાડવા લાગ્યું તેના ગાલ એસી ગયા. તેની આંખ જાડી ખાડામાં પેસવાં લાગી. તેનો એહેરો આગળ જે નિશ્ચિંત તથા હસમુખો હતો તે ઉપર ચિંતા આવી બેઠી, અને તે જાણ વિચારમાં, પકેલો હોય એમ હમેશાં દેખાવા લાગ્યો. તેની રાણીઓએ તેને અંગમોહથી ચતુરાઈથી તથા બાહ્ય વસ્તુઓની સહાયતાથી દિલગીરીમાંથી કાઢવાને ધણાં પ્રયત્નો કીધાં, પણ સઘળાં બર્થ ગયાં. જે રૂપસુંદરીને વાસ્તે તેના ઉપર આ સઘળું દુઃખ આવી પડ્યું, જેને વાસ્તે તેણે આલોકમાં અપજનનો ગાંસડો, ગાંધ્યો, અને પોતાના રાજ્યને તથા શરીરને જોખમમાં નાખ્યું, જે રૂપસુંદરીને વાસ્તે તેણે પોતાના અમર આત્માનો અક્ષય દુઃખના ખાડામાં નાખ્યો, અને આ ક્ષણભંગુર જગતમાં હલકી બળતનું અનિશ્ચિત સુખ મેળવ-

વામાં પરલોકમાંના સર્વોત્કૃષ્ટ, અમર્યાદ, અનંતકાળ સુધી પહોંચે
 એવાં અચળ સુખ ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યે, તે રૂપસુંદરીને પણ એક
 ખુણામાં રહેવા દીધી, અને તેની અપ્સરા જેવી કાંતિ તથા પરી
 જેવા વદનને જોવાથી જે અપાર સંતોષની તે આશા રાખતો હતો તે પૂરી
 ન પડતાં ઉલટી તે નજરે પડતાંજ, બલકે તેનો વિચાર મનમાં આવતાંજ,
 તેને ઘણોજ સંતાપ ઉપજવા લાગ્યો. હાય હાય ! રૂપસુંદરી, રાજની
 સાથે સમાધાન કરતી વખતે તેણે તને મોટાં મોટાં સુખની જે
 આશા આપી હતી તથા પોતાની પટરાણી કરવાનું તેણે જે વચન
 આપ્યું હતું તે સઘળું પાણીના પરપોટાની પેઠે પુટી ગયું. તું રાજ્ય-
 મેહેલના એક ખુણામાં પડી રહી, અને 'રાજાએ તને ન માની,
 એટલે આખા મેહેલમાં તું શૂન્ય જેવી થઈ પડી.

માણસનું મન કેવું ચળ તથા અનિશ્ચિત છે ! જ્યાંસુધી તેને
 કાંઈ વસ્તુ મળી નથી ત્યાંસુધી તેના ઉપર તેનો અતિ ઘણો મોહ રહેછે,
 અને તે હેતે મેળવવાને તન, મન અને ધન સઘળું અર્પણ કરવાને
 તૈયાર થાય છે; અને મળ્યા પછી કેવું જતન કરી તેનો કેવો ઉપ-
 લોગ કરીશ, તે વિના મારાથી એક ઘડી પણ છવાશે નહિ,
 અને આટલા દહાડા તે વગર ચાલ્યું એ કેવું આશ્ચર્ય એવા અનેક
 વિચાર કરેછે. પણ તે એકવાર મળી એટલે તે તુચ્છ જેવી તેને
 દેખાયછે, તેની કિંમત પાણીના રેલાની પેઠે ઉતરી જાયછે, અને જે
 આદેથી હીરો દેખાતો હતો તે પાસે આવવાથી એક કાચનો કડકો
 ઠંઠો તેથી તે ખીણ નકારી વસ્તુઓમાં ભળી જાય છે, અને જેમ
 એક નાતું છેલ્લું રડીને એક રમકડું લેછે, અને તે મુકી ખીજને
 લેવાનું કરે છે, તેમ તેનું મન તે વાત ઉપરથી ખીણ નથી વાત ઉપર
 દોડે છે. એ પ્રમાણે ફેકટ શ્રમ કરવામાં તેનું આખું આયુષ્ય વહી જાય
 છે, અને જે સુખ મેળવવાને તે તેનો અમુલ્ય અવતાર અર્પણ કરે
 છે તે સુખ એક ભૂતનો તાપણાની પેઠે આંધું ને આંધુંજ નરતું જાય છે.

કરણ રાજને એ પ્રમાણેજ થયું. તેની છંદગીના રસ્તા ઉપર
 તોફાન તથા અંધકાર આગળ આવવાનાં છે એમ તે જાણતો
 નહતો, તોપણ જેટલું દરદ તેને હમણાં લાગતું હતું તે એટલું તો
 તીવ્ર હતું કે તે પોતાની છંદગીથી છેક કંટાળી ગયો, અને દુઃખની
 સામા થવાને તથા તેને પાછું હડસેલવાને જીવાનીમાં જે ગુણ હોય છે
 તે તેનામાં દબાઈ ગયેલો, તેથી પૂર્વે કેટલાએક રાજાઓએ કીધું હતું

તે પ્રમાણે દુનિયાનો ત્યાગ કરી કોઈ પવિત્ર સ્થળે જઈ એકાંતવાસ કરી જગતની ચિંતાથી વિરક્ત થઈને પરમેશ્વરની ભક્તિમાં ખાટી રહેલું આવદાં કાઢવું એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો પણ હજી તેનું મન સંસારની માયાની વ્જળમાંથી છુટું થયું નહતું; હજી તે સંસારના મોહથી છેક કાયર થયો નહતો; હજી તેના મનમાં રાજ્યપાટ ચલાવવાની, વિષયાદિ સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા પ્રબળ હતી, તેથી દુનિયાનો ત્યાગ તેનાથી થયો નહિ. હમણાંતું દુઃખ જલદીથી જવું રહેશે, આગળ ઘણું સુખ થશે, મનને વિષે જે અંધકાર હમણાં આવીને ઠસેલો છે તે પેરાર્થ જઈને ત્યાં ભરપૂર અનુવાળું પ્રકાશશે એવી તેને આશા હતી, અને એ આશાને જોશી લોક ઉત્તેજન આપતા હતા. તેના મેહેલમાં રોજરોજ જોશીઓનાં ટોળેટોળાં આવતાં હતાં, અને તે લોકોની કમાઈ તે વખતમાં એટલી તો વધી ગઈ હતી કે સઘળા બ્રાહ્મણો તથા જતીઓનું મન ખીજી વિદ્યાઓ પડતી મુંઝી જ્યોતિશ શાસ્ત્રનો થોડો ધણો અભ્યાસ કરવા ઉપર દોડ્યું. તેની જન્મોત્તરી જેવાતાં જેવાતાં તથા ધણાએકના હાથમાં જવાથી શાટીને ચીઘરા જેવી થઈ ગઈ, અને અગરજો કોઈ વૈદ્ય અથવા ચુરધયો તે શટેલા કાગળને વારતે એક પૈસા આપતાં પણ આવડે આય, તોપણ જોશીઓએ સ્વાર્થરૂપી ચક્ષમા તેઓની આંખે પેહેરેલાં તેથી તેઓને તો તે ચિથરિયા કાગળના કટકમાં કુખે રના ભંડાર જેટલી સમૃદ્ધિ, રાજ કરણ જેટલી ઉદારતા, રાજ વિક્રમ જેટલો પરોપકાર, ચુધિંદિર જેટલી સત્યતા, ભીમ જેટલું અંગમળ, અને અર્જુન જેટલું પરાક્રમ દેખાતું હતું. જ્યારે ધણા માણસો એકની એકજ વાત એક માણસને કલાં કરે ત્યારે તે છેતરાઈને સાચું માને એમાં કોઈ ધણું આશ્ચર્ય નથી. દુનિયામાં ધણીએક વાતો ધણાના કહેવા ઉપરથીજ સાચી મનાય છે, ત્યારે જેઓ જ્યોતિશ શાસ્ત્ર સાચું માને તેઓ આવા આધાર ઉપરથી કહેલી વાત મેહેલથી માન્ય કરે એમાં શી નવાઈ? વળી જે વાત આપણને અનુકૂળ હોય તથા માનની ગમે તે ઉપર, પ્રતિકૂળ તથા માનવાને અણુગમે આય એવી વાત કરતાં આપણો વધારે જલદીથી વિશ્વાસ ખેસે છે, તેથી કરણ રાજાએ જોશીઓના કહેવા ઉપર ભરોસો રાખ્યો, તથા તેઓનાં વચન સાચાં માનીને ખોટી આશાથી તેણે પોતાના અમને દિશાસો આપ્યાં છાધો, અને મહા રણમાં ચાંક તથા તરસથી કપાતો મુસાફર મૃગજળ જોઈને પાણીની આશા રાખી ચાલ્યોજ

જય છે, તેમ કરણુ રાજ્યે આગળ ઉપર સારાની ઉમેદ રાખી સંસારરૂપી પ્રવાસમાં શાંત મનથી ચાલવાનો નિશ્ચય કરીધો.

પણ કરણુના અંતઃકરણમાં પશ્ચાત્તાપનો કીડો હતો જવતો હતો તે તેને નિરંતર કોતરી ખાતો હતો, તથા દુષ્ટ કર્મનો અગ્નિ તેનામાં હોલવાયો નહોતો. તે તેના શરીરને બાળ્યાંજ કરતો હતો. તેનો ઉપાય જોશીઓના હાથમાં નહોતો. જોશીઓનું કામ બવિષ્ય કાળને લગતું હતું, વર્તમાન કાળને લગતું નહતું, તેથી જોશીઓ સિવાય બીજા લોકોનું પણ તેને કામ પડ્યું. દરરોજ પુરાણીઓ એનાં જેવી અવસ્થામાં આવી પડેલા તથા ત્યાર પછી સુખી થયેલા રાજ્યોની કથા કરી દૃષ્ટાંતરૂપી ઉપદેશ આપી ફિલાસો આપતા હતાં. પવિત્ર વેદના શબ્દ કાનેજ માત્ર પડે તો તેથી અધાર પાપ સુદા વાંસની પેઠે બળી જાય, તથા મુક્તિ ધાય એવા ભરોસો આપીને વેદિયા બ્રાહ્મણો તેના મેહેલમાં વેદનાં પાસાયણ કરતા હતાં. શાસ્ત્રી લોકો બ્રહ્મહત્યા સુધીનાં પાપનાં ગુદાં ગુદાં પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવી તે પ્રમાણે રાજા પાસે કરાવી ધણા પૈસા તેની પાસેથી કઢાવતા હતા. ગૌદાન, પ્રાજ્ઞપત્ય, આદિ બીજી ઘણી દક્ષણા બ્રાહ્મણોને મળવા લાગી. એટલું કીધા છતાં પણ રાજાને શાંતિ થઈ નહિ, તેથી ધીમે ધીમે તેનો વિશ્વાસ શાસ્ત્રના ઉપાયો ઉપરથી ઉઠવા લાગ્યો. તે જોઈને બ્રાહ્મણો ધણા ગભરાયા, અને આવી વખત જતો રહેશે તો ફરીથી પાછો આવવાનો નથી એમ જાણીને તેઓ ધણા ચિંતાતુર થયા. તે વખતે થોડાએક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો રાજા પાસે ગયા, અને જે જે ક્ષેત્રો તથા પવિત્ર સ્થળો શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે તથા લોકોમાં મનાય છે તે સઘળાંનાં મહાત્મ કહી સંભળાવ્યાં, અને અંતે એવું કહ્યું કે કાશી, ગયા, પ્રયાગ, વગેરે બીજાં ક્ષેત્રો તો ધણાં દૂર પડ્યાં, અને ત્યાં આપ જેવા રાજાઓથી જવાય એવું નહિ તેથી આપણા રાજ્યમાં તથા પાડોશમાં સરસ્વતીને કાંઠે શ્રીસ્થલ (સિદ્ધપૂર) ક્ષેત્ર છે. તેનો મહિમા ધણો છે, માટે ત્યાં જઈ સરસ્વતીમાં સ્નાન કરવું, અને દેવશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રૂદ્ર મહાકાળેશ્વરના દર્શન કરવાં, એટલે દેહનું સાર્થક થશે, તથા મુક્તિનું સાધન મળશે એટલુંજ નહિ પણ હાલમાં આપના મન વિષે જે ઉકળાટ છે તે શાંત થઈ તે સ્વચ્છ તથા નિર્મળ થશે થોડીવાર રાજ્યધાનીમાંથી બહાર જવાથી રાજ્યને કાંઈ નુકસાન થવાનું નથી, તેથી અમારી સલાહ જે માન્ય કરો તો શ્રીસ્થળની યાત્રા જાઓ. યાત્રાઓમાં દેવદર્શનથી જે લાભ થાય છે તે

એક કોરે સુકીએ તોપણ તેથી મન ઉપર ઘણી સારી અસર થાય છે. જુદા જુદા યાત્રાઓના મહિમા યાત્રાણુ લોકોએ સાંભળ્યા હોય તેથી તેઓને આગળથીજ નક્કી હોય છે કે ત્યાં જવાથી આપણાં સધળાં પાતકોનો નાશ થશે, અને જ્યારે એ પ્રમાણે મનને નિશ્ચય હોય ત્યારે ત્યાં ગયા પછી શાંતિ થયા વિના રહેતીજ નથી. કલ્પનાની મન તથા શરીર ઉપર ઘણી સત્તા છે. ઘણી જોરાવર કલ્પનાથી માણસને મંદવાડ આવે છે, તથા આવેલો મંદવાડ જાય છે. ઘણી જોરાવર કલ્પનાથી ન હોય એવી વસ્તુઓ આપણા જોવામાં તથા ખોટા અવાજ આપણા સાંભળવામાં આવે છે. તેથી સધળી જ્ઞાનેન્દ્રિયો છેતરાય છે, તથા આખા જગતમાં નાના પ્રકારના વેહેમ તથા ખોટા વિચાર આવે છે. કલ્પનાથીજ માણસ વખતે ઘેલો થઈ જાય છે, અને કલ્પનાની સત્તા વડેજ તે બેશુદ્ધ થઈ નિદ્રાવસ્થામાં પડે છે. એ સિવાય કલ્પનાની શક્તિ ખીણ ઘણીએક રીતે આવે છે. માટે જો શ્રીસ્થળના મહિમા ઉપર પૂરો ભરોસો રાખી ત્યાં જશે તો કલ્પનાની સત્તા વડેજ મનની શાંતિ થશે. વળી જગાના ફેરફારથી પણ ઘણું કાર્ય થાય છે. જો શરીરના માંદા લોકોને જગા ફેર થવાથી ઘણી વાર આરામ થાય છે તો મનના રોગીઓનું દુઃખ તેમ કીધાથી શામાટે નિવારણ નહિ થાય ? વળી જેઓને પશ્ચાત્તાપની મહા પીડા નડે છે તેઓને જગા બદલવાથી ઘણો ફાયદો થયા વિના રહેતો નથી. જગતમાં જે જે વસ્તુઓનું આપણને જ્ઞાન થાય છે, તેની પ્રતિમા આપણા સ્મરણ સંગ્રહસ્થાનમાં રહેલી હોય છે. પણ ત્યાં તેઓ એકલી હોતી નથી, હરેક પ્રતિમાને વિંટલાયેલી કેટલીએક હકીકત હોય છે તે સુખદાયક અથવા દુઃખદાયક હોય તોપણ જ્યારે વિચારશક્તિ વડે તેઓમાંથી એક પ્રતિમા તે સંગ્રહસ્થાનમાંથી બહાર નિકળે છે એટલે તેની સાથેની હકીકત પણ તેની સાથે એકદમ બંધી ધસી આવે છે. જ્યારે પરદેશમાં સ્વદેશ યાદ આવે છે ત્યારે તેની સાથે આપણા માંખાપ, સગા-વહાલાં, ઓળખીતા લોકો, મિત્રો, આપણો નાનપણનો વખત, તેની ખુશી, જુવાનીનો વખત, તેમાં ભોગવેલાં સુખ, એ વગેરે હજારે વાતો તેની સાથે ધસી આવે છે અને તેમાંથી કેટલીએકથી આપણને સુખ અને કેટલીએકથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ જે માણસે જ્યાં ખુન કીધેલું હોય ત્યાં તે રહે તો તે જગા ઉપરથીજ ખુન વિધેના બચકર વિચારો તેના મનમાં નિરંતર આવ્યાંજ કરે, અને તેથી તેને જરાપણ સુખ શાતા વળે નહિ. એથી ઉત્તરું તે જો તે

જગાં છોડીને બીજે ઠેકાણે જાય તેા ત્યાંની નવી વસ્તુઓની પ્રતિમા તથા તેઓની સાથેની નવી હકીકતો સ્મરણસ્થાનમાં ભરાય, અને તેમ થતાં નીચે દબાયલી પ્રતિમાઓને ઉપર આવવાનું કઠણ પડે, તેથી તેઓ કોઇ કોઇ વારજ નિકળી આવી તેને ઉપદ્રવ કરે. એવી રીતે નવી પ્રતિમાઓનો સંગ્રહ વધારે વધારે થવાથી જુની ઉપર ભાર વધારે થાય, અને તેઓ વધારે દબાતી જાય, અને તેનું પરિણામ એ થાય કે મનને વધારે સુખ તથા શાંતિ થતી જાય. એવો જગા બદલવાનો મહાત્મ છે. વળી પ્રાચીન કાળના મહર્ષિઓએ જે જે ક્ષેત્ર તથા યાત્રાનાં તીર્થ પસંદ કીધેલાં છે તે રમણિય તથા ચિત્તાકર્ષક સ્થળ જોઇનેજ કીધેલાં છે. જે નદીઓ પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે તેવી નદીઓ ઉપર જે જે જગા છે તેઓમાંથી કેટલીએકમાં યાત્રા ભરાય છે સૃષ્ટિમાં જે સઘળી વસ્તુઓ છે તેમાં નદીઓ ઘણીજ ચમત્કારી છે. વરસાદનું પાણી કોઇ ડુંગરના પોલાણમાં એકઠું થઈ તેમાંથી ઉભરાઈને વેહે, અને તે ધીમે ધીમે મોટી થઈ આગળ ચાલે, અને લાખો લોકોના પ્રાણનો આધાર થઇ પડે. તે જોવાથી માણસનું મન ઘણું વિસ્મિત થાય છે. નદીથી તેના કાંઠા ઉપરનાં શહેરના લોકોને પાણી પૂરું પડેછે, તથા આસપાસનાં ખેતરોમાં પાણી સીંચાય છે એટલુંજ નહિ, પણ હિંદુ લોકોને અગૂત્યે કરીને બ્રાહ્મણોને સ્નાનસંધ્યાદિ કર્મો કરવાને તે ઘણી કામની થઇ પડે છે. વળી મોટી વહાણ ચાલે એવી નદીઓથી વ્યાપારની વૃદ્ધિ થઈ તે ઉપરનાં શહેરોની આબાદીમાં વધારો થાય છે, તથા એક સ્થળની નવાઇની તથા વધારાની જાણે બીજે સ્થળે લઇ જઈ સકાય છે. નદીના જુદા જુદા ઘાટ આગળ ઘણાએક લોકો નહાતા હોય, ઘણીએક સ્ત્રીઓ પાણી ભરતી હોય, કેટલીએક સ્ત્રીઓ લુગડાં ધોતી હોય, કેટલાએક બ્રાહ્મણો સાંજ સૂર્ય સંધ્યાદિ કર્મો કરતા હોય, તે વખતે કાચ જેવા નિર્મળ પાણી ઉપર પવનની લેહેરથી નાના મોંઝાં થતાં હોય, સામા કાંઠા ઉપર ઝાડો આવી રલાં હોય, વચમાં હોડીઓ તથા વહાણો ખલાસી સહિત ડોલતાં હોય, તે જોઇને મનને શાંતિ તથા આનંદ ઉપજેછે. વળી નદીને જોઈથી માણસને તેનો સંસાર યાદ આવેછે. જેમ નદી પહાડમાંથી નિકળતી વખતે નાની હોયછે તથા બહાર પડ્યા પછી થોડેએક સુધી તે ડુંભોમાં તથા કાંકરામાં રમતી રમતી જાય છે, તેમ માણસ બ્રહ્માવસ્થામાં હોય છે. નદી આગળ ચાલ્યા પછી

તેમાં ખીજી નદીઓ આવીને મળેછે, તેમ માણસો મોટા થયા પછી
 ઘણા જોડે સંગંધ ખાંધેછે. નદી વધારે આગળ ચાલ્યા પછી એટલી
 મોટી થાય. છે કે તે ઘણાએક માણસોને ઘણી અગત્યની ચર્ધ
 પડેછે, તથા તે ઉપર વહાણોના ફરવાથી વ્યાપાર ચાલેછે, તથા
 માણસના સુખને તથા શોખને વાસ્તે જે વસ્તુઓ જોઈએ તે
 સઘળી પૂરી પાડેછે, તેમ માણસ ભર જીવાનીમાં ખીજીઓને
 ખપ લાગેછે તથા ભારે ભારે કામો માથે લેછે અને નદી જેમ દેશો
 વારે અમર્યાદ સમુદ્રને મળી જાય છે, તેમ માણસ પણ અંતે લય
 પામી તેનું અંતવાન આયુષ્ય અમંતકાળ સાથે મળી જાય છે. માટે નદી
 ઓ જોયાથી માણસની જીવંતી ઉપર તેના વિચાર દોડેછે, તથા
 પરમેશ્વરના એક મોટા કામ આગળ શૂન્ય જેવો તે ચર્ધ જાય છે. કેટ
 લાંબેક તીર્થ મોટી ઝાડી તથા મહા વનમાં હોયછે, ત્યાં ઝાડોની ઘટ્ટામાં
 એકાંતપણાનો વાસો હોયછે. વળી એવે કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા
 પર્વતો આવી રહેલા હોય છે. એવી રળીયામણી જગ્યામાં દોનાં મ-
 નમાં ભક્તિ આવ્યા વિના રહે ? જ્યાં ઇશ્વરે બોહોળે હાથે પોતાની
 ઉદારતા વાપરેલી છે, જ્યાં જગત્ કર્તાનાં મોટાં કામો માણસનાં હ-
 લકાં તથા નમ્રણાં કામોની જગે મશ્કરી કરતાં હોય એમ લાગેછે, જ્યાં
 ઘણીએક તરેહની સૃષ્ટિની શુભા એકઠી મળેલી હોયછે, જ્યાંની ભૂમિ
 એવી તો પવિત્ર તથા દેવતાઇ જણાય છે કે ત્યાં કોઈ દુષ્ટ કામ કર-
 તાંજ માણસને ત્રાસ લાગેછે, તથા જેનો નમુનો લઈ પૃથ્વી ઉપરના
 કેટલાએક જંગલી લોકોએ પોતાનું સ્વર્ગ કલપેલું છે, એવાં રમણિક તથા
 પવિત્ર સ્થળોમાં માણસને પોતાનું તુચ્છપણું તથા હલકાઈ સમજાય
 પોતાના કરતાં અતિ ઘણી બળવાન દોઈ ખીજી શક્તિ છે એમ તે જાણે,
 તથા તે શક્તિ આગળ નમ્રતા પકડી તેને નમીને, તેને પોતાનો દેહ તથા
 આત્મા સોંપે, તેની બેહદ સ્તુતિ કરે, તેના ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખી
 ભક્તિમાં વધારો કરે, તથા જે થાયછે તે તેની ઇચ્છાથીજ થાયછે એમ
 ખાતરી કરી ધૈર્યતાં તથા શાંતિ મનને વિષે રાખે, એમાં કોઈ આશ્રય
 નથી.” ઘરડા બ્રાહ્મણોએ ઉપર પ્રમાણે યાત્રાનો મહિમા રાજા આગળ
 કહી અંબળાવ્યો.

ઉપલી સઘળી વાત સાંભળીને કરુણના મન ઉપર ઘણી અસર થઈ
 અને તેણે તેજ વખત સિદ્ધપૂરની જગ્યા જવાની તૈયારી કરવાનો હુકમ
 કીધો. એ ત્રણ દહાડા પછી થોડાંએક માણસ લઈ ત્રણ કાંઈપણુ ધામધુમ

સિવાય રાજા કરણ સિદ્ધપૂર જવાને નિકળ્યો. સિદ્ધપૂરમાં ઘણું શૈવ તથા જૈન દેવસ્થાનો હતાં તેઓમાં શૈવ દેવસ્થાનો ઉપર ધ્વજ ચઢતી, પણ કેટલાંએક વર્ષ થયાં જૈન દેહેરાં ઉપર ધ્વજ ચઢાવવાની મના થયલી હતી. તે છતાં પણ જ્યારે મોતીશાને દિલ્હીથી પાછા આવ્યા પછી કારભાર મળ્યો ત્યારે તેની હિમાયત ઉપરથી તથા તેની જાની ઉસ્કેરણીથી તેઓના ઉપર ધ્વજ ચઢાવવા માંડી. આ જોઈને બ્રાહ્મણોને ઘણાજ ક્રોધ થયો ને તેઓએ એ બાબત રાજાની આગળ દરિયાદ કીધી, પણ મોતીશાએ યુક્તિ કરી તેઓનું કાંઈ ચાલવા દીધું નહિ. રાજા હવે તેઓના ગામમાં આવ્યો, અને તેઓનું હવે નક્કી કામ પડશે એવું જોઈ તેઓએ દરાવ કીધો કે જ્યાંસુધી રાજા જૈન દેવસ્થાન ઉપરથી ધ્વજ ઉતારાવે નહિ ત્યાં સુધી તે સત્રા દાખ સોનાની મોહોર દક્ષણા આપે તોપણ કોઈ રીતની ક્રિયા તેઓએ કરાવવી નહિ. ખીજે દહાડે સરસ્વતી નદીમાં સ્નાન કરી દેહશુદ્ધિ પ્રાપ્તિ કરવાનો રાજાનો મનસુઓ હતો, અને તે કારણસર તેણે ગામના મુખ્ય બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા, અને તેઓની આગળ પોતાનો વિચાર કહ્યો. બ્રાહ્મણોએ દૃઢતાથી જવાબ દીધો કે શૈવમાર્ગી રાજાના રાજ્યમાં જૈન ધર્મવાળાઓએ પોતાનાં દેવસ્થાનો ઉપર હુકમથી ઉઠતા ચાલીને ધ્વજ ચઢાવી છે સે ઉતારાવવાને અમે દરિયાદ કીધી, પણ તમારા જૈન મંત્રીની સલાહથી તમે અમારી વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ માટે જ્યાં સુધી અમારી વિનંતી કબુલ કરવામાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી અમારામાંથી એક પણ આપને કોઈ જાતની ક્રિયા કરાવશે નહિ.

બ્રાહ્મણોનું આલું બોલવું સાંભળીને રાજા ઘણા ક્રોધાવમાન થયો, અને તેણે બ્રાહ્મણોને અપમાન કરી કાઢી મુક્યા. પછી એ સધળી લોકોએ તેણે મોતીશાને કહી. તે વખતે મોતીશાએ જોઈ કે હવે લાગ આવ્યો; એમ જાણીને તેણે બ્રાહ્મણો ઉપર જીલમ માંડ્યો. તથા તેઓનાં દેવસ્થાનનાં અંગના હક ખોટા કરવા તરફ લક્ષ લગાડ્યું. એજ વખતે તેણે રાજાને જૈન માર્ગમાં લાવવાને ઘણાંએક પ્રયત્નો કીધા, તથા સઘળે ઠેકાણેથી ઘણા પ્રવિણ જતીઓને બોલાવી મંગાવ્યા. તેઓએ ગાદવિવાદ કરી તથા અંતે ધર્મનો મુકાબલો રાજા આગળ કરી દેખાડી તેને આદિનાથનો ભક્ત કરવાને ઘણો શ્રમ કીધો, પણ રાજામાં ધર્મ સંબંધી જીરસો થોડો હતો,

તથા તેણે એકતરશી સઘળા વાત સાંભળી હતી તેથી તેના મન ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ. બ્યારે જતીઓએ તેનું માથું ઘણું ફેડાવ્યું ત્યારે તેણે ખંતે પક્ષેના ભણેલા લોકોની સભા કરી વાંદવિવાદ કરાવવાનો વિચાર જણાવ્યો, તે તેઓએ કબુલ કરીધું. પછી ગામમાંના સઘળા આલણોને સભામાં આવવાના નિમંત્રણ કરીયાં, અને સુકરર કીધેલે દહાડે ઘણા આલણો તથા જતીઓ એકઠા થયા. રાજ એક ઊંચા આસન ઉપર બેઠો. મોતીશા તથા બીજા મોટા કારભારીઓ તેની પાસે હારબંધ બેઠા. અને રાજની સાથેના તથા ગામમાંના બીજા લોકો પાછળ ઉભા રહ્યા. સઘળા બેઠા. પછી, ખંતે પક્ષ વચ્ચે ધર્મ સંબંધી વાંદવિવાદ ચાલવા માંડ્યા. શૈવ માર્ગીઓએ જૈન ધર્મનું ખંડન કરવા બની સદે તેટલાં પ્રયત્નો કર્યા જતીઓ પણ પોતાનો ધર્મ સાચો છે એમ સિદ્ધ કરવા સ્પૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વગેરે વિષયો ઉપર વિવેચન કરવા લાગ્યા.

તકરાર ઘણી લાંબી ચાલી, અને તેઓ પાર જલદીથી આનશે નહિ એમ જાણી કરણુ રાજ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો “હવે બંધ થયું. એ ભાંજગડથી મારું માથું દુખવા આવ્યું. વધારે સાંભળવાની મારી ખુશી નથી. પરમેશ્વરે મને શિવમાર્ગી માખાપને પેટ જન્મ આપ્યો તેથી હું તો તેજ ધર્મ પાળીશ. મારે જૈન ધર્મનું કાંઈ કામ નથી. સઘળા ધર્મ ખરા છે જે ધર્મમાં આપણે અવતર્યા હોઈએ તેજ જો ખરાખર પાળીએ તો પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય.

જતીઓથી પોતાનું ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ થયું નહિ તેથી તેઓ દિવ-ગીર તથા ઉદાસ થઈને ઉઠ્યા, અને આવી ખાતરી કરી આપે એવી તેઓની તકરાર છતાં પણ રાજના મન ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ તેથી તેની અતિસ્થૂળ યુદ્ધિ ઉપર અફસોસ કરીને ધેર ગયા. મોતીશાનું લોહી પણ ઉડી ગયું, અને જે જતીઓ ત્યાં મળેલા હતા તેઓની મૂર્ખાઈનો ધિક્કાર કરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. આલણોએ એ પ્રમાણે જય મેળવ્યો તેથી તેઓનો હર્ષ માતો નહતો. રાજએ તેજ વખતે જૈન દેવસ્થાન ઉપરથી ધજા ઉતારાવી નાખવાની આજ્ઞા કરી અને તેમ કરી આવા બ્યારીક વખતે તેણે તેની રૈયતના મોટા ભાગનું મન ઊંચું કરીધું. આલણોને મોટી મોટી દક્ષણા આપી, અને તેઓએ તેને દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું. પછી રાજ રૂદ્ર મહાકાળેશ્વરનાં દર્શન કરવા પગે ચાલતો નિકળ્યો. રસ્તામાં થોડેક આગળ ચાલેછે એટલામાં એક ટોળું જોઈ તે અટક્યો. અને આ ભીડ શાથી થઈ છે તેની તજવીજ કરવાને જે ત્યાં ઉભો રહ્યો.

તપાસ કરતાં તેને માલમ પડ્યું કે જે વાણિયાના ધર આગળ લોકો મળ્યા હતા તે વાણિયાએ પોતાનો એક છોકરો પરણાવવાને જે હજાર રૂપિયા જેઠાશા શાહુકાર પાસેથી લીધા હતા. એ વાણિયે ઘણો વિષયી હતો તેથી તેણે ઘણાનું દેવું કીધેલું હતું, અને તે સઘળું વાળવા જેટલી તેની પાસે મિલકત નહતી તેથી જેઠાશાએ તેને જે હજાર રૂપિયા ધીરતાં આપકો આધો. હવે છોકરો તો પરણાવવો. જોઈએ, અને તેમાં ખરચ પણ ન્યાતમાં મોટાઈ મેળવવાને વાસ્તે સારો કરવો જોઈએ, તેથી તે વાણિયો ટોઈ સારો જમીન શોધવા નિકળ્યો. પણ કોઈએ તે દેવાળિયાની બાંહેધરી કીધી નહિ; ત્યારે તે લાચાર થઈને એક ભાટપાસે ગયો, અને તેને જમીન થવાને વિનંતી કીધી. ભાટ લોકોના પૈસા કદી ખોટા થતા નથી, તથા તેઓ ગમે તે ઉપાયથી પોતાનું માગણું વસુલ કરી સકે છે તેથી ભાટે જમીન થવાને કમુલ કીધું, અને જેઠાશા પાસેથી પૈસા અપાવ્યા. વાણિયાએ ઘણી ધામધુમથી લગ્ન કીધાં; ન્યાતમાં ઘણી સારી જમણુંવાર કીધી; લાહણું પણ કીધું; અને એ પ્રમાણે જે હજાર રૂપિયા ઉપાવી દીધા. રૂપિયા ઉપર તો વ્યાજ ચઢવા લાગ્યું પણ તે વાતની વાણિયાને કાંઈ ચિંતા નહતી. તેનો રૂપિયા પાછા આપવાનો વિચારજ નહતો. કેટલેક વર્ષે જે હજારના ચાર હજાર થયા. એટલાથી વધારે રૂપિયા લેવાશે નહિ એમ જાણીને જેઠાશાએ ફરિયાદ કીધી, અને વાણિયા પાસે તો પૈ મળે નહિ, તેથી તેના જમીન ભાટ પાસેથી તે સઘળા પૈસા વસુલ કીધા. હવે તે પૈસા પેલા વાણિયા પાસેથી લેવાતા ભાટને રહ્યા. ભાટે રોજ રોજ ઉધરાણી કીધી, પણ વાણિયો ક્યાંથી આપે ? તેથી તેણે છેલ્લે નાગો જવાબ દીધો. ભાટ લોકો ઘણું કરીને પોતાના લેહેણાની ફરિયાદ સરકારમાં કરતા નથી તેથી તે ભાટે, પણ કીધી નહિ, અને કરત તોપણ તે વાણિયા પાસે શું લેવાનું હતું ? તેથી તે તેને પ્તારણે બેઠો, અને ત્રણ દહાડા સુધી પોતે અન્નજળ લીધું નહિ, તથા વાણિયાને અપવાસ કરાવ્યો. મોહોલ્લાના લોક ઘણા કષ્ટ થયા અને ભાટ પોતાના ધારા પ્રમાણે તે ઠેકાણે આપઘાત કરશે તો આખો મોહોલ્લો ગોઝરો થશે એમ જાણી વાણિયાને ઘણો સમજાવ્યો, અને અંતે ટીપ શહેરમાં ફેરવી ચાર હજાર રૂપિયા એકઠા કરી ભાટને આપવાનું કહ્યું, પણ તે વાણિયો જડ થઈને બેઠો, અને ભુખ્યો મરી જઈ પૂણ એક પૈસો એ ભાટને આપું નહિ, અને મારી તરફથી કોઈને આપવા પણ દર્જી નાહે એવો તેણે નિશ્ચય કીધો. લોકો સઘળા લાચાર થયા, અને ભાટને તેઓએ વાણિયાનો ઠરાવ કહ્યો. તે સાંભળતાજ

ભાટ પોતાની સાથે તેની હિંસી વર્ષની ઘરડી મા લાવ્યો હતો તેનું તલવારના એક ધાગે માયું ઉડાવી નાખ્યું. તોપણ વાણિયો હાંથે નહિ; ત્યારે તે ભાટે ઘણા જીરુસામાં આવી પોતાના એકના એક આર વર્ષનાં છોકરાને બોલાવ્યો, અને તેના પેટમાં કટાર મારી મારી નાખ્યો. પછી તેનું વેહેતું લોહી ઓળામાં ઘસતે વાણિયા ઉપર છાંટ્યું અને બોલ્યો: “અરે ચંડાળ, આ ભોગ લે, અને જેમ મારો નિર્વંશ ગયો તેમ તારો જલ્લે. તારો પરણેલો છોકરો પણ એમજ મરજે, અને તું પણ અથડાઈ અથડાઈ મહાદુઃખ પામી પીસાઈ જી-લાઈને મરજે.” સંઘળા લોહી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા; પણ વાણિયાના વંજ હેઠા ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ. ત્યારે હવે ભાટ પોતાનો છવ કાઢવાને તૈયાર થયો. તેજ વખતે રાજા ફરણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ભાટે રાજાને જોઈ તેનું દુઃખ નિવારણ કરવાને કહ્યું, પણ રાજાએ તેની વાત ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેથી ભાટમાં વાઘ જેટલો જીરુસો આવ્યો, અને ગાંઠા જેવો થઈ એક જલંગ મારી વાણિયાના ઘરમાં ગયો, અને તુરત તેનું તથા તેના બાળક નિર્દોષ છોકરાનું મુઠું ઘરમાંથી ઘસડીને બાહાર કાઢ્યું, અને ભાગ ઉપર નાખીને પોતાના પેટમાં ખંજર મારી તુરત પડ્યો. આ સંઘળાં કામો તેણે એવી ઝડપથી કીધાં કે લોકોને તેને અટકાવવાને વખત મળ્યો નહિ, અને તેઓ સંઘળા જડ થઈ ઉભાજ રહ્યા. વાણિયો તથા તેનો છોકરો તો તુરત મરી ગયા; પણ ભાટનો છવ જલદીથી ગયો નહિ. તેણે પછાડા મારવા માંડ્યા, અને શરીરના તથા મનના કષ્ટથી તેને ઘણીજ અકળામણ થવા માંડી. તેની ચોતરફ ફરતી આંખ રાજા તરફ ગઈ એટલે તેને વધારે દરદ થયું, અને જેટલો ક્રોધ તેનામાં આક્રમ રહ્યો તેટલો મ્હોં ઉપર લાવી બોલ્યો: “હે દુષ્ટ રાજા, અહાહત્યા કરતાં પણ ભાટની હત્યા વધારે છે. તે ઇલાં ઉભા રહીને તારી રૈયતના પ્રાણ જતાં જોયા, ધુળ પડી તારા ક્ષત્રીપણા ઉપર, અને બળ્યું તારું રાજ્ય. તું રજપૂત થઈને તારાથી નિરપરાધી ભાટનો બચાવ થયો નહિ. આજે જેટલા મુઆ વેટલાંનું પાપ સંઘળું તારે માયે. તું જે કામને સાર ઇલાં આવ્યો છે તે કામ સફળ થવાનું નથી. તું વનવન રૂઝળીશ. તારા ઘરનાં માણસ તને છોડીને જતાં રહેશે. અને તું ક્યાં મરીશ તે કોઈ જાણવાનું નથી.” એટલું કહી ભાટ ચતોપાટ પડી ગયો, અને તેનો આત્મા પોતાનું

હતો તેના મહત્વને લાયકજ્ઞ હતા. છાવણીમાં એક ઢાળ રવાર, પંદરસે
હાથી, વીસ હજાર પાયદળ, તથા પીસતાળીશ મોટા સરદારો હતા. ગૂ-
જરાત જે છતાય તો તેનું રાજ્ય ચલાવવાનું કામ અમલદારો જે પાદશા-
હનો ભાઈ હતો અને આ સમગ્ર લશ્કરનો મુખ્ય સરદાર હતો તેને સો-
પેલું હતું. તેના હાથ નીચે સમગ્રો કારભાર માધવને સોંપવો એવો
અંદોજસ્ત કીધેલો હતો, અને પાદશાહનો વજર નુસરત ખાં લશ્કરની સથે
આવેલો હતો, પણ દેશ સર થયો એટલે તેને દિલ્લી પાછા જવાનો હુ-
કમ હતો. છાવણી એક મોટા શહેર જેવડી હતી. જેટલાં લડનારાં મા-
ણસો ઉપર ગણાવ્યાં તે સિવાય ખમરાં, છોકરાં, દુકાનદાર ચાકરો, તથા
ખીજાં ઘણાંએકે નકામાં માણસો છાવણીમાં રહેતાં હતાં. વળી થોડા,
હાથી, ઊંટ વગેરે લગાધમાં તથા ભાર વહેવામાં ઉપયોગી જનવરો લાખો
હતાં; તેમાં ધરોને ખદસે તંબુ, કેરા, રાવડી, વગેરે એક ઠેકાણેથી ખીજે
ઠેકાણે લેઈ જવાય એવી રહેવાની જગા હતી. મોટા સરદારો તથા અમી-
રોના તંબુઓ કિનખાખના, ઝરીના તથા ખીજા કિમતી લુગડાના હતા,
અને તેઓ ઘણા શોભાયમાન દેખાતા હતા. ઠેકાણે ઠેકાણે ખજાર હતાં,
તેમાં માંડવા નાખી દુકાનદારો જુદી જુદી જાતનો માત્ર વેચતા હતા.
છાવણીમાં હમેશાં લોકોની ભીડભીડ રહેતી, અને રાત્રીને વખતે રોશન
નીથી ત્યાં મોટી આગ લાગી હોય એમ દેખાતું હતું. થોડી રાત વહી
ગયા પછી સમગ્રો દીવા ઘેર કરવામાં આવતા, તથા છાવણીની આ-
સપાસ મોટાં મોટાં અળતાં કરી ચોડીદાર લોકો જાગતો પેહેરો
રાખતા હતા. એવી રીતે અત્રાહીનનું લશ્કર ગૂજરાત તથા મેવા-
ડની સરહદ ઉપર પડેલું હતું. છાવણીની વચ્ચેવચ્ચે જે ભપકાદાર
તંબુઓ હતા તેમાંથી એક ઝરીના મોટા તંબુમાં ત્રણ માણસ ઘણા
ઊંડા વિચારમાં બેઠેલાં હતાં. તેઓ ખાટલુના રસ્તામાં જે જે ગામ, નદી,
વગેરે આવે તે એક કાગળ ઉપર માંડતા હતા, તથા મુખ્ય રાજ્યધાની
શહેરમાં કયે રસ્તે જવું, તથા ક્યાં ક્યાં મુકામ કરવો તેની તે નકશા
ઉપર નિશાની કીધી હતી. માધવે ગૂજરાતના અંડજેશ્વર તથા મોટા
સામેતોને ફેડવાને શુભ જામુસો મોકલ્યા, લોકોની પ્રીતિ રાખ ઉપરથી
હાવીને પોતાની તરફ તેઓને એવી લેખની ઘણી મેહેનત કીધી, તથા
મુસલમાન લોકો કરણ રાજાને ગાદી ઉપરથી હાડી મુકી ખીજે નવો
રાજા નીમી સમગ્રો રાજ્યકારભાર મને સોંપશે, અને તેઓ પાછા
પોતાને દેશ જશે, ને પછી હું મારા મદદગાર લોકોને ઘણાજ લાભ
કરી આપીશ એમ લોકને સમજાવવાને ઘણા પ્રયત્ન કીધા, પણ તે

સઘળા નિષ્કળ ગયા. માત્ર ત્રણસેં ને સાઠ સ્વાર તેને આવી મળ્યા. પણ તે ઉપરથી માધવ અથવા અલક્ષ્માં બેમાંથી કોઈ નિરાશ થયે નહિ. તેઓએ ગૂજરાતના લોકોની સહાયતા ઉપર ભરોસો રાખ્યો ન હતો, એટલુંજ નહિ પણ માધવના કલા છતાં પણ કોઈ મદદ કરશે નહિ એમ આગળથી ધારીને તેઓએ બોહોળું લશ્કર તથા લડાઈનો સઘળો સામાન સાથે રાખ્યો હતો. ગૂજરાત છતવામાં જુદા જુદા માણસોને જુદો જુદો સ્વાર્થ હતો. પાદશાહી રાજ્યમાં વધારો થાય, અને પોતાના ભાઈ અલાઉદ્દીનનું રાજ્ય વિસ્તાર પામે, અને તે સધળું કદાચ કોઈ દહાડે પોતાના હાથમાં આવે એટલો અલક્ષમાંને ફાયદો હતો. નુસરતખાંને લાભ એટલોજ હતો કે પોતાની બહાદુરી તથા હોશિયારી પડે ગૂજરાત સરખો મોટો અને ફળવાન પ્રાંતજીતાય તો પાદશાહ ઘણો ખુશ થાય, તેના ઉપર તેની મેહેરબાની વધે. તેની વજીરાતનો પાયો વધારે મજબૂત થાય, અને પોતાની કીર્તિ બે દેશમાં ફેલાય તો કોઈ વખત રાજ્યની ઉચ્ચપાયાલમાં તેને તપ્ત મળવાનો લાગ આવે. માધવની મુખ્ય મતલબ કરણુ રાજા ઉપર વેર લેવાની હતી, અને તેમ કરતાં કદાપિ ગૂજરાતનું રાજ્ય ઊંધું વળે, ને રાજા પદબ્રષ્ટ થાય, અથવા લડાઈમાં માર્યો જાય, અને તેની સહી ગમે તે પોતાના દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવે તોપણ તેની મુખ્ય મતલબ પાર પડે એટલીજ તેને ખુશી હતી. વળી તેને રાજ્યકારભાર મળવાની પણ ઉમેદ હતી, તેથી તે ઘણીએક વખતે ઉમંગમાં દેખાતો હતો. છાવણી ખીજે દહાડે સવારે ઉઠવાની હતી તેથી અલક્ષમાં, નુસરતખાં, તથા માધવ એ ત્રણે રાત્રે નવ કલાકે મસલત કરવા બેઠા હતા.

અલક્ષમાં-માધવજી, તમારા ધર્મી પ્રમાણે કરણુ રાજા કેટલું લશ્કર એકતું કરશે? પાટણ જતાં સુધી રસ્તામાં કોઈ અડચણ નડશે કે નહિ? તે બહાર નિકળીને લડાઈ કરશે કે શહેરના દરવાજા બંધ કરી કિલ્લામાં ભરાઈ બેસી રહી શહેર આગળ આપણને રાહ નેવડાવશે? તમે રાજાની સાલથી, કિલ્લાની મજબૂતીથી, છલાંતના લોકોની બહાદુરીથી, તથા રાજાના લશ્કર તરફનું કેટલું જોર છે એ સઘળાથી સાકેદ છો, મારે તમારાથી જો અખર પાકી મળશે.

માધવ-કરણુ રાજા મારો કટ્ટો વેરી છે; તેણે મને બધીરીતે પાયમાલ કરી નાખ્યો છે; તોપણ તે બહાદુર નથી એમ મારાથી કહી સકાતું નથી.

રજપૂત લોકોમાં શરાતનની કાંઈ કસર હોતી નથી, તે પ્રમાણે કરણમાં પણ
 શૌર્ય ધણું છે. તેનામાં ભયનું તો નામજ નથી; તે ભયને ઓળખતોજ
 નથી; લડાઈથી તે ઘણો આનંદ પામે છે; અને અગર જો હજી સુધી
 તેની હિમ્મત કોઈપણ લડાઈમાં કસાયેલી નથી, અગરજો તેની સઘ-
 ણી બહાદુરી હજી સુધી તેના શબ્દોમાં રહેલી છે, પણ કામમાં વપરા-
 ચલી નથી, તોપણ બ્યારે પ્રસંગ પડશે ત્યારે તે નામરદ ઠરવાનો નથી.
 તેની બહાદુરીનાં આપણને પણ વખાણ કરવાં પડશે. પણ પરમેશ્વરની
 મેહેરઆનીથી તેનામાં જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે શરાતન છે, તેથી
 બ્યારે આપણું લશ્કર ગૂજરાતમાં પેસશે, તથા પાટણથી થોડે એક દૂર
 આવી પહોંચશે, એટલે તે લડાઈ કરવાને એટલો બધો આતુર થઈ જશે
 કે પાટણનો મજબૂત કિલ્લો સુકી બાહાર મેદાનમાં યુદ્ધ કરવાને નિક-
 ળશે, એટલે કિલ્લાને ઘેરે ઘાલવાની મેહેનત આપણને કરવી પડશે નહિ.
 શેહેર આગળ જરાપણ ખોટી થવું પડશે નહિ, તથા અનાજ પાણીની
 તંગી વેઠવી પડશે નહિ. જે થશે તે લડાઈમાં થશે. જો ઇશ્વરની કૃપાથી
 લડાઈમાં ફતેહ મળી તો આખો ગૂજરાત દેશ છતાયો એમ જાણવું.
 લડાઈના કામમાં તે બીજા લોકોની સલાહ માનશે નહિ. તે પોતાના
 ગુસ્સાથી ઘસડાયો જશે, અને અંતે રણસંગ્રામમાં તે માર્યો જશે; અ-
 થવા મરણતોલ જખમી થશે ત્યાં સુધી તે લડાઈ બંધ પાડશે નહિ. પા-
 ટણમાં ઘણા એક શરા અને શાણાસામેતો છે, વળી તેનો વાણિયો મંત્રી
 પણ ધૈર્યવાળો તથા અગમ બુદ્ધિમાન છે. તેઓની શિખીમણુ જો રાજ
 સાંભળશે તો તે પાટણના કિલ્લામાં જઈને ભરાશે, અને તે કિલ્લો ઘ-
 ણીજ મજબૂત છે, તથા કિલ્લો લેવાનો સામાન આપણી પાસે જોઈએ
 તેટલો નથી; અને એ રીતે ગૂજરાતના સંઘના કિલ્લા એક પછી એક
 લેવા પડે તો આપણી મોટી દુશ્મની જાણવી. અત્ર પાણીની ઘણી ખોટ
 પડશે, આપણી સાથે જે બોહાણું લશ્કર છે તેને જોઈએ તેટલો ખોરાક
 પૂરો પડશે નહિ, ત્યારે તેઓમાંથી ઘણા એક બુદ્ધિ મરી જશે, અને
 બીજાઓ એટલા તો નારાજ થઈ જશે, કે તેઓને છતાં રાખવા ધણું
 મુશ્કેલ થઈ પડશે, અને રહ્યા તોપણ તેમનું લડવા તરફ ધણું દિલ રહેશે
 નહિ. ગામના લોકો તથા રાજાનું લશ્કર તેઓને હેરાન કર્યો કરશે, અને
 અંતે કાયર થઈ આપણને ગૂજરાત છોડીને જવું પડશે. તે વખત પાદ-
 શાહના અધીરા તથા હતાવળિયા રૂવભાવથી, પોતાનું ધારણું કામ પાર

રમા માણસ તથા પસા તરફથી ખેંચાળી થવાને લીધે પાદશાહના મન ઉપર જે અસર થશે તેથી, તથા પાદશાહનો કોઈ વખત પણ પરાજય થયો નથી તથા ધારેલું કામ નિષ્ફળ ગયું નથી. છતાં આ વખતે જે તેની હાર થાય તો તેનું નામ તુડી જાય. તેની આયુરમાં ખલલ પહોંચે, તેની શક્તિ વિષે તેના તાત્યાના રાજાઓના મનમાં હલકો વિચાર આવે, અને તેમ થવાથી રાજ્યમાં સઘળે ઠેકાણે અંડ થાય, અને તે જોઈને કોઈ અમીર અથવા ખીજો શખ્સ હોના થઈ પાદશાહની ગાદી છીનવી લે, યદ્યપે તેની હાંદગીને પણ નુકસાન લાગે, એ સઘળાં પરિણામો પર નજર પહોંચાડી પાદશાહને ડેટલી દિલગીરી થાય, તથા તે દુઃખના આવે-શમાં તે જે કરે તેથી આપણને ડેટલો ભય લાગવાનું કારણ થઈ પડે તેનો ખ્યાલ માત્ર કરવો. પણ એ સઘળું મારી અદ્ય અુધ્ધ તથા ટુંકા અનુભવ પ્રમાણે જનવાનું નથી. રાજાનો સ્વભાવ ઘણો હઠીલો છે તેથી તેણે જે એકવાર પણ લડાઈ કરવાનો અને તેમાં પોતાનું શૈર્ય દેખાડવાનો કં-રાવ કીધો તો ગમે તે થશે તોપણ તેમાંથી તે ફરવાનો નથી; અને જે એકવાર મેદાનમાં યુદ્ધ થાય તો જય મેળવવાનો વધારે સંભવ છે, અને તે રાજા થશે તેની આશા પણ રાખવામાં આવે છે. રાજા જે લશ્કર એકઠું કરવાની ધીરજ રાખે તો ઘણું મોટું જોરાવર સૈન્ય તેની પાસે થાય. બધા મંડળિક રાજાઓ પોત પોતાનાં માણસો લઈને આવે. પણ હવે આપણે કરણને વખત આપીશું નહિ. "આપણે જલદી જલદી કુચ કરી રાજ્યધાનીના શેરેર ઉપર જવું. એટલે તે મંડળિક રાજાઓને પોતાના સિપાઈઓ એકઠા કરી રાજાને મદદ કરવાનું બની આવશે નહિ. કરણ તેઓની રાહ જોવાનો નથી; પોતાની શક્તિ ઉપર તેને એટલો બધો વિશ્વાસ છે તથા આપણા ઉપર તેને એટલો તો ધિક્કાર છે કે તે મદદની રાહ ન એતાં લડાઈ કરવાને તૈયાર થશે. તેના ઘણાએક 'મંડ જોશ્વર છે તેઓ પોતાના તાત્યાનાં માણસોને લેઈને આવશે, તેમને તથા પોતાના ખાસ લશ્કરને લઈ રાજા લડાઈમાં આવશે. લશ્કરની બહાદુરી વિષે કહેવાની જરૂર નથી. આપણા લશ્કરે રજપૂત સિપાઈઓની સાથે ઘણીએક વર્ષતે યુદ્ધ કીધેલું છે તેથી તેઓની હિંમત, લડવાની રીત વગેરેથી તે સારી પેઠે વાકેફ હશે. બહારથી સહાયતા મેળવવાનો તેને સંભવ નથી. દેવગઢનો રાજા આપણાથી એટલો તો ત્રાસ પામ્યો છે, તથા તેનો એટલી બધીવાર પરાજય થયેલો છે કે તે આ વખતે માથું કઠાવવાની હિંમત ચંકાવશે

નહિ. વળી તે આંખણા પાદશાહનો ખંડિયો રાજા છે એટલે આપણી સામે થવાનો તેનો ધર્મ નથી. રાજ્યસ્થાનમાંનાં ઉદેપૂર, જોધપૂર, અજમેર, ઈત્યાદિ સંસ્થાનોનાં ચાલુ, રાજગો પોતાના નતભાંઈને મદદ કરવાને આવશે નહિ. બ્યારે ચારીશાહે દિલ્હીના પુત્રરાજા ઉપર ચઢાઈ કીધી તે વખતે જેમ બીજા રજપૂત રાજગો તેને સહાય થયા હતા તેમ આ વખતે કરણને મેવાડ, મારવાડ અથવા બીજા કોઈ રજપૂત સંસ્થાનના રાજા તરફથી પૈસા અથવા લશ્કરની મદદ મળશે એવો સંભવ નથી. તે રાજગોએ મુંડનો સ્વાદ આપ્યો છે. આજ ઘણાંએક વર્ષ થયાં પાદશાહે પોતે જતે તેઓની સાથે લડાઈ ચલાવી છે, તેમાં તેઓની ઘણી ખરાબી થઈ છે. તેઓ આપણા લશ્કરનું બળ અનુભવી જાણે છે, તથા તેથી તેઓ ઘણા બીડે છે. વળી કરણને મદદ કરી તેઓ પાદશાહની ઈતરાણ કરાવશે નહિ. કરણ પાણુ એટલો અલંકારી છે; તથા તેને પોતાના બળ ઉપર એટલો વિશ્વાસ છે કે તે તેઓની સહાયતા માગશે નહિ. માગશે તો પાણુ તે મળવા જોડો હવે વખત રહ્યો નથી. વળી જો તેઓની મદદથી કરણ બચે પામે તો પ્રતિજ્ઞા સવળામાં વડેચાઈ જાય, અને થોડો ભાગજ કરણને મળે. પાણુ તેમ થાય તેમાં કરણ ઘણા નામુશ છે. તેને સધળી આખર પોતાને જોઈએ કીએ. તેથી તે પોતે એકલો જગર મદદે લડશે એવો સંભવ છે. પછી તો શિવજી જાણે પાટણ જવાના રસ્તામાં કાંઈ હરકત નરે એવું નથી. વચ્ચે કાંઈ મોટા પહાડ અથવા મજબૂત કિલ્લા આવતા નથી. દેશ સધળો પાંધર છે. ગામ ઘણાં મોટાં તથા પૈસાવાળાં છે; તથા અત્ર પાણી પણ પુષ્કળ મળશે તેથી રસ્તામાં આપણને કશી વાતની આપેલા પડ્યાની નથી.

માધવની આંટલી વાત સાંભળીને અમરજીવનું મન સંતોષ પામ્યું, અને રાત વધારે વહી ગઈ એમ જાણી માધવને પોતાનાં તંત્ર ઉપર જવાની રજા આપી. તે વખતે છાવણીમાં સઘળું ચુપા-ચુપ હતું. બીજે દહાડેથી કુચ થવાની હતી, તથા લડાઈનો સમય પણ પાસે આવ્યો હતો એમ જાણીને આગળથી થાક ખાઈ લેવાને ઘણાંએક તે દહાડે રોજ કરતાં વહેલા સુષ ગયા હતા. તોપણ ઠેકાણે ઠેકાણે ચોકીદાર સિપાઈ તાપણાંની આસપાસ ઘણાંએક ટોળાં વળીને તાપવા તથા વાતચીત કરવા એકા હતા. તેઓ સધળાની વાતનો વિષય ગૂંજરાતજ હતો. તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયલા ત્યાં ત્યાં

જ્ય મેળવેલો, અને કોઈ વખત પણ પોતાનું કામ સિદ્ધ કીધા-
 વિના આવેલા નહિ તેથી તેઓને પોતાના બળ ઉપર જોઈએ તે
 કરતાં વધારે ભરોસો હતો, માટે આ વખતે ગૂજરાત જતાં જો
 વિષે તેઓને જરા પ્રશ્ન શંકા નહતી. તેઓમાંથી જેઓ ધણા નિ-
 માજી તથા ધર્મી હતા તેઓ ગૂજરાત જતા પછી ત્યાંના સઘળા
 લોકોની પાસે દીને ખરહક મનાવવાને એટલા તો આતુર હતા કે તેઓ
 રાતદહાડો પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કર્યા કરતા કે તે સર્વ શક્તિમાન આ
 કાશ્વર દેશને પાકદીનવાળાના હાથમાં આપે, તેઓના મતનો અંધકાર
 દૂર કરે, અને તેમાં મુસલમાની ધર્મનું તેજસ્વી દિરણું પ્રવેશ કરે,
 તથા સઘળા મુર્તિઓ અને લોકોને અક્ષાતાલાથી દૂર કરવાને સેતાને
 જે જે તદ્દખીર કાઢેલી છે તે સઘળા પાપમાંથી થઈ જાય. તેઓના મત-
 માં દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે આ ઊંચી તથા ઉમદા મતલબ પાર પાડવાને
 જ માટે પરમેશ્વર આપણને ફતેહ આપશે, તથા કાશ્વર લોકોનું જોર
 તોડી પાડશે; પણ લશ્કરમાં સઘળા લોકો એવા નહતા. ઘણાએક તો
 ઘેર ભુજે મરતા હતા, અને પૈસા હુટવાના હેતુથી જ તેઓ પોતાનાં બ-
 ઇરાં છાકરાંને છોડીને દૂર પોતાનો જન જોળમમાં નાખી આવ્યા હતા.
 તેઓનો વિચાર પૈસા ઉપરજ હતો. રાત્રે તેઓ સુતા ત્યારે સ્વપ્નમાં
 ગૂજરાતના રાજા, વ્યાપારી, તથા બીજા લોકોની અગણિત દોલત તે-
 ળોનાં જોવામાં આવતી, અને સોના, રૂપા, મોતી, તથા જવાહરના ઢગ-
 લામાં તેઓ પોતાના હાથ ધારી જેટલું જોઈએ તેટલું તેમાંથી લેતા પછી
 પાછાં દેશ જઈને મોટી હરેલીઓ બાંધવામાં, શુભામો લેવાતા લેવામાં.
 ઝનાનામાં ઘણા વધારે કરવામાં, તથા બીજી રચાસત બોગવવામાં સ-
 ઘળી દોલત ખરચીશું એમ તેઓ ઊંધમાં પણ વિચાર કરતા હતા.

ઉપર થયેલા સઘળા વાત ઉપર વિચાર કરતો કરતો ઘણી ઉદાસ
 મુર્તિમાં માધવ પોતાના નંજુ ઉપર જતો હતો. તેણે ત્યાં જઈ સુવાને
 ઘણાં કાંકાં માર્યાં, પણ નિદ્રા દેવીએ તેના ઉપર મેહેરગ્યાની કાંધી નહિ.
 તે બિજાના ઉપર પગાડ મારવાં ગાળ્યો, અને તેની આખી છાંદગીનું ચિત્ર
 એક તપ્પા ઉપર ચિતરાઈને તેની આંખ આગળ આવ્યું. તેને પોતાના માથાપ-
 યાદ આવ્યાં; તેની નાનપણની રમત તથા સોળતીઓ આંખ આગળ
 આવ્યાં; તેની જુદાવી થતાં જે જે ઉમેદ તેના મનમાં આવી હતી, તથા
 જે જે શેખરચકીના વિચાર તેણે કીધા હતા તે સઘળા એક પછી
 એક તેના સ્મરણ રચાનમાંથી નિહળતા ગયા. તે પાટણમાં આવ્યો

તે વખતે કેવો નિર્દોષ હતો, અને આ વખતે તેના મનમાં કેટલા ઉલટા સુલટા વિચાર હારબંધ આવતા, તથા કેવું ભયંકર તોફાન થઈ રહેલું હતું ? જુવાનીનો રમુશિક તથા આશાથી ભરપૂર વખત ગયો તે ફરીથી આવવાનો નથી. પાંદડામાં ચોડી વાર રહ્યા પછી તેની આશા સફળ થતી ગઈ, તે દરજ્જે ચઢતો ગયો, અને છેલ્લી વારે કરણને ગાદીએ બેસાડીને તેનો મંત્રી થયો, એ સંધ્યું હમણાજ બન્યું હોય એમ તેને જણાયું. પછી આફતો આવી પડી; પોતાની પશ્ચીની જેવી સ્ત્રી રૂપસુંદરીને રાજ્ય લંઘ ગયો; તેનો નાનો ભાઈ કેશવ તે ગડબગડમાં માર્યો ગયો; તેની ભાભી ગુણસુંદરી સતી થઈ; તથા તે પોને પોતાનો હાલો છોડી એક ચોરની પેઠે સંતાતો સંતાતો રાજ્ય છોડી ઘણાંએક સંકટો ભોગવી દિલ્હીમાં આવ્યો. દિલ્હીમાં જે બનાવ બન્યો તે, તેની પાદશાહ સાથે મુલાકાત, પાદશાહની ગૂંજરાત છતવાની કથુલત, એ સંધ્યું તેને એકદમ યાદ આવ્યું ત્યારે તેની છાતી ભરાઈ આવી, અને મનમાં એટલો તો ઉકળાટ થઈ આવ્યો કે તે આ વખતે એક નાના છોકરાની પેઠે મોટે અવાજે પુષ્કળ રડ્યો. પોતાના દેશ ઉપર મ્લેચ્છ લોકોને લેઈ આવ્યો તેથી તેના મનમાંનું વેર તે તૃપ્ત થયું, પણ તેના અંતઃકરણમાં તેના આવા કામથી ઘણા પસ્તાવો થયાં કરતો, તથા ઘણીજ શરમ લાગ્યાં કરતી હતી. જગતના અભિલાસ ઉપરથી જણાય છે કે એ પ્રમાણે કરવામાં માધવ કંઈ એકદો ન હતો. અસલના વખતમાં અિરત દેશમાં વારંતરને, જર્મનીથી સાકસન લોકોને, રૂપેનમાં કંઈટ જુલિએ આફ્રિકાથી મુસલમાન સરદાર મૂસાને પોતાના રાજ્ય ઉપર માધવના જેવાજ કરણને વારંતે વેર લેવાને તોડાવ્યા હતા. તે સિવાય સ્ત્રી દરણને લીધે ઘણા એક માણસોએ, રાજ્યની ખરાબી કરવા, પોતાના દેશને તથા લોકોને ખરાબા લોકોને હાથ તાળે થવા દીધા હતા. પોતાની સ્ત્રીના પતિવ્રતપણાનું અભિમાન એવુંજ હોય છે, તે લંકા કરનાર ઉપર જુરસો પણ એવાજ પ્રકારનો હોય છે, તથા વેર પણ માણસના અંતઃકરણ ઉપર એટલાજ નેરથી અમલ ચલાવે છે. એ સંધ્યા માણસો પોતાનું વેર લીધા પછી પસ્તાય છે ત્યારે માધવને ઉપર પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? માણસનો મનના બંધા રખુનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે કે બ્યારે કોઈ પણ એક વિકાર ઘણો

પ્રવચન થાય છે ત્યારે તે બીજી સઘળી વૃત્તિઓને નિર્મળ કરી નાખે છે. એ વખતે બીજી વૃત્તિઓનું કંઈ ચાલતું નથી; પણ જ્યારે તે બળવાન વિકાર શાંત થાય છે ત્યારે તેનું જોર નરમ પડે છે, અને તેથી તે નીચે ખેસે છે, અને બીજા જે વિકારો દબાવવા હતા તેઓ સઘળા જોર પકડી ઉપર આવે છે, અને તેણે કરીને તે માણસને પાછળથી ઘણું દુઃખ થાય છે. એ પ્રમાણે આધવને બન્યું. સિદ્ધપૂરના રૂદ્રમાળની પગધાર ઉપર તે રાત્રે ફરતો હતો તે વખત વેરે તેનું મન વશ કીધું હતું, અને તેના મનની આંખ આંધળી થઈ હતી, પણ હવે તેની મતલબ પાર પડી, અને રાત્રી કરણ ઉપર મનમાનતી રીતે વેર લેવાનો સમય પાસે આવ્યો ત્યારે ડાહ્યા વિચારે આવવા લાગ્યા. તેનામાં આટલી વાર સુધી દેશભિમાન તથા ધર્માભિમાન દબાઈ ગયાં હતાં, પણ તેઓનો બિલકુલ નાશ થયો નહતો. હવે જે ગુજરાત દેશમાં તેનો જન્મ થયો, જે દેશમાં તેની બાલ્યાવસ્થા ખુશી તથા આનંદમાં ગઈ, જે દેશમાં તેની જુવાનીમાં તેની હિંગતી આશાની કળીઓ પુટી અને ફાટીને તે ઉપર પુલ્લ આવ્યાં, જે દેશમાં તેની ન્યાત ભત, સગાં વહાલાં, ઓળખીતા, મિત્રો રહેતા, હતા, જે દેશમાં તેણે રાજ્યનો કારભાર ચલાવ્યો હતો, જ્યાંના રહેવાસીઓ પોતાનાં સ્વદેશી કહેવાયા, જેઓ તેને એકવાર પોતાના પિતા સમાન ગણતા હતા, જેઓનું રક્ષણ કરવું તથા જેઓનાં સુખમાં વૃદ્ધિ કરવી એ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે એમ તે ભૂલણતો, તે દેશ તથા તે રહેવાસીઓનું સ્વતંત્રપણું હરી લેવા, દેશી રાજાને હાડી મુકી પારકા રાજાનું રાજ્ય સ્થાપન કરવા, પોતાના દેશીઓને પગે બેંડી પહેરાવવા, તથા હંમેશ સુધી ગુજરાતને ગુલામગીરીની હાલતમાં નાખવાનો તેણે ઉપાય કીધો તે વિચારથી તેને મહા કષ્ટ થયું. વળી ધર્મ તરફથી પણ તેને થોડો પશ્ચાત્તાપ નહતો. અગરજો શૈવમાર્ગી તથા જૈન માર્ગીઓ નિરંતર લડી મરતા હતા, અગરજો હિંદુ તથા જૈન લોકોના જુદા જુદા પંથો, ઝંદર ગિલાડીની પેઠે એકેક ઉપર ધુરંદતા તથા જે જોરાવર હોય તે કમજોરને મારવાને પ્રયત્ન કરતા, અગરજો રાજાઓ પોતપોતાના મતથી વિરુદ્ધ માનનારા સઘળા લોકોને ઉપદ્રવ કરતા, તથા જુલમ કરી તેઓને તોડી પાડવાને મહેનત કરતા હતા, તોપણ તે સઘળી જુદીજ વાત હતી. તેઓ સઘળી એક ઝાડની શાખાઓ હતી. પણ હમણાં તો હિંદુઓના કદા શત્રુ તુરક લોકો ગુજરાત ઉપર આવેલા

હતા, તેઓના ધર્મને ઉપર કહેલા સઘળા ધર્મ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નહોતો. જ્યારે હરેકધર્મ સંબંધી તથા વ્યવહારીક જાગૃતોમાં હિંદુ તથા મુસલમાન ઉત્તરાત્ત આક્રમતા હતા. મૂર્તિના નામ ઉપર તેઓને ઘણું દેશ દેશો, શિશુનું શિંગ, માતાની પ્રતિમા, તથા ખીજન હિંદુ દેવની મૂર્તિઓ તથા આદિનાથ તથા પારસનાથની મૂર્તિ એ સર્વે તેઓની નજરમાં સરખીજ હતી. તેઓનો મત કુરાન કે તલ્લવાર; અથવા દયા લાવે તો સુનત કે જલ્લથો. ધર્મ ઉપર તો જીલમ થવાનોજ, અને કોઈ દહાડો તેનો લય પણ થાય. દેવસ્થાનની મસજદ થઈ જાય; જ્યાં હમણાં ઘંટ વાગતા તથા ગંખનાદ થતા ત્યાં કોઈ વખત મુઠ્ઠાં બાંગ પોકારે. જે અધિકાર હમણાં આલણો ભોગવતાં તે હવે પછી મુઠ્ઠાં તથા સૈયદ ભોગવે; તથા જ્યાં હમણાં 'રામરામ' તથા 'શિવશિવ' એ શબ્દ સંભળાતા ત્યાં 'અલ્લા અલ્લા' તથા પેગંબરનું નામ સંભળાય એ કાંઈ થોડી વાત નહીં. જે ધર્મમાં માણસ જન્મ્યો હોય, જેમાં તે ઉછર્યો હોય, જેનો ઉપદેશ નાનપણથી તેના કાનમાં પડ્યો હોય, જેમાં તણ અત્યોક્તની આશા બાંધી હોય, સારાંશ કે જે ધર્મની સત્યતા ઉપર તેને દૃઢ વિશ્વાસ હોય તે ધર્મ ઉપર તેના પોતાના દેહ જેટલી પ્રીતિ બંધાયછે. તે ધર્મને નુકસાન લાગે તો પોતાના શરીરને તેટલું લાગ્યું એમ તે માનેછે, અને ઘણેએક પ્રસંગે તે ધર્મને વાસ્તે મહાભારત દુઃખ વેઠવાને તત્પર થાયછે, અને કોઈ વાર તે ધર્મને અર્થે પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કરવાને તે આગ્રહ આપે નથી. માણસના અંતઃકરણ ઉપર ધર્મની આટલી સત્તા છે ત્યારે માધવને તે વખતે જે કષ્ટ થતું હતું તે કેવળ સ્વભાવિકજ હતું. વળી લગાઈની આક્રમ તથા ખરાબી સઘળા જાણતા હશે, જેઓને તે વિતિ નહિ હોય તેઓએ તે બાબે સાંભળ્યું હશે, અથવા તેઓ કલ્પના કરી સકતા હશે. આવા મુંદર રણિયામણા તથા ઢગવાન ગૂજરાતને ઉજ્જડ કરી નંખાયતું, તેના રહેવાસીઓને કતલ કરાવવા, તથા લોકોનું જે દ્રવ્ય તથા મૂલ્યવાન વસ્તુઓ તેઓએ શ્રમ કરી મેળવ્યાં હોય તથા ઘણું જતન કરી જીત્યાં હોય તે સઘળાં પારકે હાથે કુટાવા દેવાં, તથા તે સિવાય ખીજ ઘણીક આક્રમો જે લગાઈથી દેશ ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી તે સઘળાં ગૂજરાત ઉપર લાવવામાં સાધન થતું એ વિચારથીજ માધવને ઘણી બેચેલેની હતી, તથા તેની નિદ્રાનો અટકાવ થતો હતો.

સવાર પડી એટલે છાવણીમાં ગરબગટ થઈ રહ્યો. સઘળા કુચ કરવાને તૈયાર થયા, અને સૂર્ય ઉગ્યા પછી તુરત લશ્કર આગળ આવ્યું. શત્રુનાં લાખો માણસો એ પ્રમાણે ગૂજરાત ઉપર તીડનાં ટોળાંની પેઠે પડ્યાં, અને તે નુકસાનકારક જીવડાની પેઠે તેઓનાં રસ્તામાં જે કંઈ આવ્યું તેને ખરાબ તથા પાર્યમાલ કરતા ગયા. તે વખતે હોળીના દહાડા હતા. શિયાળો અને ઉનાળો દેશ ઉપર સત્તા ચલાવવાને લડી મરતા હતા, અને લડી લડીને થાકીને તેઓએ સમાધાન કીધું હોય એમ જણાતું હતું. દિવસે ઉનાળાનો તથા રાતે શિયાળાનો અમૈલ ચાલતો હતો. ખેતરમાં રવી એટલે શિયાળાનો પાક હતો તેવી કાપણી કરવામાં આવી હતી, અને તેથી તેમાં ખુબસૂરતી સિવાય બીજું કંઈ જોવામાં આવતું નહતું. ખેડુત લોકો પોતાની મેહેનતથી પરવારેલા હતા, તથા ખળીમાંના અનાજની પણ ધારા પ્રમાણે વેંચણ થઈ હતી. આંખાના ઝાડો ઉપર મોર આવેલા હતા, તથા તે ઉપર કોયલ મધુર સ્વરથી વસંતઋતુને આદરમાન આપતી હતી. ગામોમાં છોકરાં માટેથી અપશબ્દો બોલીને તથા નિર્લજ આળાં કરીને હોળી માતાને પ્રસન્ન કરવાને યત્ન કરતા હતા, તથા મોટી ઉમરના માણસો પણ ઘણીવાર તે છોકરાઓની સાથે હોળીની એશરમ રમતમાં સામેલ થતા હતા. ઘણે ઠેકાણે ફાગ ખેલવાને કેસુડીનાં ફુલનો રંગ, ગલાલ, અખીલ, ઇત્યાદિ તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં. પણ તે વખતે ગૂજરાતમાં તેના એક ખાળકના કૃત્યથી જીંદગી રીતની હોળી ખેલવાની હતી. હોળી માતાને આ વખતે ઘણીભુખ લાગી હતી, અને તે શાંત કરવાને હજારો માણસનો ભક્ષ લેવાનો મનચુઓ તેણે કીધો હતો. જ્યાં લોહી જેવા રાતા રંગના પ્રવાહની રેલ ચાલવાની સાં કેસુડીના રંગની શી, જરૂર ? તથા ગલાલ, અખીલ શા કામનાં ! આ વખતે કંઈ સ્ત્રી પુરુષ હેતથી ફાગ ખેલવાનાં ન હતાં. તેને બદલે લાખો હિંદુ તથા મુસલમાન સામસામાં આવી એક ભયંકર હોળી રમવાના હતા. તેમાં પ્યારને બદલે દ્વેશ, તથા મોહને ઠેકાણે વેર હતું. હોળીના ઉત્સવના દિવસ આવ્યા જણી લોકોમાં જે આનંદ ઉપજવો જોઈને તેને બદલે આ વખતે તો તેઓના હૈયામાં ભડભડ હોળી બળવા લાગી હતી. શત્રુનું લશ્કર આવતું જોઈને, તથા કરણ રાજાએ પોતાનું રાજ્ય તૈયાર કરવા માડ્યું તેથી જ્યાં સાં સઘળે ઠેકાણે હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. શેરૂરના તથા ગામોના દરવાજા દિવસને વખતે પણ બંધ રાખવામાં આવતા હતા; દોરને

શહેર તથા ગામોની માંહે ચરાવવા માડ્યાં હતાં; સઘળા મરદો લડ-
 વાને અથવા નાસી જવાને તૈયાર થઈ રહી યુદ્ધની બાંધીને ફરવા
 લાગ્યા હતા; સઘળાં સ્ત્રી પુરૂષો ધણાં દુઃખી તથા ચિંતાતુર દેખાવા
 લાગ્યાં હતાં. ગાંમડાંના લોકો પોતાનું અનાજ તથા જે થોડા ધણા પૈસા
 હતા તે સઘળા દારીને તથા કુવાં અને પાવો બની સકે તેટલાં ખૂરી
 નાંખીને પોતાનાં ગામ ઉજડ કરી આગળ ચાલ્યા જતા હતા એ રીતે
 જેમ જેમ પાદશાહી લશ્કર આવતું ગયું તેમ તેમ નાસતા લોકોનો સમુ-
 દાય વધતો ગયો. બાળક જીવાન અને ધરડા, સ્ત્રીઓ તેમજ પુરૂષો,
 પોતાનાં પ્યારાં ગામોને બળતાં જોતાં, રડતાં તથા શોક કરતાં આગળ
 ચાલતાં, તેઓમાંથી ભુખ, તરસ તથા પૈસાની તંગી અને એવાં બીજાં
 કારણોથી રસ્તામાં સંકડો-મુડદાં થઈ અથવા માદાં થઈ પડતાં, અને
 પાછળ શત્રુ પાસેજ હોવાથી તેઓને તેમના તેમ મુકી બીજાં પાટણ
 જલદીથી જઈ પહોંચવાને દોડદોડ કરતાં. જેઓ રાજના લશ્કરમાં લ-
 ડવાને ગયા હતા તેઓ પણ ધણાંજ દુઃખતું કારણ થઈ પડ્યા હતા.
 કોઈ ધરડી ડોસી જેનો એકનો એક છોકરો લડાઈ ઉપર ગયો હતો
 તે જીવતો પાછો આવશે કે નહિ એ શંકાથી તે ડોશી નિરંતર રડ્યાંજ
 કરતી, તથા તે મરશે તો તેનું આવી દુર્બળ અવસ્થામાં કોણ ગુજ-
 રાન કરશે, એ દુઃખથી તેનું અંતઃકરણ વીંધાઈ જતું હતું. કેટલાએક
 તો ડોસા ડોસીઓની ઘડપણની લાકડી તથા આંધળાની આંખ જેવા
 છોકરા લડવા ગયેલા તેથી તેઓ બિચારાં ધણાંજ શોકાતુર દેખાતાં
 હતાં. કેટલીએક સ્ત્રી પોતાના ભાઈ ભત્રીજા વગેરેને વારતે દુઃખ કરતી
 હતી. કેટલીએક જીવાન સ્ત્રીઓ જેઓ તુરત પરણી હતી, જેઓએ
 સંસારનું સુખ માત્ર આપવા માડ્યું હતું, જેઓ ધણી ધણી આણીને સાં-
 કળી દેનાર છોકરાં રૂપી બંધનથી બંધાયાં ન હતાં, જેઓની દુનિયાની
 ખુશી હજી ઉગતા સુરજની પેઠે ક્ષિતિજમાંજ હતી, જેઓની સંસારને
 લગતી હજારો આશાઓ મનમાંજ રહી રહેલી હતી, તે સ્ત્રીઓના
 ભત્રીજા લડાઈ ઉપર ગયેલા તેથી તેઓના ભવિષ્ય ઉપર એક અંધારો પ-
 ડો વળ્યો, તેઓની આશા મનમાંને મનમાંજ રહી ગઈ, તથા તેઓના
 સુખના સુરજ ઉપર એક મોટું વાદળું ફરી વળ્યું હતું. બીજી કેટલી-
 એક કન્યાઓ જેઓ હજી પરણેલી ન હતી, પણ જેઓના ધણી નક્કી
 થયેલા હતા, તેઓ જ્યારે હસ્ત મેળાપ કાંઈ વિના મ્હેજ તુરકડા સાથે
 તલવારની રમત રમવા ગયા, ત્યારે તે બિચારી અગળાતા દુઃખનો કાંઈ

કાંઠાજ ન હતો. તેઓનું સંસારી સુખ તો સ્વમામાંજ આવ્યું અને ગયું; તેઓની પ્રીતિની ઉગતી કળીઓ લગાઇથી હિમ પડવાથી બળી ગઇ. તેઓની આગળની આશા તો ભવિષ્ય ઉપર રહી, અને હવે પછી તેઓનું શું થશે તેની વાંચનારાઓએજ કહી શકી. સુખમાં એ પ્રમાણે ભંગાણુ પડ્યું, સુખદાયક તરકામાં એકાએક વાદળ ચઢી આવ્યું, અને ભયાનક વિબળી તથા ગડગડાટ સહિત વરસાદનું એક મોટું આપદ આવવાનો સમય આવ્યો.

હવે પાટણ શહેરમાં કેવી ગડમથલ થઈ રહી હતી તે ઉપર આપણે નજર કરીએ. લશ્કરમાં જેઓ ગયા હતા તેઓનાં માળાપ, છોકરાં, ધણિયાણી તથા બીજાં સગાં સંબંધીઓને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દુઃખ થયું હતું. મોટા મોટા વેપારીઓ જેઓએ છળભેદથી તથા હિંમત ચલાવી સાત પેઢેડી સુધી પહોંચે એટલું ધન ચાંચવે પાવડે ઉસરડ્યું હતું તે ધન જેમને તેઓની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલતી, અને તેનું શું થશે તે બાબત તેઓ મહા ફિકરમાં પડ્યા હતા. તેઓએ ભોંયમાં મોટા ખાડા ખોદીને સઘળા તેઓની દોલત દાટી, અને આગળ શું થાય છે તેની શક જેતા એકા. સઘળા નાના વેપારીઓએ પણ એજ પ્રમાણે કીધું. દુકાનદારો પોતપોતાના દેવની ભક્તિ કરવા લાગ્યા, અને મ્લેચ્છ શત્રુનો એકદમ નાશ થાય, રાજનો જય થાય, ધર્મનું રક્ષણ થાય, અને ગુજરાતનું દેશી રાજ્ય રહે, તેને માટે ધર્મને લગતા હજારો ઉપાયો સઘળા કરવા મંડી પડ્યા હતા. એ પ્રમાણે સઘળા લોકોમાં ચિંતા પથરાયલી હતી, તોપણ શહેરમાં કેટલાએક લોકો ધણા આનંદમાં દેખાતા હતા. જેઓની પાસે કાંઈ ન હતું, એટલે જેઓને લુટાવાનો કંઈ ભય ન હતો, જેઓને આવી ઉચ્છવાયલામાં ધણી લાભ મળવાની ઉમેદ હતી, તથા જેઓ દેશની દોલત સામાન્ય મિલકત માનતા, અને પારકા તથા પોતાનામાં કાંઈ ભેદ ન માણતા, જેઓ વગર મેહેનતે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા, તથા મધપુઢાઈથી જગતમાં આગસુ મધમાખીઓની પેઠે બીજાનું મેળવેલું મધ પોતે ખાઈ જતા, તેઓને આ વખતે ખુશીનો કંઈ પારજ ન હતો. તેઓની તો ખૂરી મોસમ આવી હતી, અને તેનો લાભ લેવાને તેઓ તૈયાર થઈ બેઠા હતા. શહેરમાં આસપાસના ગામેના લોકો આવી ભરાયા હતા, તથા સઘળું લશ્કર પડ્યું હતું તેથી તેમાં તલ પડે એટલી જગા રહેલી ન હતી. ધણાએક લોકો મેદાનમાં પડ્યા હતા, કેટલાએક લોકો માંડવા બાંધીને તેમાં રહ્યા હતા અને કેટલાએક ધણા

મારે ભાડાં આપી ધરે લીધાં હતાં. સઘળા લશ્કરને ડેરા તંબુઓ તાણીને તેમાં રાખેલું હતું. એ પ્રમાણે પાટણ સઘળું ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું હતું. તે સઘળાઓને ખાવાનું જોઈએ તેથી સઘળા આવતાં જાણુસોનો ભાવ ધણેજ વધી ગયો હતો, અને તેને લીધે ખીચો સઘળા વસ્તુઓ પણ તેવીજ મોંઘી વેચાવાં માંડી હતી. એવી મોંઘવારીને લીધે ગરીબ લોક ઘણું દુઃખ પામવા લાગ્યા, અને કેટલાએક લુખથી મરવા જેવા થયા. દુઃખના ઢગલા ઉપર ઢગલા વળ્યા, તેથી સઘળા લોકો લડાઈનો જેમ અને તેમ જલદીથી અંત આવે. તે જોવાને ઘણા આતુર હતા.

દરબારમાં પણ ખળખળાટ થઈ રહ્યા હતા. સઘળા મંડળેશ્વરે પોતપોતાના તાબાનાં માણસો લઈને આવ્યા હતા. મંડળીક રાજાઓને મદદ લઈ આવવાને જાણસો મોકલ્યા હતા; પણ તેઓને આવતાં વારલા ગશે એમ જાણીને તેઓની તરફથી રાજાએ ઘણો ભરોસો રાખ્યો નહતો. બહારના જુદા જુદા સ્વતંત્ર રાજાઓના સંધિવિગ્રહિક લોકોએ પોતાના રાજાઓને લખવાને કળુલત આપી હતી; પણ એવા સાત પાંચની મદદથી લડાઈમાં જય મેળવવો એમાં કાંઈ પ્રતિષ્ઠા નહિ, તેમજ કરણ રાજાને લડાઈમાં બહાદુરી બતાવી પોતાનું નામ અમર કરી લેવાની ઈચ્છા હતી, અને જો બહારથી સહાયતા આવે તો તે ઈચ્છા પાર પડે નહિ તેથી તે સંધિવિગ્રહિક લોકોનો ઉપકાર માની તેઓની તરફથી મદદ લેવાની તેણે ના કહી હતી. રાજા કરણ ધણાજ ઉમંગમાં હતો. તેની સર્વ શક્તિઓ જે આજલગી વાપરવામાં ન આવ્યાથી નિદ્રાવશ થઈ હતી તે સઘળા હવે જાગૃત થઈ. રાજ્યકાર-બારમાં તેની સુસ્તી જણાતી હતી તે હમણા હડી ગઈ. જેમ માછલી પાણીમાં, પક્ષી હવામાં, તથા જૂયર પાણીઓ જમીન ઉપરજ પોત-પોતાનું ખળ બતાવી સકે છે, પણ તેઓને તેમની નીમેલી જગામાંથી બહાર કાઢ્યા જોઈએ તેઓ નિર્ગળ દેખાય છે, તેમ જ્યારે હમણા લડાઈનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારેજ કરણ રાજાનું ખરું રૂપ પ્ર-કાશી નિકળ્યું. તેણે લડાઈની સર્વ તૈયારી ધમધોકારે કરવા માંડી, અને તે કામમાં તેણે આજો દહાડો અને રાતનો ઘણોએક ભાગ જાતે મેદાનત કીધી. પછી મુસલમાન લોકોનું લશ્કર પાટણની પાસે આવતું જાય છે એમ જાણી તેઓની સાથે લડવા જવાને શહેરમાંથી જલદી કૂચ કરવી એવો હુકમ કીધો. પોતાનો મનસુખો અમલમાં લાવતાં પહેલાં

તેણે પોતાના સઘળા મંડળેશ્વર તથા મુખ્ય સામંત સરદારોની એક સભા કીધી, ત્યાં કેવી રીતે લડાઈ કરવી, તથા રાજ્યનો બચાવ શી રીતે કરવો તે વિષેનો પ્રશ્ન કીધો. તે વખતે સઘળા વૃદ્ધ તથા શાણ સરદારોએ તેને સલાહ આપી કે મંડળીક રાજ્યો પોતપોતાનાં લશ્કર લઈને આવે ત્યાં સુધી આપણે પાટણના કિલ્લામાંથી બહાર જવું નહિ. એટલા વખતમાં મુસલમાનોનું લશ્કર આવશે, અને શહેરને ઘેરા લેશે, તો તેઓનો નિશ્ચય નાશ થયો એમ જાણવું. જ્યારે મંડળીક રાજ્યો આવી પહોંચશે ત્યારે તેઓ પાછળથી તેઓના ઉપર હુમલો કરશે, તેજ વખતે આપણે પણ કિલ્લામાંથી નિકળીને આગળથી તેમના ઉપર હુમલો કરીશું. જ્યારે એ પ્રમાણે તેઓ બન્ને તરફથી સપડાશે ત્યારે બન્નેનું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડશે અને તેઓ સઘળા નક્કી માર્યા જશે. જો કદાચ આપણી તેમાં હાર થઈ તો પણ પાંછા કિલ્લામાં ભરાઈ જવું બની આવશે, અને ત્યાં રહી આપણે તેઓને થકવી નાખીશું તેઓનું લશ્કર મોટું છે ખરું, પણ તેઓની ખાસે મજબૂત તથા મોટા કિલ્લા લેવાને જોઈએ તેવો તથા તેટલો સામાન નહિ હશે તેમ એટલા બધા માણસોને ઘણા દહાડા સુધી ખોરાક પણ પૂરો પાડી સકાશે નહિ, તેથી તેઓના માણસોમાંથી કેટલાએક લુપ્તે મરી જશે અને ખીજાઓ નાહિંમત થઈ જશે, અને અંતે નિરાશ થઈ તેઓ દેશ છોડી જતાં રહેવું પડશે, એવી અમારી સઘળાની સલાહ છે.

આ વિચાર કરણ રાજ્યને જરાપણ ગમ્યો નહિ. તે ઓહ્યો “તમારી સલાહ ઘણી ડાહપણ ભરેલી તથા ફાયદામંદ છે ખરી, પણ તે પ્રમાણે ચાલવું આપણા લોકને ચોગ્ય નથી, શું આપણે બાયડીઓન પેઠે ઘરમાં ભરાઈ બેસીએ? શું લડાઈમાં જીતવા જેટલું આપણમાં સામર્થ્ય નથી? જો કદાપિ આપણો એક લડાઈમાં પરાજય થાય તોપણ શું આપણે એવા નિર્બળ થઈ જઈશું કે તેઓની સાથે ખીજા લડાઈ કરીસકીશું નહિ? શું રજપૂતોમાંથી પાણી ગયું? શું તેઓ શરાતન હુખી ગયું? શું તેઓ ધાસ ખાયછે? શું આપણે આજ સમાં પડી વાણિયા વેપારીઓ, જેવા કાયર થઈ ગયા? આપણી આ ગળના રાજ્યોએ જે શૌર્ય દેખાડ્યું છે તે સઘળું વ્યર્થ સમજવું. જો આપણે ક્ષત્રી થઈને રાંડીરાંડ હોસીની પેઠે ખુણો પકડી બેસીએ તો આપણે પુરૂષ નહિ પણ વ્યંડળ જાણવા. રજપૂતોએ શત્રુથી ખીલીવું. એમ કદી થાય નહિ. શરૂ સામંત સરદારો, આજ તમારી

અક્ષય દેકાણે નથી, તમે તમારી સ્ત્રીઓની મસલત લીધી હશે, નહિ તો રજપૂત થઈ આવાં વચન તમે બોલો નહિ. એ ચંડાળ લોકોએ વગર કારણે એક પ્રાણીનું કહેવાથી સુતો સિંહ જગાડ્યો છે; તેઓએ સાપના મ્હોંમાં હાથ ધાળ્યો છે; કાળને ખીજવી ખોલાવ્યો છે; અને મોત પોતાને હાથે માગી લીધું છે, તેઓને દાટવાને પોતાના દેશમાં જગા ન મળવાથી આપણે ઇલાં આવ્યા છે. માટે હવે કાગડા, સમડી, તથા ગીધને મોટી ઉમ્મણી મળશે, તેઓનું આપણાં ખેતરો તથા વાડીઓમાં સાંઈ ખાતર પુનશે, અને વળી આવતે સાત જ્યારે પાક સારો થશે, ત્યારે તેઓને મરવાનેજ જાણે પરમેશ્વરે મોકલ્યા એમ માની ખેડુતો ભગવાનનો પાડ માનશે. માટે લડવું, લડવું, ને લડવું. દિક્ષામાં ભરાઈ ખેડવું નહિ, પણ આપણી તકવાર ઉપર તથા સત્ય ઉપર ભરોસો રાખી રણસંઘામમાં ઉતરવું, પછી જે થાય તે ખરું. આયડીઓની રીત પકડી છતવું તે કરતાં લડાઈમાં પડવું એ લાખ દરજ્જે સાંઈ છે.”

સામેતોએ રાજની સઘળી વાત સાંભળી લીધી તેઓ પણ રજપૂત હતા, તથા તેઓમાં હિંમતની કાંઈ કસર નહતી, તેથી તેઓનું લોહી પણ લડાઈની વાતો સાંભળીને ઉકળી આવ્યું. અને તેઓની તરફથી હુરપાળ થણા જુરસામાં બોલી ઉઠ્યો: “રાજધિરાજ, તમારી સાથે રણસંઘામમાં આવવાને અમને જરા પણ ડર નથી; તેમ કરવામાં અમને ધણી ખુશી છે; પણ જે કામ કરવું તેમાં પાછળથી દુનિયા આપણુ સઘળાને મૂર્ખા કહે એ વાતનો વિચાર કરવો જોઈએ. શત્રુની સામે વર્તવાને હિંમતની સાથે હાપણ પણ જોઈએ. લડાઈ કરવામાં કાંઈ હરકત નથી. પણ ન કરે નારાયણ જે તેમાં આપણે હાર્યા, અને ખીજ વાર લડવાની આપણામાં શક્તિ રહી નહિ, તો એક સ્વપાટામાં આપણે રાજ્ય આપણા હાથમાંથી જતું રહે, અને પછી ગૂંજરાતના લોકો સદા આપણી કચુર કાઢે, તથા નિરંતર આપણી નિંદા કરી કરે તે ઉપર વિચાર કરી અમે સલાહ આપી. પણ જે તમને તે પસંદ ન હોય, જે તમારી મરજ મેદાનમાં તેઓની સાથે યુદ્ધ કરવાની હોય, તો અમે સઘળા તૈયાર છીએ. જોશીઓને બોલાવી મુદ્દત પુછવું, અને શુભ દિવસે અત્રેથી કુચ કરવી. અંબામા તથા તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓ આપણને સદાય થશે.” એમ કહી તે જોરથી ખંખાર્યો તથા સઘળાઓએ પોતપોતાની મૂઠા ઉપર તાલ દીધી.

જે દહાડાનું જોશીઓએ મૂર્ત આપેલું હતું તે દહાડે સવારે રાજા
ટોપ તથા બખતર સજીને તથા લડાઈનાં સઘળાં શસ્ત્ર બાંધીને તૈયાર થયો.
સઘળા સરદાર તેજ પ્રમાણે તૈયાર થઈ ઉભા રહ્યા. રાજ્યગૌરે રાજાને
કપાળે ટીકું કીધું; તથા આશીર્વાદ દીધો. ભાટ લોકો રાજાના મનમાં શર
ચઢાવવાને કવિતા બોલવા લાગ્યા. ખારણા આગળ મોતીના સાથિયા
પૂરાયા. યોગાનમાં સઘળું લશ્કર તૈયાર થઈ ઉભું રહ્યું. દશ હજાર સ્વાર,
પાંચસે હાથી, વીસ હજાર પાયદળ, પાંચસે રથ, એટલાં લડવાનાં સાધન
હતાં. કરણ રાજા જ્યારે પોતાના કવચવાળા હાથી ઉપર સ્વાર
થયો, ત્યારે જયજયકારનો નાદ થઈ રહ્યો; શંખનાદ જોરથી થયો;
નોખત ગરગદી; તથા ખીજાં રણસંગ્રામનાં વાજત્રો વાગ્યાં. રાજા તથા
લશ્કરને જોવાને શહેરમાં લોકોની અથાગ ભીડ થઈ હતી. તેઓ
સઘળા લડાઈના પરિણામને વાસ્તે ધણા ચિંતાતુર દેખાતા હતા.
રાજાનું સૈન્ય આટલું થોડું જોઈને તેઓને ધણો ભય લાગતો હતો અને
જેમ હાથીઓના ટોળામાં એક વાઘનાં બચ્ચાંનું અંતે કાંઈ આવે નહિ
તેમ એ સૈન્ય આખરે કપાઈ જશે એવી દેહેશત લોકોને વહેતી હતી.
તોપણ શૂરા કરણ રાજાને જોઈને તેઓને ધણો ઉમંગ આવ્યો. તેનો
સાદો લડાઈનો ખોશાક તથા શૂરથી ભરપૂર આંખ જોઈને તેઓ સ-
ઘળા ધ્રુવજીત અથવા અર્જુન જોડે. તેનો મુકાબલો કરતા હતા. ર-
સ્તામાં તેના ઉપર ધ્રુલ તથા ફળની વૃષ્ટિ તેઓએ કરી. તેના હાથી
આગળ ધ્રુલો ખેરતાં ગયાં, તથા તેના જયને વાસ્તે સઘળા લોકોના
આશીર્વાદ સહિત કરણ રાજા શહેરની બહાર નિકળ્યો. એ પ્રમાણે રાજાએ
એક દહાડામાં ધણા દહાડાનાં તેનાં કામોથી થયેલી લોકોની અપ્રીતિ દૂર કરી.
શૌર્ય એ ધણો વિચિત્રજીવ્ય છે. તે હજારો અવગુણને ઢાંકી નાખે
છે. અંગમળ તથા હિંમતથી લોકો એટલા સાનંદાશ્ચર્ય પામે છે કે એ
ગુણ સિવાય ખીજાં તેઓની નજરમાં આવતાં નથી. જગતમાં જે જે
શૂરા પુરુષોએ પોતાની બહાદુરીથી દુનિયામાં માત્ર ખરાખીજ કરી
છે તેઓનાં નામનો નીંશ થવાને બદલે તેઓ અમર રહી ગયા છે, અને
જગતના મહાન પુત્રીઓ કેટલાએક દેવની પેઠે પૂજાય છે. અને કેટ-
લાએકનાં નામ દુનિયામાં દીવા જેવાં થઈ પડ્યાં છે.

કરણ રાજાએ પોતાના લશ્કર સહિત છાવણી કરી. તેની બે બા-
જુએ પહાડ હતા અને પાછળથી નદી વહેતી હતી. એવે ઠેકાણે સઘળું
લશ્કર ગોઠવીને લડાઈની રાહ જોતો ત્યાં રહ્યો. ખીજે દહાડે મુસલમાન

લશ્કર આવી પહોંચ્યું, અને કરણનું લશ્કર આં પડ્યું છે તેની અલ-
કૃષ્ણને આગળથી ખબર મળી હતી તેથી તે પણ પોતાના લશ્કરની
ગોઠવણ કરી લડવાની તૈયારી કરી આવેલો હતો. ખપોરની વખતે અને
લશ્કર સામસામાં ચયાં. મ્હેચ્છનું લશ્કર દશગણું મોટું જોઈને રજપૂત
સિપાઈઓ જરા નાહિમ્મત થયા, અને એ ભય તેઓમાં કાયમ રહેશે
તો લડાઈમાં ઘણાં માદાં પરિણામ થશે એમ જાણી કરણ આગળ નિકળ્યો,
અને સધળા સિપાઈઓની આગળ તેણે નીચે પ્રમાણે બાપણ કીધું.

“આજે દાનવો તથા માનવોની વચ્ચે યુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો
છે; તેમાં દાનવો બળવાન દેખાય છે, તથા તેઓની સંખ્યા ઘણીજ વ-
ધારે છે, તોપણ એ દુષ્ટ લોકોને ભગવાન મહાય થશે એમ તમારે કદી
ધારવું નહિ, જગતમાં સત્ય છે તેજ ધૃશ્વર છે, અને સત્ય આખરે જય
પામ્યા વગર રહેતું નથી. એ મ્હેચ્છ તુરકડા લોકોના આયુષ્યની દોરી
તુટવાનો વખત આવ્યો હશે ત્યારેજ તેઓ ન્યાયાન્યાય વિચાર્યા વિના
પારકા દેશને ઉજડ કરવાને મોટું લશ્કર લેઈને આવ્યા છે; પણ પર-
મેશ્વરની કૃપાથી તેઓમાંનો એકપણ તેના સોળતીઓના સમાચાર કહે-
વાને પાછો પોતાને દેશ જનાર નથી. સત્ય આપણી તરફ છે તેથી પર-
મેશ્વર પણ આપણાજ પક્ષમાં છે એમ જાણવું. રણસંગ્રામમાં કેમ લડવું
એ રજપૂતોને કહેવાની જરૂર નથી. આપણે સધળા ક્ષત્રીવંશના છીએ.
આપણા વૃધ્ધોએ મોટાં મોટાં યુધ્ધો કીધેલાં છે. કુરુક્ષેત્રની લડાઈમાં
અઘાર દિવસ સુધી લડ્યાછે તેઓના શરાતનની કીર્તિ આખા જગતમાં
પથરાયેલી છે. તે રજપૂતો પોતાના બાપદાદાનાં નામ જોળી આવા રાની
સિપાઈઓથી બીછીશે એવો જરાપણ સંભવ નથી. આપણે આ સમયે
આપણા વહાલા દેશને સારૂ લડીએ છીએ, આપણી જૂતને વાસ્તે આપ-
ણાં ધરને વાસ્તે, આપણાં છઠ્યાં છોકરાંને ત્રાસ્તે, આપણી સ્ત્રીઓના
પતિવ્રતપણાના રક્ષણને અર્થે, આપણા અનાદિ ધર્મના બચવાને સારૂ,
આપણને જે જગતમાં વહાલામાં વહાલું છે તેને વાસ્તે યુદ્ધ કરીએ
છીએ. એ વાત લડતી વખતે સધળા મનમાં રાખજો. મરવું તો એક-
વાર છેજ, માટે રણસંગ્રામમાં શમાટે મોતથી બીછીવું ? હું આકાશ
તરફ જોઈશું ત્યારે અપ્સરાઓ શરા રજપૂતોને વરવાને પુલની વરમાળા
દાથમાં લઈ તૈયાર થયેલી મારી નજરે પડેછે. ખોપરીઓનો હાર કર-
વાને શિવજી પોતે પધારેલા છે, તથા તેના અગશ્વિત ગણો, જૂત,
પિશાચ, વગેરે મોટી ઉનાળી કરવાને આવેલા છે. જોગણીઓ લોહી

પીવાને ઉભી રહેલી છે. દેવતાઓ લગાઈનું પરિણામ જોવાને તત્પર થઈ રહેલા છે. એ સઘળાઓની સમક્ષ આપણે લડીએ છીએ, તેઓની આંખ આપણી ઉપર છે; માટે રે શૂરા રજપૂતો તમારા ક્ષત્રી નામનું આજ સાર્થક કરો. કોઈ વખતે કુતરાએ વાઘને હરાવ્યો હશે, પણ તે તો ચમત્કાર જાણવો, એવું કોઈ હમેશાં બનતું નથી, માટે ધૈર્ય ધરીને આજ એ ચંડાળ શત્રુઓના કાપી કકડે કકડા કરો; અને તેમ કરી આખા ભરતખંડમાંથી એ તુરકડાઓનો ભય મટાડો.”

રાજનું આવું ભાષણ સાંભળી સઘળા સિપાઈઓને આવેશ આવ્યો, અને તેના જવાબમાં એક મોટો પોકાર કરી આખી રણભૂમી ગળગી મુકી. તે સાંભળી સઘળા તુર્ક સિપાઈઓ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા. આ વખતે તેઓને હિંમત આપવાને અલકખાં આગળ આવ્યો ને બોલ્યો: “ પાકદીનનાં સિપાઈઓ, તમે સઘળા પોતાનાં ઘર તથા કુટુંબીઓ મુકીને દૂર દેશ આવ્યા છો, તેમ કરવાની મુખ્ય મતલબ એ છે. પેહેલી અને સઘળાથી અગત્યની તો એ કે કાફરલોકને ખરા દીનમાં લાવવા, તેઓનાં દેહેરાં તોડી પાડી ત્યાં મસજીદો બાંધવી, તેઓની મૂર્તિઓ ભાગી નાખવી, અને “ લાયલાહાઈલિ લલ્લાહ મહમ્મદુર રસુલ અલ્લાહ”નો કલામ સઘળે પથરાવવો. ખીજી મતલબ આપણું રાજ્ય વધારવું, આપણી કીર્તિ ફેલાવવી, આપણા પાદશાહની આખર વધારવી, તથા આપણી દોલતમાં વધારો કરવો. એ બે મતલબ ખાર ન પડે, જો અલ્લાતાલાના હુકમથી આપણી હાર થાય, તો નાસવાની કોઈ જગા નથી એમ તમારે નક્કી જાણવું. આ ઠેકાણે છતવું કે મરવું. નાસવાનો કોઈ લાગ નથી; અને નાસવું શા સાર ? શું આપણા સિપાઈઓએ કોઈ ઠેકાણે હાર ખાધેલી છે ? શું કાફરોને આપણે હજારો લગાઈઓમાં હરાવ્યા નથી ? આ વખતે શા સાર ખીલીવું ? શું કુતરાના ભસવાથી વાઘ ડરે છે ? કદી નહિ. માટે રે બાહાદુર સિપાઈઓ, આ મુઝદાં જેવા લોકો તમારી સામા મરવા આવ્યા છે તેઓને ભાતનાં છાલાંની પેટે ઉડાવીદો, અને તેઓનો દેશ સર કરી તેઓની અગણિત દોલત તમારે વાસ્તે લેઈ લો. જો જો સિપાઈઓ, ઉપરથી અલ્લાતાલા તથા હજરત પેગંબર સાહેબ તમારી લગાઈ જોય છે. સઘળા ફિરક્તાઓ આપણને મદદ કરવાને આવ્યા છે, માટે તેઓને એળ લાગે એવું કામ આજ કરશો તો ક્યા-મતને દહાડે તમારા હાથ ધણાજ ગુરા થશે.”

મુસલમાન સિપાઈઓનો ધર્મ સંગંધી જુસ્મો બહાર નિકળ્યો તેથી તેઓ, “અલ્લા અકબર” એવી મોટી બચંકર ચીસ પાડી ઉઠ્યા તે વખતે ફરણ રાજા મોટા આવેશથી બહાર મેદાનમાં આવ્યો, ને અલ્લાખાં તરફ મહોંડું ફેરવી બોલ્યો: “જ્યારે હાથી હાથી લડી મરે છે ત્યારે નાનાં નાનાં ઝાડોનો વગર ફાંચે કાપ થાય છે. તમારા પાદશાહને ગુજરાત લેવું છે, અને મારે તે રાખવું છે. પરિણામ જે નિષ્ણે તેમાં બિચારા સિપાઈઓને કાંઈ લાભ થવાનો નથી. ત્યારે તેઓ શા સાફ મારી જાય ? માટે તમારામાંથી જે કોઈની આંખે શેર સુંઢ ખાધી હોય તે મેદાન પડે. હું ને તે બે એકલા યુદ્ધ કરીશું. જે હું જીતું તો તમારે દેશ છોડી ચાલ્યા જવું, અને હું મરું તો માંડ લશ્કર પણ તેજ પ્રમાણે કરશે, અને ત્યારથી આખું ગુજરાત તમારું જાણવું.” મુસલમાન લશ્કરમાંથી કોઈએ જવાબ દીધો નહિ, તેથી રજપૂત સિપાઈઓએ હર્ષની ખૂમ પાડી. તે સાંભળી અલ્લાખાં બોલ્યો: “જેવી એ કાશર પોતાની છંદગીની કિમ્મત હલકી ગણે છે તેવી આપણે ગણતા નથી. આપણને આ જહાનમાં મોટાં કામો કરવાને બુદ્ધિએ મોકલેલા છે. તે કામ પાર પાડ્યા વિના આપણે આપણી છંદગી વગર જરૂરે ઝૂંકી દેવી જોઈતી નથી. વળી રાજા મુઘા પછી તેનું લશ્કર લડશે નહિ એવો કોને ભરોસો ? માટે ધારા પ્રમાણે લડવું જોઈએ, પછી જે થાય તે ખરું.” એટલું કહી સામા લશ્કરને તેની જગાએથી ખસેડવાને તેણે તેના માણસોને હુકમ આપ્યો.

“અલ્લા અકબર”ની ચીસપાડી મુસલમાન સિપાઈઓ આગળ ધસ્યા, અને રજપૂતોને તેઓની જગાએથી હુસેલવાને ધણાએક પ્રયત્ન કર્યા, પણ તેઓ પહાડની પૈઠે જડ થઈ ઉભા રહ્યા. લડાઈ ધણી ભારે ચાલી. ચોમાસામાં પવનના જોરથી વાદળાં સામસામાં અથડાય છે તેમ તે બંને લશ્કરે અથડાયાં. તલવારોના ખડખડાટથી કાન એહેર મારી ગયા; તેઓના વિજ્ઞાનીના જવા ચળકાટથી આંખ કંપવાઈ ગઈ; તીર તો આકાશમાં એટલાં ઉડી રહ્યા હતાં કે તેમાંથી કોઈ પક્ષીથી પણ જવાવું નહિ, અને વરસાદની પેઠે તેઓ નીચે પડતાં હતાં. જમીન ઉપર લોહીની રેલ ચાલી; ચોદાઓની ચીસથી ત્યાં કાંઈ પણ શબ્દ સાંભળ્યામાં આવતો ન હતો. એ બધા જગડાટની સાથે વાયેલ સિપાઈઓ ધુળમાં રગદોળાતા, તથા તેઓને જેમના વાથી દરેક થતું તે સવળાના કષ્ટથી તેઓ ખુમાખુમ પાડી રહ્યા હતાં; અને તર-

ફનાં માણસો સેકડો મુઆં, પણ રજપૂત સિપાઈઓએ પોતાના ધાર
 પ્રમાણે તથા પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પીઠ ફેરવી નહિ. ફરજમાં જાણે
 ભૂત ભરાયું હોય તેમ જણાતું હતું. તેની આંખ ખુનથી ભરેલી લાલચોળ
 થઈ ગઈ હતી. તે પોતાની તેજસ્વી તલવાર વડે ચોતરફ ફરી વળ્યો,
 અને જે તેના સપાટામાં આવ્યું તેના બે કકડા કર્યા વિના રહ્યો
 નહિ. એક વાર તેનો હાથી મરી ગયો, ત્યારે તે ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને
 લડ્યો. તે ઘોડો પણ કતલ થઈ ગયો ત્યારે તે પાયદળ સિપાઈઓમાં
 સામેલ થયો, અને પોતાના શરીરની કાંઈ શીકર રાખ્યા વિના એક
 સાધારણ સિપાઈની પેઠે લડ્યો. બ્યારે રાખના ઉપર ધણાં એક તીર
 પડવા લાગ્યાં, બ્યારે તે એક બે ઠેકાણે ધાયલ થયો, બ્યારે ફેટ-
 લાએકે તેને ઓળખીને જાણ્યું કે તે જે વધારે વારસુથી આ ઠેકાણે
 રહીને યુદ્ધ કરશે તો બેશક માર્યો જશે, ત્યારે તેને સમજાવીને તેને
 એક ઘોડો આપ્યો, અને સ્વારોની હારમાં મોકલી દીધો. રાખની
 આવી બાહાદુરીથી તેના સામેતો પણ તેવીજ હિંમતથી લડ્યા, અને
 સાધારણ સિપાઈઓ પણ મરણીઆની પેઠે મોતનો ડર જરાપણ ન
 રાખતાં પોતાનાં શસ્ત્ર નિર્દયપણે વાપરવા લાગ્યા. મુસલમાન લશ્કરનાં
 માણસો થાક્યાં; તેઓમાં ધણાં એકે ધુળ ચાટી; ધણાં એક જખમી
 થયાં; પણ રજપૂતો ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ, તેથી તેઓ હીંમતે
 પાછા પોતાને ઠેકાણે ગયા. થોડી વાર સૂધી થાક ખાઈ પાછો તેઓએ
 ધસારો કીધો, પણ રજપૂત સિપાઈઓ તેઓની ભેટ લેવાને તૈયાર થઈ
 રહ્યા હતાં, અને સૈરંદ્રી જાણીને ક્રૈયોક્રિયક ભીમની સોડમાં ભરાયો હતો.
 તેમ મુસલમાન લોકોને પણ જ્નેઘએ તેવુંજ સામા પક્ષથી આદરમાન
 મળ્યું. પાછું યુદ્ધ પેહેલાં પ્રમાણેજ જ્નેરથી ચાલ્યું, પણ કાંઈ યોગ લા-
 ગ્યો નહિ. સૂર્યદેવતા આ કાપાકાપીથી ફટાળી જઈને તથા પોતાના
 બકતોતું દુઃખ જોઈ કષ્ટ પામીને પશ્ચિમ દિશા તરફથી લાલચોળ
 મહોડું કરી ચાલ્યા ગયા; પૃથ્વી ઉપર અંધકાર પથરાવા લાગ્યો; પક્ષીઓ
 પોતપોતાના માળામાં જવા લાગ્યાં; તારાઓએ એક પછી એક પોતાનું
 મહોડું ખતાવ્યું; કમળનાં પુલો ખંધ થઈ ગયાં અને જે મુસાફરો
 ગામમાં તે વખતે આવ્યા તેઓએ ત્યાંજ રાતનો વાસો કીધો. લડ-
 નારાઓથી એક બીજાનું મહોં જોઈ સકાતું નહતું; એટલામાં ચંદ્રમાનો
 પ્રકાશ થયો, અજવાળું તો થોડું પરમેશ્વરની તરફથી આવ્યું, પણ લડવાનું
 સામાર્થ્ય શત્રુઓમાં હમણાં રહ્યું નહતું તેથી તેઓ પાછો પોતાને ઠામે

ગયા. અને રાતે લડાઈ બંધ રાખવાને તથા સવારે (ઝળઝળું) થતાં પાછો તેનો આરંભ કરવાને અલક્ષ્યાએ કરણ રાજાને કહેણ મોકલ્યું. રજપૂતો પણ ઘણાજ થાકી ગયલા હતા, તેઓને થોડાએક આરામની ઘણી જરૂર હતી, તેથી એ પ્રમાણે તેઓએ કરવાનું કબુલ કરીધું.

રાત ચાંદરણી હતી; રૂપાના પતરાં જેવું ચાંદરણું ખીલી રહ્યું હતું. પણ તે વેળા જમીન ઉપર કેવો ભયંકર દેખાવ જોવામાં આવતો હતો ! એક મોટા મેદાન ઉપર હજારો માણસ વિકાળ મહોંવાળાં મુઝેલાં પડેલાં હતાં, અને તે ઉપર જ્યારે ચાંદરણું પડતું, અને તેઓનાં મહોં ઉપર મૃત્યુથી ઉત્પન્ન થતા દ્રિકા રંગની સાથે અજવાળાને રંગ મળતો, ત્યારે તેઓ ખરેખરાં ભયાનક દીસતાં હતાં. ધાયલ લોકો ચીસાચીસ પાડતા તેઓને પોતપોતાનાં માણસો લઈ ગયાં, અને તે ઠેકાણે જે ઓસડવેસડ થઈ સકે તે લગાડવામાં આવ્યું. લોહીની તો મીઠા આલી રહેલી હતી, અને તેનો લાલ રંગ બદલાઈને કાળો થઈ ગયો હતો. ગીધ, સમડી, કાગડા વગેરેને સારૂ જે મીઠાખાની પાથરેલી હતી તેનો ઉપભોગ કરવાને તેઓ તે વખતે ત્યાં ન હતાં, પણ વનવાંગળાં જંગલોમાં ઉડ્યાં કરતાં, ઘુડો પાસેનાં ઝાડ ઉપરથી અપશકુનવાળો તથા ભયાનક શબ્દ કાઢ્યાં કરતો, અને શિયાળવાં મુઝદાની ગંધથી ત્યાં આવીને મુઝેલા માણસોનો આરામ ભંગ કરતાં હતાં. સઘળું ચુપાચુપ હતું, અને લશ્કરમાંથી કંઈ પણ મોટો અવાજ આવતો નહતો. એટલાં બધાં માણસો એક એકનો પ્રાણ લેવાને એકઠાં થયાં હતાં, તેઓ આ રાતના દેખાવથી ખીહીને મોત તેઓની પાસે થઈને રહ્યાં કરતું. તેથી ડરીને, તથા આવી શાંત રાતની વખતે, અવાજ કરવાથી રાત્રીના દેવોને ઉપદ્રવ થાય તે ન કરવાને સઘળા મૂંગાં રહેલાં હતાં. માત્ર કંસારી ઓલ્યાં કરતી, તથા શિયાળવાંને ઉઝાણીનું પંથ હાથ લાગ્યું તેથી તેઓએ ખૂમા-ખૂમ પાડી મૂકી હતી. મુસલમાન લોકોએ પોણી રાત નિમાજ પઢવામાં આવી. રજપૂત લશ્કરમાં તે વખતે મહાભારત વેચાતું હતું, અને કુરુક્ષેત્રની લડાઈમાં જે જે શરાતનનાં કામો કરવામાં આવ્યા હતાં તેમાં વિશેષે કરીને ભીમના પરાક્રમેની વાત ધ્યાવ્યાથી સઘળા શરા રજપૂતોનું લોહી ઉકળી આવ્યું હતું. તે સિવાય ભાટ લોકોએ આગલા દેવત્રી રાત્રીઓની લડાઈનાં કવીત કહી સંભળાવી સઘળાઓમાં શરૂ ઉત્થાન કરીધું હતું. હવે એક પોહાર રાત બાકી રહી, ચંદ્રમા અસ્ત થયો,

દીધું. ઈશ્વરની એમજ મરણ હશે, તેમાં આપણું શું ચાલવાનું છે? આપણાથી તો એટલુંજ થઈ સકે છે કે દેશ મેહેલીને જતાં રહેવું. માં આલોભૂજરાતને છેલ્લા રામરામ.” એમ કહી તેઓએ પોતાના ઘોડા દોડાવી મુક્યા, અને પાંચદળ સિપાઈઓ ઝડપથી કુચકરી આલ્યા અને જ્યાંસુધી તેઓએ ગૂજરાતના પરાજયની સરહદ વટાવી લ્યાંસુધી તેઓ અટક્યા નહિ, અને રસ્તામાં અન જળ પણ આપ્યું નહિ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

કરણ રાજા પડ્યો, તેનું લશ્કર સધળું કપાઈ ગયું, તથા તુરક ઝાઓનું સધળું સૈન્ય પાટણ ઉપર આવે છે એ દુઃખદાયક સમાચાર સંભળીને શહેરમાં હાહાકાર મચી ગયો. દ્રવ્યવાન લોકો પોતાની દોલતન ફિકર કરવા લાગ્યા, તથા હોદ્દદાર લોકોને પોતાની હોદ્દાની ચિંતા પડી. પણ જેઓનાં સગાંવહાલાં તથા મિત્રો રણસંગ્રામમાં માર્યા ગયે તેઓના દુઃખની કાંઈ સીમા નહતી. કેટલીએક ધરડે ડાસીઓ તથા ડાસાઓ પુત્ર રહિત તથા નિરાધાર થઈ એકા; કેટલાંએક નાનાં છોકરાં આપવિનાનાં થવાથી નિરાશ્રિ થઈ ગયાં; કેટલીએક જુવાન સ્ત્રીઓને વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ; કેટલીએક તરણીઓના ધારેલા ભત્રીજા દેવલોકમાં અપસરાઓ વર્ધા; અને કેટલાંએક સ્ત્રીપુરુષના ભાઈ તથા મિત્રોએ આ જગતને અનિત્ય સમ્બંધ ભોડી નાખ્યો. શહેરમાં સધળે રડારડ થઈ રહ્યું મોટા મોટા મેહેલ કે નીચાં નીચાં ઝુપડાં સધળાંમાં દુઃખ તથા શોકના શબ્દ સંભળાવવા લાગ્યા. રાજાના મેહેલમાં એક અંદરના એ રડામાં કરણની સધળી રાણીઓ એકઠી થઈ. તેઓમાં આકાશને જેમ ચંદ્ર સૂરજ પ્રકાશે છે તેમ રૂપસુંદરી તથા કૌળારાણી પ્રકાશત હતી. રૂપસુંદરીનું વર્ણન આપણે કીધેલું છે. તે આ વખતે પેહેલાં જેવીજ રૂપાળી હતી, પણ તેને આટલા દહાડા સુધી મેહેલના એ ખુણામાં રાખી મુકી, તથા તેટલી મુદત સુધી તેને શરીરનું તથા મનનું કાંઈ પણ સુખ નહતું, તેને તેના વર તથા કુટુંબ તરફનું દુઃખ પડ્યું હતું, તે વિસારવાને રાજાની તરફથી કાંઈ કરવામાં આવ્યું નહતું, એ સધળાં કારણોથી તેના મ્હોડા ઉપર ફિકાશ આવેલી હતી તથા તેનો એહેરો જરા ઝરડાઈ ગયલો દેખાતો હતો. પણ કૌળાદેવ

જે રાગની પટરાણી હતી તેના રૂપનું તો વર્ણન થઈ સકે એવું નહતું. જે જે ખુબસુરત સ્ત્રીઓ ચિત્રકારોએ તથા પૂતળાં ઘડનારાઓએ કલ્પેલી છે, ધૂટલી દેશના નામાંકિત ચિતારાઓએ તથા મૂર્તિકારોએ ઇસા પેંજેરની પવિત્ર માં મરિયમની તશવીર તથા મૂર્તિઓ બનાવેલી છે, જે/જે અતિ રૂપવંતી સ્ત્રીઓને કવિરાજોએ પોતાના મનમાંથી ઉત્પન્ન કરીને જગતને દેખાડેલી છે, તે તે જાતનું સૌંદર્ય કૃષ્ણારાણીમાં હતું. તદ્વાવત માત્ર એટલેજ કે તેનું રૂપ ક્ષત્રીની સ્ત્રીને એટલે રજપૂતારાણીને યોગ્ય હતું. આખા ભરતખંડમાં તેના રૂપનો જેડો નહતો, અને આ વખતે તે મહાશોકમાં ખેડી હતી તેથી તેની ખુબસુરતીમાં ઘટારો ચલાવે બદલે તેનું તેજ વધારે પ્રકાશતું હતું. ઇશ્વરની કારીગીરી કેવી ચમત્કારી છે! તેના શરીરનો ઘાટ એવો સંપૂર્ણ હતો કે કોઈ પણ માણસ પછી તે જુવાન કે વૃદ્ધ ગમે તે હોય તોપણ તેને આખા દહાડા સૂંધી નિરખ્યાંજ કરે તોપણ તે ધરાય નહિ, અને તેને બૂખ કે તરશ કાંઈ લાગે નહિ. એરી કૃષ્ણારાણીની પાસે જે છોકરીઓ ઉભી હતી, અને મુરઘીનાં બચ્ચાને મારવા બાજુ ઉભે ઉડતાં ઉડતાં તલપ મારેછે તે વખતે તે બચ્ચાં જેમ તેની માની પાંખ નીચે બસાઈ જાયછે, તથા તેના શરીરને દયાદને ઉભાં રહેછે, તેમ આ પ્રસંગે તે છોકરીઓ તેની માની રોહાડમાં દયાદને બચલીત થયેલી જબી રહેલી હતી. તેઓમાંથી મોટી કનકદેવીની કિમર આઈ તથા નાની દેવળદેવીની કિમર ચાર વર્ષની હતી; પણ તેઓના શરીરનો ઘાટ તેઓના વર્ષ પ્રમાણે જેટલો હોવો જોઈએ તે કરતાં કાંઈક વધારે ખીલેલો હતો. તેઓનું રૂપ તેઓની માના જેવુંજ હતું; માત્ર તેઓના મોં ઉપર કાલ્યાવસ્થાનું નિર્દોષપણું પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવતું હતું, તથા તેઓના નિગાળા હજી સોનેરી હતા તે ઉપર કાળાશ હજી ઘણી આવી નહતી. એટલેજ તદ્વાવત તેઓ તથા તેઓની માની વચ્ચે હતા.

અધળા રાણીઓ શોકાતુર થઈ બેઠેલી હતી, હવે શું કરવું તે કૃષ્ણારાણીને મોહરેથી સાંભળવાને રાહ બેતી હતી. રૂપસુંદરીના વિચાર તે વખતે જુદાજ હતા. તેને કરણ રાગ સાથે કાંઈ પ્રીત થયેલી નહતી, તેથી તેના મોતથી તે ખીજ રાણીઓની જેટલે દીલગીર જણાતી નહતી. કલકી તેના વર માધવને પાછો આવેલો સાંભળીને તથા આ જય મળ્યા થી તે પાટણમાં જલદીથી આવશે, અને તેને ખુબ્ય કારભાર પાછો

મળશે, પછી તે પાછી તેની પાસે જશે, અને કેટલુંએક પ્રાયશ્ચિત કરાવી તે તેને રાખશે એવી આશાથી તે તેના મનમાં ખુશી થઈ હતી. પણ ખીજી રાણીઓની અવસ્થા જુદીજ હતી. તેઓએ કરણ રાજાની પ્રીતિ આપી હતી; સ્ત્રીજાતીની આખર વિષે તેઓના વિચારો જુદાજ હતા, તથા રજપૂતાણીઓએ પોતાના ભર્તાર મરી ગયા પછી શું કરવું તે વિષેના તેઓના અભિપ્રાય જુદાજ હતા. કૌળારાણી થોડી વાર વિચાર કરી બોલી: “અરે મારી બેનો, આજ આપણા સુખનો સૂર્ય ઓસ્ત પામ્યો; આજ આપણો ભર્તાર, આપણું શિરછત્ર, આપણું પ્રતિપાલન કરનાર, તથા આપણા માથાનો મુગટ રણક્ષેત્રમાં પડ્યો, તથા તેને જીતનાર તુરકકા મ્હેઞ્છ લોકો થોડી વારમાં પાટણ શહેરમાં આવી પોહ્યાંયશે. આજ આખું ગૂજરાત તથા આપણે સઘળાં રંડાયાં. રંડાયાં! એ શબ્દ સાંભળતાં—સૂર્ય દેવતા તું તારું મ્હેઞ્છ શામાટે સંતાડતો નથી? અને કરણ રાજા પડ્યો એ વાત પ્રસિદ્ધ કરવાને જગતમાં અંધકાર શા માટે વર્તાવતો નથી? એ શબ્દ સાંભળતાં, અરે ઇંદ્રરાજા, તું લોહીનો વરસાદ શા માટે વરસાવતો નથી? અને રૂપ તથા શક્તિમાં તારો બરોબરિયો આજે મુઝો તેનો શોક શા માટે બતાવતો નથી? એ શબ્દ સાંભળીને રે શીપનાગ, તું ધુજીને ધરતીકંપ શા માટે કરતો નથી? તથા તારા ઉપર આવા શરાં રજપૂતોનાં મુઝદાંઓનો આવો મોટો ભાર પડ્યો છે તે તને અસહ્ય લાગેછે એમ શામાટે જણાવતો નથી? એ શબ્દ સાંભળીને ગૂજરાતના પર્વતો, તથા સઘળી નિર્જીવ વસ્તુઓ! તમે શામાટે રડતાં નથી? તથા અમારા દુઃખમાં શા માટે ભાગિયાં થતાં નથી? અરે! એ શબ્દ સાંભળીને પશુપક્ષીઓ, જીવ જંતુઓ, અને સઘળાં પ્રાણીઓ! તમે આનંદમાં દ્રવતાં કેમ દેખાઓછો? તમારો સ્વામી રાજા કરણ માર્યો ગયો તે બખર તમે સાંભળી નથી? અથવા સાંભળી હોય તો તમારાં અંતઃકરણ એટલાં બધાં વળ્લુ જેવાં છે? અરે પદ્મરાએ પણ આંસુ ઢાળવાં બેઠાં: પણ હું બુલુંહું. આપણે હવે મિથ્યા શોક શામાટે કરવો બેઠાં? આપણે રજપૂતાણીઓ છીએ. આપણી નસોમાં ક્ષત્રીયનું લોહી જુરસાથી વેહેછે. આપણી જાતે શરાં રજપૂતોને ઉદરમાં રાખ્યા છે, તથા આપણે હિમ્મતથી ભરપૂર દૂધે પાહાદુર લોકોને ધવડાવ્યા છે. તે શું આપણે બેઠાં બેઠાં ઇલાં રડ્યાં કરીશું?

શું આપણને આપણી પ્રતિષ્ઠા વહાલી નથી? શું આપણે આપણા પતિવ્ર-
તપણાનું રક્ષણ કરવું નથી? શું આપણે ઇહાં બેસી રહી રજપૂતાણીના
નામ ઉપર કલંક લગાડવો છે? શું આપણી અવસ્થામાં આવી પડેલી
જે રાણીઓ પૂર્વે થઈ ગયેલી છે તેઓનાં કૃત્યો આપણને માલમ
નથી? માટે હવે આંસુ ધુણી નાંખો; હવે હૈયાં કંઠસુ કરો; આ
પણા ઉપર આવી પડેલાં દુઃખ વિસરી જાઓ; અને હવે પછી
શું કરવું તે ઉપર વિચાર કરો. મુસલમાન લોકો શહેરની લગ-
ભગ આવ્યા હશે; તેઓ આપણા પવિત્ર એકાંત ઓરડામાં
પ્રવેશ કરશે; તેઓ આપણા ઉપર દુષ્ટ નજરે તાકશે; આપણા
અંગ ઉપર જીરવદસ્તી કરે એવા તો દુષ્ટ ચંડાળો તેઓ નહિ હશે,
પણ કદાચિ હોય એવો આગળથી વિચાર રાખવો; તેઓના
સરદાર આપણું રૂપ બેઠા આપણાપર મોહ પામે; આપણને પરણે;
અને આપણા એક ભવમાં બે ભવ થાય; આપણો ધર્મ આપણને
લાગ કરવો પડે; તથા એ મ્હેન્ટ લોકોની રીતભાત આપણને પાળવી
પડે; એ સઘળું ન થવા દેવાને માટે આપણે શું કરવું બેઠાએ તે વિષે
સઘળાંઓએ પોતપોતાનો અભિપ્રાય આપવો જોઈએ.”

જીજી સઘળી રાણીઓ એક અક્ષર બોલી નહિ, તથા કોઈના-
રાણી જે કરે તે પ્રમાણે કરવાનો તેઓએ પોતાનો દરાવ જણાવ્યો
તે ઉપરથી તે પટરાણી મોટા આવેશથી રજપૂતના શરતતનથી તથા
ક્ષત્રીઓનું લોહી મ્હોં ઉપર લાવીને ધીમેથી પણ દહતાથી બોલી :
“મરવું, મરવું, અને મરવું, એવિના ખીજે કાંઈ ઉપવ્ર નથી. મરવામાં
કાંઈ મોટી વાત નથી. એકવાર તો મરવુંજ છે, ત્યારે હમણાં મર-
વામાં શી ચિંતા છે? જ્યારે આપણી આવી દશા થઈ છે,
ત્યારે મૃત્યુમાં શો ભય છે? જ્યારે હવે પછી કેવી અવસ્થા આપણી
થશે એવિષે આપણને શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે, અને દુર્દશા આવશે એવો
સંભવ લાગે છે, ત્યારે જીવવા કરતાં મરવું હજાર દરજ્જે સારું છે, આ
જગતમાં આપણે જન્મીએ છીએ અને મરીએ છીએ. જે હુંદી મુદત
આપણે આ દુનિયામાં વાસો કરીએ છીએ તેટલી હુંદી મુદતમાં આ-
પણે આ પોતપોતાનું કામ કરી લઈ આપણો મુકામ ઉઠાવીએ
છીએ; અને ગયા પછી શું રહી જાય છે? કરોડો માણસ જગતમાં
આવ્યાં અને ગયાં; તેઓની નામનિશાની કાંઈ રહેલી છે? તેઓ
પૃથ્વી ઉપર થઈ ગયાં તેનાં ચિન્હો નજરે પડે છે? સઘળાંનાં નહિ. ઘણા

ખરા તો કાળની મોટી રેલમાં ઘસડાઈ ગયા, અને તેઓ હતાજ નહિ એમ લાગે છે; પણ થોડાએક તો દરિયામાંના ખડકની પેઠે મજબૂત ઉભા છે, અને તેઓ ઉપરથી કાળરૂપી રેલ જોરથી ચાલી ગઈ તોપણ તેઓના પાયા હજી રહેલા છે, અને અનંત કાળ પર્યંત તેઓ અચળ રહેશે. એ પાયા રહી ગયા તે શું? તેઓનાં નામ; તેઓની આખર; સાંડે નામ એ એક અમુલ્ય વસ્તુ છે; તેની કિંમત આખા જગતના સોનાં, રૂપાં, હીરા, મોતી, વગેરે ઝવેરાત કરતાં પણ ઘણીજ વધારે છે. જેની પાસે સાંડે નામ છે તેના જેટલો શ્રીમંત ખીજો કોઈ નથી. ખીજી સઘળી દોલત નાશવંત છે, પણ સાંડે નામ અમર છે. ખીજી દોલત તો ખુટી જાય છે, અને તે દોલત મેળવનારાનું નામ એક બે પેઢેડી પછી નાશ પામે છે; પણ સાંડે નામ ધૂવના તારાની પેઠે અચળ રહે છે. દુનિયામાં લોકો પોતાના વંશવડેજ આ લોકોમાં અમર રહેવાની આશા રાખે છે. તે ખોટી છે, એ પ્રમાણે તો એક અથવા ધણું તો બે પેઢેડી સુધી તે ઝાળખાય છે; પણ પછી જેનું મીઠું વળ્યું. તે હતો અને નહિ હતો એ સરખુંજ થાય છે; પણ સાંડે નામ એ તો જગતને એક મોટો વારસો આપી જવા જેવું છે. સારા નામવાળાનું સ્મરણ કાયમ રાખવાને વંશની જરૂર નથી; તે તો અંધકારમાં સૂર્યના એક કિરણની પેઠે પ્રકાશ્યાં કરશે. સાંડે નામ અથવા આખર એ એક મોટી વસ્તુ છે. સઘળાને તે પારસમણી મેળવવાની આતુરતા હોય છે; સઘળાઓ તે અમુલ્ય હીરો પ્રાપ્ત કરવા મેહનત કરે છે; પણ સઘળાના પ્રયત્ન-સફળ થતા નથી. જેઓએ પોતાના અંગની, મનની, અથવા નીતિની શક્તિ વડે જગતમાં મોટા તથા અગત્યના ફેરફાર કીધા છે તેઓનાં નામ અમર રહી ગયાં છે. વળી જેઓએ અસાધારણ કામો કીધાં છે, એટલે જેઓએ સત્યને વાસ્તે અથવા આખરને વાસ્તે પોતાનો દેહ અર્પણ કીધો છે, તેઓનાં નામ તેઓના દેશના અને વખતે આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે કોતરાયલાં છે. જગતમાં નામ મેળવવાના આતર મરવું કોણ કયુલ નહિ કરે? જે માણસ થોડા દહાડા વધારે દુનિયાની જંગળ તથા ફિકર ખમવા સાર પોતાનું સાંડે નામ જવા દે છે, પોતાની આખર જોવાનું કયુલ કરે છે, તે ખરેખરે અધમ જાણવો; તેનાં કોઈ પણ વખાણ કરવું નથી; અને જ્યારે તે મરે છે ત્યારે જેમ વાડીમાંથી નકામા છોડવા નીકાઈ જાય છે, અને ઉપડી છુંદાઈ જાય છે, જેમ કીડો ભોંય ઉપર

ધસડાતો ધસડાતો ચાલતાં પગતળે કચરાઈ જાય છે અને તેને કોઈ માણસું નથી, જેમ એક પથુ જંગલમાં મરી જઈ સહ્યાં કરે છે, તેમ તે હોતોજ નહિ એવો ચંઈ જાય છે; અને દરિયાના કિનારા ઉપરની રેતીમાંનો એક દાણો ઉડી જવાથી કાંઈ ખાઈ જંજીરાતી નથી તેમ જંગલમાં માણસની કુલ સંખ્યામાંથી તે ઘટેલો કોઈને લાગતો નથી. તેને કોઈ આખર આપતું નથી; નેતે વાસ્તે કોઈ રહતું નથી; અને તેની કીર્તિ વધારવાને કવિ તેની કવિતા બનાવતા નથી. સઘળાં માણસો આ પૃથ્વી ઉપરની ટુંકી મુસાફરીથી તૃપ્ત થતાં નથી. તેઓને ધણી વર્ષ દુનિયામાં જીવવાની ઇચ્છા હોય છે, અને જ્યારે તેઓ એટલી મુદત સૂઢી જંગલમાં ટકી સકતા નથી, ત્યારે થોડાં વર્ષ પૃથ્વી ઉપર ને આકી રહેલાં વર્ષો માણસોના સ્મરણસ્થાનમાં જીવવાને પ્રયત્ન કરે છે. માણસની નજર હમેશાં ભવિષ્ય ઉપર દોડે છે, અને ગમે તેવો હલકો માણસ હોય તોપણ પોતાનું નામ અમર રહે. એવી તેનામાં સ્વાભાવિક ઇચ્છા હોય છે. એ સઘળાં કારણોથી આપણે સઘળાંએએ મરવું ને-છએ, અને તેમ કીધાથી આપણાં નામ શરી સ્ત્રીઓ જેઓએ સ્વાર્પણ કરી પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે તેઓની ટીપમાં ઉમેરાશે; માટે આ મેહલમાં આગ લગાડી મુકવી, અને આપણે સઘળાંએ એમાં રહી બળી મરવું.”

મરવાની આ ભયંકર રીતથી કોઈ પણ રાણીનું મન ત્રાસ પામેલું દેખાયું નહિ. સઘળાંએ પોતાની તે પ્રમાણે કરવાની ખુશી દેખાડી. તે ઉપરથી સઘળાં રાણીઓએ પોતાના દેહ અર્પણ કરવાની તૈયારી કરી. કૌળાદેવીએ પેહેલો વિચાર પોતાની કુમળી વયની બ દીકરીઓને વાસ્તે કીધો. એ બિચારી નાની ઉમરમાં દુનિયાનું કાંઈ પણ સુખ બોગવ્યા વિના આવી રીતે મૃત્યુ પામે એ વાત તેઓની માની નજરમાં ચોગ્ય લાગી નહિ. વળી તેઓના જીવવાથી તેઓની પ્રતિષ્ઠાને કાંઈ હાની પહોંચે એવું નહતું. માટે તેણે પોતાના એક ખાસ ચાકરને બોલાવી તેને તે છોકરીઓને સોંપી અને તેઓને પોતાના આપ પાસે લઈ જવાને કહ્યું. આટલી વારસુધી તેનામાં હિંમત રહેલી હતી. તેને પોતાના મરવા તરફનું કાંઈ પણ દુઃખ, નહતું; પણ પોતાની પ્રાણ સમાન વહાલી છોકરીઓનો વિયોગ થવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે તેનું હૈયું ફાટી જવા જેવું થયું, અને તેની આંખમાંથી આંસુઓની નદી વહેવા લાગી. તેની છાતી જગદ આવી, અને તે કેટલીએક વારસુધી પોકેપોક મુકીને રહી. આ બાહાદુર રજપૂતાણી નાની

છોકરીની પેઠે રદન કરવા લાગી, તથા શૌકવૃત્તિને વશ થઈ ગઈ તે
 ઉપરથી કોઈએ તેની નિંદા કરવી નહિ, અથવા તેની હિંમત વિશે
 પણ હલકો વિચાર આણવો નહિ. સંઘર્ષ જગત પ્રીતિની પાશથી
 બંધાયેલું છે, તેમાં માની છોકરાં ઉપરની પ્રીતિથી તો આડોઆંક છે.
 કુદરતી જીવથી તે શ્રેષ્ઠ માણસ સુધી પ્રાણી માંત્રમાં જગતકર્તા ધર્મ
 માનાઅંતઃકરણમાં છોકરાં ઉપર ઘણું જ હેત મુકેલું છે. જે સ્ત્રીઓ ઘણી
 નિર્દય હોય છે, જેઓના મન ઉપર પારકાનું દુઃખ જોવાથી કંઈપણ
 અસર થતી નથી, એવી વજ્ર હૈયાની સ્ત્રીઓ પણ પોતાનાં છોકરાં
 ઉપર, ઘણી જ નરમાશ રાખે છે; તેઓનું દુઃખ જોઈ તેઓ ઘણી પીડાય
 છે; તથા તેઓનું રક્ષણ કરવાને પોતાના પ્રાણને જોખમમાં નાખે છે,
 તે પ્રમાણે કૌળારાણી જે કે પોતે જાતે મૃત્યુથી જરાપણ ડરતી
 નહતી તોપણ પોતાની નાની છોકરીઓની નિરાશ્રિત અવસ્થા, તેઓથી
 જુદાં પડવાનું કષ્ટ, તથા તેઓની નિર્ભયતાને વાસ્તે દેહેશત એ સ-
 ઘણી હકીકત ઉપરથી તેની આંખમાંથી આસુની ધારા વહેવા લાગી
 એમાં શું આશ્ચર્ય? એ આંસુથી સિદ્ધ થયું કે તેનું અંતઃકરણ ઘણું
 કોમળ હતું, તથા તે આંસુઓથી તેના સ્ત્રીજાતીય સ્વભાવને શોભા
 તથા પ્રતિષ્ઠા મળી. છોકરીઓને વદાય કરતી વખતે તે
 બોલી: “અરે મારી પરમપ્રિય દીકરીઓ, અરે મારી આંખની
 દીકરીઓ. તથા હૈયાના હાર, તમને મેં મારા ઉદરમાં નવ
 માસસુધી ઘણી પીડા લોગવી રાખી. તમને ઘણા દેહકષ્ટની
 સાથે ઉછેરી. તમને એક બ્રહ્મી પણ મારાથી વેગળા દીધી નથી.
 તમારું મુંદર વદન નિહાળતાં મને અતિ આનંદ ઉપજતો. તમારું કાલું
 કાલું પંજરું સાંભળીને મારો આત્મા ખુશીથી ભરપૂર થતો. તમારા
 સુખથી હું સુખી, અને તમારા દુઃખથી હું દુઃખી થતી. મારાં વિના
 તમારી કોણ સંભાળ રાખશે? બીજું કોણ તમને લાડ લડાવશે?
 બીજું કોણ તમને તમારી માગેલી વસ્તુ તુરત પૂરી પાડશે? અને
 તમે જ્યારે બાલ્યાવસ્થામાંથી નીકળીને યુવાવસ્થામાં આવશો ત્યારે ત-
 મારી તપાસ કોણ રાખશે? તમને સીધો રસ્તો કોણ બતાવશે? તથા
 જીવાનીની અગણિત લાલચોમાં પડતાં અટકાવવાને તમને સારી સલાહ
 કોણ આપશે? પણ હવે બસ થયું.” છોકરીઓની તરફથી ઘણી ફિકર કર-
 વામાં મારો આગ્રહો વિચાર અમલમાં આવતાં અટકશે, માટે હવે
 જાઓ. તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓ તમારું રક્ષણ કરે; જગદંબા તથા

તેની જોગણીઓ તમારી આસના વાસના કરે; તથા તમારા ઉપર માના જેટલી પ્રીતિ રાખી તમને સારી પ્રેરણા કરી તમારા કુળની પ્રતિષ્ઠા જાળવે એ મારી પ્રાર્થના છે.” તેનાથી વધારે બોલાયું નહિ. છોકરીઓ તેને ચૂડ લેરવીને ઉભી રહી, પણ તેઓને જોર કરી તર-છોડી નાખી, અને ચાકરને તેઓને જલદીથી લઇ જવાનો હુકમ કરી કૌળારાણી ત્યાંથી આંખ મીચી તથા કાન બંધ કરી ચાલી ગઇ. સઘળી રાણીઓએ પોતપોતાના કામકાજનો બંદોબસ્ત કરી લીધો. પછી મેહેલના જે ભાગમાં જલદીથી બળે એવા પદાર્થો હતા ત્યાં એક મોટો કાંકડો સળગાવી મુક્યો. રાજ્યમેહેલ સળગવા લાગ્યો, લાકડાં કડકડાટ કરી પડવા લાગ્યાં; બળતાંએ બાપરાંના એક ભાગને પકડ્યો; નળિયાં ઉપરથી નીચે પડવા લાગ્યાં; ધુમાડાના ગોટેગોટ ચાલ્યા; અને તાપના ભડકા ઝોરડામાં ઉન્મત્તાઇથી રમત રમવા લાગ્યા. બહાર લોકોનું મોટું ટોળું મળ્યું. તેઓ પાણીના ઘડા કુહાડા તથા આગ દો-લવવાનો તથા ઘર તોડી પાડવાનો સામાન લઇને આવ્યા; પણ આગનું જોર વધી ગયું, અને જે મેહેલ પાટણ શહેર વસાવતી વખતે વન-રાજે બાંધેલો, જે મેહેલમાં મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, ભીમ-દેવ, ઇલાદિ રાજાઓ જન્મ્યા, તથા મુઆ, જે મેહેલમાં જયના આનં-દકારક શબ્દ ધણીવાર સંભળાયલા, અને જેમાં પરાજયને લીધે વિ-લાપ તથા શોક ધણીએક વાર થયેલો, જે મેહેલે રાજ્યના નાના પ્રકા-રના ફેરફાર જોયલા, અને જેણે આસરે સાડી પાંચસે વર્ષ વાયુ, વૃદ્ધિ, તથા કાળચક્રના અનેક સપાટા ખમેલા, તે મેહેલ આજે અ-ગ્નિદેવને ભેટ્યો; અને જેમ દેહરૂપી ઘરનો ધણી બહાર નીકળી ગયા પછી તેને અગ્નિદાહ કરવામાં આવે છે, તેમ તે રાજ્યમેહેલનો ધણી રાજા કરણ તેનો સાગ કરી ચાલ્યો ગયો. સારે તેણે પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીધો. પણ રાણીઓએ સાંડું નામ ગ્રામ કરવાનો તથા આખર મેળવવાને જે પ્રયત્ન કરીધો તે નિષ્ફળ જવાનો હતો; પૃથ્વી ઉપરના તેઓના પ્રવાસની મુદત હજી પૂરી થયલી નહતી; તેઓનું કામ હજી બાકી રહેલું હતું, હજી તેઓને મુખદુઃખનો સ્વાદ વધારે ચાખવાનો હતો; તેથી એવું બન્યું કે જે વખતે આગનું જોર બરપૂર ચાલી રહ્યું હતું, તથા રાણીઓને પોતાની ધારેલી મતુલજી જલદીથી પાર પડશે એવી આશા હતી, તે વખતે મુંસલમાન લોકોનું લશ્કર શહેરમાં આવી પોહ્યું, અને તે સઘળું બળતા મેહેલ આગળ આવી ઉભું રહ્યું.

ગૂજરાત છતવાની એક મતલબ સાંતું અગણિત દ્રવ્ય હરણ કરવાની હતી તેથી જો મેહેલ બળી જશે તો તે માંહેના સઘળા ખજાનાનો નાશ થશે એ ખીલીકથી અલકાબાંએ આગ તુરત હોલવી નાખવાનો પોતાના સિપાઈઓને હુકમ કીધો. તે વખતે હબરે માણસો મેહેલ ઉપર તુડી પડ્યાં, અને આગની ગડગડાટમાં હાંટવાનો સારો વખત મળશે એવી ઉમેદથી ઘણા જોરથી કામે લાગી ગયાં. જોતજોતામાં તેઓએ મેહેલનો બળતો ભાગ તોડી નાખ્યો, અને પાણીના વાસણ પાસેનાં ઘરોમાંથી લાવી આગ હોલવા લાગ્યાં. થોડીવારમાં અંદર જવાનો રસ્તો થયો, અને થોડા બહાદુર મોતને ન ગણનારા સિપાઈઓએ મેહેલમાં પેસી રાણીઓને તથા ખીજાં કેટલાંએક માણસોને ખેંચી બહાર કાઢ્યાં, અને પડેલી આખડેલી વસ્તુઓ જે હાથમાં આવી તે લઈ આગળ ચાલ્યા. આ વખતે કૌળારાણી છેક નિરાશ થઈ ગઈ, તથા શત્રુના હાથમાં પડવાની ફિકરમાં પડી. પણ તેણે હિંમત મુકી નહિ. તે એક ઓરડામાં ભરાઈ, અને તેને માંહેથી બંધ કીધો. પછી જલદીથી તેણે સ્ત્રીનો વેશ કાઢી નાંખીને પુરૂષનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં, પોતાની ખુબસુરતી ઢાંકવાને વાસ્તે મ્હેં ઉપર રંગ લગાડ્યો, અને તેનું રૂપ બદલી નાખીને અને દાલ તરવાર બાંધીને ઓરડાની બારીએ બેસી રહી. સાં આવીને “બાંધું છું બાંધું છું” એવી બુમ પાડી, તે ઉપરથી નીચેના સિપાઈઓએ દયા લાવીને એક સીંદી મુકી તે ઉપરથી તે નીચે આવી. તે કોઈ રાગનો ખવાસ હશે એમ જાણી તેના ઉપર કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહિ, અને તે વખતે સઘળાઓનું મન મેહેલ હાંટવા તરફ હતું. તેથી તેઓએ ખીજી કશી વાત ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. થોડીવાર આણીગમ તેણીગમ ફરીને તે સાંથી જતી રહી, અને એક તેના ઓળખીતા રજપૂત પાસે જઈ તેનો ઘોડો માગી લીધો. તે ઘોડો ઘણો તેજસ્વી તથા જલદ હતો તે ઉપર સ્વાર થઈ, તથા રસ્તામાં કોઈ ઉપદ્રવ ન કરે માટે રજપૂતનો વેશ બદલી મુસલમાનનો વેશ ધારણ કરી શેહેરના દરવાજા બહાર તે સહેલથી ચાલી ગઈ.

રાત્ર્યમેહેલ જલદીથી છંટાઈ ગયો. ખીજી રાણીઓ છવતી નીકળી. સઘળો ખજાનો સહી સલામત હાથ લાગ્યો. અને શેહેરમાં સઘળી વાતે બંદોબસ્ત કરી અલકાબાંએ અલાઉદ્દીન પાદશાહની તરફથી ગૂજરાતનું રાજ્ય કરવા માંડ્યું. રૂપસુંદરી માધવને જમને મળી. ઘણા દલાગના વિશ્રામ

ખાંડી તે ધણી ધણીયાણી પાછાં મળ્યાં. તેઓ ભેટયાં, રજાં. તથા હર્ષનાં
 ખીન્નાં સઘળાં ચિન્હો તેઓએ દેખાડ્યાં. વરવહુનો સંબંધ એવી રીતેનો
 છે, અને જ્યારે તેઓની વચ્ચે નાનપણથી પ્રીતની મજબૂત ગાંઠ બંધા-
 ચકી હોય છે ત્યારે તે છુટવી ધણી મુશ્કેલ છે. મૃત્યુની તલત્રારથી
 જ્યારે તે કપાઈ જાય છે ત્યારે એમાંથી જે જીવતું રહે છે તેનાં અંતઃ-
 કરણની દોરી કાઢવાર જોરથી તુટી જાય છે, અને તે વખતે જે ભારે
 કષ્ટ થાય છે તેનો વિચાર જેને દુઃખ વીત્યું હોય તેજ કરી સકે. માધ-
 વની બાબતમાં તે ગાંઠ કાંઈ તુટલી નહતી, પણ તુટયા બરોબર હતી.
 રૂપસુંદરીને કરણ લઈ ગયો તેમાં તેની તરફનો કાંઈ વાંક નહતો. તે
 માધવને સારી પેઠે માલમ હતું. અનેના વિયોગમાં માધવનું દિલ રૂપ-
 સુંદરી ઉપરથી ઉતરી ગયું નહતું, પણ તેને પાછી મેળવવાની તથા તેના
 હરણ કરનારનું વેર લેવાની તેની આતુરતા જે પ્રમાણે પ્રબળ થતી
 ગઈ તે પ્રમાણે તેનું તેની ધણિયાણી ઉપરનું હેત પણ વધતું ગયું.
 આટલી જલદીથી તથા સહેલથી તેને પોતાની પ્રિયા મળશે એવી
 આશા નહતી. જ્યારે રૂપસુંદરી આગળના જેટલાજ હેતથી તેને ભેટી,
 ત્યારે તેના હર્ષનો કાંઠો રહ્યો નહિ. રૂપસુંદરીના પ્યારમાં પણ કાંઈ
 ફેરફાર થયેલો નહતો. જેટલી હાંસથી રાજ કરણે તેને પોતાના મેહે-
 લમાં બળાટકારે પકડી મંગાવી, તથા જેટલો પ્યાર તેને જોવાથી
 રાજના મનમાં આવ્યો હતો, તે હાંસ તથા પ્યાર જે પાછળ પણ
 કાયમ રહ્યાં હોત તો તે માધવપર આટલી પ્રીતિ રાખત કે નહિ એનો
 જવાબ આપવો કઠણ છે. પણ જ્યારે તેના અંતઃકરણમાંની પ્રીતિનું
 નિર્મળ ઝરણું રસ્તો બદલીને બીજી દિશાએ વહ્યું નહતું, તથા તેના
 હેતના બળનાનો ભાગીદાર થવાને કોઈ બીજાએ દાવો કીધો નહતો,
 ત્યારે તે ઝરણું માધવની તરફજ અસલ માફક ચાલ્યાં કીધું, અને
 તેનું હેત માધવ ઉપર કાયમ રહ્યું એટલુંજ નહિ, પણ તે પાસે ન
 હોવાથી તેમાં વધારો થયો. એવી સ્થિતિમાં તે અને મળ્યાં, અને
 તેઓનું અસલનું હેત તેટલાજ જોરથી પાછું આવ્યું. માધવે શાસ્ત્રી-
 ઓની સભા કીધી; અને બ્રાહ્મણની સ્ત્રીનો રજપૂત સાથે બળાટકારથી
 સંસર્ગ થયો તેનો દોષ નિવારણ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત તેઓની પાસે શોધી
 કઢાવ્યું. પછી તે પ્રમાણે સઘળા ક્રિયા રૂપસુંદરી પાસે કરાવી બ્રાહ્મ-
 ãણને મનમાનતી દક્ષણા આપી, અને લાડનું જોજન કરાવી સઘળા બ્રહ્મદે-
 વોને સંતોષ્યા. હવે બીજી કાંઈ હરકત રહી નહિ તેથી માધવ તથા રૂપસું-
 દરીએ પાછો પોતાનો ધણીધણિયાણીનો સંબંધ જરી કીધો. એ પાછા

ગૂજરાત છતવાની એક મતલબ ત્યાંનું અગણિત દ્રવ્ય હરણ કરવાની હતી તેથી જો મેહેલ બળી જશે તો તે માહેના સધળા ખજાનાનો નાશ થશે એ ખીલીકથી અલકખાંએ આગ તુરત હોલવી નાંખવાનો પોતાના સિપાઇઓને હુકમ કીધો. તે વખતે હજારો માણસો મેહેલ ઉપર તુફી પડ્યાં, અને આગની ગડગડાટમાં હાંટવાનો સારો વખત મળશે એવી ઉમેદથી ઘણા જોરથી કામે લાગી ગયાં. જોતજોતામાં તેઓએ મેહેલનો બળતો ભાગ તોડી નાખ્યો, અને પાણીના વાસણ પાસેનાં ઘરોમાંથી લાવી આગ હોલવા લાગ્યાં. થોડીવારમાં અંદર જવાનો રસ્તો થયો, અને થોડા બહાદુર મોતને ન ગણનારા સિપાઇઓએ મેહેલમાં પેસી રાણીઓને તથા ખીજાં કેટલાંએક માણસોને ખેંચી બહાર કાઢ્યાં, અને પડેલી આખરેલી વસ્તુઓ જે હાથમાં આવી તે લઈ આગળ ચાલ્યા. આ વખતે કૌભાણી છેકે નિરાશ થઈ ગઈ, તથા શત્રુના હાથમાં પડવાની ફિકરમાં પડી. પણ તેણે હિંમત મુકી નહિ. તે એક ઓરડામાં બસી, અને તેને માહેથી બંધ કીધો. પછી જલદીથી તેણે સ્ત્રીનો વેશ કાઢી નાંખીને પુરુષનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં, પોતાની ખુબસુરતી ઢાંકવાને વાસ્તે મેહાં ઉપર રંગ લગાડ્યો, અને તેનું રૂપ બદલી નાખીને અને દાલ તરવાર બાંધીને ઓરડાની બારીએ બેસી રહી. ત્યાં આવીને “બાંધુંં રૂં બાંધુંં” એવી ધ્રુમ પાડી, તે ઉપરથી નીચેના સિપાઇઓએ ધ્યા લાવીને એક સીંદી મુકી તે ઉપરથી તે નીચે આવી. તે કોઈ રાજાનો ખવાસ હશે એમ જાણી તેના ઉપર કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહિ, અને તે વખતે સધળાઓનું મન મેહેલ હાંટવા તરફ હતું. તેથી તેઓએ ખીજી કશી વાત ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. થોડીવાર આણીગમ તેણીગમ ફરીને તે ત્યાંથી જતી રહી, અને એક તેના ઓળખીતા રજપૂત પાસે જઈ તેનો ઘોડો માગી લીધો. તે ઘોડો ઘણો તેજસ્વી તથા જલદ હતો તે ઉપર સ્વાર થઈ, તથા રસ્તામાં કોઈ ઉપદ્રવ ન કરે માટે રજપૂતનો વેશ બદલી મુસલમાનનો વેશ ધારણ કરી શહેરના દરવાજા બહાર તે સહેલથી ચાલી ગઈ.

રાજ્યમેહેલ જલદીથી છંટાઈ ગયો. ખીજી રાણીઓ છવતી નીકળી. સધળો ખજાનો સહી સલામત હાથ લાગ્યો. અને શહેરમાં સધળી વાતે બંદોબસ્ત કરી અલકખાંએ અલાઉદ્દીન પાદશાહની તરફથી ગૂજરાતનું રાજ્ય કરવા માંડ્યું. રૂપસુંદરી માધવને જઈને મળી. ઘણા દહાડાના વિભોગ

પ્રજા તે ધણી ધણીયાણી ખાઈ મળ્યાં. તેઓ ભેટયાં, રમ્યાં. તથા હર્ષનાં
 ખીજાં સઘળાં ચિન્હો તેઓએ દેખાડ્યાં. પરવહનો સંબંધ એવી રીતનો
 છે, અને જ્યારે તેઓની વચ્ચે નાનપણથી પ્રીતની મજબૂત ગાંઠ બંધા-
 ચલી હોય છે ત્યારે તે છુટવી ધણી મુશ્કેલ છે. મૃત્યુની તલવારથી
 જ્યારે તે કપાઈ જાય છે ત્યારે એમાંથી જે છવતું રહે છે તેનાં અંતઃ-
 કરણની દોરી કોઈવાર જોરથી તુટી જાય છે, અને તે વખત જે સારે
 કષ્ટ થાય છે તેનો વિચાર જેને દુઃખ વીત્યું હોય તેજ કરી સકે. માધ-
 વની ખાખતમાં તે ગાંઠ કાંઈ તુટેલી નહતી, પણ તુટ્યા બરોબર હતી.
 રૂપસુંદરીને કરણ લઈ ગયો તેમાં તેની તરફનો કાંઈ વાંક નહતો, તે
 માધવને સારી પેઠે માલમ હતું. અનેના વિયોગમાં માધવનું દિલ રૂપ-
 સુંદરી ઉપરથી ઉતરી ગયું નહતું, પણ તેને પાછી મેળવવાની તથા તેના
 હરણ કરનારનું વેર લેવાની તેની આતુરતા જે પ્રમાણે પ્રગળ થતી
 ગઈ તે પ્રમાણે તેનું તેની ધણિયાણી ઉપરનું હેત પણ વધતું ગયું.
 આટલી જલદીથી તથા સહેલથી તેને પોતાની પ્રિયા મળશે એવી
 આશા નહતી. જ્યારે રૂપસુંદરી આગળના જેટલાજ હેતથી તેને ભેટી,
 ત્યારે તેના હર્ષનો કાંઠો રહ્યો નહિ. રૂપસુંદરીના આરમાં પણ કાંઈ
 ફેરફાર થયલો નહતો. જેટલી હાંસથી રાજ કરણે તેને પોતાના મેહે-
 લમાં બળાડારે પકડી મંગાવી, તથા જેટલો પ્યાર તેને બેઠાથી
 રાજના મનમાં આવ્યો હતો, તે હાંસ તથા પ્યાર જે પાછળ પાસુ
 કાયમ રહ્યાં હોત તે તે માધવપર આટલી પ્રીતિ રાખત કે નહિ એનો
 જવાબ આપવો કઠણ છે. પણ જ્યારે તેના અંતઃકરણમાંની પ્રીતીનું
 નિર્મળ કરણ રસ્તો બદલીને ખીલ દિશાએ વળ્યું નહતું, તથા તેના
 હેતના બળનાનો બાગીદાર યુવાને કાંઈ ખીલજો દાવો કીધો નહતો,
 ત્યારે તે કરણે માધવની તરફજ અસલ માફક ત્યાગ્યાં કીધું, અને
 તેનું હેત માધવ ઉપર કાયમ રહ્યું એટલુંજ નહિ, યુગ્મ તે પાસે ન
 હોવાથી તેમાં વધારો થયો. એવી સ્થિતિમાં તે અને મળ્યાં, અને
 તેઓનું અસલનું હેત તેટલાજ જોરથી પાછું આવ્યું. માધવે શાસ્ત્રી-
 ઓની સભા કીધી, અને આહ્વાનની સ્ત્રીનો રજપૂત સાથે બળાડારથી
 સંસર્જ થયો તેનો દોષ નિવારણ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત તેઓની પાસે શોધી
 કઠાવ્યું. પછી તે પ્રમાણે સઘળા ક્રિયા રૂપસુંદરી પાસે કરાવી આજ્ઞ-
 હોને મનમાનતી દક્ષણા આપી, અને લાકડું બોજત કરાવી સઘળા અજઢે-
 વોને સંતોષ્યા. હવે ખીલ કાંઈ દરકત રહી નહિ તેવી માધવ તથા રૂપસું-
 દરીએ પાછો પોતાનો ધણીધણિયાણીનો સંબંધ બદલી કીધો. એ પાછા

મળેલા સુખની યાદગારીને વાસ્તે માધવે વર્ધ્ધમાન નગર (વઢવાણ)માં એક વાવ બંધાવી તે હજી તેના નામથી ઝોળખાય છે.

ગૂજરાત સઘળું એક લગણમાં જીતાયું તે સમાચાર પાદશાહને હવે કહેવડાવવાના હતા. પણ એકલી ખબર મોકલ્યાથી અલાઉદ્દીન જેવો પાદશાહ પ્રસન્ન થશે નહિ એવું અલખખાને નક્કી હતું, તેણે ગૂજરાતની કાંઈ નવાઇની વસ્તુ મોકલવી જોઈએ, અને બહાના દાખલ કેટલોએક તે દેશનો ખબરો પણ મોકલવો જોઈએ. અલાઉદ્દીનનો સ્વભાવ વિજયી હતો, તે અલખખાને સારીપેઠે માલમ હતું. માટે કાંઈ અતિ રૂપાળી સ્ત્રી પાદશાહને જો નજર કરાય તો તેના જેટલો ખીજા કશાથી તેને સંતોષ થશે નહિ એમ તે અનુભવથી જાણતો હતો. કરણ રાજની પટરાણી કૌળારાણીની ખુબસુરતી આખા ભરતખંડમાં પ્રસિદ્ધ હતી. રૂપમાં તથા ખીજા હોશિયારીમાં તે અનુપમ હતી; તથા તેની કીર્તિ દિલ્હી સુધી ફેલાઈ હતી. એવી કૌળારાણીને દિલ્હીમાં પાદશાહ ખાસેમોકલવાને અલખખાંએ ઠરાવ કીધો, અને તે મતલબસર તેણે તેની સઘળે ઠેકાણે શોધ કરાવી. જ્યારે સઘળી તપાસતેની વ્યર્થ ગઈ અને જ્યારે તેને ખીજા રાણીઓથી ખબર મળી કે કૌળારાણી શહેર સુકીને જતી રહી છે, ત્યારે તે ઘણો નિરાશ થયો, અને હવે શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહિ. આટલા મોટાં લશ્કરમાંથી તથા જળતા મેહેલમાંથી તે શી રીતે નાસી ગઈ ને તે ક્યે રસ્તે અને ક્યાં ગઈ તેના કાંઈ પણ સમાચાર તેને મળ્યાં નહિ, પણ તેટલા ઉપરથી અલખખાં હિંમત હાર્યો નહિ; પણ તે જ્યાં હોય ત્યાંથી તેને પકડી આણવાને તેણે ચોતરફ સ્વારો મોકલ્યા.

જ્યારે અલખખાં કૌળારાણીની શોધ જોતો હતો તે વખતે તે એકલી ઘોડાઉપર બેસીને પોતાના બાપના દેશ ઝાલાવાડ તરફના રસ્તા ઉપર ઘણી ઉતાવળથી મુસાફરી કરતી હતી. રૂપ હોવાથી જે દેહેશત સ્ત્રીજાતને હોયછે તે કૌળારાણી ઉપર આવી પડી. તે મહા દ્વિકરમાં પ્રડી ઘોડો દોડાવતી દોડાવતી આગળ જતી હતી. તેનું અરૂં રૂપ જાણ્યા આવશે એવી તેને ક્ષણેક્ષણે ધાસ્તી પડતી. વેશ બદલ્યો હતો તે છતાં પણ તેને કાંઈની સાસું જોવાની હિંમત નહિ હતી. તે ધોરી રસ્તો મુકી આડે આવળે ઠેકાણેથી જંગળ, પહાડ તથા વિકટ રસ્તે જતી હતી; તે કાંઈ પણ ગામમાં વાસો કરતી નહતી; પણ કાંઈ

તેને ચોતરફથી ચિંતા વળગેલી હતી. તોપણ તેણે હિંમત તથા ધૈર્ય રાખી આગળ ચાલ્યાં જ કીધું. તથા રસ્તામાં આવતા કોઈ પણ ગામમાં ટકી નહિ. સારા ભાગ્યે તેણે મુસલમાનનો વેશ ધારણ કરી લેવા હોતો. અને તે વખતે તે લોકોનો એટલો બધો ત્રાસ પડી ગયેલો હતો કે રસ્તામાં કોઈએ તેનું નામ પણ પુછ્યું નહિ. એથી ઉલટું તે જ્યાં જ્યાં ગઈ ત્યાં ત્યાં તેને માન પ્રતિષ્ઠા મળતાં ગયાં; તથા તેને જે જોઈતું તે સધળું તેના ડરથી લોકો તુરત આણી આપતાં. પણ જો પ્રમાણનું નિરાંતપણું ધણા દહાડા સૂધી કાયમ રહ્યું નહિ. બ્યારે તે જંગલ વટાવવાની તૈયારીમાં હતી, અને બ્યારે તેની સઘળી દેહેશત તથા ફિકર ચિંતા મટવા ઉપર આવી હતી, તે વખતે એક દહાડો જળ વળળ દહાડો રહ્યો હતો તેવામાં તેની સામા દશ માણસનું ટોળું આવી ઉભું રહ્યું, અને “લુગડાં ઉતાર” એવી રીતે તેને મોઢે માઢે કહ્યું કૌળારાણીના શરીરમાંનું તમામ લોહી પાછું હડીને અંતઃકરણમાં જઈને રહ્યું, અને ઘોડા ઉપરથી હમણાં પડી જશે એવો વખત આવ્યો. પણ તેણે તે વખતે રજપૂતાણીનું નામ રાખ્યું. હિંમત પકડીને તે ઘણી ધુરપતથી બોલી કે “હું મુસલમાન સ્વાર છું. અમારા લોકોએ તમારા કરણ રાજને હરાવ્યો. તથા કતલ કરી દેશે; અમે આખું ગૂજરાત તમને કીધું છે; અને અમે હમણાં સઘળા મુલકના ધણી છીએ; અમારા સરદાર સાહેબે મને ગૂજરાત સર કીધાના સમાચાર દિલ્હીના પાદશાહ અમ્મરાઉદ્દીન ખીલજને પહોંચાડ્યા મોકલ્યો છે. હું પાદશાહી કામ ઉપર જાઉં છું, માટે જો તમે મને રીહાં રોકશો, તમે હુકમશો, ખીલજી રીતે ઉપદ્રવ કરશો, અથવા મારો જીવ લેશો તો તમારી કમખખી આવી એમ જાણવું. તમે પાદશાહને જાણજો છો? તે આગળ જહાનનો રાજા છે. જો તમે તેના માણસને છડશો તો તમે આકાશ, પૃથ્વી કે પાતાળ ગમે ત્યાં હશે તોપણ ત્યાંથી તે તમને શોધી કાઢશે; તમારાં ઘરખાર બાળાં મુકશે; તમારાં બહેરી છાંદરાંને કાપી નાખશે; અને તમને પણ રીખો રીખીને મારી નાખશે. માટે દુર રહો, અને મને તાકીદથી જવા દો. મારો પાછળ ખીલજ કોઈ આવે તેને ગમે તે કરજે, પણ જો તમને તમારી તથા તમારાં વડાજાઓની હંદગી પ્યારી હોય તો મને છડશો મા.” આ “ધમકીથી ચોરનાં મન ઉપર જરૂરપણ અસર થઈ નહિ. કૌળારાણીના આ ધુરપતના શબ્દ પવનમાં ફડી ગયા, અને તેથી દેહેશત આપને બદલે આ રાજના

પુત્રો ખડખડ હસી પડ્યા. તેઓમાંથી એક આગળ આવી બોલ્યો કે “અમારા મનને હિંદુ અને મુસલમાન, પાદશાહનો માણસ કે ગામનો દાવણિઓ એ સઘળા સરખા છે. અમે કાંઈ માણસને જોતા નથી, પણ તેની પાસે જે હોય છે તે ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ. તમારા પાદશાહને અમે ઝોળખતી નથી, અને ઝોળખવો પણ નથી. તે અલુદીન ખીચડી કે અલુદીન મી ગમે તે હોય તેની અમને શી ચિંતા છે; અને તે અમને મારી નાખશે તેની અમને કાંઈ ફિકર નથી. અમે મોતની પડોશમાં રહીએ છીએ; અમે તો નેતની સાથે હળા ગયેલા છીએ; મોત તો અમારો સોગતી છે; તેથી અમે તેનાથી જરા પણ ડરતા નથી. તારા પાદશાહથી અને ખીજા કોઈથી મોત કરતાં ખીજું શું વધારે થઈ સકવાનું છે, માટે ઉતાર લુગડાં, નહિ તો બળદકારે લઈશું” હજી કૈળારાણીએ લુગડાં ઉતારવાની આનાકાની કીધી તેથી તે ચોરને ચુસ્સો ચડ્યો, અને તેઓએ પાસે આવીને તેને ઘોડા ઉપરથી પાડી નાખી, અને તેનાં લુગડાં કાઢવા માડ્યાં. ઉપરતું વજ્ર ખસેડતાં મોતી તથા હીરાના હાર જોઈને ચોરને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, પણ તેવામાં તેનામાં જ્યારે સ્ત્રીનાં લક્ષણ તે ભીલ લોકોએ જોયાં ત્યારે તેઓ એવા તો વિસ્મિત થયા કે ત્યાં હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરતાજ હોવા રહ્યા. કૈળારાણી બેશુદ્ધ થવા જેવી થઈ ગઈ, અને આજનામણુમાં તે બોલી હતી: “શિવ, શિવ, શિવ ! રે ભગવાન ! આ શી અવસ્થામાં આવી પડી. હું ! હું કોણ અને આ ભીલ લોકો કોણ ! કોઈ વખત ઉપર તેઓ મારી સામું પણ જોઈ સકતા નહતા, અને આજે તેઓ માંડે આટલું અપમાન કરે છે. અરે મારા ભત્રીયર, અરે કરણ રાજ, તું શા માટે ત્યાં હોય ત્યાંથી આવીને તારી પરમધિય સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતો નથી ? અરે યમરાજ, જે મારો ધણી તારી હદમાં હોય તો તેને ત્યાંથી જલદીથી બોકલી દે કે તેની પટ્ટારાણીને આ વખતે તેની તલવારના જોરથી આ દુષ્ટ ચોરના હાથથી મુકાવે.” કૈળારાણીના આ શબ્દ સાંભળીને ભીલ લોકો ત્રાસ પામ્યા, અને તેઓના મનમાં ખાતરી થઈ કે એ કરણ રાજની રાણી હશે. તેના દરજ્જા ઉપરથી તથા તેના શરીર ઉપર જે ધણાં મુલ્યવાન ધરેણાં હતાં તે ઉપરથી જો તેઓના નાયકને અગર કીધા વિના તેને છુટી લે, અને સઘળો માલ પોતે રાખે તો નાયક ધણે કોપાયમાન થાય, અને કાંઈકે તોડવાની તેઓને ભારે શિક્ષા થાય, એ વિચારથી તેઓએ તેને નાયક પાસે લઈ જવાનો દરાવ કીધો. પણ તેઓમાંથી એક જે

માણસોએ એ વાત કબૂલ કીધી; પણ મુસલમાન સ્વારો મનમાં ભીલો ઉપર ધણા ખીજવાઈ રહેલા હતા, અને એ કદાપિ રાણી ભીલોના હાથમાં આવશે તો તેઓ તેને લેઈ જશે, તેઓની સઘળી મેહેનત નિષ્ફળ જશે, તથા અલદખાને ખુશ કરી પોતાને ફાયદો કરી લેવાનો આવે! પ્રસંગ ફરીથી આવશે નહિ, એ સઘળી વાત ઉપર નજર રાખીને તેઓએ ભીલ લોકોને નક્કી કરવાનો નિશ્ચય કીધો. પછી એક રાત્રે જ્યારે તેઓ સઘળા સુતેલા હતા તે વખતે મુસલમાન સ્વારો સંદેત પ્રમાણે એકદમ ઉઠ્યા, અને સઘળા ભીલ લોકોને કતલ કીધા. એ નિર્દય કામ જાંઘતા માણસો ઉપર કીધા પછી તેઓ ગામમાં પેઠા, અને ત્યાં રાણીની તજવીજ કરવા ઝાગ્યા. દેવયોગે એવું બન્યું કે રાજાના હજમને તેઓએ પુછ્યું, અને સઘળા દેશોમાં હજમની જાણ ધણી લાંબી તથા પેટ ધણું નાનું હોય છે, તેથી તેણે તેઓને કહી દીધું કે ઇલાંના રાજાના મેહેલમાં એક બે દહાડા થયાં એક પરાણો આવેલો છે તેનો રાજાજીએ ધણો સત્કાર કીધેલો છે. સ્વારોને નક્કી થયું કે એજ કૌળારાણી હશે તેથી તેઓએ રાજાને તુરત સંદેશો મોકલ્યો કે જે નવો માણસ તેની પાસે આવેલો છે તેને અમારે સ્વાધીન કરવો. શરણાગતને શત્રુના હાથમાં આપી દેવો એ સમાન ખીજું કાંઈ મોટું પાપ નથી એમ સમજીને તથા કૌળારાણીએ ધણા કાલાવાલા કીધા તેથી દયા લાવીને રાજાએ થોડી વાર આતાકાની કીધી, પણ જ્યારે સ્વાર લોકોના ઉપરીએ પ્રી કહેવાણાં કે અમારા કહેવા પ્રમાણે એકદમ કરેશો નહિ તો આખું પાદશાહી લશ્કર તમારા ગામ ઉપર તુટી પડશે, તમારું સઘળું રાજ્ય ઉજડ કરશે, અને તમને ગાદીએથી ઉઠાડી મુકશે, ત્યારે તે રાજા ભય પામ્યો, અને કૌળારાણીને એ સઘળી વાત સમજાવીને કહી તેણે તે ગામમાંથી નાસી જવાનો ઠરાવ કીધો, પણ એ તે એ પ્રમાણે કરે તો મુસલમાન લોકોના મનમાં એવું આધે કે મેં તેને જાણી જોઈને જવા દીધી, અને તેઓ મારા ઉપર તેઓનો સઘળો ક્રોધ કાઢે તેથી તેણે દરવાનોને હુકમ આપ્યો કે જે અજાણ્યો માણસ ગામ બહાર જવાનું કરે તેને પકડી પાદશાહી સ્વારોના ઉપરીને સ્વાધીન કરવો. તે પ્રમાણે જ્યારે કૌળારાણી તે રાત્રે ગામ બહાર જવાનું કરતી હતી તે વખતે દરવાને તેને પકડીને તે ઉપરીને સોંપી દીધી. તે મલ્લના પેશમાં બધરી છે એ જાણવામાં કાંઈ મુશ્કેલી પડી નહિ, અને જ્યારે એ પ્રમાણે નક્કી થયું ત્યારે તે કરણ રાજાની

નાસી ગયલી રાણી સિવાય બીજું કોઈ નહિ હોય એમ તેઓને
 ખાતરી થઈ પોતાની મેહેનત સદળ થઈ, તથા અલક્ષ્યાં તેઓના
 ઉપર ધણે પ્રસન્ન થશે એવી ઉમેદથી તેઓ કૈાળારાણીને લઈ
 ઘણી ઝડપથી પાટણમાં આવી પહોંચ્યા. કૈાળારાણી જીવતી હાથ
 આપી, તથા તેને અલાઉદ્દીન પાદશાહ પાસે મોકલીશ તો
 તે ઘણા ખુશ થશે એ વિચારથી અલક્ષ્યાંના મનમાં હર્ષ માયો
 નહિ. કૈાળારાણીને બીજે દહાડે રાજમેહેલમાં લાવ્યા, અને ત્યાં તેને
 બીજા રાણીઓ પાસે જોળખાવી. તેની આમડીનો રંગ તડકાથી શા-
 મજો પડી ગયો હતો, તથા તેણે જે મ્હોડા ઉપર રંગ લગાડ્યો હતો
 તેની અસર હજી સુધી કાયમ હતી, તેથી તેની ખુબસુરતી અલક્ષ-
 ળ્યાંના સાંભળ્યા પ્રમાણે જણાઈ નહિ. બીજા રાણીઓના કહેવાથી
 તેને એક મહીનો મેહેલમાં રહેવા દીધી, અને એ પ્રમાણે થતાથી
 તેની મરજી વિરૂદ્ધ તેનું સુંદર રૂપ પાછું આવ્યું. મહીનો વિલ્યા
 પછી અલક્ષ્યાંએ તેને જ્યારે જોઈ ત્યારે તેનામાં આવો ફેરફાર
 થયેલો જોઈને તે ઘણાજ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તેની અસર કરતાં
 પણ વધારે રૂપાળી કાંતિ જોઈને તેનો જીવ ઘણા આકુળ વ્યાકુળ
 થયો. તેની આગળ તે સૌંદર્યના એક માનવી અવતાર, આરસની
 એક પુતળી જેવી ઉભી રહી. તેને અલાઉદ્દીન પાદશાહ પાસે મોકલી
 દેવાનો તેનો મનસુખો છે તે તેને કહી સંભળાવ્યો, અને દિલ્લીમાં જઈ
 પાદશાહના જનાંખાનામાં મુખ્ય રાણીની મિસાલે રહેવા જવાની
 તૈયારી કરવાને તેને કહ્યું. કૈાળારાણી માઠામાં માઠા સુમાચાર સાંભળ-
 વાને તૈયારજ હતી તેથી આ વાત જાણતાં જરા તે ગમરાઈ નહિ,
 પણ કોઈ હાલીને પોતાના ઓરડામાં આવી ગઈ. થોડા દહાડા પછી
 શેહેરમાં એકે મોટી ધામધૂમની સાથે સ્વામી નીકળી, ત્યારેજ પા-
 ટણ શેહેરના લોકોએ જોણું કે ગૂંજરાતની રાણી અતિ રૂપાળી
 કૈાળાદેવી, મ્હેંજ પાદશાહનો મેહેલ શણગારવા બેઠી. લોકો તે
 સ્વામી જોવાને કોઈ બાહાર આવ્યા નહિ. સંઘળાં ઘણા મોટા શો-
 કમાં પડ્યા. કૈાળારાણીનું અંતઃકરણ લોકોની પ્રીતિ જોઈને ભરાઈ
 આવ્યું, અને પોતાની જન્મભૂમી હવે ઓડવાનો વખત આવ્યો એ
 હઃખથી તેના મન ઉપર એવી તો અસર થઈ કે તે ઘણા જોરથી
 રડી, અને નીચે પ્રમાણે તેણે વિલાપ કર્યો.

લલિત છંદ.

કરણ રાજ તું, ક્યાંહરે ગયો; નગર છોડીને, શીઘરે રહ્યો;
 કરમ પ્રીટિયું, પ્રાણુ જાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
 તુજવિના હવે, અન્ન ના ગમે; મન તણી મહા, વેદના દમે;
 દરદ તાહરું, નાં ખમાયરે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
 કરમની કથા, જાય ના કથી; દુઃખ સમુદ્રનો, પાર તો નથી;
 શિકર ચિત્તમાં, તા સમાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
 કનકદેવલી, ક્યાંહરે હશે; રઝળતી મૂકી, ક્યાં હવે જશે;
 ધીરજ છાતિમાં, ના રખાયરે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
 રજપૂતો તમે, ન્યાત જાત રે; સકળ સ્નેહિઓ, મક્ત બ્રાતરે;
 વિરહ તે તણો કેમ થાય રે? સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
 પરમ પ્રીય જે, બાપ તેમણે; કસર ના કિધી, મૂજ કારણે;
 વચન મીઠાં, ના છુલાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
 ગુજર દેશ રે, જન્મ ભૂમિ તું; અવતરી ત્યહાં, પાપણીજ હું;
 અધર્મ લોકને, હાથ જાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
 ધરમ મૂકિને, રહેઝ થાઈછું; કુળવિચાર સૌ, છોડી જાઉંછું;
 તુરકડા વચે, ના વસાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
 ઘરધણી મુઝો, દીકરી ગર્ભ; નગર છોડિજી, બ્રહ્મ તો થઈ;
 અણુટ પાપ તે, ના કપાયરે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે;
 અખિલ વિશ્વમાં, તુંજ જે ધણી અકળ ઈશ જે, છે દયા ધણી
 તુજ કૃપા થકી, શાંતિ થાયરે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.

પ્રકરણ ૧૧મું.

સદિમાં જે ધણાં રમણિકે સ્થળો જ્યાં આસરાઓ પણ રમેવા
 આવે તથા સ્વર્ગવાસીઓને પણ વાસો કરવો ગમે, એવા એક રણિયામણા
 રથળમાં એક દિલ્લો બાંધેલો હતો, અને તેની નીચે એક સુંદર નાનું શહેર
 વસેલું હતું, એ શહેરની ચોતરફ ઊંચા ઊંચા પહાડોનો કોટ થઈ રહેલો હતો;
 અને શહેરનાં ઘરો વચલા પોલાણમાં ચઢતાં ઉતરતાં ધણાંજ ખુમસુરત દાર-
 બંધ બાંધેલાં હતાં. આ શહેરને પહાડોને લીધે પરમેશ્વર તરફથી રક્ષણ
 થયેલું હતું તોપણ તેનો વધારે ખ્યાલ કરવા સાર તેની આસપાસ

ફરતો ધણો મળ્યુત પથ્થરનો કોટ હતો, અને તેની સાથે વળી એક
 ઊંચી ટેકરી જેની નીચે સઘળું શહેર આવી રહ્યું હતું, તે ઉપર એક
 કિલ્લો બાંધેલો હતો. એ શહેરનું નામ બાગલાણ હતું અને તે
 દેવગઢના રાજા રામદેવના તાબામાં હતું. કિલ્લો ધણો મળ્યુત તથા
 શોભીતો હતો, અને તેમાં રહેવાને સાદું ધણો વગ હતો. વળી તેની
 આગ્રપાસની જગા પૂણુ એવી શોભામમાન હતી કે તેનું યથાસ્થિત વર્ણન
 કોઈ કવિની કલ્પના શક્તિથી પણ થઈ શકે નહિ. ચોતરફ ઊંચા-
 ઊંચા પહાડો હતા અને તેઓ સૂર્યોદય અથવા સૂર્યાસ્ત થતી વખતે
 એવા તો મનોહર લાગતા કે તે જોવાને જેટલો શ્રમ તથા જુએ
 ખર્ચ કરીએ તેટલો સઘળો વળી જાય. તેઓનાં ઉપર મુકળ ઝાડી
 હતી, અને સાગ, આંબા, વગેરે ઝાડો નાટકશાળાની બેઠકની પેઠે એક
 ઉપર એક ઉગેલાં હતાં તે જોઈને આંખને આનંદ તથા સંતોષ ઉપ-
 જતો હતો. એ ઝાડીઓમાં વાઘ, રીંછ વગેરે રાત્રી પ્રશુઓ નિરં-
 કુશ અમલ ચલાવતાં હતાં, અને તેઓના રાજ્યપદ વિષે તકરાર લે-
 નાર માણસ ત્યાં કવચિત આવતું હતું. નાનાં મોટાં પક્ષીઓ ધણા
 મધુર નાદથી તે સ્થળને ગજવી મુકતાં, અને તેઓનાં સુંદર રંગબે-
 રંગી પીંછાને ઝળકાટ તડકામાં પડતો તે જોઈને ઈશ્વરની લીલાથી
 મન વિસ્મિત થયા વિના રહેતુંજ નહિ. વળી ઠેકાણે ઠેકાણે નાની
 નાની નદીઓ વહેતી હતી, અને જ્યારે તેઓ ઊંચી જગાએથી ઉત-
 રતી, અને પથરાઓ ઉપર અથડાતી, નાના છોડવા તથા ફુલોને છુંદતી,
 તથા પહાડોના ઘસારાથી પડેલા નાના ઝંકરાઓમાં રમતી આગળ
 ચાલતી; ત્યારે તેમની સ્થિતિ જોઈને આપણને આપણી આલ્યાવસ્થા
 યાદ આવ્યાવિના રહેતી નહિ. ખીણ કેટલીએક નદીઓ ઊંચા ટેકરાઓ
 ઉપરથી નીચે પડતી તેના મોટા ધોધવાથી જે ગર્જના થઈ રહેતી,
 તેના ઉપર શીણના જે ગોટા અમલતા, અને તેના ઉપર જ્યારે સૂર્યનાં
 કિરણ પડતાં ત્યારે તેઓનું વક્રીભવન થઈને તેઓમાંના સાત જુદા
 જુદા રંગો છૂટા પડીને ઇંદ્રના ધનુષ્ય જેવો આકાર ત્યાં થતો તે ધ-
 ણોજ આશ્ચર્યકારક લાગતો હતો. એવા ધોધવાઓ નીચે પડીને આજ્ઞા
 વેહેતા, કેટલાએક નીચે પડી ત્યાં એકલા થઈ રહેતા, એટલે ત્યાં ની-
 તરું કાચ જેવું તળાવ બનતું, અને કેટલીએક નદીઓના જુરસાથી
 જમીન ઘસાઈને ત્યાં મોટી મોટી આકાશો થતી, અને તેમાંથી તેઓ વિજ-
 યાને વેગે દોડતી. જ્યારે યોગાસામાં અપાર મહીનામાં વાદળાંથી ઘેર
 ઘટા થઈ રહેતી, તથા વિજળીના ચમકારા અને મેઘગર્જનાના કડાકા

થતા ત્યારે તે જગાનો દેખાવ ખરેખરો દમ્બળા ભરેલો તથા ભયાનક થઈ રહેતો હતો. વાદળો તો જાણે આપણા પગ નીચે ગોટાને ગોટા અથવા ધુમરની પેઠે પથરાયલાં દેખાતાં હતાં, અને તેઓ પીગણીને પાણીનાં ટીપાં થઈ નીચે પડતાં તે આપણને લાગતુંજ નહિ. વિજળી ઝાડ અથવા ટેકરીઓની ટેકરીથી ખેંચાઈ આવીને પડતી તે વખતે પથ્થરોના ફાટવાથી તથા ઝડોના પડવાથી મેરડા મોટા અવાજ થતા હતા. વળી ગર્જનાના શબ્દ પણ એક પહાડ ઉપર અથડાઈ ખીજા ઉપર પડતા, અને ત્યાંથી અથડાઈ ત્રીજાને લાગતા, અને એવી રીતે થયાથી ગડગડાટના કડાકાને કડાકાં. કેટરીએકવાર સુધી પોહોં ચ્યાંજ કરતાં. વરસાદ પણ ત્યાં એટલો બધો વરસતો કે તેનો ખ્યાલ મેદાનમાં વસનારાઓથી થઈ સકે નહિ. એ સમયે પાણી એકઠું થઈ નદીઓમાં વહેતું તેથી તે સઘળાં ઝરણાં ભરપૂર થઈ જતાં હતાં. કિનારાના સખત તાપથી ઝાડો બળી ગયલાં હોય, પથ્થરો તપી ગયેલા હોય, તથા પહાડો જેવા ખાવા ધાતા હોય એમ દેખાતા હોય ત્યાં સઘળે લીલુંકુંઝર થઈ રહેતું. ઝાડો ઉપર આકાશમાંથી વૃષ્ટિથી અમૃત પડતું, તેથી તેઓ સજીવન થઈ પાછાં પ્રફુલિત થઈ શોભાયમાન દેખાતાં, તથા પાણીનો પુષ્કળ મારો હોવાથી સઘળે થંડક થંડક થઈ રહેતી, તથા શીતળ વાયુમાં અગણિત ફુલોની સુંગંધ ઘસડાઈ આવતી. ' ડુંગર દૂરથી રળિયામણા ' એ જે કેહેવત છે તે તે વખતે ખોટી પડતી, અને તેઓ આઘેના કરતાં પાસેથી વધારે રળિયામણા દેખાતાં હતા. ' એવી જગાએ જે કિલ્લો હતો તેમાં છેક અંદરનાં ઝોરડામાં જે જૂણાં ખેડાં ખેડાં વાત કરતાં હતાં.

એ જે જાણુમાંથી એક પુરૂષ તથા એક સ્ત્રી હતી. પુરૂષ હતો તેની ઉંમર આળીશ વર્ષની લગભગ હતી, પણ તેટલા કાળની અસર સાધારણ માણસનાં શરીર ઉપર જોવામાં આવેછે તે કરતાં તેની ઉપર વધારે દેખાતી હતી. કોઈપણ તનદુરસ્ત માણસની જીવાની આળીશ વર્ષ જતી રહેતી નથી. અને કેટલાએક દેશમાં તો તે વખતે માણસ ભરજીવાનીમાં ગણાયછે. પણ તે પુરૂષનાં વર્ષ વધારે ઝડપથી દોડ્યાં હતાં, તથા કાળચક્રનો ધસારો તેના ઉપર વધારે થયો હતો. તેનું શરીર ૫૦ અથવા ૫૫ વર્ષની ઉંમરના માણસના જેવું દેખાતું હતું. ઘણી ચિંતાથી તેના ગાલ ખેસી ગયેલા હતા, તથા સર્વાંગે નિમાળા સફેદ થઈ ગયા હતા; તોપણ તેની આંખમાંથી

જુરસો હજી મરી ગયેલો નહતો, અને તેના મનને ડોળા અગરજો ઊંડા પડેલા હતા તોપણ તેઓમાં હજી શરાતનનું તેજ હતું. તેની શિક્ષા ઉપરથી હજી નંજાતું હતું કે તેનામાંથી તેનો અવિચારી હડિલો સ્વભાવ ગયેલો નહતો. તેનો સધળો દેખાવ માન આપવા યોગ્ય હતો, અને તેણે કોઈ વેળા સારા દહાડા જોયા હોય જોમ તેને જોતાંજ જણાતું હતું.

એ માણસ કોણ હતો તે વાંચનારાઓએ જાણ્યું તો હશે. તેને છેલ્લીવાર મળ્યાંને આજે લાંબાં નવ વર્ષ થયાં હતાં તોપણ ઉપલા કુંડા વર્ણનથી તે ઓળખાઈ આવ્યો હશે. તે આપણો મિત્ર કરણ વાઘેલો ગૂજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા હતો. જે દહાડે પાટણની પડેશમાં રજપૂત સૈન્ય કપાઈ ગયું, જે દહાડે મ્યેચ્છ લોકો જય પામી આખા ગૂજરાતનું રાજ્ય લઈ બેઠા, જે દહાડે માધવનું વેર તુલ્ય થયું, અને જે દહાડે ગૂજરાતના શરા સાંમતો અણુદિલકુરો છેલ્લા રામરામ કરી ઘોડા ઘોડાની મૂઢી દેશ છોડી આપ્યા ગયા, તે દહાડે કરણ મરણુતોલ્ય ધાયલ થયો, અને તેને ઓળખીને હુરખાળ તેને સાંઢમી ઉપર બેસાડીને ગૂજરાતની સરહદપાર લઈ જવાને નીકળ્યો એ સઘળું આપણે કહી ગયા છીએ. જ્યારે કરણ ખાગલાણ શહેર ખાગળ આવ્યો, ત્યારે તે થાકથી તથા ઘાથી એવો અશક્ત થઈ ગયો હતો કે તેનું આવદી પૂરું થવા આવ્યું છે એમ જાણી હુરખાળે તેને તે શહેરમાં રાખ્યો, અને તેની એવી અવસ્થાના સમાચાર રામદેવને દેવગઢમાં કેહેવડાવ્યા. નિર્જાળને આશરો આપવો એ રજપૂતનો તથા તે વખતના રાંજઓનો મુખ્ય ગુણ હતો; અને અગરજો તેમ દિલ્હીના ખાદશાહનો થયો ધાક હતો, અને તેને આશ્રય આપ્યાથી અલક્ષ્મીને ધણો ક્રોધ ચઢશે એમ નક્કી જાણતો હતો તોપણ આવી વખતે દેવકોપથી દુર્દશામાં આવી પડેલા તેના કરતાં સઘળી વાતે શ્રદ્ધ એવાં ગૂજરાતના રાજાને મરવાને નિરાંતની જગા આપવાની તેનાથી ના કેહેવાઈ નહિ. ત્યાં રહેવાની રજા મળી એટલે તેને તે કિલ્લામાં રાખ્યો; અને જે વેલો મળી આવ્યા તેઓના ઉપચાર કરવામાં આવ્યા. પણ ધા ધણા કારી વાગેલા, તથા તેના મનમાં મહાભારત તોફાન ચાલતું, તે સાથે આ સઘળા બન્યવથી તેની નિદ્રા અથવા આરામનો પણ નાશ થયો હતો, તેથી અગરજો મોત તો અટક્યું તોપણ પીડા ઘણીજ વાર પોહ્યાંથી, અને વેલોના ઉપાય તેના ધા ઉપર

કેટલીએક વાર સૂંધી તો બિલકુલ ચાલ્યાજ નહિ, જ્યારે તે શરીરની તથા મનની પીડાથી ટળવળતો તથા બરાડા બરાડ પાડતો હતો, જ્યારે તે મહા બધામાંથી છૂટવાને સાર ક્ષણેક્ષણે મૃત્યુની પ્રાર્થના કરતો હતો તે વખતે પરમેશ્વરે તેની સામું જોયું, તેનું આટલું કષ્ટ જોઈને પરમ દયાળુ ઇશ્વરને કશું આવી. તેના દુઃખરૂપી અરણ્યમાં સુખનો પાણીનો ઝરો દેખાયો. તેની અવસ્થાના અંધકારમાં શાન્તિનું કિરણ પ્રકાશ્યું. તેની દુર્દશાની તપેલી લોચ ઉપર દિવસારૂપી ઓસમાં દીપાં પડ્યાં. અને આકૃષ્ટનો શેતાન તેને ઉપદ્રવ કરતો તેમાંથી તેનું રક્ષણ કરવાને એ કિસ્તા જાણે આકાશમાંથી ઉતરી.

જ્યારે કૌળારાણીએ મેહેલને આગ લગાડી ત્યારે તેની એ નાની દીકરીઓ કનકદેવી તથા દેવળદેવીને તેણે એક ચાકરને સોંપી પોતાના બાપ પાસે ઝાલાવાડમાં મોકલી હતી. રસ્તામાં તે ચાકરને બપોર મળી કે કરણ રાજ હજી જીવે છે, તથા તે બાગલાણમાં રહેલો છે, તે સાંભળીને તેણે તેનો રસ્તો બદલ્યો, અને તેના મહાભારત દુઃખમાં તેની પુત્રીઓના મેળાપથી તેને જે સુખ થશે તે ઉપર વિચાર કરીને, તથા છોકરીઓ બપોર માના બાપ કરતાં પોતાના બાપને વધારે હક છે એમ જાણીને તેઓને તેની પાસે લઇ જવાને નીકળ્યો. રસ્તામાં ઘણીએક અડચણો ભોગવીને તથા ઘણાંએક સંકટોનું નિવારણ કરીને અંતે તે બાગલાણના દિલા પાસે સહી સલોમત પોહ્યાંઓ અને કરણ રાજની એ આશમાં તેની કુમળી વયની એ દીકરીઓ ભરાઇ. આવી વખતે આવી અવસ્થામાં બાપ તથા દીકરીઓનો મેલાપ થયો તે વખતે તે દુર્ભાગ્ય રાજાને જે બેહદ આનંદ થયો તેનું વર્ણન થઇ સકતું નથી. મોટી છોકરી આઠ વર્ષની હતી તે ઘરમાં સઘળું સ્ત્રીનું કામકાજ કરતી અને તેની સંભાળથી તથા તેની ધરખાબતની સઘળી ગોઠવણથી કરણ રાજના ધા ધીમે ધીમે રૂઝાવા લાગ્યા, અને તે કેટલીક વાર પંજી બિલકુલ સારો થયો. માણસના સુખને વાસ્તે બધરાં કેટલાં અગત્યનાં થઇ પડે છે તે જ્યાં તેમની ખોટ હોય ત્યાંજ જાણવામાં આવે છે. તેઓનો ઉપયોગ ઘણા લોકો બરોબર સમજતા નથી, તથા તેઓની કિમ્મત જોઇએ તેટલી તેઓ કરતા નથી. માણસ અને બધરીનાં ગુણોમાં પરમેશ્વરે મોટો તફાવત રાખેલો છે. અગર જે કેટલાંએક માણસોમાં બધરાંદ ગુણો અને કેટલીક સ્ત્રીઓમાં માણસના ગુણો હોય છે, તોપણ તેઓ સાધારણ નિયમથી ઉલટાં છે. સામાન્ય નિયમ

તો એવો છે કે પુરષોમાં કામકામ કરવાના અને એવા ખીજ સખ-
ત શુણો હોય છે; અને સ્ત્રીઓમાં સહન કરવાના અને નરમ શુણો
માલમ પડે છે. દયા, મનની કામળતા, ધૈર્ય વગેરે ખીજને સુખી
કરવાને જરૂરના શુણો ઘણું કરીને સ્ત્રીવર્ગમાં વધારે હોય છે. એજ
કારણને લીધે તેઓ ઘર ચલાવવા તથા પોતાના ઘણીને સુખ ઉપ-
જાવવાને વધારે લાયક છે. જ્યારે માણસ કોઈ આદતમાં આવી પડે
છે ત્યારે તેને બધી સિવાય ખીજું કોઈ શાંત કરી સકતું નથી.
જ્યારે તેના મનમાં જુસ્સો ચઢી જાય છે ત્યારે તેની મનોવૃત્તિઓને
નરમ પાડવાને તેનેજ ઇશ્વરે સર્જેલી છે; પણ વિશેષ કરીને જ્યારે
તેના ઉપર મંદવાડ આવી પડે છે, જ્યારે તેની એક નાના બાળકની
પેઠે બરદાસ્ત ફેલી પડે છે, જ્યારે તેનો સ્વભાવ એવો ચીટિયો થઈ
જાય છે કે તેનો બોલ ખીજ કોઈ સાંખી સકતા નથી, તેજ વખતે
બધીનું ખરેખર કામ પડે છે; તેજ વખતે તેની ખરી ક્ષિમત થાય
છે; અને તેજ વખતે તેનું દુઃખ મટાડવાને પરમેશ્વરે તેને મોકલી હોય
એમ પુરૂષને લાગે છે. તેની ચાકરી કરવાની રીતથીજ અર્થ દરદ
જોઈ શકાય છે. તેના મધુર સખ્તો રામચાણુ ઓસડ જેવા થઈ પડે
છે, અને તેના નરમ હાથ શરીર ઉપર ફરે છે. એટલેજ ઘણી ચંડક
થાય છે. માણસને તેની હુંદગીના હરેક ભાગમાં સ્ત્રીથી સુખ મળે
છે. નાનપણમાં તેને માની ઘણીજ જરૂર હોય છે, બલકે તેના આવદાને
આધાર ઘણું કરીને તેની મા અથવા એવી ખીજ કોઈ સ્ત્રી હોય છે.
મોટપણે તેની પત્નીવડે તે સંસારરૂપી સાગરમાં વધારે જોડેનથી સફર
કરી સકે છે, અને જો કમનસીબથી તેની સ્ત્રી તેના પેઢેલાં મરણ
પામે તો ફેટલુંક સ્ત્રીનું કામ તેની જોડેની ચલાવી શકે છે. કરણ
રાખને પણ તેજ પ્રમાણે થયું. કનકદેવીનું સવળું લક્ષ પોતાના બા-
પને આરામ કરવા તરફ તથા તેની પીડા જેમ અને તેમ જોઈ ક-
રવા તરફ હતું, અને તેમ કરવા સાથે તેની ઉપર પ્રમાણે તેનાથી
જેટલા બની સક્યા તેટલા તેણે શ્રમ કીધો, અને પરમેશ્વરની કૃપાથી
તે સવળા સદા થયો. નાની જોડેની જે દેવળદેવી હતી તે તે વખતે
માત્ર ચાર વર્ષની હતી તેથી તેનાથી પોતાની જોડેનના જેવું કામ થઈ
સકતું નહતું, તોપણ તેના બાળપણના જુદા જુદા ખેલથી, તેના કાલા
કાલા ખેલથી, તથા ખરા દિલથી પોતાના બાપને ખુશ કરવાને તે જે
પ્રયત્ન કરતી હતી તેથી કરણ રાખને અવાં આરામ થયો. ઓ ઓ છો-

કરીઓ તેના આપને ખરેખરાં રત્નો હતાં, અને અગરજો તેણે દુનિયામાં સઘળું ખોયું હતું તોપણ તે મોટો ખજાનો તેને નસીબે રહી ગયો હતો. તેઓ તેના ધા ઉપર થંડા મલમના જેવી હતી. જેમ ભુખ્યાને અન્ન, જેમ તરસ્યાને પાણી, જેમ દરદીને ઔષધ, તેમ કરણ રાજાને એ જે છોકરીઓ હતી. જિમ જેમ સઘળી દુનિયાએ તેનો વધારે ત્યાગ કાઢ્યો તેમ તેમ તેઓએ તેને પ્રેમની જાળમાં વધારે સાંકળી લીધો. જ્યારે ખીજા લોકો તેને આડી આંખે જોવા લાગ્યા તે વખતે તેઓ પ્રીતિથી ભરપૂર નેત્રથી તેને નિહાળતી હતી. જ્યારે તેના ખોટા મિત્રો લીલાવનના સૂઝની પેઠે ઉડી ગયા ત્યારે ઇશ્વરે તેને શુદ્ધ પ્રેમવાળી મેળવી આપી, અને જ્યારે તેનાં આકરો, સિપાઈઓ, વગેરે કામ કરનારા જતા રહ્યા ત્યારે તેને ભાડુતીઓ નહિ પણ ખરા હેતવાળી મદદ કરનાર પુત્રી મળી.

એ પ્રમાણે કરણનું સુખ માત્ર પાંચ વર્ષ સુધી પોંહોંચ્યું. પરમેશ્વરની ગતિ અકળ છે, તથા તેનાં કામોનાં કારણો શોધી કઢાય એવાં નથી. આટલું બધું સંકટ ભોગવ્યા પછી કરણ રાજાને જે થોડું સુખ મળ્યું તે તેને ઘણી સુદૃઢ સુધી અથવા તેના જીવતાં સુધી પોંહોંચશે એવી આશા રાખવામાં આવે, અને ઇશ્વર મરતાને વધારે મારશે નહિ એવી કલ્પના થાય પણ એ આશા તથા કલ્પના ઘણીવાર ખોટી પડે છે. માણસ ઉપર જ્યારે દુઃખ આવી પડે છે ત્યારે ઘણું કરીને સામંતુંજ આવી પડે છે, અને એ સઘળી આશ્વતોમાં જે માણસ પોતાનું ધૈર્ય છોડતો નથી, તથા પરમેશ્વર ઉપરનો જેનો દૃઢ વિશ્વાસ, જરાપણ ડગતો નથી તે માણસ ખરેખરો ધર્મી, તથા એજ ખરેખરો ઇશ્વરનો ભક્ત બન્યો. માણસના વિશ્વાસની તથા ભક્તિની તે પ્રમાણે પરમેશ્વર પરીક્ષા લે છે તેમાંથી ઘણાજ યોગ્ય પસાર થાય છે. હમણાં તો કરણ રાજાનો વારો આવ્યો, અને જે વખતે તેનાં આગલાં દુઃખોનાં ધા પૂરેપૂરાં હજી રૂઝાયા નહતા, તથા જે વખતે તેણે સુખનો જરા સ્વાદ આખવા માંડ્યો હતો, તે વખતે તેને એક ભીંજે કારી જખમ લાગ્યો. મોતના દૂત તેના એકાંત દિવા ઉપર ઉતર્યા, અને એક ઝાપાટો મારી તેની વાહલી છોકરી જે કનકદેવી, હમણાં તેરવર્ષની થઈ હતી, જે તેનાં સઘળાં સુખનું મૂળ હતું, જે તેની નિર્જળ અવસ્થાનો આધાર હતો, તેને ઘસડી ગયા. આ અકસ્માત આવી પડેલા દેવકોપથી કરણને જે મહાવ્યથા થઈ તેનું વંજીન કરવાની કાંઈ જરૂર નથી, તે યથાર્થત

થઈ સકે પણ નહિ; આમ તોપણ તેથી વાંચનારાઓને સંતાપ માત્ર ઉપજે તેથી તે ઉપર મડદો ઢાંકી દઈ ખીજાં ચાર વર્ષ દૂરી જઈને ઈ. સં. ૧૩૦૬ ના વર્ષના અષાઢ મહીનામાં જે બનાવ બન્યો તેનું વર્ણન કરીએ છીએ.

તે વખતે એવું બન્યું કે આગલાણુથી આસરે દશ કોશ ઉપર એક વાઘ અને વાઘણે રાહ પાડી. તેઓએ આસપાસનાં ગામોનાં દોર એટલા તો મારી નાખ્યાં, તથા લોકોમાં એટલો તો ત્રાસ પાડ્યો કે તેને મારવાને ગામેગામથી લોકો એકઠા થયા; પણ તે એવાં વિકલ્પ, જ્વેરાવર તંથા, અપળ હતાં કે તેમને મારવામાં ફેટલાએક લોકોના પ્રાણ ગયા તોપણ તેઓમાંથી એક પણ મૃતું નહિ. એ લાઘાની વાત દેવગઢના રાજાને કાને પડી તેથી તેણે પોતાના બે છોકરા ભીમદેવ તથા સંકળદેવને તેઓને મારવાને તથા લોકોને તુકશાન થવું બચાવવાને મોકલ્યા. ભીમદેવની ઉંમર આશરે ૨૫ વર્ષની હતી, અને ગાહાદુરીમાં તે રજપૂતનાં નામને એમ લગાડે એવો ન હતો. ખીજો સંકળદેવ હતો તે રૂપમાં તથા શૂરાતનમાં ઈંદ્રના જેવો હતો. અને તેના ગુણો તથા સ્વભાવ ઊંચી જાતના રજપૂતને શોભા આપે એવા હતા. તે હજુ પરણેલો નહતો, અને તેના ચિત્તને આકર્ષણ કરે એવી કોઈ સુંદરી તેના જોવામાં હજુ આવી નહતી. તેઓ બંને હાથી ઉપર સ્વાર થઈ ગાણુ, ભાલા વગેરે શસ્ત્ર સજ્જ ફેટલાંએક માણસો સાથે લઈ નિકળ્યા; અને બે દહાડે આગલાણુની પર્યુસમાં તેઓએ મુકામ ડીધો. કુરુશુરાજાને પણ શિકારનો ઘણો શોખ હતો, તથા એવાં કામોમાં પડયાથી તેના દુઃખમાં થોડીવત્ વધારો થશે એમ જાણીને તેઓએ તેને અંદેશો મોકલ્યો. અને પોતાની સાથે આવવાની તેને વિનંતી ડીધી. કુરુશુરાજાએ પણ કાંઈ કામ જડે તો તેમાં પડી કાળ નિર્જમન કરવાનો દરાવ ડીધો હતો, તથા જે કામોમાં શૂરાંતન દેખાડવાનો પ્રસંગ આવે તે કામો ઉપર તેને ઘણો શોખ હતો તેથી શિકારમાં જવાને તેણે કુશલ ડીધું. તેણે હજુ મુઠ્ઠી દેવળદેવીને વીલીલી મૂકી નહતી તેથી તેને એકલી રાખીને જતાં તેનું મન માન્યું નહિ. તેણે દેવળદેવીને પોતાની સાથે લીધી, અને હથિયાર બાંધીને તે ભીમદેવ તથા સંકળદેવને જઈને મળ્યો. પછી તેઓ સઘળા જે જંગલમાં પેલા વાઘો દટા લાં ગયા; અને એક માંડવો કરાવીને તે ઉપર દેવળદેવી તથા ફેટલાંએક માણસોને

રાખી કરણ તથા દેવગદના બે રજપુત્રો બંગલમાં આગળ ચાલ્યા. કેટલાએક ગામના લોકોએ ધાડી ઝાડી તથા કોતરો આગળ જઈ મોઠા અવાજ કીધા, અને વાધને ભય પમાડીને બહાર કાઢવાને ધણી-એક તરેહના પ્રયત્નોનો કીધા, એટલામાં એક ક્રીકિયારી કરી વાક એક છલંગ મારી બહાર નિકળ્યો, અને એક પંખના સપાટાથી ગામના એક માણસને મરણતોલ કરી ભોંય ઉપર પાડ્યો એટલે બીજા બધા ઇવ લઇને નાહા. તેઓમાંથી એકની ગરદન પકડી તેને પણ મારી નીચે પાડ્યો. તે વખતે કરણે એક તીર માર્યું; પણ તેની ચપળતાને લીધે જ્યાં તાકીને મારયું હતું ત્યાં ન વાંગતાં તેને પુછંડી આગળ જખમ લાગ્યો. વાઘે બીજવાધને દોડ કીધી તે વખત તે ત્રણ રજપુતો સિવાય સઘળા નાસવા લાગ્યા. વાઘે આવી ભીમદેવના હાથી ઉપર તલપ મારી, અને જો તેજ ક્ષણે રાંકળદેવે એક તીર મારી વાધને પાછો પાડ્યો ન હોત તો તે હાથીનો નિશ્ચય કાળ આવત, અને ભીમદેવની શી દશા થાત એ કહેવાય નહિ. પણ રાંકળદેવના તીરનો ધા તેના કલેજમાં વાગ્યો તેથી તે પડ્યો. તેજ વખતે ભીમદેવે નીચે ઉતરીને તેના મ્હોંમાં એક ભાલો માર્યો, તેની સાથે લોહીનો ધોધવો તેના મ્હોંમાંથી નીકળ્યો, અને એક ભયંકર ચીસ પાડી તે જો-રાવર વાધ, તે વનના પશુઓનો રાજ, તે પ્રાણુધાતક પશુ, તે અગણિત હીંસા કરનાર જનવર મુડદુ થઈ ચતુંપાટ પડ્યું. પણ તેની મરતી વખતની ચીસથી આખું રાન ગાજી રહ્યું, અને તેનો અવાજ એક ભાગમાં તેની માદા પડેલી હતી ત્યાં સંભળાયો. પોતાના સ્વામીનો કોઇએ પ્રાણ લીધો તેનું વેર લેવાને ક્રોધના આવેશથી તેણે છલંગ મારી, અને વિજળીને વેગે દોડતી આવી તેને મારવાને કોઇને વખત મળ્યો નહિ એટલામાં તો તે માંડવા સાથે અથડાઇ, અને તેના ધણીને મારનાર માંડવા ઉપરનાં માણસો હશે એમ ધારી તેના એક ટેકાને તે વળગી. વાધમાં જોર અતિશય હોય છે. અગર જો કે તે ઝાડ ઉપર ચઢી સંકેતો નથી તોપણ કોઇ નળખા પાતળા ઝાડને તેના ધણાજ સામર્થ્યવડે તે તો પાડી સકે છે. આ વખતે વાધણે તે માંડવાના એક ટેકાને એટલા જોરથી આથકો માર્યો કે તે આખો માંડવો એક મોટા અવાજ સાથે નીચે કડકડી પડ્યો. તે ઉપર જ માણસો હતાં તેઓમાંથી કેટલાંક ઇવ લઇને નાહાં, કેટલાંએકનાં શરીર આટલે ઊંચેથી, પડવાથી એવાં તો બેહોર મારી ગયાં કે તેઓથી તુરત ઉઠાયું.

નહિ અને આકીનાં ભયથી એવાં બેભાન થઈ ગયાં કે તેઓને શું બન્યું તેની કંઈ ખબર રહી નહિ. વાઘણે પોતાના પંજનવડે એક બે માણસોને સખત જખમી કીધાં, અને દેવળદેવી બેહોશ પડી હતી. તે ઉપર તત્કાલ મારવાની તૈયારી કીધી. પણ જ્યારે આ મૃત્યુ ઉપર રતી અપસરા, આ નિર્દોષ છોકરી, આ કરણ રાજાના શ્રવણો આધાર, હૃદયી અને મોતની હદ ઉપર આવી પડી હતી, બંધકે જ્યારે તે મૃત્યુના અગાધ કરાડા ઉપર નિમાળાને આધારે લટકેલી હતી, જ્યારે તેને મદદ કરે એવું કોઈ દેખાતું નહતું, તે વખતે એક પાસેની ઝાડીમાંથી એક માણસે આવી તે વાઘણ ઉપર તત્કાલનો ધા-કીધો, અને જેવી તે પાછી ફરી તેના ઉપર હુમલો કરવાનું કરે છે એટલામાં તેના મ્હોડાની વદનશમાં તેણે ભાલો એવા જોરથી ખાસી ધાલ્યો કે તે તેના દાંત પાડી નાંખીને તેનાં તાળવામાં ભોકાયો. એ ધા તેને વારતે બસ હતો એક મોટી ભયાનક ચીસ પાડી તે તમરી આઘ નીચે પડી અને પડતાં વાર તેના તત્કવારે વતી તે માણસે કડકે કડકા ફરી નાખ્યા. જોખમનો વખત તો ગયો; મોતનું વાદળ ધસડાઈ ગયું; ભરદરિયાના ભારે તોફાનમાંથી વાહાણ લગભગ ભાંગી પડતું બચ્યું; તોપણ આવા અચાનક મોતના ભયથી તેને જે આચકો લાગ્યો હતો, તેની અસર જલદીથી જતી રહી નહિ. દેવળદેવી કેટલીએકવાર બેશુદ્ધ રહી, અને તેને જાગૃત કરવાને ગમે તેટલા ઉપાય કામે લગાડ્યા તોપણ તેથી કંઈ વળ્યું નહિ. કરણ તો પોતાની અતિ વાહલી છોકરીને આવી અવસ્થામાં જોઈને ઘેલા જેવો થઈ ગયો, અને તેનથી તો તેને શુદ્ધિમાં આણવાને કંઈ બન્યું નહિ. શંકળદેવનું સઘળું તન અને મન એ કામમાં લાગેલું હતું, અને તેની મેહેનત તથા અગણિત યુક્તિઓને લીધે, તેને પાછી શુદ્ધિ આવી. જે મળતે દેવળદેવીએ આંખ ઉઘાડી ત્યારે તેના પ્રાણ બચાવનાર શંકળદેવ ઉપર તેણે પોતાની નજર માંડી. તેટલી નજરજ શંકળદેવના મનનું હરણ કરવાને બસ હતી. તેની આંખમાં ઉપકાર તથા પ્રીતિ એ બન્ને એકઠાં મળેલાં હતાં, તેની અસર જલદીથી થઈ ગઈ. ધનનંદની તથા લુકમાન હકીમોએ ઔષધોનાં ગુદાં ગુદાં મિશ્રણો કીધાં હશે, તેઓની અસર પણ આવી તત્કાળ થઈ નહિ હોય. એ દૃષ્ટિ પડ્યા પછી શંકળદેવની આંખી હૃદયીજ બદલાઈ ગઈ; તે એક નવોજન્માણસ થયો; અને નવા નવા વિકાસો તેના મનમાં એક પછી એક આવવા લાગ્યા. તે

સઘળાની એકઠી થયલી અસર તેનાથી ખમાઈ નહિ તેથી તે ગભ-
રાટમાં લાંથી નાસી ગયો અને એક ઝાડને ઓથે બેસી સ્વપ્નમાં અવ-
સ્થામાં કેટલીએક વાર સુધી પડી રહ્યો.

વાઘ તથા વાઘણ મરાયાં, અને દેવળદેવીના હોશ ઠેકાણે આવ્યા
એટલે લાં વધારે વાર રહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન રહ્યું નહિ તેથી તેઓ
સઘળાઓએ કુચ કીધી. ગામડાંના લોકો ખુશ થઈને પોતાને ઘેર ગયા.
કરણ તથા દેવળદેવી ખાગલાણના કિલ્લામાં ગયાં, અને ભીમદેવ
તંથા રાંકળદેવ દેવગઢ તરફ વળ્યા. દેવળદેવીના હૃદયમાં રાંકળદેવની
અનૂપમ મૂર્તિ કોતરાઈ હતી. તે પોતાના પ્રીતમનાં દર્શનને માટે
રાત દિવસ ચિંતાતુર દેખાતી અને તેના વિયોગથી શોકમાંજ નિમગ્ન
રહેતી હતી. શ્રાવણ માસના એક ખુશનુમાં દિવસે દેવળદેવી પોતાની
વાડીમાં રાંકળદેવ વિષેજ વિચાર કરતી ભમતી હતી એટલામાં વાડીના
કોઠ ઉપરથી એક માણસે ભુસ્ત્રો માર્યો હોય એમ લાગ્યું અને
દેવળદેવી તે તરફ જોયછે તો તેની સમક્ષ તેના પ્રાણથી પણ અધિક
બહાલા રાંકળદેવને ઉભેલો દીડો. થોડી વાર સુધી તો બન્ને જણાં
પ્રેમના આવેશથી સ્તબ્ધ બની એક ખીજાંની સામું ટગર ટગર
જોતાં ઉભાં રહ્યાં પણ પછી-તરતજ તેઓ બન્ને પાસે ઉભાં અને સૂર્ય
તરફ દૃષ્ટિ કરી પોતાનો પવિત્ર પ્રેમ અચળ રાખવા બન્ને જણે
પ્રતિજ્ઞા લીધી, રાંકળદેવ પછી પોતાની બહાલીને દુઃખ સાગરમાં ડુબતી
મૂકી લાંથી ચાલી નિકળ્યો.

એટલે તથા નિશ્ચિંતપણામાં દહાડા જતાં વાર લાગતી નથી, તેમ
દેવળદેવીને થયું તેના પ્રાણપ્રિયની સાથે મેળાપ થયો તે જણે ગઈ
કાલેજ થયો હોય એમ તેને લાગતું હતું. એટલામાં એક દહાડો દેવ-
ગઢથી એક ભાટ તથા રાજગૌર ખાગલાણના કિલ્લામાં આવ્યા. કરણ
રાજાએ તેઓનો ધુણો સત્કાર કીધો, અને તેઓને આવવાનું કારણ
ચુક્યું. ભાટે કેટલીએક ભાટાઈ કીધા પછી દેવગીરીના રાજ્યનો વિસ્તાર
તેની દોલત વગેરે વૈભવનાં ધણા વિસ્તારે વખાણ કીધાં. અને પછી
રાંકળદેવને યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, વિક્રમ, લોહ, આદિ ધણાએક ના-
માંકિત, સદ્ગુણી, તથા પરક્રમી, રાજાઓની ઉપમા આપી, અને
વાઘના શિકારને દહાડેથી તે વાડીના મેળાપના દહાડા સુધી જે જે
બન્યું હતું તે વર્ણવ્યું. દેવગઢના રાજા સાથે સંબંધ કરવાથી જે

ને લાભ થશે તે સઘળા કહી સંભળાવ્યા, અને છેલ્લે શંકળદેવને વાસ્તે દેવળદેવીની માંગણી કરી.

✓ કરણ રાજાને આ ભાટની વાત સાંભળીને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો. તેના મ્હોં ઉપર લોહી ચઢી આંવ્યું, અને તે રીસે ભરાઈને બોલ્યો : “અરે ભાટજી, જો કે હું માફ સઘળું રાજ્ય ખોઈ બેઠો છું, મારી પરમપ્રિય સ્ત્રીને બેળાકારે દિલ્હીના મ્યેચ્છ પાદશાહ પાસે ઘસડી ગયા છે, હું નિર્ધન, અશક્ત, તથા રામદેવના આશ્રયમાં આવી રહ્યો છું, તોપણ હું હજી તમેા ધારો છો. એટલો અધમ થયો નથી. હજી મારા માંથી રજપૂતનું લોહી ગયલું નથી. હજી મારામાં ક્ષત્રીના ટેકા કાંઈમ છે; માટે તમારા કહેવા પ્રમાણે હું કદી કરનાર નથી. શું વાગેલા રજપૂતે પોતાની કન્યા એક મરેઠા સાથે પરણાવવી ? શું હંસણીને કાગડના ટોળામાં બેળવવી ? શું ગાયને ગધેડાંમાં શામેલ કરવી ? એમ કદી થનાર નથી. તમારો રાજા ગમે તેવો મેટો હશે, તમારું રાજ્ય ગમે તેટલું બળવાન, ધનવાન તથા વિસ્તીર્ણ હશે, તથા શંકળદેવમાં સઘળા દેવતાના ગુણો એકઠા થયા હશે, તોપણ તે મરેઠો, તે રજપૂતની કન્યાને વરવાને યોગ્ય નથી. મારા પડતા દલાડામાં સઘળા માફ અપમાન કરે છે; હવે છેલ્લો વારો રામદેવનો આવ્યો. તેણે પણ હવે કાંઈ કસર રાખી નહિ. હજી મારામાં સામર્થ્ય છે; હું છું છું, અને બ્યાસુધી આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી મારા નામને, મારા કુળને, તથા મારી જાતને કદી કલંક લગાડવા દમશ નહિ. આ હિંમત કુળની કન્યા નીચ કુળના વરને પરણાવું ? મારા ઉપર આથી વધારે આશ્ચર્ય પડે, મને કાપીને કાઢી કરે, તોપણ હું એમ થવા દહીં નહિ. અમારા લોથા પુત્રીના જન્મથી ઘણો શોક ધરે છે. તે વાગળી છે, તેઓ પોતાની આબરૂને ઝાઝ ન પડવા દેવાને કુમળા બાળકની હત્યા કરે છે તેમાં તેઓનો કાંઈ વાંક નથી. મરેઠા બેઠે રાજ્ય કન્યાના લગ્ન કરનાં ? આકાશ તુટી પડે, પૃથ્વી રસાતાળ નવય, તોપણ હું તેમ થવા નહિ દહીં. માટે તમારા દાગ્ગને કેહેજો કે તમે માફ ધાંજી અપમાન કરી છો તમારી આશા કદી સફળ થવાની નથી; તથા તમારું બોલવું કદી પ્રમાણુ થવાનું નથી, શંકળદેવ તથા દેવળદેવીએ ગુપ્ત રીતે લગ્ન કરીયાં હશે તે સદ છે. દેવળદેવીનો મારી રજા સિવાય કાંઈપણ પ્રતિજ્ઞા કરવાનો અજતિયાર નથી.

હજી નાદાન છે તેથી તેનું કીધેલું મંજુર થાય નહિ; માટે મારી

સકે છે. એવે દેશણે જેઓ ગરીબ એટલે અશક્તિમાન સાધન રહિત હોય. તેઓની ખરેખરી કમખખી થાય છે. તેઓ પોતાના ઉપરના ખરા અથવા ખોટા અપરાધની શિક્ષા ભોગવે છે. એટલુંજ નહિ પણ ખીજા શ્રીમંત લોકોના અપરાધની સજા વણી વખતે તેઓને ખમવી પડે છે. તેઓનો એવી તો પરમેશ્વરજ છે; અને તેઓ જીવતા રહે તેજ આ જગતના તથા તેમના દેશના પાલકોનો મોટો પાડ એમ તેઓએ માનવું જોઈએ. બિહારીલાલ મોટા બ્યા. પારી હતો, અને તેણે થોડાંએક વર્ષમાં ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું. પણ રાજ્યના જીલ્લામને લીધે તેનાથી તે દ્રવ્યનો ઉપભોગ થઈ સૂકતો નહતો. સરકારના માણસોની ગીધ જેવી નજર તેના ઉપર ન પડે માટે તે એક ખુણામાં એક નાના સરખા ઘરમાં રહેતો હતો. ખાવા જેટલો પૈસો બહાર રાખી તેણે પોતાની સંવણી દોલત ભોંયમાં દાટી મુકી હતી; અને એવાં નકારાં લુગડાં પહેરીને તે ફરતો તથા ઘરમાં એવો મોડો ખરચ રાખતો હતો કે તેની પાસે પૈસો છે એવો શક કોઈને ઘણીજ મુશ્કેલીથી આવે. પણ પૈસાની આગતમાં જીલ્લામી સરકારની ઘાણેદ્રિય ઘણીજ તીક્ષણ હોય છે. જેમ કેટલાએક શિકારી કુતરા ભોંયમાં દર કરી ભરાયલાં સસલાંને ચુંઘવાથી બહારથી પારખે છે, જેમ મુઠ્ઠાની વાસ ગીધ તથા સમડીને ઘણે દૂરથી લાગે છે, તથા જેમ મંકોડા સાકરની પીમળ ગમે ત્યાંથી જોળખી કાઢે છે, તેમ તેના દાટલા ધનની ગંધ સરકારના નાકમાં પોહોંચી. હરેક માણસને કેઈપણ શત્રુ હોય છે, અથવા જે તેની અવસ્થા સારી હોય તો 'કેટલાએક તેની અદેખાઈ કરનાર હોય છે. તેઓને પોતાનું વેર લેવાને અથવા અદેખાઈનો તાપ હાલવવાને ખીજે કાંઈ ઉપાય જડતો નથી. ત્યારે તેની પાસે આજીવ દોલત છે એવી સરકારમાં ખગર આવે છે. પછી તે ખચ ખરી હોય કે ખોટી તોપણ તેના ઘર ઉપર ખીજે દહાડે પેહેરો આવવાનો, તેના માલની જામી થવાની, તે કોઈ અન્યાયને માટે સરકારમાં ધમકાવવાનો, તોહમત તેના ઉપર સાંખીત થવાનું, સજા કરતી વેળા બાણીજોઈને બાંજગડ કરવા કેટલાએક પડવાના, તેની પાસે વધારે દોલત છે એજ તેનો મોટો દોષ એમ તેની ખાતરી થવાની, તથા અંતે તેની દોલતનો અર્ધો ભાગ અથવા વખતે તેથી પણ વધારે ધણીએક રકનક તથા તકરાર પછી તેને આપકો પડવાનો, એમાં કાંઈ સંશય જેવું નથી. આવા ખાનગી દુરમનો તથા અદેખા લોકો એ કામને વાસ્તે જાણે ગસ ન હોય તેમ સરકારના તરફથી શુભ જામુસો પણ

શેહેરમાં ફર્યા કરતા હતા. તેઓ દિલ્હીના હરેક ભાગની, હરેક મોહ-
 ઢાની, તથા હરેક ઘરની આતંત્રી રાખતા હતા, અને કોઈપણ શિકર
 તેઓને મળ્યો એટલે તુરત તેના ઉપર પંઝા લાંબા કરી તલપ મારતા
 હતા. એવે વખતે જે માણસ તે જસુસને રાજી રાખવાને તથા તેનું
 ગર્જવું ભરવાને આનાકાની કરે તેની ખરેખરી કમળાક્ષી બાણવી તે
 હોલમાંથી બચવા જતાં યુદ્ધમાં પડે છે, તેને બકરી કાઢતાં ઊંટ
 પેસે છે, અને આખરે તેને સરકાર તથા જસુસ એ બન્નેને ટાઢા પાડવા
 પડે છે. બિહારીલાલની દોલતની વાસ સરકારને પડી હતી, અને
 તે ખચકાર કરનાર જજીઆનો ઉધરાતદાર હતો. પોતાની સાચવટ ઉપર
 ભરોસો રાખી તથા એવા લોકોનો જીલ્લમ અટકાવવાનાં હેતુથી તેણે
 ઉધરાતદારને ખુશ કીધો નહિ, અને તેનું પરિણામ એ થયું કે થોડાં
 દહાડામાં તેના ઘર ઉપર જમ્મી બેઠી; તેનાં બધરી છોકરાંને એક ઓરડામાં
 ગોંધ્યાં, તથા તેને ગુન્હેગારની પેઠે બાંધીને સરકારમાં લઈ ગયા. તે
 દહાડે-તો તે હાજરજમીન આપીને છુટયો; પણ હવે શું થશે એ વા-
 તની તેના મનમાં ઘણીજ ચિંતા રહી. તેને પોતાને વારતે એટલી બધી
 શ્રીકર હતી એમ કાંઈ નહતું. પોતાનો વાહાલો ચૈસો જે તેણે ઘણું શ્રમે,
 ઘણાં સંકટ ભોગવીને, તથા મોટાં જોખમ માથે લઇને મેળવ્યો હતો
 તે સઘળો એક પળમાં ઉડી જશે; અને તેનાં બધરાંને માથે પણ
 મહાભારત દુઃખ આવી પડશે, અથવા તેના આવા કામને લીધે તેઓને
 પણ સજ્જ થશે એ વિચારથી તેના અંતઃકરણને તીક્ષ્ણ બાણ વાગતાં હતાં.
 જે પ્રમાણે માથાપના કીધેલાં કામોનાં રૂળ દુનિયામાં વખતે છોકરાંને આખવાં
 પડે છે, તે પ્રમાણે અન્યાયી, જીલ્લમી તથા અખતિયારી રાજના હાથ નીચે
 માથાપના ગુન્હાની સજા છોકરાંને ભોગવવી પડે છે એટલુંજ નહિ, પણ
 તેઓનાં છોકરાં તથા નિકટનાં સંબંધીઓને પણ તેમાં વખતે શામેલ કર-
 વામાં આવે છે. એવી બારીક હાલતમાં બિહારીલાલ આવી પડ્યો હતો. વા-
 ધ જેવાના સપાટામાંથી પણ કોઇવાર બચાય, પણ એવી સરકારની યુગ-
 લમાંથી સહી સલામત છુટવું એ તો ઇશ્વરના તરફનો ચમત્કાર બાણવો.
 કરોળિયાની જાળમાં કોઇ માખી સપડાય છે ત્યારે તે કેટલીએક વાર સુધી
 તરફડિયાં મારે છે, તેમાંથી જે વ્યાંખ અથવા પગ તુટતાં પણ બાહાર નિ-
 કળાય તો તેનું મોઢું ભાગ્ય બાણવું, નહિ તો કરોળિયો આધે-એસીને તેના
 પછાડા તાકીને જોયાંજ કરતો હોય છે, અને જ્યારે તેનો ભક્ષ થાકીને નરમ
 પડે છે એટલે તે ધીમે ધીમે આવી તેની ઇંદગીનો અંત આણે છે.

તેવો બિહારીલાલ બિચારો સરકારની મહાજનમાં ફસાયો હતો, અને તેમાંથી હવે નિકળવાને પગલાં મારતો હતો. તેની ચુક માત્ર એટલીજ હતી કે તેણે જમાનો, દેશની હાલત તથા રાજ-નીતિ બરોબર તપાસી નહિ. સાચવટ તથા પ્રમાણિકપણા ઉપર લેણેસો રાખી તથા તેને ખડકના બેંચો અંગળ સમજીને તેઓને અ-દેશીને તે ઉઘો રહ્યો. પણ તે એટલું સમજ્યો નહિ કે સાચવટ તથા પ્રમાણિકપણું આ દુષ્ટ જગતમાં ઘણું પ્રસંગે માણસને દુનિયા તરફના નુકસાનથી બચાવી સકતાં નથી, તથા આ તોફાની ભવસા-ગરમાં તે ખડકો કેટલીએકવાર ખસી જાય છે, અને તેઓના ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેને વળગીને રહેનારો માણસ ઉછળતાં મેજામાં ઘસ-ગઈ જાય છે. 'જો સાચવટ તથા પ્રમાણિકપણા ઉપર પાકો ભરોસો રાખવો હોય તો દુનિયા તરફની ખરેખરી કદી પણ બીહીનું નહિ. તેણે નક્કી મનમાં સમજવું કે આ જો અમુક ગુણ પકડી રાખ્યાથી દુનિયામાં કદાચ તેમના ઉપર ગમે તેટલી આક્રમક પડે, તેની પાપ-માત્રી થઈ જાય, અથવા વખતે જનની પણ ખુદારી થાય, તોપણ આ પ્રવંચી દુનિયાનો લાગ કીધા પછી પરસોડમાં સર્વ શકિતમાન તથા સ્વયંના સારાં કામોના તથા સઘળાં શ્રદ્ધા ગુણોનો બદલો આપ-નારા પરમેશ્વરની તરફથી અમુક સુખની પ્રાપ્તિ થયા વિના રહેશે નહિ, એ વાત ઉપર નજર રાખીને તથા એ ગુણો સારાજ છે માટે હમણાં તેઓથી ગમે તેવાં આદોં પરિણામ નિપજે તેની દરકાર ન કરતાં તે ગુણો પાળવાનું એમ તેણે મનમાં નક્કી રાખવું. એ સંદેશ-ભોને લીધે દુનિયામાં પણ ઘણાં લાભ હાય છે. પણ તે લાભ ઉપર એટલો વિશ્વાસ રાખવો નહિ, જો માણસ આ જગતમાંના પ્રાયદાને માટેજ સદાયજે વર્તે છે તેનો ટેકો ઘણાં નેપણો છે. સંદેશુણી માણસો ઉપર ઘણી વિપત્તિઓ આવી પડે છે; તેઓને પણ જગતના સામાન્ય નિયમો લાગુ પડે છે; તથા તેઓને પણ હમેશાં લાભજ થાય એમ બ-નતું નથી; ભારે અચવટ અને પ્રમાણિકપણેનાં કારણે એવી આશા રાખે કે એ પ્રમાણે વર્તવાથી પરમેશ્વર તેના ઉપર મેહરબાન થશે તેને હમેશાં સુખી રાખશે, તેની ઉમેદ હમેશાં બર લાવ્યાં કરશે, તથા તેને માથે કાંઈ દલાંદો પણ આક્રમક આવી પડશે નહિ, તે ઘણાં નાકોમેદ તથા નિરાશ થઈ જાય છે. અને તેનું પરિણામ એ થાય છે કે તેના મનમાં બેગાંથી એક પ્રાતની શોકો ઉત્પન્ન થાય છે; એક તો એ કે

પરમેશ્વર ઈનસાફી નથી; તે આંધળો થઈ બેઠો છે, તથા સારા ન-
 હારા માણસોમાં કાંઈ ભેદ-ગણતો નથી? માટે તેના ઉપર પ્રીતિ
 રાખવાથી, તેના ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખવાથી, તથા સારાં કામોના
 બદલાની તેની તરફથી આશા રાખવાથી કાંઈ ફળ નથી; અથવા
 તેને એવી ખાતરી થાય છે કે સારાં નહારાં કામોમાં કાંઈ ભેદ નથી.
 નહારાં કામનો નહારો અને સારાં કામનો સારો બદલો મળશે એ
 ખોટું છે; એ એક જુદી લાલચ અસલના વખતના ડાહ્યા લોકોએ
 આપેલી છે; તથા નહારાં કામો કરતાં લોકોને અટકાવવાને વ્યર્થ
 ધમકી બતાવેલી છે. જે મૂર્ખના મનમાં એ પ્રમાણે શંકા ઉત્પન્ન થાય છે
 તેમાં ખરેખરો તેનો વાંક છે, પરમેશ્વરનો નથી. આગરને જગતના
 નિયમ એવા બતાવેલા છે કે સદ્ગુણીને ધણીવાર લાભ થાય છે તોપણ
 તેઓનાં સારાં કામોનો બદલો આ લોકમાં મળે એવો પરમેશ્વરનો હેતુ
 નથી. માટે પરલોકમાં સારાં ફળ ભોગવવાની ઉમેદથીજ સદ્ગુણનો
 બદલો સદ્ગુણજ છે એમ જાણી જે લોકોને સદ્ગુણે આચરવું હોય
 તેઓએ દુનિયા તરફના લાભ ઉપર નજર રાખવી નહિ. જે દેશની
 સ્થિતિ એવી હોય કે સાચવટ રાખ્યાથી જનમાલને નુકશાન પોંદ્યાંયે
 તો તે દેશ છોડીને જતા રહેવું, અથવા ત્યાં રહી સાચવટને આપણો
 દેહ, માલમતા, અથવા આપણી વાહાલામાં વાહાલી વસ્તુઓ જરૂર
 પડે તો અર્પણ કરવી, પણ સાચવટ કદી છોડવી નહિ એવી નીતિ છે.
 શું બકરી પોતાના નિર્દોષપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખી ઉભી રહે તો વાઘ તેને
 મારી વિના રહેશે? શું ચકલી પોતાની ગરીબાઈ તથા નિરપ-
 રાધીપણા ઉપર ભરોસો રાખી નિશ્ચિંત બેસે તો સકરો તેને તલપ મારી
 લઈ નહિ જાય? એ તો સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે થશેજ. બિહારીલા-
 લને એ વાતનું જ્ઞાન નહતું, અથવા તે વખતે તે ભૂલા ગયો હતો.
 જ્યારે તે આવી આક્રમક પડ્યો ત્યારે કેટલાએક દુનિયાના ડાહ્યા
 તથા વખત પ્રમાણે આલનાર તેના મિત્રો તેને આવી મળ્યા, અને
 તેને કેહેવા લાગ્યા, 'હવે બાળો. તમારી સાચવટ. આવડા મોટા થયા
 તોપણ બરોબર અંકકા આવી નહિ. ભાઈ! જેવા દેશ તેવો વેશ રાખવો,
 અને સમયે પ્રમાણે વર્તવું. તે દાહડો જે અમારી સલાહ પ્રમાણે પેલા
 ચંડાળ ઉઘરાતદારનું મ્હોં પુરતું હોત તો આ દાહડો કદી આવત નહિ.
 પણ તે દાહડે તો સાચવટ ઉપર ગયા! હવે તમારી સાચવટ કેમ મદદ કરી
 સકતી નથી? જે તે દાહડે માન્યું હોત તો થોડે પતત. હવે ચૈસા પણ વધારે

ખરચવા પડશે, અને તેમ કીધા પછી પણ કામ સિદ્ધ થશે એવી
 પાછી આશા નથી. સાચવટ । ને સાચવટ રાખવી હોય તો દુનિયામાં
 શામાટે રહોછો । વેરાગી અચળ સંન્યાસી થઈ જાયો. પછી તમારું
 ગદાપણ ચલાવજો. આ બધા કોઈ બિચારા નિર્ણય મનનાં બિહારી-
 કાલે સાંભળી લીધા, અને ઘણું પરતાઈતે તેઓની સલાહ માયે ચલાવી.
 કેટલાક પૈસા સાથે રાખીને ઉપર દલા પ્રમાણે તે એક મેહલ આગળ
 ઉભો રહી આ પ્રકરણને મધાળે જે લખ્યું છે તે બોલ્યો.

ખટપટ, કાવતરાં, તથા દગા ફટકા ચાલેછે તે સધળામાં તે ધણો કુશળ હતો, અને તેણે પોતાની તદખીર તથા ચતુરાઈથી રાજના મન ઉપર ઝેટલી તો સત્તા મેળવી હતી કે રાજ તેને વશ થઈ ગયો હતો; તેજ જાણે પાદશાહ હતો, અને સધળા મોટા અમીર ઉમરાવોને આ જોજ કાપુરને માન આપવું પડતું હતું તેથી તેઓને ધણુંજ માહું લાગતું હતું, તથા તેઓ તેની ઘણી અદેખાઈ કરતા હતા. દેશભાવે સધળા તેને 'હજર દીનારી' કહેતા હતા, કેમકે અસલ તેને હજર દીનાર આપીને વેચાતો લીધો હતો. તેનું ચલણુ ઝેટલું તો હતું કે કેટલાંએક કામ તે પોતે પાદશાહને પૂછ્યાં સિવાય પણ કરતો, અને આટલી તેની ચઢતી કળાથી તેના મનમાં ઝેટલો લોભ ઉત્પન્ન થયો હતો કે પાદશાહના મુઆ પછી પોતે તખ્ત ઉપર બેસવા સાફ ઉમેદ રાખતો હતો. બલકે તે પોતાના સ્વાર્થ આગળ ઝેટલો આંધળો થઈ ગયો હતો કે જેણે તેના ઉપર આટલા બધા ઉપકાર કર્યા હતા તથા જેણે તેને કુળમાંથી ઉઠાવી લઈને એક મહેલમાં બેસાડ્યો હતો, તેનીજ તરફ અપકાર કરી તેના જીવતાં પણ પોતે તખ્તનશીન થવાને નિરંતર ઉદ્યોગ કર્યા કરતો હતો. એ જોજ કાપુર હજર દીનારીના મહેલ આગળ ખિહારીલાલ ઉભો હતો, અને તેને દ્રવ્ય આપી સંતોષીને આવી પડેલી આફતમાંથી બચવાની તે ધારણા કરતો હતો.

ઘોડા ઉપરગી ઉતરીને દરવાજામાં ખિહારીલાલ બેસવા જાય છે એટલે દરવાને તેને રોક્યો, અને એક હડસેલો મારી તેને ફેંકી દેવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં તેણે તેનો જુરસો સોનેવતી નરમ પાડ્યો. આગળ જતાં ઘણા સિપાઈઓ તેને વિ'ટલાઈ વળ્યા તેઓ સધળાને તેણે સોનાના પ્રસાદથી સંતોષ્યા. પછી કેટલાંએક મહેલોઓને પણ પાનસોપારી મળ્યાં. એટલું સોનું જ્યારે વપરાયું ત્યારે તેને બેસવાની જગા મળી, અને એક સિપાઈએ માંદેના ઓરડામાં કાપુર એક દર્વેશ સાથે વાત કરતો હતો ત્યાંજ જાહેર પીયું. કાપુરનું નાક પણ પૈસા સુંઘી સુંઘીને ઘણું તીવ્ર થયેલું હતું તેથી તેણે ખિહારીલાલના પૈસાની ગંધ પારખી અને દર્વેશને થોડીવાર સચુર કરવાનું કહી તે બાહાર આવ્યો. ખિહારીલાલને આગળથી ભણાવી મૂક્યો હતો તે પ્રમાણે કાપુરને જોતાંજ તેણે પાઘડી માથા ઉપરથી ફેંદી દીધી, અને લાંબો થંધ પગેલાગીને રડી પડ્યો. પણ રૂદનના શબ્દથી પિંગળે એવું કાપુરનું અંતઃકરણ કામળ નહતું. તેના હૈયા ઉપર તો જુદી રીતેજ અસર થતી હતી, અને જ્યારે

ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. અને મલેક કાપુર પણ દરબારમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

હવે બિહારીલાલ મોતના સપાટામાંથી તથા એથી વધારે ખીજ મોટી આક્રમણમાંથી બચી ગયો તેથી તેના હૈયામાં હર્ષ માન નહિ. તે રસ્તામાં જેવો હવામાં ચાલતો હતો. પણ જ્યારે તે દિલ્હીના મોટા ઐગાનમાં આવ્યો ત્યારે એક ભયંકર દેખાવ તેની નજરે પડ્યો. આ વખતે મોગલ લોકો હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલાં હુમલો કરતાં કરતા હતા, તથા રાજ્યને નિરંતર ઉપદ્રવ કરતા હતા. ઐબકખાં કરીને એક મોગલનો સરદાર હજાર બળવાન સ્વાર તથા એથી વધારે ખીજ આણસો લઈને હિંદુસ્તાન ઉપર આવ્યો, અને મુલતાન શહેર ઉજડ કરીને સિવાલિક પહાડો આગળ છાવણી નાખીને પડ્યો. એ લોકો ઉપર પાદશાહી લશ્કરે હુમલો કીધો, અને ઘણાંએક માણસોને કાપી નાંખી તેઓને હરાવ્યાં; જેઓ જીવતાં રહ્યાં તેઓ જંગલમાં તરસ તથા ઊના પવનથી મરણ પામ્યાં, અને તેઓના લશ્કરનાં ત્રણ હજાર માણસો પકડાયાં તે સિવાય એક પણ આદમી જીવતો રહ્યો નહિ. ઐબકખાં અને એ ત્રણ ચાર હજાર કેદીઓને દિલ્હીમાં લઈ આવ્યા; અને તેઓ સઘળાને એકદમ મારી નાખવાને ત્યાં તૈયારી થઈ રહી હતી. પોતાના માણસોની શી દશા થાય છે તે જોવાને ઐબકખાંને એક પ્રસિદ્ધ ઢેકણે બાંધીને બેસાડેલો હતો. સઘળા મોગલ લોકોનાં બધરાં છોકરાં જે પકડાયાં હતાં તેઓને જુદે જુદે શહેર મોકલીને બજારમાં હરાજ કરી ગુલામ દાખલ વેચી નાખ્યાં હતાં, અને તેઓના મરદાને ઘણી દુષ્ટ રીતે મારી નાખવાને પાદશાહનો હુકમ થયો હતો. તે ત્રણ હજાર માણસોની ત્રીશ ત્રીશની સો દુકડી કીધી, અને તે દુકડીઓને આગ્રે આગ્રે રાખી, પછી ત્યાં સો ગાડાં, તથા સો જોરાવર હાથીઓને લાવી તેઓને દારૂ પાછને ઘણાજ મસ્ત કીધા હતા. પછી સો જલાદો આવીને તેઓએ એક એક દુકડી તથા એકેક હાથી લઈ લીધો, અને એકેક માણસને હાથીના પગતળે છૂંદાવી નાખી બધાંને પાંચી નાખ્યા. એ પ્રમાણે થોડાંએક વખતમાં ત્રણ હજાર ઇશ્વરના પેદા કીધેલા માણસોના પ્રાણ આ રાક્ષસી, દુષ્ટ ચંડાળ પાદશાહે લેવડાવ્યા. ત્રણ હજાર માણસને આવી ફૂર રીતે મારી નાખ્યા એ વિચાર કીધાથીજ શરીરમાંનું સઘળું લોહી જરી જમ્ય એ સ્વાભાવિક છે. ગાડા મસ્ત થયેલા સો હાથીઓને આવી રમત મળી તેથી મગ્ન થઈ તેઓ

વખતે વખતે ખરાડા પાડતા હતા તે અવાજો, જે બિચારા કુટીઓ તેના મોઢા તથા ભારે પ્રગના દબાણથી ક્યારાઈ જતા હતા તેઓનું કષ્ટ તથા તેઓની તે વખતની ચીસાચીસ, જેઓના મરવાનો વારો આવ્યો નહોતો તેઓનાં ચિંતાથી તથા ભયથી લોહી ઊડી ગયેલાં મ્હોંડાં, તેઓનો નિરાશ દેખાવ તથા બેખુદાઈથી આંખો, કેટલાએક નૈયળાં મનના મોગલોની આવા દુષ્ટ મોતનાં 'ધાકથી થયેલી દયામણી શિક્ષક, તથા પોતાનો દેશ, ખમરી, છોડરાં, સગાં વાહાલાં, એ સઘળાં યાદ આવ્યાથી તેઓની આંખોમાંથી વહેતી આંસુની ધાર, તથા પોતાના મન ઉપર અખતિયાર રાખી ન શક્યાથી કેટલાકનું હૃસકાં ભરીને રડવું એ સઘળાંની કલ્પના માત્રનું પછી કોણ એવો વજ્ર દેવાનો હશે કે તેને દયા આવ્યા વિના રહેશે ? અને કોના નિમાળા જિભા નહિ થાય ? પણ આટલી ખર્ચી ફરતા એ નિર્દય પાદશાહને ખસ લાગી નહિ. કેટલેક દૂર ધણુએક કસાઈઓ બેઠેલા હતા તેઓ મરી ગયલા મોગલોની ખોપરીઓ કાપીને કાઢી લેતા હતા, અને તેઓને ગાણમાં ભરતા હતા. આ તમાશો જોઈને બિહારીલાલને ધણો કમકમાટ ઉપજ્યો. તોપણ એ ખોપરીઓને શું કરે છે એ જાણવાની આવુરતાથી તે સઘળાં ગાડા ભરાયા પછી તેઓની પાછળ ગયો. એ સઘળાં ગાડાં દિલ્હીના ખુદા-યુન દરયાન આગળ ખાલી કીધાં, અને ત્રણ હજાર ખોપરીઓને એક ઉપર એક ગોઠવીને તેઓનો એક જોયો સ્તંભ બતાવ્યો.

એ ભયંકર કામ પૂરું થયું એટલે એક લોકનું મોટું ટોળું તે રસ્તે આવ્યું. તેમાં એ મોગલનો સરદાર એમકખાં ઘોડાં ઉપર બેઠેલો હતો. તેના લાચ બાંધેલા હતા, તથા પગે ધણી ભારે બેડીઓ બઢેલી હતી. એ લોકોનાં ટોળામાં બિહારીલાલ પણ સામેલ થયો, અને તેઓ સઘળા નદાને કીનારે ગયા. ત્યાં પોંદેવ્યા પછી તમાશગીર લોકો જમુનાને કાંઈ દારબંધ ઉભી રહ્યા, અને એમકખાંને એક હોડીમાં બેસાડ્યા; અને તેમાં પાદશાહનાં માણુગો બેઠાં. એમકખાંની ઉમર આશરે પાંત્રીસ વર્ષની હતી, અને તેનું શરીર ખુશુ ધણું જોરાવર હતું. પણ દમણા તો તેની સઘળી હમેશ બાંગી ગઈ હતી; તેનું લશ્કર હારી ગયું હતું; તેને માલ સંકટ વેરતું પડ્યું હતું; તેનાં ધણુએક માણુઓ બ્રુજ તરફથી ચાપા ગયાં હતાં; તે દુશ્મનના લાચમાં પડ્યાઓ હતા; તેને દિલ્હીમાં ઘણા અપમાન સ્થિતિ લાગ્યા હતા; તેણે તેની નજરે પોતાના જીવબાઈઓને, પોતાના જુના તથા નિમકલલાલ સિપાઈ-

એને આવાં દુષ્ટ મોતે મરતા જોયા હતા; પોતાને પણ મરવાની સળ-
 વ્યેલી હતી; અને હમણાં મોત તેની પાસે આવી ઉભું રહેલું હતું એ
 સધળા દારણોથી તે દેક નંખાઈ ગયેલો માલમ પડતો હતો. તે મર-
 વાથી જરા પણ ખીછીતો નહતો, પણ પોતાની તથા પોતાના લશ્ક-
 રની આ દશા થઈ તેથી, માવરાતું નહરે એટલે સ્વતંત્ર તાતાર દેશના
 પાદશાહ અમીર દાઉદખાંથી અમીર ખેંગ તથા ખવાખ તાશના મુ-
 ત્યુંતું વેર લેવાયું નહિ એ વાતથી તેને ધણુંજ દુઃખ થતું હતું. પણ
 હવે તે શું કરે ? લાચાર. હોડી પવનના જોરથી જમુના નદીમાં
 આગળ ચાલી, અને જ્યારે તે વચ્ચોવચ આવી, ત્યારે તેને અંટકા-
 વીને ત્રણ ચાર માણસોએ અંખકખાંને ઊંચકીને નદીનાં ઉછળતાં મો-
 જાંમાં ફેંકી દીધો. તે ખીચારના હાથ ખાંધેલા, પગે ખેડી એટલે
 તેનાથી તરી તો ક્યાંથી સકાય ? તે પછાડા પણ મારી સકયો નહિ.
 પોતાના અંગખળ વડે તે એક વાર ઊંચો આવ્યો, અને આ દુનિયા
 ઉપર છેલ્લી નજર કરી સધળાંને રામરામ કરી લીધા; પણ તુરત તે
 નીચે ગયો, અને તેના ઉપરનું પાણી થોડી વાર સુધી હાલ્યા પછી
 પાછું સ્થિર થઈ ગયું. એ પ્રમાણે આ કમનસીબ સરદાર મરણ પામ્યો.
 જમુના નદીનું પાણી તેની કબર થઈ. અને કાલિંદીનું કાણું નીર તેની
 લાશ ઉપર ફરી વળ્યું. તેણે મરતી વખત એક પણ ચીસ પાડી નહિ,
 પણ ચુપકાથી તેનો આત્મા તેના ક્ષણભંગુર દેહનો લાગ કરી ચાલ્યો.
 તમાશગીર લોકોના મન ઉપર આ ભયંકર મોત જોઈને કાંઈ પણ
 અસર થઈ નહિ. અગર જો તેઓ એવા રાક્ષસ નહતા કે તેઓ
 આ તમાશો જોઈને ખુશીની ગૂમ પાડે તોપણ કેસાઈને બકર કપાતું
 જોવામાં જોઈલી બેપરવાઈ હોયછે તેટલીજ બેપરવાઈ તેઓને હતી. પણ
 એમાં તેઓનો કાંઈ વાંક નહતો. જોને જે જોવાની ટેવ પડી જાયછે
 તે જોવાથી તેના મનપર કાંઈ પણ અસર થતી નથી. તે વખતમાં
 દિલ્લીમાં એવા તમાશા વારેવારે જોવામાં આવતા હતા તેથી તેઓની
 દયાની વૃત્તિ બેહર મારી ગઈ હતી, અને ભયાનક દેખાવો જોવામાં
 માણસના મનને જે કમકમાટ તથા આચકો લાગેછે તે માહાવરાથી
 બિલકુલ જતો રહ્યા હતા "સરકારનાં માણસો પોતપોતાને કામે લાગ્યા,
 તેંયા લોકો અને તેમાં બિહારીલાલ પણ ધેર ગયા.

આવી રીતે સખી કીધાથી રાજ્યમાં કાયદો થતો હશે એમ
 કોઈના મનમાં આવે તો તેની મોટી ભલ છે. દુનિયામાં જોર બાલ-

તેણે કોઈ પણ પરાક્રમ કરી લોકોમાં ઘણું માન મેળવવું જોઈએ; અને આવા અજ્ઞાન લોકોમાં શરાતન દેખાડવાથીજ તથા બાહાદુરીનાં કામો કીધાથીજ પ્રસિદ્ધ થવાય, નામ મેળવાય, તથા પ્રતિષ્ઠા સંપાદન થાય. અત્યાર સૂધી તેણે કોઈ બાહાદુરીનાં કામ કીધાં નહતાં, તેણે આ મોટો મરતમો ફક્ત નરમાશથી તથા કાવતરાં કરી મેળવ્યો હતો. તેવું કુળ આર્તુ નીચું હતું, તેની અવસ્થા કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ ગુલામગીરીની હતી, તે પોતાનું રૂપ સુધારવાને હમેશાં ઉપાયો કર્યાં કરતો હતો, તેણે જનનાન-ખાનામાં તેની જાહેરી કેટલાંએક ભાગ કાઢ્યો હતો, તથા તે જોળે હતો તે ઉપરથી તેના શરાતન વિષે લોકોના મનમાં મોટો શક હતો, અને જ્યાંસૂધી તે શક કાયમ રહે ત્યાંસુધી તેની ધારેલી મતલબ પાર પાડવામાં મોટી હરકત પડે એમ સમજીને તેણે પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ લોકોને દેખાડવાને, પોતાની સ્વભાવિકે હિમ્મત તથા બાહાદુરી પ્રકટ કરવાને, તથા પોતાના નામ ઉપરનો આ કલંક ધોઈ નાખવાનો ઠરાવ કીધો હતો. ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જોળાઓ પુર-પના લક્ષણ રહિત હોયછે તોપણ તેઓમાં હમેશાં નામદારી હોયછે, અથવા તેઓ નાહિમ્મત હોયછે એમ કોઈ હોતું નથી. નારસીસ અને બીજા કેટલાંએક જનનાનખાનાના રખેવાળોએ મોટાં શરૂં કામો કીધેલાં છે, તેઓમાં બાહાદુરીની કોઈ કસર નહતી; તેજ પ્રમાણે કાપુરને હતું. માટે તેનામાં જે જવાહિર હતું તે દુનિયાને દેખાડી આપવાને કોઈ પણ લાઝ ઉપર ચઢવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો.

એ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો કાપુર પાદશાહી મેહેલમાં ગયો, અને પાદશાહ ક્યાં છે એ વાતની તજવીજ કીધી. તે વખતે અલાઉદ્દીન જનનાનખાનામાં બેઠેલો હતો, પણ કાપુરને બેગમોને જોવાને તથા તે-ઓની સાથે વાતચિત કરવાને કોઈ હરકત નહતી તેથી તે પણ જનનાન-ખાનામાં ગયો. તે જાળને જુએછે તો અલાઉદ્દીન ભોજન કરવાને બેઠો હતો. તેની આગળ મેજ ઉપર નાના પ્રકારના દારના સીસા પડેલા હતા, તથા પ્યાલાંઓ વારાફરતી ભરાતાં હતાં. તેની પાસે તેની કૌળા-રાણી બેઠેલી હતી, અને તેઓ બંન્ને અતિ આનંદમાં વાતચિત કરતાં હતાં, તથા રાતા ચળકતા મૂવાહીઓનો ઘણી છૂટથી ઉપયોગ કરતાં હતાં. કૌળારાણીને આપણે છેલ્લી જોઈ તે કરતાં હમણાં કોઈ બદલાય નહતી, ઉલટી રજપૂતનાણીનો પેહેરવેશ બદલી તેણે હમણાં પડાણની બધરીને પોશાક પેહેર્યો હતો, તથા ઘણાં ઉમદા

અને કિમતી જવાહિરો પેહેરેલાં હતાં તેથી તે વંધારે ખુબસુરત દેખાતી હતી, તથા તેનું હુરીના જેવું રૂપ વંધારે પ્રકાશી નીકળતું હતું. અજરાત છોડતી વખતે તેને જે દુઃખ ઉપજ્યું હતું તે ધીમે ધીમે ઘસાઈ ગયું હતું. દુઃખનું ઓસડ જે દહાડા તેણે તેના મન ઉપર મોટો ફેરફાર કર્યો હતો, અને તે જ માણસને હરેક સ્થિતિ સાથે અનુકૂળ કરી આપેછે તેણે હવે તેની મદદે આવીને તેને તેની આ નવી અવસ્થાની સાથે સમાધાન કરાવ્યું હતું. એટલા ઉપરથી કોઈએ એમ ધારવું ન જોઈએ કે તેનું આગલું દુઃખ જોડું હતું, તથા તેણે જે વિકાસ કીધો તે ઢોંગ હતો. માણસને જ્યારે દુઃખ પડેછે ત્યારે ખરેખરી દિલગીરી થાયછે, નવું પરમશ્વરે દુઃખ માણસ ઉપર દબાવી તેનું મન એવું તો સ્થિતિસ્થાપક કીધેલું છે કે થોડી મુદત સુધી ધણામાં ઘણા સંતાપ ભોગવી ફેટલીએક વારપછી આશાની સહાયતાથી તે પાતાની અસલ સ્થિતિ ઉપર આવી જાયછે. જે પરમ દયાળુ પુશ્વરે એમ કીધું ન હોત, જે માણસનું દુઃખ વખત જવાથી નરમ પડતું નહોત, તો તે ખરેખરે દુઃખી, અભાગિયો થઈ પડત, તેનું આખું આવદા દિલગીરીમાંજ જત, અને તેથી દુનિયાનો ધણી મુદત ઉપર અંત આવ્યો હોત. અગરજો ફેટલાએકનું મન એવું જડ હોય છે કે તેમાં દિલગીરી જરૂરજ ધાલીને વસે છે, તથા તેથી તેઓ દેહસાગરે છે, તોપણ એવા થોડા છે. તેઓ જગતના નિયમથી બહાર છે. કૌળાદેવી તેવી ન હતી, માટે તેને કપરો દેવો એ અયોગ્ય ગણાય, કાષ્ટરે ફેટલીએક વાત કાઢ્યા પછી ખંડિયા રાજાઓનો વિષય કાઢ્યો. અને દેવગઢને રાજા રામદેવ ગોતાના સામર્થ્ય ઉપર ભરોસો રાખીને આજ ત્રણ વર્ષ થયાં ખંડણી આપતો નથી એ આપણું મોટું અપમાન થાય છે, માટે તેને ભારે સજા થવી જોઈએ, તેના ઉપર એક મોટું લશ્કર મોકલવું જોઈએ, અને જે આપની રજા હોય તો હું તે લશ્કર લઈને જલદીથી તેને ઠેકાણે લાવી તેની પાસેથી ચઢેલી ખંડણી વસુલ કરી લાવું એટલુંજ નહિ પણ ત્યાંની અગણિત લશ્કરી ધસડી લાવી આપની સેવામાં રજુ કરું. એ કામ કરવાથી જે શ્રેય થશે. એક તો આપણી દોલતમાં તથા સત્તામાં વંધારો થશે, આપણી ખાલાદુરી મંકર થશે, અને આપણા નામનો ત્રાસ હિંદુસ્તાનમાં ફેલાશે. લોકો જોશે કે આપણું હજી લડાઈથી થાકી ગયા નથી; આપણી પાસે લશ્કર, દ્રવ્ય, તથા લડવાનાં ખીજાં સાધનોની હજી કાંઈ ખોટ નથી; તથા આપણે હજી આપણી મેળવેલી સત્તા વધારવાને તથા કાયમ રાખવાને અને

બલવાખોરોને બારે સજ્જએ પોહોંચાડવાને, સમર્થ છપ્પએ, ખીજું ફળ મારી જતને થશે. ઇહાંના અમીર લોકો અને ધિક્કરે છે, હું ખોળે છું તેથી તેઓ એમ સમજે છે કે હું સ્ત્રીઓનાં કામ કરવાનેજ માત્ર લાયક છું, અને મારામાં કંઈ શૂરાતન નથી. તેઓને મારે ખાતરી કરી આપવી છે કે અગર જે પરમશ્વરે મને નીચ કુળમાં જન્મ આપ્યો છે, મારી પાસે ગુલામગીરી કરાવી છે, મારામાંથી પુરુષાર્થ લેવડાવી લીધું છે, મને અબગાઓનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું છે, તોપણ તે પરવરદિગારે જોધએ તેટલી હિમ્મત તથા ખાડાદુરી મને બક્ષેલી છે; અને જેમ હું દરબારનું કામ હોશિયારીથી કરી સફળું તેમ લડાઈ ઉપર લશ્કર પણ લઈ જઈ સફળું; માટે જહાંપન્હાં, આપતા ગુલામની આરંજ કપ્પુલ રાખી એક મોહું લશ્કર તૈયાર કરવું જોધએ અને તેની સરદારી મને આપીને મને દેવગઢ ઉપર મોકલવો જોધએ.

કાપુરનું આ જોધનું સાંભળીને પાદશાહને ઘણી ખુશી થઈ, અને તેના માનીતા કાપુરની કોઈ પણ નજીવી અરજ તે કદી નામંજુર કરતો નહતો તે આવી મોટી તથા તેને ગમતી વાત શી રીતે ના પસંદ કરે ? વળી દેવગઢ ઉપર ચઢાઈ કરવાથી કાપુરે અતાબ્યા તે પ્રમાણેના ઘણા લાભ ન થાય તોપણ એકલી નકામી, વગર જરૂરની લડાઈ હોરવાને પણ તેને ઘણા શોખ હતો; લડાઈનું નામ સાંભળીને તે જાગૃત થઈ જતો; તેની નસોમાં લોહી વધારે જુરસાથી વેહેતું; તથા તેમાં કંપલાવી પડવાને, તે તુરત તૈયાર થઈ જતો તેને લડાઈમાં જતે જવાની મરજ થઈ, પણ કાપુરના કાલાવાલા ઉપરથી તેણે તે વિચાર છોડી દીધો અને તેને મોકલવાનું કપ્પુલ કીધું.

કૌળાદેવીએ જ્યારે આ વાત સાંભળી, અને દેવગઢ તથા રામદેવનાં નામ જોને કાને પડ્યાં, ત્યારે તેનું આગલું સ્વપ્ન દુઃખ યાદ આવ્યું, અને તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેનો આગલો ઘણી કરણ આગલાણમાં છે એવી તેને ખબર હતી; તેની મોટી છોકરી કનકદેવી મરી ગઈ તે પણ તે જાણતી હતી; અને તેની નાની છોકરી દેવળદેવી તેના આપની પાસે છે એમ તેને માલમ હતું. પાદશાહની પાસે રહેવામાં પોતાને ઘણી તરેહનું સુખ હતું તોપણ તેને વખતે ઘણું એકાંતપણું લાગતું, અને ઘણી વાર તે ઉદાસ રહેતી. જામરાંને છોકરાં પોતાની પાસે રાખવાં ઘણાં ગમે છે તે પ્રમાણે કૌળાદેવીને પોતાની મોટી થયેલી તેર વર્ષની છોકરીને બોલા-

વવાનું ઘણું મન હતું. માની છોકરા ઉપર ઘણી પ્રિતી હોય છે તેની સાથે તેઓ એવું સમજે છે કે છોકરાં ઉપર માના જેટલું આપવું હેતુ હોતું નથી. અને તેઓના ઉપર આપના કરતાં માનો વધારે હક હોય છે. દેવળદેવીને વારતે તેને જે ખાર હતો તેથી તે એવી તો. આંધળી થઈ ગઈ કે તેને ઓલાવવાથી તેના ભત્તાર કરણને જે દુઃખ થશે, તથા તેને દીકરીના જવાથી, નિરાધાર થઈ જવાથી અને ઘણી મુદતની બાપ અને છોકરીની વચ્ચે મજામુત બંધાયેલી પ્રિતિ તુટવાથી જે સંતાપ થશે તે સઘળું આ વખતે તે ભુલી ગઈ. તેણે અલાઉદ્દીનને વિનંતી કરી કે જ્યારે કાપુર દેવગઢ સુધી જાય છે ત્યારે બાગલાં-જામાં મારી તેર વર્ષની દેવળદેવી નામની છોકરી છે તેને લઈ આવવાનો કાપુરને હુકમ આપવો જોઈએ. અલાઉદ્દીનને આ અરજ ઘણી માફક ગણાઈ નહિ તોપણ પોતાની વાલાલી રાણીને ખુશ કરવાને તેણે કાપુરને દેવળદેવીને લાવવાનો હુકમ કરીયો. કાપુરે એ હુકમ માથે ચઢાવ્યો, અને તેને ન લાવું તો મારું માથું આપવું એવું વચન આપ્યું.

બીજે દહાડે એક મોટું દરવાજા ભરી ત્યાં પાદશાહે પોતાને હાથે કાપુરને મોટા શિરપાવ તથા ખિલગત આખાં, અને હથે પછી તેને નાવળ મલેક કાપુર કેહેવો, તથા સઘળા અમીર ઉમરાઓએ તેને પોતાના જેટલુંજ માન આપવું એવો હુકમ કરીયો. પછી એક મોટું લશ્કર તૈયાર કરાવ્યું, અને ચોડા દહાડામાં દિલ્લીમાં પાદશાહની રજા એક લાખ સ્વાર બાવી ઉભા રહ્યા. એ લશ્કરની સરદારી નાવળ મલેક કાપુરને સોંપી, અને તેના હાથ નીચે ખવાળ હાથ નામના એક ધણુ સહયુક્તી માણસને નિમ્નો. તે લશ્કર દિલ્લીથી ૪૦ સહ ૧૩૦૫ માં દક્ષિણ દેશ છૂટવાને નિકળ્યું. આ મોટી સેનાની સાથે ધણુ એક મોટા નામાંકિત અમીરો હતા. તથા તેને મદદ આપવાને માળવાના મુઘા એનુલમુલક મુલતાનીને હુકમ થયો હતો. તથા મુલતાનીના મુઘા અલ્લાખાને પણ લશ્કર લઈ મલેક કાપુરને તેડે એકલા ધવાનું લખ્યું હતું. કાપુરે પાદશાહને છેલ્લી રજા લીધી, અને તેના જવાથી તથા લડાઈના સપાટામાં તે કદાચ મરણ પામે એ વિચારથી પાદશાહે ઘણી દિલગીરી બતાવી. આ વખતે પણ દેવળદેવીને લાવવાનું તેણે યાદ દેવડાવ્યું. અને જો તેને નહિ લાવે તો મારા કોથને લીધે મારાથી જે ગઈ જશે તેનો હું જવાબદાર નથી એમ કહી સંબળાવ્યું.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ગુણાન પુરુષ અથવા સ્ત્રી જે પેહેલીજ વાર પ્રીતિ ખાંધે છે તેમાં અટકાવ થવાથી તેને જે દુઃખ ઉપજે છે તે સૌથી આકરું છે. એમ થવાથી તેનું હૈયું જેવું ફાટી જાય છે; તેના શરીરમાં અવ્યવસ્થા થઈ જાય છે; અને દુનિયા સ્મશાન જેવી ઉદાસ લાગે છે. તેને કાંઈ કામ ધંધો સુઝતો નથી; અને જો તે જગાનો ફેરફાર કરી અથવા બીજું કોઈ પણ રીતે તે ખાખતના સ્થળના વિચારો ખસેડી નાખે નહિ તો તેની ખરાબી થઈ જાય છે. જ્યાં પ્રીતિમાં થોડી મુદત સુધી પોંછાંચે એવોજ અટકાવ થયો હોય જ્યાં નિરાશાના અંધકારમાં આશાનું કોઈ પણ જાંખું કિરણ આવતું હોય ત્યાં તો ધીરજ રાખી સકાય છે, તથા વખતે તેથી વધારે કાંઈ અસાધારણ પ્રયત્ન પણ થઈ સકે છે; પણ જ્યાં આશાનું ઢાંકણું દેવાયું ત્યાં સુખનું ઢાંકણું દેવાયું એમ સમજવું. ઘણાંએક માણસો જ્યારે એવી અવસ્થામાં આવી પડે છે ત્યારે તેઓ દેશાટન કરે છે, અને ત્યાંના નવા નવા પદાર્થો જોવાથી, નવાં નવાં કામોમાં પડવાથી, તથા વખતે કોઈ નવી સુંદરીના સમાગમમાં થતા સુખથી આગલું દુઃખ નિવારણ કરી સકે છે. પણ સ્ત્રીઓને એ પ્રમાણે થવું કઠણ પડે છે. તેઓનું અંતઃકરણ વધારે તરમ હોય છે, તથા તેઓનાં હૈયાં ઉપર મીલુની પેઠે પ્યારની છાપ વધારે મજબૂત બેસી જાય છે તે જગદીથી ભુલાઈ જતી નથી; તેઓને બીજા દેશોમાં અથવા બીજાં શહેરોમાં ફરવા જવાનું ઘણી વખતે બની આવતું નથી; તથા નવી વાર્તા ગ્રહણ કરી ગુતી વાત વિસારી નાખવાનો કવચિતજ પ્રસંગ આવે છે; તેઓ મુઝાયાં કરે છે, તેઓ બળ્યાં કરે છે, તેઓ જો નાજુક પ્રકૃતિનાં હોય છે ત્યારે તો તેમનાં શરીરમાં રોગ પ્રવેશ કરે છે અને ક્ષય રોગથી તેઓનો અંત આવે છે. એ પ્રમાણે કાંઈ હમેશાંજ બનતું નથી, તોપણ પ્રીતિમાં આશાભંગ થવાથી પુરુષો કરતાં તેમને વધારે દુઃખ થાય છે.

કરણે શંકણદેવનું મારું પાછું વાળ્યું ત્યારથી દેવજદેવીના સુખનો સ્વપ્ન અસ્ત પામ્યો. આશાને લીધે જ ઉમંગ તેને થયેલો તે જતો રજો. તેના મોં ઉપર ઉદાસીનું વાદળું ફરી વળ્યું, તેનું શરીર ગળવા લાગ્યું; તથા ધીમે! નાશકારક તાવ તેના શરીરમાં ઘામલ થયો. તેનું ખુશકા રક હસતું બંધ પડી ગયું; તેના રોગમાંથી સઘળી મીઠાસ હડી ગઈ; તેની વાણીની મધુરતા જતી રહી; અને જે ખુલા દીલથી તથા ઉદાસથી તે આલતી

કાંઈ મુશ્કેલી પડી નહિ, અને તે વાત તેણે એવી ચતુરાઈથી ચલાવી કે કરણ તેના દુઃખથી ઘણો ચીઢિયો થઈ ગયો હતો તોપણ તેણે તેની વાત અથથી ઇતિ સુધી ધીરજથી સાંભળી લીધી. તે બોલ્યો “હું સઘળી જહાંનનો પાદશાહ અલાઉદ્દીન, જેનું તખ્ત દિલ્હી શહેરમાં છે તેના દરબારનો અમીર છું. દેવગઢનો રામદેવ રાજા ત્રણ વર્ષ થયાં ખંડણી આપતો નથી, તથા દક્ષિણનાં બીજા રાજાઓ પાદશાહને નામનાજ માત્ર તાણે હોય એમ વર્તે છે તેઓના ઉપર સત્તા કાયમ બેસાડવાને પાદશાહે એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું છે. તેની મતલબ આખો દક્ષિણ દેશ જીતવાની છે. અમારું લશ્કર કેવું બળવાન હોય છે તથા તે કેવાં કેવાં કામો કરી સકે છે તે તો હવે તમારી આગળ કેહેવાની જરૂર નથી. તેનાં પરક્રમનો વિસ્તાર કરવાને હું ચાહતો નથી, કેમકે તેમ કીધાથી તમારું દુઃખ તાલું થઈ આવે. એ લશ્કરની સંખ્યા અગણિત છે. તેમાં માત્ર એક લાખ સ્વાર છે; તેનો સરદાર નાયબ મલેક કાપુર છે; તે ઘણો આગ્રહી, શૂરો, તથા લડાઈના કામમાં પ્રવીણ છે. તેની સાથે બીજા ઘણા યુજર્ગ, દાનો તથા લડાઈના કામમાં ઘણા માહિતગાર એવા અમીર લોકો મસલતદાર છે. તેઓની છાવણી હાલમાં ખાનદેશમાં સુલતાનપુરમાં છે. સાંથી કાંઈ સંદેશો કેહેવાને મલેક નાયબ કાપુરે પાદશાહ અલાઉદ્દીનના હુકમથી મને મોકલ્યો છે. તે સંદેશો શી છે તે હું તમને જણાવું છું. તમને ખબર તો હશે કે તમારી કૈાળાદેવી હાલમાં પાદશાહના જનાનખાનામાં મુખ્ય દરજ્જો ભોગવે છે. તે પટરાણી થઈ પડી છે; તેની સત્તા પાદશાહ ઉપર ઘણી છે; અને પાદશાહ તેને કાંઈ વાતની ના કહી સકતો નથી. એ કૈાળારાણીને બે દીકરીઓ હતી તેમાંથી એક મરી ગઈ છે, અને બીજી તેર વર્ષની જેનું નામ દેવળદેવી છે તે તમારી સાથે રહે છે. તેની માને તેના વિતા જરૂરપણ ગમતું નથી. તે બેત્રો ઘણાં વર્ષ થયાં વિયોગ થયો છે, તેથી તેને મળવાને સુલતાનાં ઘણાં આતુર છે. અલબત્ત તેને તમારા કરતાં છોકરી ઉપર વધારે હક છે, તેને પોતાની છોકરી ઉપર એટલો તો હજી પ્યાર છે કે તેના વિના તેની તમિયતમાં બિગાડ થશે; વળી તે છોકરી ઇલાં છે તે કરતાં પાદશાહની પાસે મોટા દરબારમાં સુલતાનાં સાહેબની સાથે રહેશે તો વધારે સુખી થશે. બેગમ સાહેબે પાદશાહને દેવળદેવીને તેડાવવાની ઘણીજ આહેશ દેખાડી છે. પાદશાહે તેની અરજ મંજૂર કીધી છે અને તે પ્રમાણે મલેક કાપુરને એવો હુકમ કીધો છે કે જો તે

દેવળદેવીને જીવતી દિશ્હી નહિ લાવે તો તેનું માયું કાપી નાખવામાં આવશે. એ પ્રમાણે પાદશાહે સખ હુકમ કીધો છે. માટે તમારો તે છોડરી આપ્યા વિના છુટકો નથી; માટે જો તમે તમારી દીકરીનું સુખ ચહાતા હો તો આનાંકની કીધા વગર મને આપી દો. હમણા તેની ઉમર એટલી છે કે તેને માની સંભાળની ઘણીજ જરૂર છે. તેને પણ હમણા માની ખોટ લાગતી હશે તે લાં જવાથી પૂર્ણ પડશે, હમણા તે અંધારામાં એક ખુણામાં સંતારી રહી છે તેને અજવાળામાં લાવી તેનું સુંદર ચિત્તાકર્ષક રૂપ જગતમાં પ્રસિદ્ધ કરવુંજ જોઈએ. હમણા તે અમુલ્ય પાણીદાર રત્ન અગાધ અંધારા મહાસાગરના ઊંડા કોતરમાં પડી રહ્યું છે તેને કોઈ ચોક્કસીને આપી કોઈ વીંટીમાં જડવુંજ જોઈએ. હમણા તે એક ખુશસુરત ખુશખોદાર મુલ્લ જંગલમાં ઉગેલું છે. અને તેની સુંગંધ નકામી વેરાઈ. જાન્ય છે તેને બદલે કોઈ માણીને લાં લાવી કોઈ ગોટાની વચ્ચેવચ્ચ મુકવુંજ જોઈએ. તમે તેને ધણાં રાખીને શું કરશો ? તેની આ વચે નિરંતર તમનેજ જોયાં કર્યાથી તેને સંતોષ ક્યમ થાય ? તમારા જેટલી વૃદ્ધ ઉમરનો માણસ તે તેનો થોગ્ય સોખતી શી રીતે થઈ સંકે ? જ્યાં સુધી દેવળદેવી તમારા પાસે છે ત્યાં સુધી તે ટોળામાંથી જુદી પડેલી હરણી જેવી છે; પાણીમાંથી બાહાર કાઢેલી માછલીના જેવી છે, જો તમે તેને પાણીમાં પાછી નહિ મુકી દો તો તે ટળવળીને મરી જશે. તમે એક પતંગને પાસેથી આંતું કીધું છે તે જ્યાં સુધી ત્યાં રહેશે ત્યાં સુધી તેને સુખ શાતા કેમ વળશે ? તમે વાડીમાંથી એક ટુલનો રોષો મારવાડના રેતીના રણમાં રોખો છે તે ત્યાં પાણી વિના કેમ ઉછરશે ? વાડીના ટુલોમાં રમનારી પોપટીને તમે લાંથી ખસેડીને ઘરમાં મુકી છે ત્યાં તેને ખુલા તડકામાં ઉડવાને બદલે બોય ઉપર ત્રાસવાતું મળે ત્યાંથી તે કેમ રાજ થશે ? માટે મારા કલ્પા પ્રમાણે કરો. જો તમે એમ કરશો તો તમને પણ ઘણો ફાયદો થશે; તમને કદાપિ એ શરતથી તમારું રાજ્ય પાછું મળશે; તમને ખંડણી તો ખીજ રાજાઓની પેઠે આપવી પડશે તોપણ તમે રાજા કેહેવાશો; તમારું સઘળું અધેલું સુખ પાછું મળશે; પાદશાહ તમારા ઉપર ઘણી મહેરબાની રાખશે; અને આવી દુર્લભ કંઠાળ અવસ્થામાં રહેવાને બદલે તમે સંઘળી વાતે પેહેલાંના જેવા સુખી થશો. આવો વખત ફરીથી આવવાનો નથી; એક તેર વર્ષની બાળકીના બદલામાં લાખો રૂપિયા તમને મળે છે; થોડુંએક નુકસાન વેઠ્યા

થી બેશુમાર લાભ થાય છે; માટે એ વાત ઉપર પાકો વિચાર કરીને જવાબ દેજો. ઉતાવળ કરવાનું કાંઈ કાર્ય નથી. લક્ષ્મી આંદોલો કરવા આવી છે ત્યારે મ્હોં ધોવા જશો. મા. તમે રાજવંશી છો. તમે ફેટલાંએક વર્ષ સુધી એક મોટા દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું છે. માટે તમને વધારે કહેવાની જરૂર નથી. હું તમારી તરફથી નકારતી તો આશા રાખતોજ નથી; પણ જે કદાચ તમારા દુર્ભાગ્યને લીધે તથા પડતા દહાડામાં માણસની અકલ ઉઘી થઈ જાય છે તેને લીધે જે તમે ના કહેશો તો થોડે અંતરે એક મોટું સૈન્ય તૈયાર છે તે ધહાં આવી બળાકારે તે છોકરીને પકડી જશે. પછી તમારું કાંઈ ચાલવાનું નથી, અને તમારી શોભા પણ રહેશે નહિ.”

આટલી વાત સાંભળતાં સાંભળતાંજ કરણને વારે વારે ક્રોધનો આવેશ તો આવતો હતો, પણ તેણે અત્યાર સુધી તેના મન ઉપર એકુંશ રાખ્યો હતો. હવે જ્યારે તેનો બોલવાનો વારો આવ્યો ત્યારે તેનું મન તેને વશ રહ્યું નહિ. તેણે ગુસ્સાથી જવાબ દીધો “અગર જે આસમાન તુટી પડે, અગર ધરતી રસાતળ જાય, અગર પાદશાહ પોતે અથવા તેથી પણ વધારે ખુદ પરમેશ્વર મારી પાસેથી એ છોકરી માગવા આવે તોપણ હું તેને ખુશીથી તો હદી આપું નહિ. હું હમણાં એવી અવસ્થામાં છું કે મને કોઈ માણસનો ડર રહ્યો નથી. મેં મારું સઘળું સર્વસ્વ ખોયું છે. હવે મારી પાસે જવાનું બાકી રહ્યું નથી. મારા ઉપર સઘળી જાતની આફત આવી પડી ચુકી છે. હવે વધારે અથવા એથી મોટી આફત બીજી છેજ નહિ. તેથી હું તમારા પાદશાહથી, તમારા મલિક કાપુરથી તથા તેના અગણિત લશ્કરથી જરા પણ બીહીતો નથી. હજી રજપૂતો એટલા અધમ થઈ ગયા નથી; હજી તેઓમાં આબરનો છેક નાશ થઈ ગયો નથી; હજી તેઓમાંથી જાતનો તથા ખુળનો અલંકાર એટલો ગયો નથી કે તેઓ પોતાનું રક્ષણ, પોતાનો લાભ, પોતાનું સુખ, પોતાની દીકરી પારકાને આપીને માગે. ના, ના, એવો દહાડો હજી આવ્યો નથી, અને આવતાં ઘણી વાર છે. છોકરીને મ્લેચ્છ પાદશાહને આપું ? તેને દુષ્ટ ત્ર્યંબક લોકોને સોંપું ? તેને તેના આપના કટ્ટા શત્રુને, તેના આપનું વગર કારણે રાજ્ય હરણ કરનારને, તેને આવી દુર્દશામાં લાભનારને ત્યાં મોકલું ? એમ કદી થનાર નથી. જ્યાં લગી આ ઘટમાં પ્રાણ છે, જ્યાં સુધી આ શરીરમાં રૂધીર વહે છે, જ્યાં સુધી તલવાર પકડવાને આ હાથ સલામત છે, ત્યાં-

રાખી રહેલો તે સુખ તું મારી પાસેથી લઈ લેવા માગે છે? અરે ભુંડી તારી છોકરી આવવાથી તારા સુખમાં ધણેજ થોડો વધારો થવાનો છે. અને હું તો તેના વિના ટળવળીને રઝળી રખડીને મરણ પામીશ. તે સઘળું પાપ તારે માથે. અરે દુષ્ટ, તું દુખિયાને વધારે દુખિયો કરવા આહિ છે, તે તને કોઈ દહાડો સુખ થવાનું નથી. તું પણ મારી પેઠે દુઃખીજ થશે. હમણા તો તારા સુખનો મધ્યાન્હનો સૂર્ય છે, પણ કોઈ વખત પણ સાંજ પડશે, કોઈ વખત પણ તે અસ્ત થશે, અને પછી ઘોર અંધારું થઈ જશે. પણ હું મિથ્યા શોક શા માટે કરું છું? અને આ સંદેશો લાવનારને શા માટે ખોટી કરું છું? તમે અમીર સાહેબ, જઈને તમારા સરદારને કહો કે જ્યાં સુધી હું જીવતો છું ત્યાં સુધી દેવળદેવીને કદી આપનાર નથી. તમારાથી જે થાય તે સુખેથી કરી લેવું.”

પેલા અમીરે જોયું કે તેની સાથે વધારે વાત કરવામાં કાંઈ ફળ નથી, અને તે એવો ગુસ્સા ઉપર ચઢી ગયો છે, તથા એવો હડીલા સ્વભાવનો દેખાય છે કે નરમ ઉપાયથી માનવાનો નથી તે વધારે બોલ્યા સિવાય હડી ગયો, અને તેણે જતી વખતે કરણને એટલુંજ કહ્યું, “હજી વખત છે, કબુલ કરવું હોય તો હજી કરો. હું જઈને આ પ્રમાણે સઘળી હકીકત નાર્યબ મલેક કાપુરને જાહેર કરીશ. તે બધું લશ્કર લઈને તમારા ઉપર ચઢી આવશે, અને બળાટકારે દેવળદેવીને લઈ જશે, અને હમણાં તેને રાજી ખુશીથી આપવાથી જે લાભ થશે તે તે વખતે થવાનો નથી. માટે પછી, પરતાશો તેથી વિચાર કરો.” કરણ રાજાએ કાંઈજ જવાબ દીધો નહિ તે ઉપરથી જણાયું કે હજી તે કબુલ કરતો નથી, તથા પોતાની હડીલાઈ મુક્તો નથી તેથી તે અમીર આલ્યો ગયો અને કરણનો જવાબ ભુલતાનપુર જઈ મલેક કાપુરને કહ્યો.

આ જવાબ સાંભળીને કાપુર ધણો ગુસ્સે થયો, અને એ ત્રણ દહાડો પછી બીજો માર્ગસ પાછો કરણની પાસે મોકલ્યો; તેપણ તેજ જવાબ લખીને આવ્યો. પાદશાહનો હુકમ થયેલો એટલે દેવળદેવી લાવવી તો જોઈએ. અલાઉદ્દીને તેને એ ત્રણ વાર ટોટી ટોટીને કહ્યું હતું. તેણે તેને લાવવાનું વચન આપ્યું હતું, તથા જો તે હાથમાં નહિ આવે તો કૌળારાણી કોપાનિમાન થશે, અને તેની સત્તા પાદશાહ ઉપર એટલી તો છે કે તેનાં કેહેવાથી તે પણ કેધાયમાન થશે, અને તે બ્યારે રોશે ભરાયો

ત્યારે આપણું માથું સદામત નહિ એવી કાપુરને પકી ખાતરી હતી. પણ એ કામ કાપુરને એટલું હલકું લાગ્યું કે પોતે ખાગલાણ ઉપર સઘળા લશ્કર સાથે જઈ ત્યાં વખત ખોવો એ તેને જરૂરનું લાગ્યું નહિ. દક્ષિણ દેશ જતી સાંથી અમણિત દોલત હુંડી લાવવી, તેમાંથી કેટલોએક ભાગ સિપાઈઓને, સરદારોને, તથા તેની સાથે આવેલા અમીરોને વહેંચી આપવો અને બાકી રહેલો ધણો ભાગ કોઈ દહાડે તપ્ત મેળવવાને કામ આવે માટે પોતાને સાફ રાખવો એ તેની મુખ્ય મતલબ હતી. તે ઉપરજ તેની નજર હતી. ત્યારે આવા હલકા કામમાં ગુઆવાથી શું ફળ ? તે કામ ખીજાઓ પણ કરી સફળ માટે તેણે જાતે શા માટે તસ્દી લેવી જોઈએ ? એવો વિચાર કરી તેણે ગૂંજ રાતના મુખ્યા અમલખાને લખી મોકલ્યું કે “તમારે એક મોકું લશ્કર લઈ અમારી છાવણીમાં જેમ અને તેમ જલદીથી આવી મળવું. વળી તમારે ખાગલાણને રસ્તે આવવું, અને ત્યાં કરણ રહે, જે તેની પાસેથી ગમે તે ઉપાયથી અને જરૂર પડે તો લડાઈ કરીને પણ તેની છોકરી દેવળદેવીને જીવતી પકડી ધણી આપડની સાથે અમારી પાસે લાવવી” જો એ છોકરી તમારે હાથ આવશે નહિ, જો તે તમારા હાથમાંથી છટકી જશે, અથવા તમે તેને જવા દેશો તો પાદશાહની તમારા ઉપર ધણીજ છતરાજ થશે, અને તમારે પછી તમારો જીવ ખોવાનીજ તૈયારી રાખવી.” એ પ્રમાણે અમલખા ઉપર પાટણ ખત મોકલીને મલેક કાપુરે મુલતાનપુરથી પોતાની છાવણી ઉઠાવી.

આણીગમ કરણ રાજ પણ જોડા વિચારમાં પડ્યો. હવે શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહિ. છોકરી આપવાની ના કહી તેથી મ્લેચ્છ લશ્કરનો સરદાર ગુસ્સે થશે એમાં કાંઈ શક ન હતો. સાંભળ્યા પ્રમાણે અલાઉદ્દીન ધણો ફૂર સ્વભાવનો હતો. તે કદી પોતાનો હુકમ ફેરવતો નહિ. તેના કહેવા પ્રમાણે જો કામ ન થાય તો તે એટલો કોપાયમાન થતો કે જે શપ્થથી તે ગુફલત થઈ હોય તે પછી અમીર હોય કે ફકીર હોય તોપણ તેને પોતાના જાન ઉપરથી દારગતી અપાવતો માટે તેનો હુકમ અમલમાં લાગ્યા વગર કોઈથી પણ ચાલતું નહિ. યોડી મુદતમાં સઘળું લશ્કર આ કિલ્લા ઉપર તુટી પડશે ત્યારે શું કરવું ? લડાઈ તો શી રીતે કરાશે ? માણસો નથી, પૈસા નથી, તથા ખીજા સામગ્રી પણ નથી. અરે પરમેશ્વર ! તું મારા રંક ઉપર દયા લાવીને જો. શું મારે અંતે દેવળ-

દેવીને આપી દેવી પડશે ? અરે ! એ વિચારથીજ મારી કાય થરથર ધ્રુજે છે, તથા મારા મનમાં ઉકળાટ થઈ આવે છે. પણ હવે આળસુ બેસી રહેવાનો વખત નથી. હવે કાન ફફડાવીને જાગૃત થવું જોઈએ. હવે પ્રારંભ ઉપર બેસી રહેવામાં મુર્ખાઈ છે. જો હું મેહેનત કરીશ તો પરમેશ્વર મને મદદ કરશે; જો હું આળસુની પેઠે નસીબ ઉપર બેસી નહિ રહેતાં કંઈ પ્રયત્ન કરીશ તો 'દેવતાઓ' એક કુમળી અબજાની વાહારે ધાશે. જો હું યથા સામર્થ્ય કાંઈ ઉપાય કરીશ તો કોઈ પણ આ બિચારી નિર્દોષ પંથુને વાત્રતા પંજામાંથી છોડવશે માટે આળસ તું જ; નસીબ તું દૂર બેસ; અને મારી વાહાલી ઢાલ તત્તવાર તથા ધનુષ્ય બાણ તમે મારી પાસે આવો. તમારું કામ હવે પડ્યું છે, માટે તમે મારા સંકટમાંથી મને ઉગારો, અને મારી પરમ પ્રિય દીકરીનું સુખ મને કાયમ રખાવો. હજી ગૂજરાતમાં ઘણાએક શૂરા સામેતો અંગીડીમાંના અંગારા પેઠે રાખમાં દબાઈ રહેલા હશે; હજી ઘણાએક બાહાદુર રજપૂતો દુશ્મનોનું લોહી પીવાને તરસ્યા હશે. હજી ગૂજરાતમાં કેટલાએક લોકોનાં મનમાં મુસલમાનો ઉપર વેર લેવાનું હશે. હવે વખત આવ્યો છે. શું તેઓ એવા નિમકહરામ થઈ ગયા હશે કે આ વખતે તેઓના જુના દુઃખમાં પડેલા રાજની મદદે નહિ આવશે ? શું તેઓનાં મનમાંથી શરમ લથા આખર એટલી જતી રહી હશે કે પોતાના દેશીનો બચાવ નહિ કરે ? શું તેઓને પોતાના દેશ ઉપરથી એટલી બધી પ્રીતિ હતી ગઈ હશે કે તેઓ નામરદ હિંચકારાની પેઠે પારકા દુષ્ટ મ્હેન્ટ લોકોનો જીલમ મુગા મુગા ખમ્યાં કરશે ? શું આવી વખતે તે અંજાળ લોકો ઉપર વેર લેવાને મારી સાથે શામેલ થશે નહિ ? હું ધારું છું કે હજી એવો વખત આવ્યો નથી; હજી છેક લોકોમાંથી પાણી ગયું નથી, માટે મારા ઉપર જે આદૃત આવી પડી છે તેની તેઓને ખાફર કરવી, તથા આવી વખતે મારી મદદ કરવાને સઘળા રજપૂતોને વિનંતી કરવી.

એ પ્રમાણે વિચાર કરી કરણ રાજાએ કેટલાએક લોકોને પત્ર લખ્યાં, અને ગૂજરાતમાં સઘળે દેશાણે જાસુસો મોકલ્યા. થોડા દહાડા ગયા એટલે હથિયારબંધ રજપૂતો આગલાણમાં આવવા લાગ્યા. કેટલાએક સામેતો પોતાના વગનાં માણસોને, સાથે લઈને આવ્યા, અને એ પ્રમાણે એક મહીનામાં પાંચ હજાર માણસ એકઠાં થયાં. ધન્ય છે એ રજપૂતોને ! શાઆત છે ખીજ લડવા આવેલા લોકોને ! આ લડાઈમાં

જીતવાની ધણીજ થોડી આશા હતી; હારવાનો સંભવ ધણીજ હતો; મોત તેઓના મ્હોં સામું તાક્યાં કરતું હતું; એવું છતાં આ બાહાદુર લોકો પોતાના જીવની આશા મુકીને મોતને મળવા સાર પોતાનાં ધરખાર, બધરી, છેકરાં વગેરેને મુકીને પોતાના જીના રાજને મદદ કરવા આવ્યા ! કરણ હમણા કાંઈ રાજ નહતો, તેની તરફથી તેઓને કોઈ રીતનો ભય કિંવા લાભ નહતો, તે કાંઈ તેઓને પગાર આપવાનો નહતો, તેની તરફથી તેઓને કાંઈપણ પ્રકારની આશા ન હતી તેની પાસે તેઓને કશી વાતે નુકસાન પોહોંચાડવાની શક્તિ નહતી, તે છતાં તેઓ શા માટે આવ્યા ? ફક્ત રાજ ઉપર પ્રીતિ, ફક્ત પોતાના દેશનું અભિમાન, અને ફક્ત પોતાના દેશીને સહાય થવાની ઉત્તમ વૃત્તિ. અરે ! એ સઘળું હમણા દેશમાંથી જતું રહ્યું છે ! અને તે જવાથીજ આપણા લોકો આજ પરતંત્ર થયા છે.

પાંચ હજાર લશ્કર આઠથી દુંડી મુદ્દતમાં એકઠું થશે. એવું કરણના સ્વપ્નમાં પણ નહતું; પણ જ્યારે તેણે એ સઘળા લડવાની હોંસથી ભરપૂર તથા તેના ઉપર આવી પ્રીતિ રાખનારા માણસોને આવેલા જોયા ત્યારે તેના હૈયામાં હર્ષ માયો નહિ, તેનામાં લડાઈનો જીરસો પાછો આવ્યો અને તે પાછો રાત દહાડો લડાઈની તૈયારી કરવા મંડી ગયો. કિલામાં જે કાંઈ ભાંગેલું તુટેલું હતું તે તુરત સમરાવી દીધું. જંગલમાંથી ભાયાના ભારે ભારા મંગાવ્યા, તીરોની આણી કરવાને સઘળા લુહારોની દુકાનમાં ભડૂં તથા હથોડા ધમધોકાર આણવા માંડ્યા, ખાનદેશથી વણરાજાઓને જોલાવી બાગલાણના રેહેવાસી તથા સઘળા સિપાઈઓ તથા તેઓની સાથે આવેલાં સઘળાં માણસોને લાંબા વખત મુઠ્ઠી આણે એટલું અનાજ ભરી રાખ્યું, અને બાકીનું વખતે વખતે પૂરું પાડવાને તેઓની સાથે બંદોબસ્ત કરીધો. આ વખતે કરણ પોતાનો હકીલો સ્વભાવ જરા મુકી દીધો તથા એકલા પોતાના મત પ્રમાણેજ ચાલવું એ જે તેની નુકસાનકારક ટેવ હતી તે હાલ છોડી દીધી. સઘળાં કામમાં તે પોતાના સામંતોની સલાહ લેવા લાગ્યો, અને ગમે તેવો હલકો સિપાઈ હોય તોપણ તેને જોલવાની રજા આપી, અને તેનો અભિપ્રાય જોટો હોય તો કરણ તેને તકરારથી ખાતરી કરી આપતો અને જે ખરો હોય તો તે સ્વીકાર કરી તે પ્રમાણે ચાલતો.

આપવામાં આવતી, તથા વખતે તેઓના શરીરને ભયંકર યંત્રો વડે એટલું તો દુઃખ દેવામાં આવતું કે તેઓ આવી અવસ્થામાંથી છુટકો થવાને માંગે તેટલું અથવા ઘણામાં ઘણું આપી સકાય તેટલું દ્રવ્ય આપીને મુજે મ્હોંએ ઘેર જતા. જે લોકોએ પૈસો મેળવી સંગ્રહ કર્યો એવો તેઓના ઉપર શક આવે, અથવા જેઓ પોતાની આખરને ઘણી પ્યારે ગણે છે એવી જે લોકમાં વાત ચાલી કે તેઓના ઉપર જુદાં તોહોમત મુકીને તેઓની ઘણી ગેર આખર કરવામાં આવતી, અને જ્યારે તેઓ સુખાનું ગળવું ભરી આપતા ત્યારેજ તેઓનો છુટકો થતો. બીજી ધર્મીએક જાતના સાંભળવામાં ન આવેલા કરો લોકો ઉપર જેસાડ્યા; તેઓમાં જણ્યાથી, તેને ઉધરાવવાની ફર તથા સખત રીતથી, અને ઉધરાવદારની લુચ્ચાર્થ તથા જુલમથી લોકો ત્રાણ ત્રાણ કરવા લાગ્યા. પ્રજાની મિલકત તથા જીંદગી જરાપણ સલામત નહતાં, તેઓનો વીમો લાગ્યો રૂપીઆના 'પ્રીમિઅમે' પણ કોઈ ઉતારે નહિ. જે દહાડો જય તે ગતીમત, જે પૈસા સલામત રહ્યા, જે જીવતાં સુધી તેની પાસે રહ્યા તેજ જોના, અને રાત્રે સુષને બીજે દહાડે સહીસલામત ઉઠે ત્યારેજ એક દહાડો જીવ્યા એમ કહેવાય. એ પ્રમાણેનો જુલમ ચાલી રહેલો હતો. વળી રજપૂતોના રાજ્યમાં બધાંઓને ફરવા હરવાની છુટ હતી તે સઘળી જતી રહી. જે બર્ધરી તે ગમે તેવી આખરદાર હોય તોપણ ખુલ્લી રીતે રસ્તામાં ફરે તો મુસલમાન લોકો તેને કસબણ સમજતા હતા, અને તેનું ઘણું અપમાન કરતા હતા, તેથી બિચારાં બધરાંનું સુખ તો પૂરું થયું; તેઓ સઘળે દેકાણી કેદીની પેઠે બાંધાયાં; આખરદાર લોકોના ઘરમાં જનાનખાનાનો હોજલ પડો પળાવવા લાગ્યો; અને એ પ્રમાણે થવાથી બધરાંની રીતમાંતમાં તથા ચાલ ચલણમાં પણ મોડો ફેરફાર થવા લાગ્યો. ગરીબ લોકનાં બધરાં જેને જતે રણવાની ફિકર હતી, તથા જેને બાહાર દુર્વાહર્યા વિના ચાલે નહિ એવું હતું, તેઓજ માત્ર ધણી લાચારીથી બાહાર ખુલ્લાં નિકળતાં. તેઓ બિચારાંને પણ ઘણી દેહેશત રહેતી, અને તેઓમાંથી કદાપિ કોઈ દેખાવડું હોય તો તેની ખરેખરી કમખમીજ જાણવી. તે આપડીની તો ડગલે ડગલે ફળેતી. ધર્મને પણ એજ પ્રમાણે ધડકો લાગ્યો. તેનું પણ એજ પ્રમાણે અપમાન થવા લાગ્યું. સવારના પોહોરમાં જ્યારે મસજિદોમાંથી મુક્તિ આંગ પોકારે ત્યારે કોઈ પાંલ દેવસ્થાનમાં ઘંટ, શેખ, વગેરે બીજાં વાજત્રો વગાડવાત્રી ઘણી

વાજ્ર વગાડે તો તેને ભારે શિક્ષા થતી હતી. મુસલમાન લોકોને ધર્મ સંબંધી કોઈ પણ કામમાં ભોગ ભેગે કોઈ હિંદુ હરકત કરે તો તેણે તો પોતાના જીવની આશા છોડીજ દેવી. એથી ઉલટું, હિંદુઓના ધર્મ સંબંધી સઘળા કામોમાં હરકત કરવાની હરેક મુસલમાનને રજા હતી. રાજ સ્પષ્ટ તો આપેલી નહિ, પણ તેવી હરકત કરનારને કાંઈ પણ સજા થતી નહિ. એટલે તેમ કરવાની રજા મળેલી હોય તેના જેવુંજ હતું. હિંદુઓથી ખુદી રીતે કોઈ પણ ક્રિયા થઈ સકતી નહિ, કેમકે છેક સુખાથી* તે એક હલકા મુસલમાન ઝાડુ કાઢનાર સુંધી સઘળાને ખાતરી હતી કે હિંદુઓનો ધર્મ પાખંડી, શેતાનનો ખનાવેલો, તથા જેમનને તેમ જલદીથી જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા જેવો છે. એવા ધર્મને હરકત કરવામાં તથા જોર જુલમથી હિંદુના મ્હોંમાં શુંકીને તથા ગિસમિલ્લા બોલાવીને તેને મુસલમાન કરવામાં મોટો સવાબ છે એમ તેઓ માનતા. રોજ રોજ ફેટલાએક હિંદુઓ ચૈ-સાંતી તથા આગરની લાલચથી મુસલમાન થતા. લોકો ઉપર જુલમ કરી સૂકાશે એવા વિચારથી તથા રાજ્ય કરનારના વર્ગમાં ભળી જવાથી મોટો આધકાર મળશે, તથા હિંદુ તરીકે તેમના ઉપર જે જુલમ ગુજરતા હતા તે બધામાંથી છુટા થવાશે, એ મતલબથીજ પોતાનો ધર્મ છોડીને દીન મહમ્મદનું નામ ધારણ કરતા હતા. ફેટલાં એક ગિયારાંને તો પકડીને બળાતકારે વટાળતા, અને ફેટલાંએકને તો લાલચ આપી ગિસમિલ્લા બોલાવતા; પછી તેઓ ભીખ માગીને ખાતાં, અને મસજીદોમાં સુધ રહેતાં.

હિંદુઓના દેવની તથા દેવસ્થાનોની અને તેઓની સાથે તેઓના પૂજારાઓ તથા બ્રાહ્મણોની પણ તેવીજ દુર્દશા થઈ. દેવસ્થાનોના ઝૂંગના ઘણાએક હજી છીનવી લીધા, પૂજારાઓને પૂજા બદલ જે મળતું તે બંધ દીધું, બ્રાહ્મણોને જે હક તથા વર્ષાસન આગેલા હિંદુ રાજાઓએ કરી આપ્યા હતાં. તેઓમાંનાં ઘણાં ખરાં અટકાયાં, દેવોને સઘળે ફેકાણે અપમાન થવા લાગ્યું, ફેટલાંએક ફેકાણેથી તેઓનાં દેહોમાંથી તેઓને કાઢી ફેંકી દીધા, તેઓનો દેવાલય ઉપરનો હજારો વર્ષનો ભોગવટો રદ દીધો. ઘણાંએક દેહો-રાંઓ ભાંગી નાખી તથા ફેટલાંએકમાં થોડો ઘણો ફેરફાર કરી તેઓની મસજીદો બનાવી; અને જ્યાં ઘંટનો અવાજ તથા શંખનાદ સંભળાતો હતો ત્યાં મુઘાં બાંગ પોકારવા લાગ્યા. બીજે ફેટલાંએક ફેકાણે

ખાનગી લોકોનાં ઘરો તોડી પાડીને ત્યાં મસજીદો બાંધી. શેહેરની વચ્ચે-
વચ એક ઘણુંજ. શોભાયમાન તથા મોટું પંકાયેલું મહાદેવનું દેવ-
સ્થાન હતું તે અવરખાંએ તોડવી પાડીને ત્યાં જુમા મસજીદ બંધાવી.
તે ઘણીજ મોટી તથા રોનકદાર હતી. તે ધોળા સંગેમરમરની બાંધેલી
હતી, તથા તેમાં સ્તંભો એટલા બધા હતા કે તેઓને ગંજવામાં બુલ
પડાવિના રહેજ નહો. એ મસજીદ તુટેલી ભાંગેલી હજી પણ છે. એ
કેડાણે અલદખાં તથા મોટા મોટા અધિકારીઓ નિમાજ પઢવાનું
આવતા હતા.

એ પ્રમાણે આરંભમાંજ મુસલમાન લોકોએ હિંદુઓ ઉપર જુલમ
કીધો. જૈનમાર્ગી તથા શૈવમાર્ગી એ બંને પોતાનું આદ્ય દેવ જુલમ
જાળીને એકલા થઈ બંનેના ધર્મની આવી ખરાબી જોઈને અદ્વૈતોસ કરવા
લાગ્યા. જુલમની દરિયાદ તો કોને કરે? દિલ્હી તો ઘણું વેગળું પડ્યું.
ત્યારે હરેક જુલમને પ્રસંગે પેહેલાં તો તેઓ હુલ્લ હલાવવા લાગ્યા; પણ
મુસલમાનોનું લશ્કર પાસેજ હતું તે તેઓના ઉપર તુડી પડ્યું, અને
જરાપણ દયા રાખ્યા વિના તેઓને ઘાસની પેટે વાંકી નાંખ્યું. આખરે
તેઓનું કંઈ વળતું નહિ. મદતના હાથો માથો જતા, અને એ પ્રમાણે
સામે થવાથી જુલમ તો વધતો જતો, તેથી તેઓ ધીમે ધીમે
બકરાં જેવા થઈને ગેદા. તેઓનો જુલમો તરમ પડી ગયો, તેઓનું
શરાવન નખળું પડવા લાગ્યું; અને તેઓની તકવાર તથા પીડા
લાગતાં શસ્ત્રો કટાવવા લાગ્યાં. જિયારાં હિંદુઓ ભાણખાઉ જેવા થઈ
ગયા. કડવાને બદલે બડબડવાનું કામ બધારે ચાલ્યું. જેમ જેમ તલ-
વાર કટાતી ગઈ તેમ તેમ જીમ વધારે તેજ થતી ગઈ, અને
ગુલામગીરી તથા જુલમ ઘણું દહાડા મુગા મુગા સહન કરવાથી
જુહું બોલવાની ટેવ, ઢોંગ, ધુસ્સાર, હક્કાર, નિમાજ, આજસ,
વગેરે ઘણાં એક દુર્ગુણો એ લોકોમાં આવ્યાં. પરદેશી જુલમી રાજ્યમાં
રહેવાથી એ સધળા દુર્ગુણો આવ્યા વિના રહેતાજ નથી તે
પ્રમાણે હિંદુઓને થયું, અને તે તેઓનાં મનપર એટલાંતો નોરથી
એકિંદ થા કે તેઓની અસર આજ પંચને વર્ષ થયા આવ્યાં તોપણ
કેંક ગઈ નથી.

એટલું લશ્કર લઇને તે પાટણ શહેરથી નિકળ્યો. કરણુ રાજા જ્યારે નવ વર્ષ ઉપર એવાજ કામને સાફ પાટણ શહેરમાંથી છેલ્લીવારે ગયો ત્યારે લોકોને જેવો ઉમંગ હતો તથા તેના વિનયને વાસ્તે જેવી આતુરતા લોકોએ બતાવી હતી તેવું આ વખતે કાંઈજ જેવામાં આવ્યું નહિ. રસ્તામાં લશ્કરના માણસો સિવાય ખીજું કોઈ નહતું, કોઈએ તેઓને આશીર્વાદ દીધો નહિ, તથા કોઈએ પરમેશ્વર પાસે તેઓનો જીવ પણ માગ્યો નહિ. લોકો ઘણા દિલગીરીમાં હતા, અને અંતઃ કરણમાં એવું ચાહતા હતા કે એ સઘળું લશ્કર ધુળધાણી મળી જાય તો સાફ. તેઓ માણ રાજાને રોજ રોજ સંભાર્યા કરતા હતા, અને તેને લીધે તેઓની કરણુ ઉપર એટલી પ્રીતિ વધી ગઈ હતી કે તેની ખ્ખરી કુંવરી મુસલમાનોને હાથ ન જાય, તથા કરણુની અને તેની મદદે ગયેલા રજપૂતોની અને જમામ હિંદુ લોકોની આખર રહે એમ આહતા હતા. પણ તેઓને આશા ઘણી થોડી હતી; તેઓ અલાહદીન પાદશાહનો સ્વભાવ સારી પેઠે જાણતા હતા, તેઓને ખબર હતી કે જે વાત પાદશાહ મન ઉપર લેતો તે વાત તે પાર પાડ્યા વિના રહેતોજ નહિ; તેઓને માલમ હતું કે મુસલમાનોનું સામર્થ્ય ઘણું હોવાથી જો આ લશ્કરથી ધારેલું કામ બનશે નહિ તો તે ખીજું લશ્કર મોકલશે અને કરણુની પાસે તો થોડાં માણસો હતાં, તેથી તેઓ જો કપાઈ ગયાં તો તેઓની જગાએ ખીજાં આવવાનાં નથી, તથા તેની આવી પડતી હાલતમાં તથા તેના શત્રુઓની આવી ચઢતી અવસ્થામાં કોઈ રાજા રાણા પણ તેને મદદ કરવાના નથી તેથી નિરાશ થઇને તેઓ પરમેશ્વર ઉપર ભરોસો રાખીને શું થાયછે તે જાણવાની રાહ જોઈ બેસી રહ્યા.

એક મહીનામાં અલ્દખર્ખી પોતાના લશ્કર સહિત આગલાણ જવાના જે પાહાડો વચ્ચેના એક સાંકડા રસ્તા આગળ આવ્યો. આગળ આપણે કહેલું છે કે આગલાણની ચોતરફ મોટા ઊંચા પાહાડો હતા, અને તે શહેરમાં જવાના ચાર દિશાએ ચાર રસ્તા હતા. એ રસ્તાઓ જે ઊંચા પાહાડની વચ્ચે થઈને હતા, અને તેઓ એવા તો સાંકડા હતા કે તેમાંથી ચાર પાંચ માણસો અને કેટલેક ટેકાણે ઘણામાં ઘણાં દારૂ માણસો સાથે એક હારમાં ચાલી સકે. એ પ્રમાણે હોવાથી તેઓનો બચાવ કરવો એ સહેલું કામ હતું. એવે ટેકાણે થોડાં બાહાદુર માણસો ઉભાં રહે તો તેથી દશ ગણાં માણસોને આવતાં રોકી સકે. વળી પાહાડોની ટોચ ઉપરથી ખીજાં

માણસો નીચેના લશ્કર ઉપર પુષ્કળ માર ચલાવી સકે, અને નીચેના લોકો ઉપલાઓને ધણું નુકશાન કરી સકે નહિ. એજ પ્રમાણે થરમા-
પિલી આગળ થોડાજ યુવાની લોકોએ અસુખ્ય ધરાવીએને રોક્યા,
અને એજ પ્રમાણે હમણા જીલ્લા રજપૂત સિપાઈઓએ પણ અવ-
ધાનું તમામ લશ્કર અટકાવ્યું.

કરણે પાહાડોમાં થઇને આગલાણમાં આવવાના સઘળા રસ્તા
સાચવવા માણસો રાખ્યાં, અને એ પ્રમાણે નાકાબંધી કરી પોતે થોડાં-
એક માણસો સાથે રાખી પાહાડોનાં મથાળાં ઉપર ફર્યા કીધું. જ્યારે તેને
ખચર પડી કે કલાણે નાકે દુસ્મન આવ્યા સારે તે રસ્તાની જે આગુ
ઉપરના જે પાહાડોની ટોચ ઉપર પોતાના માણસોને રાખી ઉભા રહ્યા.
લડાઇને વાસ્તે સઘળી ગોઠવણ કીધી, તથા જુદા જુદા સાંમતોએ શાં શાં
કામ કરવાં, લડાઇનો શી રીતે પ્રારંભ કરવો, શી રીતે તેને ચલાવવી,
કોણે કોને મદદ આપવી, વગેરે ઘણાંએક બંદોબસ્ત કીધો. અલદ્રખાંએ
થોડેક દૂર છાવણી નાખી એક જસુસ કરણની પાસે મોકલ્યો. અને તેને
કહેવડાવ્યું કે "તમારે તમારી છોકરી જલદીથી અમારે સ્વાધીન કરી દેવી,
એટલે અમે તમને કાંઇ પણ ઉપદ્રવ કીધા સિવાય પાછા ફરીશું, અને
તેમ કીધાથી અમારા માણસનો, પૈસાનો, તથા વખતનો જે બંધાવ
થશે તેનો બદલો અપાવવાને અમે અમારા મુખ્ય સરદાર નાયબ
મલેક કાપુરને તમારે વાસ્તે લલામણ કરીશું. તે આ વાત પાદશા-
હને જણાવશે એટલે તમને મોટો ફાયદો થયા વિના રહેશે નહિ.
માટે જે તમને તમારો તથા તમારા માણસોનો જીવ વાહાલો હોય,
જે તમારે આ નિષ્ણ જ પ્રયત્ન કરવામાં પૈસા નકામા નાખી ન દેવા
હોય, અને તમારે જે સુખેથી રહેવું હોય તો અમારા કહેવા પ્ર-
માણે તુરત અમલ કરો. તમે અમથાં મોતનાં કાંઈ મારોછો. તમે
શું એમ ધારોછો કે તમારાં મુકીમો સમાજ એટલાં માણસથી અમારું
લશ્કર જીતાવવાનું છે? શું એક મોટી જોરાવર નદીનું પૂર હાયે વતી
અટકાવી સકાશે? આસમાન તુટી પડશે તેને પગે વતી કીટી લઇ
પોતાનાં બચ્ચાંનું રક્ષણ કરવાની મતલબથી ટીટોડી ઊંચા પગે રાખી
સુએછે તેના જેવી જેવકુશી તમારોમાં છે. એમ હોવુંનેધએ તો
નહિ, માટે ડાહ્યા થાઓ; વિચાર કરો; અને કોઇ બેઅકલ, વિચાર
વગરના માણસની શિખામણ ઉપરથી તમે આ મુદ્દાંઓ એકઠાં કરી
મોત લેવા આવ્યા છો, બળતી આગમાં બંધાવાનું કરોછો, તથા

ઝાળને વગર ખોલાવે મળવા જાયો છો. એ કામ એક કોરે સુદો. જો તમે લડવા લાયક શત્રુ હોત તો તમારી સાથે હાથ મેળવવા અમે જરાપણ આચકો ખાત નહિ. પણ તમારી આવી હાલતમાં તમારી સાથે લડતાં અમને શરમ લાગે છે, અમને ધિકાર આવે છે, અમને તમારી ઉપર દયા આવે છે. વળી તમને જીતવામાં આખર શી? સિંહે એક ઊંદર માર્યો એમાં કાંઈ સિંહની પ્રતિષ્ઠા વધતી નથી, માત્ર ઊંદરનો જીવ જાય છે. એક પેહેલવાને એક નાના બાળકને માર્યું તેમાં પેહેલવાનની શોભા શી? માટે આ લડાઈનો ઢોંગ સુકીદો, એવી છોકરાંની રમતથી અમે ડરવાનાં નથી. અમારા કહ્યા પ્રમાણે દેવળદેવીને આપીદો. મોડાં કે વેહેલાં એમ કીધા વિના તો છુટકો નથી ચારે ભુંજીને વાવતા મા. જે કંઈ વિના ચાલે નહિ તે તુરત ડરવામાં ઘણો લાભ છે. માટે તમારો શો જવાબ છે તે જલદીથી કહો.”

કરણ બોલ્યો: “અમે રજપૂત મોતથી ણીહીતા નથી. અમે મરવાનેજ આવેલા છીએ, તે જીવતા પાછા ઘેર જવાના નથી. અમે તમને, તમારા પાદશાહને, તમારા લશ્કરને ધિકારીએ છીએ. અમને સહાય કરનાર પરમેશ્વર છે. અમે એક તેને ભરોસે તથા સંલગ્ન આધારે લડીએ છીએ. ‘પછી જો હારીશું તો અમારાથી જેટલું બચું તેટલું કીધું એટલો જ અમને સંતોષ થશે. માટે બધાં સુધી અમે જીવતા છીએ ત્યાં સુધી દેવળદેવીને અમે કદી તમારે સ્વાધીન કરનાર નથી. કદી નહિ, કદી નહિ, કદી નહીં. જો લેવી હોય તો આવીને લઈ જાઓ. એટલો જ મારો જવાબ છે તે જણે તમને મોકલ્યા હોય તેને પોંદિયાડો.”

જનસુસે જાણીને અલક્ષ્મીને કરણનો જવાબ સંભળાવ્યો તે ઉપરથી અલક્ષ્મીને ઘણો જ ક્રોધ થયો, અને તેણે એકદમ કુચ કરી આ જુદી હિંમતવાળા ઘેલા રજપૂતડાઓને મારીને હાંકી કાઢી મોકવાનો લશ્કરને હુકમ કીધો. મુસલમાન સિપાઈઓ સહેજ જીત મળશે એવો પુરો ભરોસો રાખી તથા કોઈ ક્ષુદ્ર પ્રાણીને પગતળે છુંદી નાખવું હોય એટલી એપરવા રાખીને આગળ ચાલ્યા. પણ બ્યારે તેઓએ રજપૂતો પાસે નાકું છોડાવવાને પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેઓને તેઓની ભુલ માલમ પડી. દુશ્મન કાંઈ ધિકારવા લાયક નહતા. પાસે આવતાં જ રજપૂતોએ એવો તો તાકીતે તેઓના ઉપર બાણોનો માર ચલાવ્યો કે મુસલમાન સિપાઈઓની હાર તુટી, તેઓ આશ્ચર્ય પામી ઉભાં રહ્યા, અને આગળ જવાની તેઓમાં હિંમત રહી નહિ. અલ-

લશ્કરમાં જલદીથી વધારે થવાનો હતો, અને ત્યારે તેઓની મદદે નવા સિપાઈઓ આવશે ત્યારે પોતાનાં યોગ્ય રહી ગયેલાં માણસો તેમની સાથે લડી સકશે નહિ. એથી તેને ખાતરી હતી. અંતે તેઓ આગલાણનો કિલ્લો સર કરવાનાં, અને અને તેઓ 'બખ્ષાતકારે દેવળદેવીને લઈ, જવાના એ પણ નિશ્ચય હતું. લડવાથી ખાત્રિ દહાડા નિકળે છે; ખીજો કાંઈ કાયદો નથી. તેના હાથ નિચેના સામંતો પણ એ વાત સારી પેઠે જાણતા હતા, અને હલકા સિપાઈઓને પણ મરવા સિવાય કશી કંઈ આશા નહતી, અને મરવાની સાથે પણ જે કામને વાસ્તે મુસલમાન લોકો આવેલા છે તે સિદ્ધ કીધાવિના તેઓ પાછા જવાના નથી એવી તેમનાં મનની ખાતરી હતી.

હવે કરણે શું કરવું ? લડી લડીને પોતાનાં માણસોના નાશમાં હવે ખોવાડવાવા; પોતે પોતાને હાથે મરવું કે લડાઈનો અંત આવે; અથવા પોતાની પુત્રી દેવળદેવી જે આ લડાઈનું સધળું કારણ તેને મારી નાંખવી કે પછી લડાઈ આગળ ચલાવવાની મતલબ રહે નહિ. એ ત્રણે રસ્તા ભયંકર હતા. લડવાથી કાંઈ ફળ નહતું. તેમાં માત્ર માણસો તરફનું નુકસાન થમાં કરતું. પોતાને હાથે તો કેમ મરાય ? એ વાત પણ કરણને ગમી નહિ. આપઘાત કરવામાં થયું પાપ છે એમ તે જાણતો હતો; આપઘાત કરવાથી નરક કુંડમાં પડાય એમ તેણે સાંભળ્યું હતું; તથા આપઘાતથી લોકોમાં અપકીર્તિ થાય એ નકકી હતું. વળી જે નર હવે તેને સધળું મળે; મુઆ પછી સધળી આશા છોડવાની છે; માટે આપઘાત તો કરવો નહિ. હવે દેવળદેવીને મારી નાખ્યા સિવાય ખીજો કાંઈ ઉપાય શોધો નહિ. એ કામ થયું હજી, ભયંકર અસ્વાભાવિક તથા ચંડાળને લાયક, તોપણ તેવું કામ કરવાને રજપૂતોને થોડીજ ફિકર હોય છે. તેઓના તો આખર વિષે થણાજ વિલક્ષણ વિચાર હોય છે. જે વાતમાં તેઓએ આખર માની લીધી તે વાતમાં ગમે તેવું દૂર કામ કરવું પડે તોપણ તેઓ જરાપણ આચક્રા ખાતા નથી. વળી તેના વિચાર પ્રમાણે સ્ત્રીજાતીને આખર સૌથી વધારે પ્યારી હોવી જોઈએ, અને તેઓના ભાઈ ચારણનો રાસા તથા દંતકથા ઉપરથી જાણાય છે કે ધણાંક બધરાંએ આખરનું પ્રતિપાલન કરવાનેજ પોતાનો વાહલો પ્રાણ અર્પણ કરેલો છે. માટે આવી વખતે દેવળદેવીએ પણ મુસલમાનો

જોઈએ, અને જ્યારે તે પોતાની મેજે તેમ કરતી નથી ત્યારે કોઈએ તેને વાસ્તે તે કામ કરી આપવું જોઈએ.

એ પ્રમાણે એક રાત્રે કરુણ પોતાના મનમાં વિચાર કરતો હતો. ઘરમાં સઘળાં ચુપાચુપ સુઈ ગયેલાં હતાં. એક દીવો માત્ર ઝાંખો ઝાંખો બળ્યાં કરતો હતો, અને મધ્યરાત્રને સમયે તેનો સુવાનો ચોરડો જાણે ખાવા ધાતો હોય એવો દેખાતો હતો. એવે વખતે વિચાર કરતાં કરતાં એટલો તો તે જુસ્સા ઉપર ચઢી ગયો, તથા તેને એટલું તો શૂર ચઢી આવ્યું કે પથારી ઉપરથી એક છલંગ મારી તે કુદી પડ્યો, અને પોતાની તલવાર ખેંચી જો ખાટલા ઉપર દેવળદેવી સુતેલી હતી ત્યાં જઈને ઉભો રહ્યો. દેવળદેવી ભર નિદ્રામાં સુતેલી હતી. તેના સુંદર કેશ છુટા વેષેરાઈ ગયેલા ગમે તેમ પડેલા હતા. તેની ચળકતી આંખો ઉપર પોંખ્યાં અડધાં બિડાયેલાં હતાં તે રાત્રે જેમ કમળના પુલની પાંખડીઓ ખંબ થાયછે તેના જેવી દેખાતી હતી. તેના ઓઠ જરા જરા આઘા રહેલા હતા તેમાંથી તેનો ખુશખોદાર શ્વાસ નિકળતો હતો, અને એક ખીંચેલા ગુલાબની પેટું તેઓ મંદમંદ હસતા હોય એમ દેખાતા હતા. તેનું આખું શરીર નિદ્રાને વશ થઈ બેભાન થઈ પડ્યું હતું, અને તેનું સુંદર વદન નિદોષપણાને લીધે આનંદમાં સાલમ પડતું હતું. તે સ્વર્ગથી ઉતરી આવેલી અપ્સરાના જેવી દેખાતી હતી, તેને માત્ર જોવાથીજ ગમે તેવા ખુની માણુર્ગનું ખુન પણ ઉતરી જાય. આવા પરચોકના પ્રાણીને ઉપદ્રવ સરખો પણ થાય નહિ તે પછી તેને મારવાને કયા દુષ્ટ પ્યંડાળનો હાથ ઉપડે ? વળી આ ઠેકાણે તો તેનો જાણેજ ખુની હતે, તે અન્તેની વચ્ચે સહવાસથી ઘણાજ ગાદો પ્યાર બંધાયેલો હતો. તેથી જ્યારે કરુણે તેની ઊંઘતી દીકરીનું મ્હો જોયું એટલે તુરત તેના હાથમાંથી તલવાર નીચે પડી અઈ, અને તે ત્યાં સ્તબ્ધ થઈને ઉભો રહ્યો. અરે, હું કેવો રાક્ષસ ! હું કેવો રાની પશુ કે આખું નિર્દય કામ કરવા તૈયાર થયો હતો. અરે પરમેશ્વર ! તે દીક વખતે મને રોક્યો, નહિ તો આજ હું મારી આ તલવાર મારી છોડરીના અંતઃકરણમાં ખોસત. શિવ ! શિવ ! શિવ ! રે ભગવાન ! હું આ શું કરતો હતો ? શું હું મારે હાથે માફ વાવેલું કુમળું ઝાડ કાપી નાખ્યો હતો ? શું હું મારે હાથે મારી હંદગીનો આધાર તોડી નાખ્યો હતો ? તે કરતાં તેને શંકળદેવને પરણાવવામાં શી હરકત છે ? તેને તેની સાથે પરણવું બહુ ગમેછે; તે શંકળદેવને વાસ્તે હરધડી હિજરાયાં

તેને અને અમ્માઉદીન પાદશાહને તો કદું વેર છે. પણ હવે તે આ-
વશે સારે સઘળી વાત જલદીથી જણાઇ આવશે.

ભીમદેવે પોતાની સામે લડવાને મુસલમાનોનું એક લશ્કર આ-
વે છે એમ જાણીને, તથા લડાઈ કરી વખત ખોવાતી તેની ખુશી ન
હતી તેથી તેણે પોતાનો રસ્તો બદલ્યો, અને એક અજાણે માર્ગથી
પોતાનું લશ્કર લઈ જઈ જલદીથી કરણની ઊંચણીમાં જઈ પો-
હાંચ્યો. મુસલમાન લોકોની ટુકડી ઘણે આગળ ગઈ, પણ ભીમ-
દેવનાં માણસોને કાંઈ દીઠાં નહિ. આસપાસનાં ગામના લોકોએ ખોટી
ખબર આપી તેઓને આણીગમ તેણીગમ ધણી રાઝાબા, અને
પછી તેઓ જ્યારે કટ્ટી ઝાડીમાં સપડાઈ ગયા, સારે તેઓના ઉપર
ગામડિયાં તથા પહાડી લોક તુટી પડ્યા. આવે વખતે થોડાએક મુ-
સલમાન લોકો શું કરે? તેઓને નાસવાનો કાંઈ રસ્તો જડે નહિ,
ચોતરફથી ઘેરાઈ ગયા તેથી તેઓ નિરાશ થઈ મારીને મરવું એવો
નિશ્ચય કરી લડવાને ઉભા રહ્યા. પણ શેરને માથે સવાશેર. અજાણે
ઢેકાણે ઝાડી અને પહાડોની વચ્ચે આવે ગયેલા, અને દુશ્મન
એક પણ જણાય નહિ, પણ તેઓનાં તીરતો વરસાદ માથા ઉપર
વરસ્યાં જ કરે, તેથી એક બે દહાડામાં તેઓ સઘળા માર્યા ગયા,
અને તેઓમાંથી એક પણ પોતાનાં સોબતીઓને ખબર કરવાને અલ-
દખાની પાસે જઈ સક્યો નહિ.

ભીમદેવનું કરણે ઘણું સન્માન કીધું તથા તેને પેરોણો જાણી
પોતાની પાસે રાખ્યો. રસ્તાની મુસાફરીથી જે થાક લાગ્યો હતો તે
ઉતર્યો પછી ભીમદેવે દેવળદેવીની વાત કાઢી, અને કરણને સમ-
જાવીને કહ્યું કે શંકળદેવ તથા દેવળદેવીની વચ્ચે અસાધારણ પ્યાર
બંધાયેલો છે. શંકળદેવ દેવળદેવી વિના ક્ષય રોગમાં પડ્યો છે,
અને તેને જો તે નહિ મળશે તો તેનું નક્કી મૃત્યુ થશે. દેવળદે-
વીને પણ તેજ પ્રમાણે તેને વાસ્તે લાગતું હશે. હવે તેઓને પર-
ણાવવામાં તમારી તરફથી શી હરકત છે? કુળની ખીજ કાંઈ
નથી. પણ તમે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એવા મુર્ખ નહિ હો કે
એવી જુજ વાતને માટે તમારી છોકરીના સુખનો નાશ કરશો, તથા તમને
થતા લાભ મુકી દેશો. કુળની વાત ઘણી જ નજીવી છે. જેવાં તમે
રજપૂત તેવા સમે યાદવ છો એ માટે એ લગ્ન કરવામાં તમને કાંઈ
કસંક લાગવાનું નથી; પણ શયદા કેટલા થશે એનો તો વિચાર કરો.
આ સઘળી લગાઈ દેવળદેવીને વાસ્તે છે. જે અલદખાને ખબર થશે

પણ તેઓની અબર હાથ લાગી નહિ. ચાર પાંચ દહાડાં વહી
 ગયા, પણ થાઈ રીતના સમાચાર મળ્યા નહિ. તેની પાસેનું લ-
 સ્કર જે મહીના લગી લડવાથી તથા આ માણસોના ગુમ થવાથી
 ઘણુંજ ઓછું થઈ ગયું. તેઓને પોતાનું કામ સેહેલથી કરી લે-
 વાની નેઆશા હતી તે નિષ્ફળ ગઈ તેથી તેઓ ઘણા નાહિસ્મત
 થઈ ગયા, અને અલક્ષ્યાં ઉપર સઘળાં અડખડવા લાગ્યા. એથી
 ઉત્તરું, કરણના લક્ષકરમાં ભીમદેવના આવવાથી વધારો થયો. તે-
 ઓને આવી વખતે મદદ મળી આવી એ જાણે ઇશ્વરની તરફની
 મોટી કૃપાનું ચિન્હ મળી આવ્યું હોય એમ જાણીને તેઓ ઘણા
 ખુશ થયા, અને તેઓની લડવાની હોંસ વધારે જગૃત થઈ.
 હવે ભીમદેવ દેવગદેવીને જલદીથી લઈ જશે. એટલે લડાઈનું
 કારણ બંધ થશે એમ જાણી તેઓ ઘણા ઉમંગમાં આવ્યા.

આ વખતે અલક્ષ્યાંની અવસ્થા કોઈ હલકામાં હલકો સિવા-
 ઈ પણ અદેખાઈ ન કરે એવી થઈ હતી, તથા તેના મનમાં જે
 દિકર તથા ઉઘાસી હત્યન થઈ તે એવી હાલતમાં જે માણસ પ-
 રેલો હોય તેજ જાણે. તેણે આટલી ઉમરમાં મોટી મોટી લડા-
 ઇઓ કરીને જે કીર્તિ મેળવી હતી તે આવી હલકી લડાઈમાં સઘળી
 એકદમ ધોવાઈ જવા બેઠી. એક સપ્તાહમાં આખું ગૂજરાત છતી
 લેવાથી તેણે જે નામ મેળવ્યું હતું તે ઉપર પાણી ફરી વળવાનો
 વખત આવ્યો. પાદશાહનો સંબંધી હોવાને લીધે તથા પોતાનાં
 મોઠાં પરાક્રમને લીધે જે તેણે મોટામાં મોટી પદવી સંપાદન કીધી
 હતી તે પદવી ઉપરથી આવી ધૂળ ગળતી વાતને વાસ્તે ગમડી
 પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો, અને જે દેવગદેવીને ભીમદેવ દેવગદ
 લઈ જશે. જે તે શંકણદેવની સાથે પરણશે, જે તેમ થવાથી
 તે કદી હાથ આવશે નહિ, અથવા તેને પડડવામાં ઘણી દીલ
 થશે, જે તેથી "કૌળારાણી કૌપાયમાન થશે, અને તે પોતાંની
 સત્તા પાદશાહ ઉપર ચલાવશે, તો પાદશાહનો સ્વભાવ એવો હતો
 કે તેનો આવો નિંકરનો સંબંધ છતાં, તેની મોટી પદવી છતાં, તથા તેની
 આગલી આકરી ઉપર નજર રાખતા છતાં તેની છંદગી તથા માલમીચકત
 તથા કુટુંબ કમીસો સલામત રહેશે નહિ એ વાતની તેને પકી ખાતરી હતી.
 એ સઘળા વિચારથી અલક્ષ્યાં શોકાતુર થઈને બેઠો હતો એમાં કાંઈ
 આશ્વાસ નહતું. હવે એક વાતપર સઘળી આશા રહી હતી. તેની
 આખર તથા છંદગી એક દોરા ઉપર યગાવડી હતી. જે છેલ્લી વારે પાસો

કરણ રાજા ધણા આનંદમાં પોતાની છાવણીમાં ફરતો હતો. મુસલમાનોનું લશ્કર એક ઠેકાણે પડી રહેલું હતું તેનું કારણ તેઓનું કમ જોર હતું એમ તે સારી પેઠે જાણતો હતો. પોતાનાં તથા ભીમદેવનાં માણસો એકઠાં મળવાથી દેવળદેવી સહીસલામત દેવગઢ પોહોંચશે એવી તેની ખાતરી થઈ હતી. લેડાઈ પૂરી થશે, અને દુશ્મનોની ઉમેદ નિષ્ફળ જશે એ વિચારથી તે ધણો ખુશ થતો હતો, અને અગરજો એક હલકા કુળના મરેઠા સાથે પોતાની ઓકરીને પરણાવવી પડે છે એ વાત યાદ આવ્યાથી તેને ધણો સંતાપ થતો હતો. તોપણ પરદેશી રહેઝઝ કરતાં તે ધણો સારો એટલાથીજ તેના મનનું સમાધાન થતું હતું. તેમાં માણસો પણ તેટલાજ ઉમંગમાં હતાં. તેઓ લડાઈથી છોક કુટાણી ગયાં હતાં, અને અગર જો તેઓ રજપૂત હોવાને લીધે તથા આખર વિષે તેઓના ધણા ઊંચા વિચાર હોવાને લીધે કરણને મુકીને તેઓથી જતાં તો ન રહેવાયું, તોપણ આખરની સાથે પાછા ઘેર જવાનો હવે વખત આવ્યો તેથી તેઓ ધણા આનંદમાં હતાં. કુચ કરવાની તૈયારી થઈ; છાવણી ઉપાડવાનો હુકમ મળ્યો; સઘળા સિપાઈઓએ પોતપોતાનો સામાન તૈયાર કરીધો. દેવળદેવી પોતાનાં કિમતી વસ્ત્ર તથા શણગાર સહ ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ. કરણ અને ભીમદેવ પણ તેજ પ્રમાણે લડવાનો સામાન સાથે લઈને લશ્કરની જોડે ચાલ્યા; પણ તેઓ થોડેક દૂર ગયા એટલે એક જસુસ દોડતો દોડતો તેઓની પાસે આવ્યો, અને 'શ્વાસ ખાધાવિના કરણ તથા ભીમદેવને સમાચાર કહ્યા કે મુલકખાંના લશ્કરમાં ખીજાં નવાં પાંચ હજાર માણસો હમણાંજ ઉમેરાયાં છે, તેણે સઘળાં નાકાં ઘેરી લીધાં છે, તથા આપની સાથે લડવાને તે પોતે આવે છે.

“ અરે ! પાપી, આવી ખબર ક્યાંથી લાગ્યો ? ” એ અક્ષર જસુસની ખબર સાંભળતાંજ કરણના મોંમાંથી નિકળી ગયા. આખું લશ્કર ત્યાં સ્થિર થઈ ઉભું રહ્યું. સઘળાનાં શરીર ઉપરથી લોહી ઢી ઢી ગયું. કરણ અને ભીમદેવ તો મૂઠની પેઠે ઉભા થઈ રહી એક બીજાની તરફ એકી નજરે જોવા લાગ્યા. દેવળદેવી ઘોડા ઉપરથી એહોશ થઈને પડી જત, પણ એક સિપાઈએ તેને પકડી લીધી. તે તો ઘેલી જેવીજ થઈ ગઈ. સઘળાઓને એક વિજળીનો આચક્ર લાગ્યો. હોય તેમ તેઓ સ્થિર થઈ ગયા. કોઈએ તેમના ઉપર સ્તંભન મંત્ર

અજમાવ્યું હોય તે પ્રમાણે તેઓ સઘળા પ્રથરનાં પુતળાંની પેઠે જડ જેવા
હિભા રહ્યા. લશ્કર સઘળું ચુપાચુપ થઈ ગયું. કોઈ બોલે પણ નહિ,
અને ચાલે પણ નહિ. આવી અવસ્થામાં આવી. પડવાનું કારણ કાંઈ
તેઓની નામરદાઈ હતું એવું કદી કોઈએ એક ક્ષણનાર પણ મનમાં
આણવું નહિ. રજપૂત સિપાઈઓ લડાઈથી કદી બીહીતા નથી; લડ-
વામાં તેઓ ઘણી ખુશી માને છે; લડવું એ તેમનો ધર્મ સમજે છે;
લડાઈમાં મરવાથી દેવલોક પ્રાપ્ત થાય છે, તથા અપ્સરાઓ તેમને
વરે છે એવો તેમનો મત છે; લડાઈ એ એક જાતની રમત છે એમ
જાણવાની તેઓને નાનપણથી ટેવ હોય છે; એથી હુલ્લું, લડાઈથી
બીહીવામાં તેઓ ઘણી નામોશી ગણે છે; લડતાં પાછા પરવશમાં તેઓ
મોટી ગેર આગદ માને છે; મારે આ વખતે તેઓ સ્થિર થઈને હિભા
રહ્યા તેનું કારણ લડવાની બીહીક સિવાય કાંઈ જુદું હતું. તેઓ તો
આ ખતાવથી મૂઢ જેવા થઈ ગયા હતા. જે હિમેદ તેઓએ બાંધી હતી
તે સઘળી બિલેરી કાચની પેઠે કુટી ગઈ; જે વસ્તુ તેઓના હાથમાં
આવી ચુકેલી માનતા હતા તે છટકી ગઈ; તથા જે કામ પાર પાડવાની
તેયારી ઉપર આવેલું હતું તે સઘળું ઊંધું થઈ ગયું. એ બધું એકીવારે
વગર કાર્ય જન્યું તેથી તેઓનાં મનને આચક્ર લાગ્યો હતો.

કરણે ત્યાંજ પોતાનાં લશ્કરને અટકવાનો હુકમ કર્યો, અને હવે
શું કરવું તે વિશે વિચાર કરવાને પોતે, ભીમદેવ તથા બીજાં મુદ્દ
તથા અનુભવી સામંતો એક ઠેકાણે મળ્યા. નવા આવેલા સિપા-
ઈઓ તથા તેઓના આવવાને લીધે નવી હિમ્મત પકડેલા મુસલમા-
નોની સાથે, લડાઈથી થાકેલા તથા નાહિમ્મત થઈ ગયેલા, હોંસ
વિનાના રજપૂતો વડે લડવું એ કામ તેઓને જોખમ ભરેલું લાગ્યું.
બીજા જે હાર થાય તો ઘણું એક માણસ કપાઈ જાય, તેની સાથે દેવળદેવી
કદાચ હિમ્મતોના હાથમાં પડે એ વિશે ભીમદેવને ઘણી દેહશત હતી,
માટે હિમ્મત લડાઈ કરવાની વિરુદ્ધ તેણે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો.
બીજા સામંતોએ પણ એવીજ સલાહ આપી કે લડવામાં કંઈ ફાયદો
નથી. હવે શું કરવું? આગલાજના કિલ્લામાં જઈને ભરાઈ એસવા
સ્વપાય બીજા કાંઈ ઉપાય નહતો. નેમ કરવામાં ફાયદો એટલોજ કે
જે લડવાનું યોગ્ય વાગે તો કિલ્લામાંથી બાહાર નિકળી પડી સલામ,
અને જે હાર થાય તો પાછા કિલ્લામાં જઈ સલામ, અને ફરીથી મુદ્દ
કરવાનું બની આવે. એ પ્રમાણે કરવામાં અગર જે ઓડી નામદાર
હતી, અગર જે પાછળ ભરાઈને મારે મારવો એ તેઓની નજરમાં

કાયર પુરુષનું કામ હતું, તોપણ આવી વંખતે. તેઓની અવસ્થામાં એજ સારામાં સારો રસ્તો તેઓને જણાયો. મરીને શું કરવું? 'જે આજે લડીને નાશી જાય તે કાલે લડવાને જીવતો રહે,' એ કેહેવત પ્રમાણે ચાલવાનો તેઓએ નિશ્ચય કરીયો. પણ કિલ્લામાં ભરાઈ રહેવામાં એક મોટો ગેરફાયદો હતો. આગલાણ ગામ કાંઈ મોટું નહતું; ત્યાંના વેપારીઓ મોટા તથા કાવ્યવાન નહતા; તેની આસપાસ કાંઈ ઘણાં ગામો નહતાં; પાસેનાં ખેતરોમાં અનાજ પુષ્કળ પાકતું નહતું; લોકો જે અનાજ વાપરતા તે આધેથી આવતું હતું; શેહેરમાં ખાનગી લોકો પાસે કાંઈ અત્રનો ઘણો સંગ્રહ નહતો; તથા દુકાનોમાં ચાલ જોઈએ તેટલો નહતો. જે શેહેરના લોકોમાં ઉમેરો ન થાય તો આસરે જે ત્રણ મહીના સુધી ચાલે એટલું અનાજ હતું પણ જ્યારે લગ્નકરના પગલ શેહેરમાં થાય ત્યારે એક મહીનો પણ પહોંચે એટલો ચાલ નિકળ્યો મુશ્કેલ પડે. માટે જે કરવું તે એક મહીનાની મુદતમાં કરી લેવું અને મુસલમાનોને મારી હાલવા, અથવા તેઓને કાયર કરી થકવીને પાછા કાઢવા; પણ જે એ ખેમાંથી એક પણ કામ તેટલી ટુંકા મુદતમાં જતી ન સકે તો પછી શી અવસ્થા? જે મુસલમાનો જય મેળવીને કિલ્લો સર કરે, અથવા કિલ્લો આગળ ધીર-જતી પડી રહે અને શેહેરમાં અનાજ આવતું બંધ કરે, અને તેથી ભખમરને લીધે આપણને શરણ થવાની જરૂર પડે, ત્યારે કેમ કરવું? નાસવાનો રસ્તો કદાચ રહે નહિ; પણ સઘળી હકીકત ઉપર વિચાર કરતાં તેઓ સઘળાએ જલદીથી પાછા ફરી કિલ્લામાં જવાનો એક-ચેત્તે હસત કીધો.

જે ધાસ્તી રાખવામાં આવી હતી તે ખરી હતી અત્યારથીજ અનાજ મોઢું થઇ ગયું, અને થોડા દહાડામાં દુકાનોમાંનો માલ ખૂપી જશે. એમ દેખાયું. આખા શહેરમાં એ ખામત શોરખકોર થઇ રહ્યો. કરણે પણ જોયું કે જેમ અને તેમ જલદીથી મુસલમાનો પર હુમલો કરશે જોઈએ, અને જે લાગ ફાવે તો તેઓમાંથી નિકળી જવું જોઈએ.

એક ધોર અંધારી રાત્રે કલાક બેને સુમારે કરણ પોતાના લશ્કર સુધ્ધાં કિલ્લાની બહાર નિકળ્યો. તે વખતે કંસારીના અવાજ સિવાય સઘળું ચુપાચુપ હતું. વખતે વખતે ઝાડીમાંથી કોઇ રાત્રી પશુનો અવાજ સંભળાતો હતો, અથવા આસપાસનાં નદીનાંળાં આગળ શિયાળવાં ભુક્તાં હતાં, તે બેનો શબ્દ કાને પડતો હતો. અકાશમાં ચંદ્રમાં નહિ હતો, અને તારાઓથી જે થોડું અંજવાળું પડતું હતું તેમાં ઝાડો તથા ટેકરીઓના ઝોળા પડવાથી તેટલો થોડો પ્રકાશ પણ ઝાંખો થઇ ગયો હતો. ડગલે ડગલે સિપાઈઓ દોડી ખાતા હતા, પણ રસ્તાના જાણનાર ભોમિયા સાથે હતા તેથી આવી અંધારી રાત્રે તેઓ ચાલી સક્યા. થોડેક આગળ આવ્યા એટલે તેઓએ દુશ્મનની છાવણી દીઠી. તેને ઝોળખવાની નિશાની એટલીજ હતી કે તેની આસપાસ ચોક્કસ લોકોએ મોટાં મોટાં તાપણાં સળગાવ્યાં હતાં. તેના અંજવાળાંને સુમારે તેઓ આગળ આવ્યા, અને શત્રુની છાવણી આગળ લગભગ આવી પહોંચ્યા; તે વખતે સઘળા મુસલમાનો ભરનિદ્રામાં પડેલા હતા. જે કોઇ જાગતું હતું તે પણ સુઈ રહેલું હતું. કરણે પોતાના લશ્કરની ગોઠવણ કીધી, તથા અંધારામાં કેમ લડવું એવખામે સઘળાં હુકમ જુદા જુદા સરદારોને આપી દીધા. પછી પેહેલો જે પેહેરેગીર તેઓને મળ્યો તેને તુરત ડોર માર્યો, પણ તેમ કરવામાં એવું બન્યું કે તેણે મરતી વખતે મોટી ચીસ પાડી, તેથી પાસેના પેહેરેગીર જાગી ઉઠ્યા, અને બળતાંના અંજવાળા ઉપરથી સાદ્ર માલમ પડ્યું કે રજપૂતોનું તમામ લશ્કર તેઓના ઉપર આવી પડ્યું છે. આ વાત માલમ પડતાંજ છાવણીમાં તેઓએ દોડાદોડ કરી મુકી, અને સઘળે ઠેકાણે શત્રુના આવવાની ખબર પહોંચાડી દીધી. મુસલમાનોમાં ગડબડાટ થઈ ગયો; સિપાઈઓ ઝપાઝપ ઉઠીને હથિયારબંધ થઈ ગયા; અલદખાં તુરત બહાર આવ્યો; અને પોતાના માણસોની વ્યવસ્થા કરવાને તેણે ઘણી મેહેનત લીધી. એટલા વખતમાં રણપૂતોએ જે જે મુસલમાન તેઓના હાથમાં આવ્યા તેઓને કાંઈ પણ

મનમાં એક મોટું તોફાન થઈ રહ્યું હતું, અને સંઘળા સારા ગુણો તથા વૃત્તિઓ દ્વારા જન્મે તેઓને ઠેકાણે માણસના ઘણામાં ઘણા દુષ્ટ તથા નાશકારક વિકારો પ્રબળ થઈ ગયા હતા; તેઓમાંથી હ-મણા માણસપણું ગયું હતું; તેઓમાં પ્રેરણાનું જોર વધી ગયું હતું, માણસ અને કનિષ્ઠ પ્રાણીઓમાં જે અંતર છે તે જતું રહ્યું હતું; વિવેકબુદ્ધિ સમાધ ગઈ હતી; અને તેઓ તે પ્રસંગે સંતી હિંસક પ-શુઓના જેવાં થઈ ગયાં હતાં. જગતનું હિત આહાનારા લોકો લડ-ખને ઘણી જ ધીકારે છે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. એક એકનું ક-લ્યાણ કરવું એ હેતુથી માણસને પરમેશ્વરે નિર્માણ કર્યા છે; તથા તેઓને સમુદાય બાંધી રહેવાની પ્રેરણા આપી છે તે હેતુ લડાઈથી નિરર્થક થઈ જાય છે. સ્વરક્ષણને માટે જ લડાઈની ખરેખરી અગત્ય છે, તોપણ પેતાના બચાવને માટે લડવું પડે એ કાંઈ થોડું ખેદકારક નથી અને સૃષ્ટિમાં ઘણી વ્યવસ્થા યુદ્ધ થતાં જોઈએ છીએ તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે માણસનો સ્વભાવ જેવો થવો જોઈએ તેવો થયો નથી. આ લડાઈ પણ ઘણી ગેરવાજબી હતી. એક માણસની છોકરીને બળાકારે તેની પાસેથી લઈ લેવી એ ન્યાયથી ઉલટું છે, પણ બ્યાં “જેની તેમ તેની ફેર” ત્યાં ન્યાયાન્યાય કાણ સમજીએ? હવે લડાઈ વાજબી અથવા ગેરવાજબી ગમે તેવા કારણથી ઉઠી તે વાતમાં કાંઈ સાર નથી, તેનાં પરિણામો શાં થયાં તે તપાસવા લાયક છે.

દરિયામાં ભારે તોફાનની વખતે મોટાં પહાડ જેવાં મોજાં અ-થડાય છે, અથવા આકાશમાં જોડવાળા પવનથી ધસડાતાં એ વા-દળાં સામસામા આવી મળે છે, તેમ કરેણું તથા અલકૃષ્ણાંતું ક-સ્કર એકેકને ભેટવું પણ એ ભેટવું કાંઈ લાડવું નહતું; એ તો ‘ભી-મભાઈનાં લાડ’ જેવું ભેટવું હતું. છેક પાસે પાસે આવી ગયેલાં તેથી તીરકાંમઠાં બિંદુકુલ નકામાં થઈ પડ્યાં હતાં. તેઓ ભાલા, તલવાર અને વખતે ખંજર, કટાર, વગેરે દુકા હથિયારો વડે લડતા હતા. એકએકના ઉપર દયા લાવી પ્રાણ ઉગારવાના તેઓએ સમ બાધા હતા. “મારવું અને મરવું એજ વાત મનમાં રાખીને તેઓ લડતા હતા. “અલાહ અકબર” એક તરફથી ને “હરહર મહાદેવ” બીજી તરફથી વારે-વારે સંભળાતાં હતાં. તલવાર, ભાલા, વગેરેનો ખડખડ થઈ રહ્યો હતો. સેકડો માણસ ધાસની પેઠે કપાઈ જતાં હતાં. તે કરતાં પણ વધારે માણસો ધાયલ થઈને પડતાં તેઓ તેમના સોબતીના પગ નીચે

હુદાઇ જતા હતા, અથવા તેઓને તેમના સાથીઓ બાળુ તરફ ફેંકી દેતા હતા ત્યાં તેઓ પડ્યાં પડ્યાં ખરાડ ખરાડ પાડતાં હતાં. એ પ્રમાણે મારામારી તથા કાપાકાપી ત્રણ કલાક સુધી ચાલી; પણ તેટલા વખતમાં બેમાંથી કોઈ પાછું હઠ્યું નહિ. સવાર થવા આવી; રાતનો અમલ ઉતરી ગયો; પૂર્વ દિશાએ અરણનો પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો; વાદળોનો રંગ તેણી તરફ ધણોજ સુંદર રતાશ પડતો થઈ ગયો; તારાઓ એક પછી એક પોતાનું મ્હોં છુપાવવા લાગ્યા; અને આસપાસની સઘળી વસ્તુઓ ધીમે ધીમે અંધકારમાંથી નિકળવા લાગી. થોડીવાર પછી જ્યારે સૂર્ય ધણા દબદબાથી પૂર્ણ બિંબ સાથે બહાર આવ્યો, ત્યારે એક ભયાનક તથા તદ્દયભેદક દેખાવ નજરે પડ્યો. રણભૂમીમાંથી લોહીની નીક વેહેતી હતી; કેટલેક ઠેકાણે લોહીનાં ખાખોચિયાં ભરાઈ રહ્યાં હતાં; સામસામાં લશ્કર વાઘ અથવા વરનાં બે ટોળાંની પેઠે ગુસ્સાથી તથા કુરપણથી લડતાં હતાં; અને તરફનાં મરી ગયેલાં માણસો જુદે જુદે ઠેકાણે તથા જુદી જુદી રીતે જમીન પર પડેલાં હતાં; કેટલાએકનાં મ્હોં વક્રીકેલાં હતાં; કેટલાએકની આંખ ઉઘાડી રહી ગઈ હતી; કેટલાએકની શિકલ તેઓની મરતી વખતના કષ્ટને લીધે વિકાળ થઈ ગયેલી હતી; કેટલાએકનાં અવયવો કંપાઈ ગયેલાં આઘાં પડેલાં હતાં; અને કેટલાએકનાં માથાં વગરનાં ધડ રજળતાં હતાં. તેજ પ્રમાણે ધાયલ થયેલા લોકો ભોંયપર ટળવળતા હતા; તેઓની ચાકરી કરનાર કોઈ નહિ, તથા તેઓને ત્યાંજે જોઈએ તે આપનાર કોઈ મળે નહિ; કોઈ તેના ઘા ઉપર હાથ ફેરવનાર નહિ; કોઈ તેને મીઠા વચન કહી જીવને આરામ આપનાર અથવા દરદમાં દિલસો આપનાર નહિ; તેના ઘા ઉપર ઓસડ ચોપડનાર અથવા કોઈપણ રીતે તેની વેદનાં કમી કરનાર મળે નહિ, એટલે બિચારા પોકપોક મુકી રોતા હતા. આવી દુઃખદાયક અવસ્થામાંથી પરમેશ્વર તેઓને જલદીથી આ પાર કે પેલે પાર આણે માટે તે દીનદયાળ પ્રભુની સ્તુતિ કરતા હતા, તથા કેટલાએક આવા દુઃખમાં પોતાની મા તથા આપને સંભારતા હતા. યુદ્ધ કરવામાં શૈર્ય આણવાને અને તરફવાળાઓ વાજો વગાડતા હતા જ્યારે સકળ સંસારમાં પ્રભાત આવી આનંદકારક પડી હતી તે વખતે આ ઠેકાણે શોકના શબ્દ આ પ્રમાણે સંભળાતા હતા. જ્યારે આસપાસની નિર્જીવ વસ્તુઓ રણિયામણી દેખાતી હતી તે વખતે આવો બચંકર તમાશો તે ઠેકાણે જતી રાહો હતો; અને જ્યારે પશુ, પક્ષી, આદિ જીવો કનિષ્ઠ પ્રાણીઓ ઉમંગભર હોઈ પોતાનો ખોરાક શોધ-

વાને, અથવા ખીજા કાંઈ કામ સર, અથવા ફક્ત ગમતને માટે-
ખુશીમાં કલેલ કરતાં આણીમેર તેણીમેર કરતાં તથા ઉડતી હતા.
તે વખતે માણસ—વિવેકબુદ્ધિવાળાં, અરે ખોટું તથા પાપ પુણ્ય
સમજનાર, અમર આત્માવાળાં, સૃષ્ટિમાં સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રાણી તથા જગ-
તનું ધણીપણું ચાલવનાર—એવાં માણસો એક એકનો પ્રાણ લેતાં હતાં,
તથા પશુપુલ્ય થઈ માણસાઈનું મહત્વ ખોઈ તેના પેદાકરનારનું અપમાન
કરતાં હતાં, તથા તેનો એક મોટો અગત્યનો તથા પવિત્ર હુકમ
તોડતાં હતાં.

અજવાળું પડતાં જન્મે લશ્કરવાળાને પોતપોતાને થયેલું
તુકસાન માલમ પડ્યું, અને રજપૂતો મુસલમાનો કરતાં થોડા
મારચા ગયા હતા તોપણ તેઓની અસલ સંખ્યા ઓછી હતી તેથી
તેઓને છોટ વધારે જણાઈ, તથા તેઓ ઘણા ઘટી ગયેલા દેખાવા
લાગ્યા. દેવળદેવી પણ લશ્કરની સાથે હતી, અને તેને પાછળ રા-
ખેલી હતી. પણ ભીમદેવને તેને વાસ્તે ઘણી ફિકર લાગ્યાં કરતી
હતી. એટલામાં અલદ્રખાંએ એક તદખીર કરી રાખી હતી તે અ-
મલમાં આવી. તેણે રાત્રે કેટલાંએક માણસોને આમાં રાખ્યાં હતાં.
તેઓ હમણાં લડવાને આગ્યાં. તેઓને જોઈને રજપૂત સિપાઈઓના
પેટમાં ભારે દ્રાણ પડી. તેઓને લાગ્યું કે જે પ્રમાણે આ માણસો
આગ્યાં તે પ્રમાણે થોડી વાર પછી ખીજાં તાંજાં માણસ આવશે, અને
એથી રીતે તેઓ કદી થાકવાનાં નથી. એથી ઉલટું, તેઓમાં કાંઈ
વધારો થશે, એવો સંભવ નહતો; પણ ઉલટું તેઓમાંથી ઘટાડો થયાં
કરતો હતો; ન્યારે જ્યારે એવું છતાં અલદ્રખાંના લશ્કરને મદદ મળી
ત્યારે તેઓ ઘણા ગભરાયા, તેઓએ જીતવાની સઘળી આશા છોડી
દીધી, અને હાથ્યા જેવું જણાવ્યું. ભીમદેવને આ વખતે દેવળદેવીને
વાસ્તે ચિંતા વધી, અને તેના રક્ષણને માટે તે એટલો અધીરો થઈ ગયો
કે તેણે પોતાનો ક્ષત્રી ધર્મ ભુલી જઈને પાછા કિલ્લા તરફ ફરવાને પોતાનાં
માણસોને ફરમાવ્યું. તેઓને પણ એટલુંજ જોઈતું હતું માટે જ્યારે
આવી રીતે તેઓને પોતાના ‘સરદાર તરફથી પાછા ફરવાની અઝા-થઈ
એટલે તુરત તેઓ બંદોબસ્તની સાથે પાછા હઠ્યા, અને શેહેર તરફનો
રસ્તો પકડ્યો.” તેઓને જોઈને તમામ રજપૂત લશ્કરે પોતાની પીઠ ફરવી,
અને ભીમદેવનાં માણસોની સાથે તેઓ પણ ચાલ્યા. જ્યારે એવોજ
બુવાળ એકો ત્યારે તેને કાણ અટકાવી સકે? ઘેરાનાં ટોળાંમાંથી એક

તેથી તેઓને લડવાનો બિલકુલ મહાવરો નહતો; તેઓનું શરતન પ્રકટ થયેલું નહતું; માટે ઘણાએકે જુદાં બંદાનાં કાઢ્યાં, કેટલાએક સંતાપ બેઠા, અને કેટલાએકે તો શરમ મુકી સાફ નાજ કહી. તેઓ સઘળા કરણના ઉપર ગુસ્સે થયેલા હતા; તેઓનાં શેહેર ઉપર આ આક્રમક આવી પડી તેનું કારણ કરણ છે એમ જાણીને તેઓ રાત દહાડો તેને અંતઃકરણથી ગાળ દેતા હતા. શેહેરમાં અનાજની ઘણી જ મોંઘવારી થઈ ગઈ હતી, તથા બિચારા સેંકડો ગરીબ લોકો મરી જતા હતા તેઓ કરણ તથા દેવળદેવી ઉપર નિસાસો મુકતા હતા. શેહેરમાંના જે જુવાન લોકો લડવાને તૈયાર થયા હતા તેઓનાં માઆપ તથા બધરાં છોકરાં પણ કરણને શાપ દેતાં હતાં. જે નવાં માણસો કરણના લશ્કરમાં ઉમેરાયાં તેથી કાંઈ તેમાં ઝાઝો વધારો થયો નહિ. માટે બીમદેવે શેહેરનાં મુખ્ય મુખ્ય માણસોને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં, ને તેઓને સમજાવ્યું કે હાલ જે લડાઈ ચાલે છે તે કરણ રાજા ઉપર નથી, પણ તે તો દેવગઢનો રાજા, રામદેવજી, જે તમારો સઘળાનો રાજા છે, તેના ઉપર ચાલે છે; કેમકે તમે સઘળા જાણો છો કે લડાઈનું કારણ દેવળદેવી છે; તેને મ્લેચ્છ લોકોને પોતાને વાસ્તે લઈ જવી છે; પણ તે તો આપણા શાંકળદેવની સાથે પરણી ચુકી છે, માટે તે તમારી રાણી છે. તમારે તમારી રાણીના બચાવને વાસ્તે લડવાનું છે, તમારે તમારા રાજાની પ્રતિષ્ઠા રાખવાની છે, અને આજે જો તેઓ તમારા રાજાના ધરની રાણી લઈ જશે તો કાલે તમારાં ધરનાં બધરાંને ધસડી લઈ જવામાં તેમને શી હરકત પડશે? માટે તમે તમારા લોકોનું, તમારા દેશનું, તથા તમારા રાજાનું જૂરાં અભિમાન રાખો, અને જે હવે પછી તમારી રાણી થવાની છે તેને શત્રુઓના હાથમાં પડતી બચાવો. શું દુનિયામાં એમ કહેવાશે કે દેવગઢના રાજાના લોકો એવા હિચકારા હતા કે તેઓએ પોતાની રાણીને પેશ્તાના દેશમાંથી પારકાં દેશમાં લઈ જવા દીધી? એમ થાય તો તે મોટામાં મોટી ગેરઆબરૂ સમજવી. પણ મને આશા છે કે તમે સઘળા એવા અધમ નથી કે એમ થવા દઈ તમારું નામ જગતમાં હુબાવશો, માટે જાગૃત થઈ જાઓ. આબરૂને વાસ્તે બિચારા રાખો. મરવાની દેહેશત છોડી દઈ બધરાં જેવી ચાલ ચાલતાં શરમાઓ, અને દુનિયાની સઘળી વાત આબરૂ આગળ હાકી ગણીને ઢાલ પલવાર માંધીને તૈયાર થઈ જાઓ. કોઈ શા માટે જવાબ દેતું નથી? તમારામાંથી કોઈને જુસ્સો કેમ આવતો નથી?

શું એવો વખત આવ્યો. છે કે માણસો શુંદગી ઉપર એટલી બધી પ્રીતિ રાખે કે પોતાના રાજની તરફથી પણ લડવાની ના કહે? અરે! શરમ છે તમને સઘળાને! ધિકાર છે તમને! ધુળ પડી તમારી શુંદગી ઉપર! એટલું કહી તે ચુપ રહ્યો. તેને એટલો બધો ક્રોધ થઈ ગયો કે તેનાથી વધારે બોલાયું નહિ.

પણ ભીમદેવનું આ સઘળું બોલવું પવનમાં ઉડી ગયું. એ તો પૃથ્વર ઉપર પાણી. તેઓ સઘળા જડ થઈને બેસી રહ્યા. ક્રોધના ઉપર કંઈ અસર થઈ નહિ, તેઓનાં મનમાં નક્કી હતું કે આ કામમાં જય મળવાનો નથી, માટે શુંદગી શા માટે નકામી દૂકાં દેવી નેધએ. પણ જે શુંદગીના ઉપર તેઓને આટલી બધી પ્રીતિ હતી, જે શુંદગીને વાસ્તે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞા બોલા બોલા હતા અને જે શુંદગીને વાસ્તે તેઓ પોતાના રાજ આગળ હલકા મહ્યા, તે શુંદગી ઘણીવાર ટકે એવો સંભવ નહોતો. મુસલમાન સિવાય એક બીજો શત્રુ શહેર ઉપર ચઢી આવ્યો હતો, તે શત્રુ અદૃશ્ય હતો, તેના સપાટામાંથી બચવું મુશ્કેલ હતું, અને તેના હાથથી મરવામાં કંઈપણ આવડ નહોતી. એ શત્રુ દુકાળ હતો. જે તેઓએ ભીમદેવના કહ્યા પ્રમાણે કીધું હોત, જે તેઓએ સઘળા મળીને મુસલમાનો ઉપર હુમલો કીધો હોત, તો કદાચ આ નવા શત્રુના હાથમાંથી તેઓ છવતા રહેત; તેઓની પ્રતિજ્ઞા કાયમ રહેત; તેઓના રાજનું કામ થાત; લડાઈનો અંત આવત; અને બીજાં નકારાં પુરિણામોનો અટકાવ થાત. પણ દેહેવત છે કે 'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ:' તેઓની મતિ બદલાઈ ગઈ, અને તેથી તેઓના ઘણાંખરાં દોર ને પશુનીપેડે મરણ પામ્યાં; તેઓનાં બૂંધરાં છોકરાંની પણ તેવી જ અવસ્થા થઈ, અને તેઓની માલમલકત સઘળી દુના દ્વાતીઆ થઈ ગઈ.

શહેરમાં અનાજની ખોટ હતી એ ઉપર કહેલું જ છે. બચારથી શહેરમાં લશ્કરનો તથા આસપાસના ગામના લોકોનો જમાવ થયો ત્યારથી જ અનાજ ઘણું મોઢું વેચાવા લાગ્યું, અને પેહેલવેહેલાં તો ગરીબ લોકોનો મરો થયો. પણ લડાઈ જલદીથી પૂરી થશે, અને અનાજ બહારથી આવી પહોંચશે એ આશાથી લોકો ધીરજ રાખી દુઃખ વેડી બેસી રહ્યા. પણ લડાઈનો પાર આવ્યો જ નહિ, અને દુકાનોનો સઘળો માલ ખપી ગયો; સિપાઈઓ તથા

બીજા લોકો ખુમાળુમ પાડવા લાગ્યા; રસ્તામાં રોજ ઘણાં લોકોનાં મુઠ્ઠાં પડેલાં દેખાતાં હતાં; લોકો છેક નિરાશ થઇ ગયા; અને ભૂખના માર્યા ઘેલા જેવા થઇને હુંટવા નિકળ્યા. એક સર્વારે શહેરનો તમામ કચરો એટલે હલકા લોકો હથિયાર લઇ નીકળ્યા, અને બધે ઠેકાણે પથરાઇ જઇને લોકોનાં ઘર ફાડી માંહે પેદા, તેઓની જોડે લશ્કરના સિપાઇઓ પણ શામેલ થયા. અને દરેક ઘરમાં અનાજનો જે સંગ્રહ હતો તે લઇ ગયા. રસ્તામાં કાપાકાપી ત્રાલી, લોહી વધું, મુઠ્ઠાંઓ રસ્તામાં પડ્યાં, અને શોરબકોર સદ્રજે થઇ રહ્યા. દ્રવ્યવાન લોકોએ ગમે તેટલો અટકાવ કીધો પણ તેમ કરવામાં ઘણાના જીવ ગયા, તોપણ તેઓનું કાંઇ ફાળું નહિ તેઓનાં ઘરનું સંઘળું અનાજ હુંટાઇ ગયું, અને હવે તેઓને ભૂખે મરવાનો દહાડો આવ્યો. પણ થોડા દહાડા વહી ગયા એટલે પેલું હુંટેલું અનાજ થઇ રહ્યું, એટલે પાછા સઘળા સરખા થઇ ગયા. હવે હુકળ રાક્ષસે પોતાનું ખરેખરૂં રૂપ પ્રકાશ્યું, અને હવે ભૂખનું દરદ સઘળાને સરખું લાગવા માંડ્યું. આવી વખતે તે બિચારા લોકોની દુર્દશાનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. જે બરાબર થઇ સકે તો તેથી દયાવૃત્તિને ઘણો આચકો લાગે, ને શરીરમાંનું સઘળું લોહી ઠરી જાય. રસ્તામાં લોકોના ચેહેરા જેવાથી ચિતળી ચઢ્યા વગર રહેજ નહિ. તે બિચારા ભૂખે મરી ગયેલાં માણસોનાં શરીર લોહી ઉડી જવાથી ઘોળાં ફક જેવાં થઇ ગયાં હતાં; તેઓમાંથી માંસ તથા સરખી પીગળી જવાથી હાડકાં સઘળાં બહાર નિકળી આવ્યાં હતાં; તેઓના ચેહેરા ફિફા સુકાઇ ગયેલા; તથા ખંડખંડ થઇ ગયેલા હતા; અને તેઓ એવા તો બિહામણા થઇ ગયા હતા કે તેઓમાં અને મલીન ભૂતમાં કાંઇ અંતર રહેલું નહતું. વળી એવાં ભયંકર ચેહેરા ઉપર તેઓના મનના સઘળા દુષ્ટ વિચારો બહાર નિકળી આવેલા હતા. દ્રેશ, અદેખાઈ, ક્રોધ, મરવા તથા મારવા વિષે બેપરવાઈ, તથા ભૂખમરાથી જ ચમરાજના દરવાજા આગળ આવી પહોંચેલા લોકોમાં જે જે નહારો ગુણ પ્રકટ થઇ આવે તે સઘળા તેઓના મહોં ઉપર સાદ માલમ પડતા હતા. સારાંશ કે તેઓના ઉપર ખુદ મોત આવીને બેઠું હતું, અને જે તે માણસનું રૂપ ધારણ કરે, તો તેનું સ્વરૂપ આ લોકોના જેવું બરાબર થાય. એ તો આપણે તેના બહારના દેખાવનું વર્ણન કીધું; પણ તેઓનાં મનમાં જે અવ્યવસ્થા થઈ રહી હતી, ભૂખને લીધે જે તેઓને મહાવેદના થતી

તાનાં શરીરને આધાર આપતાં, કેટલાંએક દોરની પેઠે ધાસ ખાતાં, કેટલાંએક પાતરાં ખાતાં, વળી ખીજાંએ એમાંથી કાંઈ ન મળે ત્યારે ચામડાં કરડતાં, અને વખતે ધૂળને મટાડું ખાતાં. જે કાંઈ નરમ વસ્તુ ચાવી સકાય તેવી હોય તે સઘળાં ભક્ષ કરવામાં આવતી. એ બધાની સાથે પેટનું ભરતિયું થવાને માટે પુષ્કળ પાણી લોકો પીતા હતા. આવો નકારી જતનો, જેથી 'પોષણ થઈ ન' સકે એવો, વખતે શરીરને નુકસાન પહોંચાડે એવો ખોરાક ખાવાને લીધે, તથા ચરી ગયેલા માણસોની સડી ગયેલી લાશોમાંથી જે દુર્ગંધ તથા પ્રાણુધાતક હવા નિકળતી હતી તેને લીધે શહેરમાં મરકી ચાલી. લોકોને તાવ, ઈંચમાં ચુંથારો, અને અંતે સનેપાત થવા લાગ્યો, અને થોડા વખતમાં મોત આવીને આ સઘળા દુઃખમાંથી તેઓનો છુટકો કરવા લાગ્યું. એ પ્રમાણે તે લોકોના ઉપર દુકાળ અને મરકી એ બે આક્રમો આવી પડી; અને બેથી મૃત્યુનું કામ ધણુંજ ધમધોકાર ચાલવા માંડ્યું. જેઓ કદાચ દુકાળના સપાટામાંથી બચે તેઓ મરકીના ઝપાટાથી ધસડાઈ જાય. જ્યાંતે શહેરમાં મરકીએ દેખાવ આપ્યો, ત્યારે લોકો છેક નિરાશ થઈ ગયા. તેઓએ જીવવાની સંવળી આશા છોડી દીધી અને મોતને વાસ્તે ધણીજ બેપરવાઈ દેખાડવા લાગ્યા. પછી રસ્તામાં જે મુડદાં પડે તેને કોઈ ઉઠાવે પણ નહિ, ત્યાંતે ત્યાં તેઓ સહ્યાં કરે. ઘરોમાં પણ મુડદાં પડી રહેતાં. શહેરમાં કાગડા, ગીધ, અને સમડી ઘોળે દિવસે મુડદાને પીંખી નાખતાં; વખતે કુતરાં, બિલાડાં તેઓને ધસડતાં, તથા ફાડી ખાતાં; નાંચે જંગલમાંથી શિયાળવાં તથા ખીજાં હિંસક પશુઓ શહેરમાં ઉજાણી કરવા આવતાં. ગાય, દોર તથા ખીજાં પાળેલાં જાનવરો ધણી વિના, આધા વિના, સંમાળ વિના મરવા લાગ્યાં. તેઓએ પણ શહેરની દુર્ગંધીમાં વધારો કરીધો. માણસો તથા તેની સાથે સંબંધ રાખનારાં પ્રાણીઓનો આ પ્રમાણે નાશ થતો હતો, અને માંસ ભક્ષક પશુઓનાં મનને મોટા ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો. દુકાળ તથા મરકીને લીધે જેવો લોકોની શરીરની અવસ્થામાં ફેરફાર થયો તેવોજ તેઓની મનની સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થયો હતો. માણસમાં જે દુષ્ટ તથા નકારા ગુણો હોય છે તેઓ સઘળા આ વખતે પ્રકટ થયા, તથા સઘળા સારા તથા ઉંચા ગુણો દબાઈ ગયા. માણસોમાંથી માંહામાંહેની ગરમ ઉઠી ગઈ; સગપણનો નાશ થયો; દોસ્તી હોલવાઈ ગઈ; સ્વાર્થ સ્વાર્થ સઘળે કેટલાં સઘળાનાં મનમાં વ્યાપી રહ્યો. માખાપ અને છા-

કરાંની વચ્ચેનું તથા ઘણી ઘણિયાળી વચ્ચેનું સ્વચ્છ હોત નાસી ગયું, આ વખતે કોઈ કોઈનું નહિ. મૌને મૌનું શાગ્યું હતું. લોકોનાં મનમાંથી ધર્મનો અંશ જતો રહ્યો; પરમેશ્વરને તેઓ બુલી ગયા; મોતનો. ડર તથા મુએલાં માણસને વાસ્તે માન એ મનને જતાં રહ્યાં. આ સઘળી આફત જોવાથી તથા મોત તેઓની પાછળ પાછળ ડગલાં ભરતું હતું તે વિચારથી ઇશ્વર તરફ મન લઈ જવાને, તથા શોકાતુર થઈને શાણપણ તથા ગંભીરાર્થ પકડવાને ગદ્ગદ તેઓ ઉઘટા ખુલી થતા આણીગમ તેણીગમ અતિ આનંદમાં ફરતા દેખાતા. હતા. તેઓનાં મગજ ભૂખથી ફરી ગયેલાં હતાં; આવી અસ્વભાવિક વેલેણક બીજા કોઈ પણ કારણને લીધે તેઓએ પકડી હતી; એ ગમે તેમ હોય તોપણ દિવસે અને રાત્રે કેટલાંએક બીહામણાં ભૂત જેવાં માણસોનાં ટોળાં રસ્તામાં મોટે અવાજે તથા ખુશીથી ગાતાં, વાજીને વગાડતાં, તથા ઘણા શોર કરતાં જતાં હતાં. એ પ્રમાણે કરવામાં તેઓની મતલબ કાંઈપણ જણાતી નહતી. તેઓ માત્ર વખત કાઢવાને તથા મોતનો વિચાર દૂર કરવાને કરતાં હતાં. કેટલાંએક માણસો સનેપાતના જોરમાં બહાર નિકળીને ફરતાં અથવા દોડતાં હતાં, તેઓ ગાતાં, ખુમ પાડતાં અથવા વગર અર્થનું અને વગર મતલબનું ગોણતાં, અને છેલ્લી વારે એવા જોરથી ખડખડ હસી પડતાં કે આખો મોહલ્લો ગાજી રહેતો. એ પ્રમાણે શહેરની અવસ્થા થઈ રહી હતી.

હવે કિલ્લામાં જ્યાં કરણ રાજા, ભીમદેવ, દેવળદેવી તથા મુખ્ય સામંતો અને બીજા સરદારો રહેતા હતા તેઓને વાસ્તે તે કિલ્લાના કોઠારમાં કેટલુંક અનાજ ભરી રાખેલું હતું તેમાંથી થોડું થોડું તેઓ વાપરતા, અને એ પ્રમાણે ફક્ત ફરી તેઓએ અનાજ અત્યાર સુધી પોહોંચાડ્યું હતું; અને હજી થોડા દહાડાં વધારે આવે એટલું બાકી રહેલું હતું. લોકોને એ જોઈને ઘણી અદેખાઈ અભવતી હતી, અને તેઓને વાસ્તે પોતે મરણ પામે, અને જેઓ લડાઈનાં મુખ્ય કારણ તેઓ હવતા રહે એ જોઈને તેઓને કેઈ આવતો હતો. પણ તેઓને ગૂંજરાંતના દુર્દશામાં આવી પડેલા દુર્ભાગ્ય કરણ રાજા ઉપર દયા આવતી હતી, તથા પોતાનાં રાજ્યના કુવર ભીમદેવની તેઓ આગર રાખતા હતા, તેથી તેઓએ કિલ્લા માંહેના લોકોને ફરી રીતનો ઉપદ્રવ કીધો નહિ. એ છતાં પણ કેટલાંએક દિતુરી, હલકા, તથા લુચ્ચા લોકોએ કિલ્લા ઉપર હુમલો કરી તેમાંનું અનાજ લુંટી લેવાનો એક કરતાં વધારેવાર નિશ્ચય કીધો; પણ

તેઓમાંના વિચારવંત, દયાળુ, તથા રાજનૈષ્ટિક લોકોએ તેમને સમજાવ્યા કે એટલું અનાજ હુટી લાવ્યાથી શહેરમાંનાં આટલાં અંધાં માણસોને કાંઈ વધારેવાર ફાયદો થવાનો નથી, અને દિલામાંના મોટા માણસો જેઓ દુનિયામાં અગલના છે તેઓ મરણ પામશે. તે વાત તેઓના મનમાં ઉતરી, તેથી તેઓ પોતાના ધારેલા કામથી અંધ પડ્યા. પણ તેઓનો કોઈ હજી સુધી સમ્યો નહતો. તેઓની પાસે એક ઉપાય તૈયારજ હતો. જે તેઓ સઘળા મળી શહેરના દરવાજા ઉઘાડી નાખી મુસલમાનોને અંદર આવવા દે તો તેઓના દુઃખનું તુરત નિવારણ થાય. પણ તેમ તેઓએ કીધું નહિ. એ પ્રમાણે દગલખાજી કરવામાં ઘણી ગેર આખર છે એમ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. તેમ કરવાથી જે પરિણામો નિપજે તેને વાસ્તે તેઓ ઘણા દિલગીર હતા, માટે આટલું બધું કટ તેઓએ મહું; હુકાળ અને મરકી પોતાના શહેરમાં આવવા દીધી; પોતાના વહાલાંમાં વહાલાં માણસોને પોતાની નજર આગળ પીલાઈ. પીલાઈને આવાં ભયંકર મોતે મરતાં જોયાં; તથા પોતાના મોતને વાસ્તે પણ કાંઈ દરકાર રાખી નહિ; પણ તેઓએ તેઓના હાથમાં રહેલા ઉપાય કામે લગાડ્યો નહિ. એ તેઓનો વિચાર જોઈને આપણને ખરેખર આશ્ચર્ય લાગવું જોઈએ, અને તેમના પ્રતિષ્ઠા જાળવવાં વિષેના એવા ઉમદા વિચાર જોઈને આપણે વિસ્મૃત થયા વિના રહેતા નથી. આટલી 'અંધી વાર તેઓએ આવા વિચાર રાખ્યા, પણ હવે તેઓનું મન બદલાયું, અને કેટલાએક હલકા લોકોએ દરવાજા કીધો કે હવે શહેરના દરવાજા ઉઘાડા મુકી દેવા. અને આ દેવકોથનો એકદમ સંત આણુદેવ. વળી આપણે ઇલાં રહીને પણ શું કરી સકીએ છીએ ? આપણામાં હવે લડવાની કાંઈ શક્તિ રહી નથી, કરણ તથા ભીમદેવનું લેસ્કર ઘણું ખર્ચ સઘળું મરી પરવાયું છે, અને જે કાંઈ જીવતા રહ્યા હશે તેઓની અવસ્થા લડવા લાયક રહી નહિ હોય, માટે હવે દરવાજા અંધ રાખ્યાથી તે પડી રહેવાથી વધારે માણસોનો નાશ થાય છે પણ તેથી કાંઈ કામ સિધ્ધ થાય એવો સંભવ નથી. માત્ર તેથી વખત વધારે મળે છે. પણ એટલા વખતના જીજ્ઞાસુ ફાયદાને માટે માણસોના અમુક જાનની ખરાબી થાય એ કાંઈ વાજખી નથી. એ ઉપરથી તેઓએ દરવાજા કીધો કે એ સઘળા વાત કરણને જઈને કેહેવી, ને તેને કાને નાખીને એ કામ કરવું.

તે વખત તે કાંઈ ભયંકર કામ કરવાને જાય છે. તે પોતાની દીકરીને જગાડીને છેલ્લીવાર મળ્યો પણ નહિ; તોપણ તેને અંતઃકરણથી આશીર્વાદ દઈને તથા તેની જીવંત અને પ્રતિષ્ઠાના સંરક્ષણ વાસ્તે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી લાંથી ચાલી નિકળ્યો. બહાર મેદાનમાં પૂરે આંદરણ ખીલી રહ્યું 'હતું તેમાં વચ્ચે' વચ્ચે ઝડો તથા ડુંગરોના ઓળા પડ્યા હતા. હવા બિલકુલ સ્થિર હતી, ઝડોનાં પાંદડાં લગભગ પણ હાલતાં નહતાં. સઘળું ચુપાચુપ હતું તેમાં કરણનાં પગલાં સાથે સંભળાતાં હતાં. તે વખતે વખતે ઈશ્વરનું સ્મરણ કરતો હતો, અને આખી દુનિયાની આ છેલ્લી ભેટ લેતો હતો. થોડીએક વાર સૂધી જાંચી નીચી ભોંય પર ચાલ્યા પછી તે એક મોટા મહાદેવના દેહેરા આગળ આવી પોહ્યો. તે દેવસ્થાન તે જગોએ ઘણું નામાંકિત હતું, અને તે ઘણું વિસ્તીર્ણ હતું. તે રાત દહાડો ઉઘાડું રહેતું હતું, અને આ વખતે તેમાં કે તેની આસપાસ કોઈ પણ માણસ નહતું. કરણ તે દેહેરામાં જઈ જ્યાં શિવલિંગ હતું ત્યાં ઉભો રહ્યો. તેણે ત્યાં કેટલીકવાર સૂધી એક ચિત્તે મહાદેવની સ્તુતિ કીધી, પછી મહાદેવની પૂજા કીધી, અને થોડાંક ટુલ પોતાની સાથે લઈ આવ્યો હતો તે તેના ઉપર ચઢાવ્યાં. પછી તે ઘણા જુસ્સાથી ઉભો થયો, અને તલવાર મિયાનમાંથી કાઢીને પોતાની ડોકે અડકાડી મોટેથી અને જુસ્સાથી બોલ્યો: "હે મહાદેવ, હે ભોળાનાથ, હે શંકર, હું કેવી આશ્વત્થમાં આવી પડ્યો છું તે હું સારી પેઠે જાણું છું. તેમાંથી ઉગરવાનો કાંઈ રસ્તો સુઝતો નથી માટે રે જગતના પ્રલયકર્તા, આ તારી સમક્ષ હું મારો દેહ લાગ કરું છું, નહિ તો અચવાનો માર્ગ બતાવ." એટલું કહી તેણે તલવાર આધાર ખસેડી જોરથી ઉગામીને ડોક ઉપર મારવાની તૈયારી કીધી; પણ તેટલામ કાંઈએ તેનો હાથ પકડ્યો હોય એમ લાગ્યું. તેની તલવાર ભોંય ઉપર પડી ગઈ, અને આકાશવાણી થતી હોય એમ ધુમટમાંથી નીચે પ્રમાણે શબ્દ સંભળાયો "અરે કરણ રાજા, તારા દુઃખનો પારજ નથી, પણ તું આપઘાત કરીશ મા. જે થાય તે થવાદે, તને કાલે અચવાનો રસ્તો જણશે. માટે ધીરજ રાખ." કરણે એ શબ્દ સ્પષ્ટ સાંભળ્યા, અને તેનો અર્થ પણ સમજ્યો. મહાદેવની એ વાણી થઈ એવી આતર તેને થઈ તેથી સંતોષ પામ્યો, અને આકાશવાણી ખરી પડશે એવે પૂરો ભરોસો રાખીને તેણે તલવાર મિયાનમાં ધાલી, મહાદેવને સાષ્ટાંગ દંડવત કીધા, અને પાછો ડિલ્લા તરફ ગયો.

ખીજે દિવસે શહેરના કેટલાએક લોકોએ કોટ ઉપર ચઢીને સલાહ

તથા મરકીના સપાટામાંથી બચ્યા હતા તેઓ આ લંડાઇમાં માર્યા ગયા. બ્યારે આ ગડબડાટ શેહેરના મુખ્ય બંજારમાં થઈ, તે વખતે કેટલાએક અટકચાળા તથા હુંટવાની ઉમેદ રાખનારા મુસલમાનોએ એક દુકાન સળગાવી મુકી. એ આગ લાગવાથી સઘળા મુસલમાન સિપાઇઓ ધણા ખુશ થયા. તેઓને એટલુંજ જોઈતું હતું. બ્યારથી અલદખાંએ શેહેરના લોકોની જીંદગી તથા માલમિલકત બચાવવાને અભયવચન આપ્યું, સારથી તે સિપાઇઓ નાઉમેદ થઈ ગયા હતા. તેઓને હુંટ મેળવવાની આશા હતી, અને તે પૂરી પડશે એવી આખર સુધી તેઓને ખાતરી હતી. પણ છેલ્લી વારે તે આશા ભંગ થઈ ગઈ એ જોઈને તેઓ ધણા ખીજવાયા હતા. પણ બ્યારે આગ લાગી, અને તે હવે પથરાઈને આખા શેહેરમાં ફેલાશે સારે લોકોનાં ઘરમાં ભરાવાને તથા તેમાંની દોલત લઈ લેવાને કાંઈ હરકત પડશે નહિ એ ધારણાથી તેઓએ આગ હોલવવાની કાંઈ મેહેનત કરી નહિ. બલકે શેહેરના બે ત્રણ ભાગમાં થોડાએકે જઈને નાનાં નાનાં ઘરો સળગાવી મુક્યાં. રાતનો વખત, પવન નિકળેલો, કોઈ હોલવનાર મળે નહિ, શેહેરમાં થોડા જ માણસો રહી ગયેલાં અને તેઓ એવાં અશક્ત કે તેઓથી કાંઈ કામ બની સકે નહિ, તેથી આગ ધણા જોરથી ફેલાઈ અને થોડા વખતમાં આખું શેહેર અગ્નિની જાળમાં લપેટાઈ ગયું. આ વખતે શેહેરનો દેખાવ ધણો ભયંકર થઈ રહ્યો. ઘરો સઘળાં ઘાસુની પેઠે ભૂડભૂડ બળવા લાગ્યાં, મુસલમાન સિપાઇઓમાં કાંઈ બંદોષસ્ત રહ્યો નહિ, તેઓ સઘળા અલદખાંના હુકમથી ઉલટા ચાલીને બધા શેહેરમાં ફરી વળ્યા, અને જે મોટાં મોટાં ઘરો તેઓની નજરે પડ્યાં તેઓમાં પેસીને હુંટશા-ટનાં કામગમં પડ્યાં.

આગ એ એક મોટી આફત છે, તેમાં વળી આગલાણ જેવી અવસ્થામાં આવી પડેલા શેહેરમાં આગ એથી તો આડો આંક જી-લુંવો. કેટલાએક મરકીના રોગથી પીડાતા તથા ભૂખે હસહસતા થઈ ગયેલા લોકો જેઓ ઉઠી સકતા નહતા તેઓ ઘરમાંને ઘરમાં જ બળી મુક્યા. તેઓને કાઢનાર કોઈ મળે નહિ. કેટલાએક પોતાનો જીવ બચાવી સકે તેવા હતા તેઓ પોતાનાં બધરી છોકરાંને તથા ધન દોલતને છોડીને નાહા. બધરીઓ તથા છોકરાં જેટલાં નાશી સક્યાં તેટલાં અચ્ચાં, આકીનાં આગમાં ડુંકાઈ ગયાં. કેટલાએક કિમતી દાગીનાની એક નાની પેટી લઈ બહાર નિકળતા, તે-

ઓને રસ્તામાં મુસલમાનો પકડતા, તથા તેઓની પાસે જે હાથ ને
 છિનવી લેતા. જે બિચારા પૈસા વગર ખાસી હાથે મળતા તેઓને
 પકડીને ખુબ માર મારતા, અને તેને ઘેર તેઓને લઈ જવાનું તથા
 દોલત બતાવવાનું તેની પાસેથી કચુપ કરાવતા. જેઓ ઘરમાં પડી
 રહેતા હતા તેઓને પણ મારફાડ કરી દ્રવ્ય ક્યાં સંતાડ્યું છે તે
 દેખાડવાની જરૂર પાડતા. જેઓ પૈસા બતાવે નહિ, અથવા જેઓની
 પાસે ન હોય, તેઓને વેહુંમ ઉપરથી એટલો માર મારતા કે તેથી
 તેઓ જલદીથી મરણ પામતા. એ પ્રમાણે શહેરમાં ગડબડાટ થઈ
 રહી. જે હિંદુ જન તેને અટકાવી મુસલમાન સિપાઈઓ દહેતા
 કે, “કાફર, પૈસા દેખાડ.” તે વખતે જો તેઓનું મન ન મનાવે
 તો તલવાર વડે તેના બે કકડા કરી નાખતા. અલ્લખાંતે હુકમ
 કોઈ માનવું નહતું તેથી તે ઘણો ચીઢવાઈ ગયો. તેનાથી લશ્કરમાં બંદો-
 બસ્ત રાખી સકાયો નહિ એજ તેના મનને મોટી નામોશી લાગતી
 હતી. પણ આ વખતે તો તેના મનમાં એક ખીજ મોટી ફિકર
 હતી. તેને દેવળદેવીને હાથમાં લેવાની ઘણીજ આતુરતા હતી.
 આ સઘળી લગાઈનું કારણ જો આ છેલ્લી વખતે છટકી જશે તો તે
 ફરીથી હાથ લાગશે નહિ; લગાઈ સઘળી બર્ધ જશે; પાદશાહ ઘણું
 શોખામન થશે; અને તેની છંદગી સ્ત્ર જેવી જઈ જશે. તેના મનમાં
 મોટી ધાસ્તી હતી કે જો આ વખતે તે જતી રહેશે તો તેને અ-
 ટકાવનાર કોઈ નથી, માટે લશ્કરને પાછું એકઠું કરી તેને જલદીથી
 શોધી કાઢવી જોઈએ. એક વાર તે હાથ લાગી એટલે પછી શહેર
 જેટલું લુંટવું હોય તેટલું લુંટે તેમાં તેને કાંઈ આપણ નહતી. તેણે
 સિપાઈઓને સમજાવ્યા, ધમકાવ્યા, તથા ખીજ ઘણું ઉપાયો કીધા;
 પણ કોઈ લુંટમાંથી પાછું આવ્યું નહિ. હવે જ્યારે કરણ રાજને
 આ સઘળી વાતની ખબર પડી ત્યારે તેને ઘણીજ ખુશી થઈ.
 તેણે જોયું કે જ્યારે અલ્લખાંતે સિપાઈઓ લુંટવાના કામમાં પડેલા
 છે ત્યારે નાસી જવાનો સારો લાગ છે. આકાશવાણી કમળપૂજન
 કરી રહ્યા પછી તેણે સાંભળી હતી તે હંમણાં ખરી પડશે એમ
 તેને લાગ્યું, કેમકે તેને પકડનાર તથા હરકત કરનાર કોઈ જ
 નહતું. તેણે સાંથી નાસવાની તૈયારી કીધી, અને પોતે, ભીમદેવ,
 દેવળદેવી તથા થોડાંએક ખાનગી મુજુસો એટલાં કિલ્લાને પાછલે
 રસ્તે નિકળ્યાં, અને ઘણા જલદ થોડાં તૈયાર રાખેલા હતા તે
 ઉપર સ્વાર થઈને તેઓ પૂરવેગે દેવગઢ જવાને નિકળી પડ્યાં. ૨-

સ્તામાં દુસ્મનોનું એક પણ માણસ તેઓને મળ્યું નહિ તેથી તેઓ નિરાંતે ઝડપથી કુચ કરી આગળ ચાલ્યાં.

જ્યારે આગલાંબંધમાં સઘળી દોલત હુંટાઈ રહી ત્યારે ‘મુસલમાન સિપાઈઓ અલદખાંની રૂબરૂ હાજર થઈ ગયા, અને જે તકસીર કીધી હતી તેને માટે તેઓએ માફ માગી. તે વખતે મધ્યરાત્રી થઈ હતી, પણ અલદખાં તેઓને લઇને તુરત કિલ્લા તરફ ગયો, પણ અંદર જવાનો રસ્તો કાંઈ જડ્યો નહિ. કેટલીકવાર આણીગમ તેણીગમ ફરચા પછી તેઓને એક માણસ હાથ લાગ્યું, તે તેઓને કિલ્લાની પાછળની બાજુએ લઇ ગયો. ત્યાંના દરવાજા ખુલા હતા તેટલા ઉપરથીજ અલદખાં નિરાશ થઈ ગયો, અને તેણે તુરત અનુમાન કીધું કે પક્ષીઓ પાંજરામાંથી ઉડી ગયાં. તોપણ ‘કદાચ દરવાજા જાણી જોઈને ઉઘાડો મુક્યો હોય કે ખુલ્લો જોઈ ખીજનાં મનમાં આવે કે તેમાં કોઈ નહિ હોય, અને તેમ જાણી વધારે ખોળ ન કરે, અને તેઓ તેમાં સંતાઈ ગયાં હોય, માટે જ્યારે આટલે સુધી આવ્યા ત્યારે કિલ્લાની માંહે સંધે ફરીને જોવું, અને તેઓ ત્યાં નથી એ વાતની પક્ષી ખાતરી કરવી એ મતલબથી તેઓ કિલ્લામાં પેદા, અને મોટી મોટી માંશાલો સળગાવી કિલ્લામાં ખુણે ખોતરે સઘળે જોઈ વળ્યા. સવાર થવા આવી, પણ કરણ, દેવળદેવી, કે કોઈ ત્યાં માલમ પડ્યું નહિ તેથી અલદખાંને ધણી દિલગીરી તથા ગભરાટ થયો. લગભગ હાથમાં આવેલી દેવળદેવી તેણે જોઈ, તેની સઘળી મેહેનત છુટી પડી. તેણે સિપાઈઓને હજારો ગાજો દીધી. તેઓ હુંટવામાં પડવાથી તેનું કામ સઘળું બગડી ગયું. હવે કેમ થશે? તેની ખાતરી થઈ કે દેવ તેની સામાં છે અને કરણની સામાં લડવું અને દેવની સામાં લડવું બરોબર છે. તેને હમણાં વેહેમ પડવા લાગ્યો કે મારા દહાડા હવે પડતા આવ્યા છે; મારો સૂર્ય અસ્ત પામવા ઉપર આવ્યો છે; માટે મારા કામમાં ધાર્યાથી ઉલટુંજ થયાં કરે છે. લેના મનમાં હવે નક્કી થયું કે તેઓ ઘણે આવે નિકળી ગયાં હશે અને દેવળદેવી એકવાર દેવગઢમાં પોંહોંગી; અને ચાંકળદેવને પરણી, એટલે તો સઘળું થઈ ચુક્યું. પછી તેમાં કાંઈ ઉપાય ચાલવાનો નથી. તોપણ જ્યાંલગી આશા છે ત્યાંલગી શ્રમ તો કરવોજ જોઈએ, એમ ધારી તેણે દેવગઢ તરફ જવાનો પોતાના સિપાઈઓને હુકમ કીધો. તેઓ ધણા જલદીથી આગળ ચાલ્યા. જરાપણ આરામ લેવાને ઉમા રહ્યા નહિ. જ્યારે સાંજ પડી, અને

ચોટું ચોટું અંધારું સધળે પથરાયું, ત્યારે તેઓએ ક્ષિતિજમાં ધૂળ ઉડતી જોઈ. તે ઉપરથી તેઓએ અનુમાન કીધું કે એજ કરણનાં માણસો હશે, એમ ધારીને તેઓ વધારે ઝડપથી દોડ્યા, અને જેમ જેમ પાસે જતા ગયા તેમ તેમ કરણનાં માણસો રૂપદ દીસવા લાગ્યાં.

આણીગમ કરણે પણ જાણ્યું કે દુશ્મન તો લગભગ પાસે આવી ચુક્યા. તેઓ ઘણા ચાકી ગયેલા હતા તેથી વધારે ઝડપથી જવાને અશક્તિમાન હતા, પણ તેઓને અંતોષ એટલેજ હતો કે હવે રાત પડવા આવી હતી; આગળ ઝાડી ઘણી ખિચોખિચ હતી, તથા રસ્તા ઘણા વિકટ હતા. વળી ગામડાંના લોકો જેઓ આ રસ્તાના ભોમિયા હતા તેઓ મુસલમાન લોકોને ભમાન્યા વિના રહેશે નહિ, એટલે આપણે દેવગઢ જવાને વખત મળશે. અલકૃષ્ણાંએ મશાલ તૈયાર કરાવી એટલા જોરથી કુચ કીધી કે છેક કરણની પાસે આવી પહોંચ્યો. આજ વખત સમાલવાનો હતો. આ વખતે જો કાંઈ તંદબીર કરવામાં નહિ આવે તો દેવળદેવી નિશ્ચય મુસલમાનોના હાથમાં પડશે, માટે ભીમદેવ પોતાના માણસો સાથે દેવળદેવીને લઈને એક આજુ તરફના રસ્તાપર નિકળી ગયો, અને અલકૃષ્ણાંએ એકલા કરણની પાછળ જવા દીધો. એ પ્રમાણે કરણ તથા દેવળદેવી જુદાં પક્ષમાં એ વાત અલકૃષ્ણાંને માલમ નહતી, માટે તેણે દેવળદેવીની ઉમેદે કરણની પાછળ દોડ કીધી. રાત અંધારી હતી, ઝાડી ઘણી જ ઘાડી આવી પડી, અને લશ્કરવાળાઓએ તે રાત્રે ઘણુંજ દુઃખ સોંઘવ્યું, પણ દોષ હર્યું નહિ. આખી રાત મુસલમાનોએ આંધ્ર આંધ્ર કૃષ્ણ કીધું, અને ત્યારે સવાર પડી, ત્યારે તેઓ એક મોટા મેદાનમાં આવ્યા એમ તેમને માલમ પડ્યું, ત્યાં તબવીજ કરતાં જણાયું કે દેવગઢ ત્યાંથી હવે એક મંજલ દૂર રહેલું હતું. પણ અકસોસની વાત એટલીજ કે કરણનું કાંઈ દામ દેડાણું નહ્યું નહિ; તેની કાંઈ નિશાની નજરે પડી નહિ. હવે તો નક્કી થયું કે કરણ દેવગઢ પોહ્યો હશે, અથવા જલદીથી પોહ્યો હશે, માટે પાછળ દોડવમાં કાંઈ ફળ નથી, માટે છેક નિરાશ થઈ અલકૃષ્ણાંએ ત્યાં મુકામ કીધો, અને તપાસ કરવાને ચો તરફ માણસો મોકલ્યાં. આખો દહાડો વહી ગયો તોપણ કાંઈ ખબર મળી નહિ. કરણ તો દેવગઢ સહી સક્ષમત પોહ્યો, અને ભીમદેવ આડે રસ્તે પડ્યો હતો તે પણ કેટલેક દૂર જઈ એક ગામમાં મુકામ કરી ત્યાં રહ્યો અને તે દેડાણે દુશ્મનોનો

આવવાનો સંભવ નથી, એવું બાણીને લાં એક દહાડો ધાક ખાઈ
બીજા દિવસે લાંથી નિકળવું એવો ઠરાવ કીધો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

બીજે દહાડે સાંજ પડવાની વખતે એક નાના ગામમાં ગડબડ
થઈ રહી હતી. ઠેકાણે ઠેકાણેથી ઘોડાનો હલુહલુટ સંભળાતો હતો,
તથા ચોરા બપર ધણાએક સ્વારો તથા સિપાઈઓ એકઠા થઈ બેઠા
હતાં. કેટલાએક નકામો ગામમાં આણીમેર તેણીમેર ફર્યા કરતા હતા.
કેટલાએક ગામની બાહાર સીમમાં પોતાના ઘોડાએની વાસ્તે ચારો
શોધતા હતા. ગાયો તથા ગોધા ચરીને મસ્તી કરતાં તથા રસ્તામાં
કોટેકોટ ધૂળ ઉડાવતાં પાછાં ગામ તરફ આવતાં હતાં. ખેડુતો પો-
તાનાં ખેતરોથી થાકેલા પાકેલા ધીમે ધીમે ઘર તરફ આવતા હતા,
તથા તેઓના બળદો રાતનો વિસામો ખાવાને ધણા આનંદથી સિ-
ંગડાં ઠોલાવતા તથા તેઓને ગળે બાંધેલા ધુધરાનો અવાજ કરતા
ચાલતા હતા. વખત ધણો રળિયામણો લાગતો હતો. સૂર્યનારાયણ
ચશ્વિમને દરવાજેથી જતા રેહેવાની તૈયારીમાં હતા, અને આકાશનો
તે ભાગ નાના પ્રકારના રંગથી શોભાયમાન દીસતો હતો. આસપા-
સનાં ઝાડો તથા ડુલોનો મંદમંદ સુવાસ સમગ્રે પથરાઈ રહ્યો હતો,
તેમાં માત્ર માણસની બેઠ્ઠિકરાઈથી તથા ડુલડાઈથીજ ઉત્પન્ન થતી
દુર્ગંધ ફાઇ વેળા ભળતી હતી. ગામમાં હરેક ઘરની સામા એકેક
ઉકરડો હતો તેમાં વર્ષોનાં વર્ષ થયાં છાણ વગેરે ધણી એક ગલીચી
એકઠી થયાં કરતી હતી. એ ઝેરનાં ઢગલામાં સડેલી વનસ્પતિ તથા
બીજા પદાર્થ કોહ્યાં કરતાં, અને તેમાંથી જે નાશકારક રજકણો હવામાં
ઉડતાં હતાં તેથી લોકોમાં અનેક તરેહના રોગો પથરાતા હતા, તથા
તેઓના આવદામાં ધણો ઘટારો થતો હતો. પણ તે બિચારા પશુ-
તુલ્ય પ્રાણીઓને એ વાતનું કાંઈપણ ભાન નહતું. પોતાના દૈવ
ઉપર પાકો ભરોસો રાખીને, જે થાય છે તે ઈશ્વરની તરફથી અને છે
એમ સમજીને, તથા તેઓનાં માખાપ, છોકરાં, ધણીધણિયાણી,
સગાંવાહાલાં, વગેરે જેઓ ખેતના સપાટામાં તેઓના યોગ્ય વખતે
પેહેલાં આવી પડેલાં તેનું હારણ કેટલેક દરજ્જે એ ઉકરડાજ હતા,
તથા એ મૃત્યુને કાંઈક હંદમાં રાખવું એ તેઓના હાથમાં હતું એ વાત
બાણી સિવાય તેઓ સુખી અજ્ઞાન અવસ્થામાં પોતાના દહાડા કાઢતા

હતા. તે ગામના એક નીચા-ધરમાં એક ઓરડામાં તે સાંજે બે માણસ બેસી-
 થીમે થીમે વાતચિત કરતાં હતાં તેઓમાંથી એક પુરુષ તથા બીજી સ્ત્રી
 હતી. પુરુષની વય આસરે ૪૦ વર્ષની દેખાતી હતી; પણ કેટલાંક કારણોને
 લીધે તે કદાવસ્થામાં વેહેલો આર્થ પડ્યો હોય એમ લાગતું હતું. તેનું
 શરીર સુકાઈ ગયેલું તથા ચામડીનો રંગ છેક કાળો પડી
 ગયેલો હતો, આખો શરીર તે ખંજવાળ્યાં કરતો હતો. તેની આંખ
 લાલગોળ તથા જાડી પેસી ગયેલી હતી. માથા ઉપર તાલ પડ્યાથી
 તે કાચના જેવું ચળકતું હતું; અને તે ઉપર આક્રમક મહા
 રણમાં વિજેતરીની કોઈ નાની જગા માત્રમ પડે છે તેમ મદદ
 થોડાએક નિમાળા ઉડતાં હતાં. તેના આખા દેખાવ ઉપરથી
 જણાતું હતું કે તે કોઈ નંદારા વ્યસનમાં ગરક થવાથી અંશક
 થઈ ગયેલો હતો; અને ખરી વાત પણ તેમજ હતી. તે ભાંગતો
 પૂરો ગરાડી હતો. આખા દહાડામાં જો તેને આશરે ચાર અથવા
 પાંચ શેર ભાગ ન મળે તો તે મરવાનો ધંધો જાય. મેણ એટલી
 ભાંગથી તે ધરાતો નહોતો. અરીણુ, ગાંજો, તેંથા બીજી કેરી વસ્તુઓ
 પણ રોજ તેના ખપમાં આવતી હતી તેથી આખો દહાડો અમલ
 કરવા સિવાય તેનાથી બીજું કંઈ કામ થઈ સકતું નહતું. આ સંધ-
 ળાતું પરિણામ એ થયું કે તેનાથી કંઈ ધંધો રોજગાર થઈ
 સકતો નહિ. ગામમાં ધામોડપણું કરવામાં કંઈ થોડી ઉપજ
 આવે તેમથી તેની તરફથી કામ કરનાર બ્રાહ્મણને અર્ધાઅર્ધ આ-
 પણું પડતું હતું, અને બાકીના અર્ધામાંથી પોતાની સ્ત્રી અને પાંચ
 છોકરાંનું શુભરાત કરવું પડતું હતું. તે બિચારો ઘણી કંગાલ અવ-
 સ્થામાં હતો; પણ જો તે એકસો હોત તો ગમે તેવી દુર્દશાથી
 તે સંતોષ પામી પોતાના કાળનો નિર્વાહ કરત. પણ તેની સ્ત્રી ઘણાજ
 બુદ્ધ સ્વભાવની હતી અને તેની ઠોક તથા ધાકથી નિરંતર તેને ઉપદ્રવ
 થતાં કરતો, અને જો કેદના અમલથી તે નિશ્ચિંત, સદા આનંદમાં
 રહેતો ન હોત તો તેની સ્ત્રીના પૈસાનાં લોભથી તેનો જલદીથી
 અંત આવત. પણ હવે તો તેની આયડીના ઠોક પણ પવનમાં
 ઉડી જતા હતા. તેની ગાળ ઘરની ભીંત માને તો તે માને
 અને તેના વજન જેવા જોડ તેની હાથો જેવી ચામડી ઉપર અથ-
 ઝાંઝેને પાછા પડતા હતા. તે સઘળાં કારણોને લીધે તેની બધરીનો છાર
 થણો ઉડળી જતો. વખતે તેને કોઈ એટલો બધો ચડતો કે તે પો-
 તાના શરીરને ભારે દુઃખ પોહાંચાડતી; ઘણીવાર તે પોતે ભુખી

રહેતી; તથા પોતાના ધણીને ભુખ્યો રાખતી. એ વગેરે ઘણુંક રસ્તે તેની રીસ ઉભરાઈ જતી, પણ શાંતિ, એ અમુક્ય ગુણ તેના સ્વામીમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે હતો તેથી આખરે તેનોજ પરાજય થતો. એ કોંઠાંધ સ્ત્રી શરીરે ધણી કઠાવર હતી. તેના દેખાવ ઉપરથીજ કોઈને ભય ઉત્પન્ન થાય. તેની ઉમર આસરે ૩૫ વર્ષની હતી. આવી સ્ત્રી જેને હોય તેની ખરેખરી કમખખી બાણવી જેટલા ગુણો નહારા ગણાયછે તેઓમાંના ધણા ખરા તેનામાં હતા. ક્રોધ, અદેખાઈ, નિર્દયતા, આદિ ખીજ દુર્ગુણોનું તેના મન ઉપર ઘણું પ્રભુતા હતું. પણ સૌથી વધારે તેનામાં 'ચૈસાનો લોભ' હતો. ચૈસાને વાસ્તે તે શું નહિ કરે એ કહી સકાય નહિ. 'ચૈસાને વાસ્તે રાત ફહડો' તેનો જીવ બન્યાં કરતો હતો. પણ ઇશ્વરનો બનાવ એવો બન્યો કે જેટલો તેનો લોભ વધારે તેટલી તેની દરિદ્રતા વધારે હતી. પોતાની અગણિત તૃષ્ણાઓને શાંત કરવાને જોઈએ તેટલા પૈસી તેને સળતા નહતા એટલુંજ નહિ, પણ તેને ખાવાપીવાના તથા ખીજ હંદગીને અવશ્ય વસ્તુઓના વાંધા પડતા. એજ તેને ઘણું ભારે દુઃખ હતું, અને તેથી જે રીસ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થતી તે સંધળી તેના ધણી ઉપર તે કાઢતી. તે દહાડે તેને ઘેર મોટા શ્રીમંત પરાણા આવેલા હતા. ભ્રીમદેવ તથા દેવળદેવી તેઓને ઘેર ઉતરેલાં હતાં. તેઓના દરજ્જા પ્રમાણે તેઓનું સન્માન કરવું, તેઓને કોઈ પણ પ્રકારે રાજ રાખવાં, એવિષે તેને ધણી ચિંતા થતી હતી. તેને એવી આશા હતી કે જે તેઓ પોતાના રાજકુવરને ખુશ કરશે તો તેઓ તેને ન્યાહાલ કરી નાખશે. તથા તેઓનો દાહાડો ફરવી નાખશે. એ મતલબસરે તેણે ધણીએ ગોઠવણ કીધી; પણ તેટલા ઉપરથી પોતાની ધારેલી મતલબ પડશે એ બાબત તેને ધણો શક હતો. માટે આ વખતે કોઈ તદખીર કરવી જોઈએ. તે શું કરવી એવિષે તે જિઝા વિચારમાં પડી હતી. દેવળદેવીના અંગ ઉપર ઘણું તકિમતી ધરેણું હતું તેટલુંજ જે હાથ આવે તો જન્મ સુધી પાર પડી જવાય. પણ તે શી રીતે મળે ? મધરાત્રે તે જ્યારે ભર જંધમાં હોય 'તે વખત ગુંગળાવી તેને મારી નાખીને તમામ ધરેણું ઉતારી લઈ રાત્રે રાત્રે નાસી જવું, અને સુસલમાનોનું લક્ષ્મી પાસે હતું તેથી તેને આશા હતી કે ભ્રીમદેવ તેની શોધ કરવા પાછળ આવશે નહિ. એ વાત ઉપર જેમ જેમ તે દુષ્ટ ચંડાળે વધારે વાર વિચાર કીધો તેમ તેમ તેનું અંતઃકરણ વધારે

વળ તૈયા નિર્દય થતું ગયું, અને પૈસાના લોભથી તેના મનમાં સઘળા કામળ વિચાર દબાઈ ગયા.

પણ તે કામ હવે કાણે કરવું ? તેણે પોતાના ધણીને પાસે બોલાવ્યો, અને તેની આગળ સઘળી હકીકત ધણી-અસંસ્કારક રીતે કહી, અને છેલ્લે પોતાનું ધારણું દુષ્ટ કામ તેની પાસે કરાવવાને તેણે તેને હુકમ કીધો. પોતાની ધણિયાણીમાં પૈસાનો આટલો બધો લોભ હશે, તથા તેને લીધે આવું પાપી કર્મ કરવાને તે કહેશે. એવું હજી લગી તેના મનમાં નહતું. તેથી આ ધારણા સાંભળીને તેને ધણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું એટલુંજ નહિ, પણ તેને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો. તે બોલ્યો : “અરે ! દુષ્ટ ચંડાળણી, અરે ! શંખણી, યુગના મહાત્મને લીધે તારામાં કેટલું પાપ ભરાયું છે. અરે ! કસાઈ, તને આ વિચાર તે કેમ સુઝ્યો હશે !” અરે ! મારી પાસે સ્ત્રી હતા કરાવવી કે અને તે સ્ત્રી પણ રાજકન્યા, અને આપણા રાજાના પુત્રની સ્ત્રી ? અરરર ! હવે કળિયુગની ભર જીવાની બેઠી. આ કાળમાં પુરૂષો તો દુષ્ટ થઈ ગયા છે : તેઓએ તો સત્ય મુક્યું ; તેઓ પ્રવચનમાં ઊંડા કુવામાં પડ્યા ; તેઓ માયાની મોહજાળમાં ફસાઈ પડ્યા છે ; તેઓ પરમેશ્વરનો ભય જરાપણ રાખતા નથી ; એ સઘળું તો જોયું છે. પણ સ્ત્રીઓ ! કોમળ હૃદયની સ્ત્રીઓ, જેઓ અંધારામાં જતાં બીડે, જેઓ માખી મરતી જોઈને કમકમાટ પામે, જેઓનાં મનમાં દયા વધારે હોવી જોઈએ, તે સ્ત્રીઓ જ્યારે એક નિરપરાધી પ્રાણીની હિંસા કરવાનો વિચાર કરે એથી તો સીમા વળી. અરે ભગવાન ! આગળ દેવો કાળ આવવાનો છે ! તે હું ન જોઈ તો સાફ. તેની અગાઉ, અરે ભગવાન, તું મને ઉઠાવી લેજે. રાજપ્રોહ ! સ્ત્રી હતા શાસ્ત્રમાં મોટામાં મોટી કહેલી છે. અરે લક્ષ્મીબાઈ, તે જગતમાં સઘળાંને વશ કીધાં છે. બીજા બધા દેવો તથા દેવીને મુકીને તારા સેવકો સઘળા થઈ પડ્યા છે. તારે વાસ્તે લોકો ધણા અધર્મ કરેછે, પણ એક સ્ત્રી, તે એક રાજકન્યા, અને તે વળી પરજીવનના આશ્રયમાં રહેલી, તેની હતા કરવાનો વિચાર મારી દુષ્ટ સ્ત્રીને સુઝ્યો, અને તે ઘોર પાપ મારી પાસે કરાવવાને ધારેછે એથી તો આડો આંક વળ્યો. હવે જગતમાં રહેવામાં કાંઈ સાર નથી. હવે તો મારે મન્યસ્ત થઈ જઈ કરવું જોઈએ, અને આ પાપી પ્રપંચી દુનિયાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. હું એક ગરીબ બ્રાહ્મણ છું ; મને મારે ધણિયાણી તરફથી મહા સંતાપ છે ; મારે ભરણ પોષણ પણ મુશ્કે

મયો. મારાં મુખ તો સ્વપ્નામાં જ વહી ગયાં. મારી ઉમેદ
 તો ઉમતી જ ડામી ગઈ. અરે દેવ, મારાં ઉપર આટલી આશ્રત
 આપું છું. શામાટે નાખ્યું ? ઘણી ઘણિયાણીના મુખનો સ્વાદ
 તો મેં કોઈ દીવસ ચાખ્યોજ નથી. અરે, લુગડાં ધરેણાં તો
 આંધીજ ? મુઆનામાં રળવાની શક્તિ નથી; પીટયાથી ચોતાના
 પેટનું તો ભરેણુ નોપણુ થતું નથી; મારે લીધે તને, મને, તથા આ
 મુઆનાનાં નાનાં છોકરાંના લુગડાંને કંકડો રોટલો મળેછે. તો પછી
 બીજું શું તું આપવાનો છે ? જો હું બેસી રહું, જો હું રાત દહાડો
 શીકરમાં રહેતી ન હોઉં, જો હું પેટને સાડ કાંઈ મારતી ન હોઉં,
 તો આપણે સઘળાં ભુખે મરી જઈએ. એ સઘળું મુઆ ભુલી ગયો ?
 અને આજે મને શિખામણુ દેવા બેઠો છે ! કળગુગ ને સતંગુગ !
 જલ્લા ને વિજલ્લા ! બોલતાંજ આવડેછે ! એ કરતાં તું પથ્થર થયો.
 હોત તો હજારો લોકોને ધોવાને કામ લાગત તે મનમાં દેહ ધરીને
 શું સાર્યક કર્યું ? પેહેલાં પોતાનાં કુટુંબનું પોપણુ તો થતું નથી.
 બિંદુ પડી તારી દેહને ! ધૂળ, પડી તારા અવતાર ઉપર ! અરે, બજું
 તારે અવતાર કે બધીને લીધે તારે પેટ ભરેછે. તારા જેવા માણસ
 અવતા અને મુએલા બન્ને સરખા. તું અવીને શું ઉકળેછે ! આખો
 દહાડો નિશો કરીને ગયેલા પેકે પડી રહેછે એવા વર કરતાં રંડાપો
 પણ હજાર ગણા સારો કે દેખવુંએ નહિ અને લાઝવુંએ નહિ તું ખ-
 રેખરો મુએલા જેવો છે. તારા ગયા પછી આ ચુરો ફોડી નાખવો;
 અને આ ચોટલો બોડાવવો તેમાં દુઃખ શું છે ? હું તો અત્યાર ધ-
 લીએ રંડાપો ભોગવું છું. ને કામ તારે કરવાનું તે હું કરું છું. જો તું
 ઉધમ કરી કમાતો હોત તો આ દુષ્ટ કામ કદી કરવું પડત નહિ.
 એ કળગુગનો પણ મહાત્મ નથી અને કાંઈનો પણ મહાત્મ નથી એ
 તો તારો મહાત્મ છે. હું બાણું કે એ મહા પાપ કરવાથી આપણો કોઈ
 દહાડો છુટકો થવાનો નથી. એ સ્ત્રી હત્યા કરવાથી જમતા માર.
 આવાછે, અને નકના કીડા થઈ અવતરવું છે. પણ શું કરવું ? પેટને
 અર્થ કરવું પડેછે. શું આપણે અવતાં સુધી દુઃખમાં અને દરિદ્રતામાં
 દહાડા કાઢવા ? શું આપણે અવતાં આપણાં છોકરાંને ભૂખે મરવા
 દેવાં ? અરે ગયેણ, એ બાળહત્યા શું નહિ ? આપણાં પેટનાં છોકરાં
 ભૂખે મરે તો આપણે જ્યાં કરીએ, અને સ્ત્રીહત્યાને ધૂળ હત્યા કયો
 ફરીએ ? શું પૈસા મળશે તે મારે એકવીને ખાઈ જવા છે ? તે સત્ર-
 જાને કામ આવશે, અને પૈસાને સાડ પાપ કાણુ નથી કરતું ? સગ-

થી તે રંક સુધી સઘળા પૈસાને વાસ્તે પ્રયત્ન કરે છે; વ્યાપારીઓ જીતું બોલે છે તથા ધરાકોને છેતરે છે; સરકારી કારભારીઓ રૂશવત ખાય છે; કારીગર લોકો વખત ચોરે છે તથા વખતે ખરેખરી જાણસંતી ચોરી કરે છે. બિચારા બ્રાહ્મણોને કાંઈ ચોરવાનું નથી, ત્યારે શું કરવું ? પૈસા તો જોઈએ; ત્યારે આ મહા પાપ કરવાની જરૂર પડે છે. મેં તો તારૂં મન જોવાને તબે કહ્યું. હું જાણું છું કે તારામાં એવું કામ કરવાની શક્તિ નથી. પણ તું જીતો ઢોંગ કરે છે તે જોઈને મને ધણો ક્રોધ થઈ છે. કહેવત છે કે “અશક્તિમાન ભવેત સાધુ.” તારામાં શક્તિ નથી, ત્યારે ધર્માત્માપણું જણાવે છે. અત્યાર સુધી પુરૂષનું કામજંદૂજ કરતી આવી છું; તું તારી પાધડીને એમ લગાડે છે. તારી પાધડી ઉતારીને મને આપ, અને આ મારી કોચળી તું પેહેર. જો એ કામ કરવાની તારી ખુશી ન હોય, તો મુગોમુગો બેસી રહે, કોઈને કહેતો ના.” મટ આ પોતાની સ્ત્રીનું ભાષણ સાંભળીને છક થઈ ગયો, અને શિવ શિવ કરી ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરી પોતાની જગાએ બેસી રહ્યો.

હવે ભટ્ટાણીએ રાતને વાસ્તે સઘળી તદખીર ગોઠવવા માંડી; પણ એ સઘળું કરવાની અગાઉ દેવળદેવીના શરીર ઉપર કેટલું ધરેલું છે, તથા તે ક્યાં ક્યાં છે તે પેહેલાં જોઈ લેવાની જરૂર હતી. માટે ભટ્ટાણી ખુશ થઈને રાખીને દેવળદેવીની પાસે જઈને બેઠી, અને અર્ધરાત્રી રીત પ્રમાણે વાત કરવા લાગી. કેટલાએક જીદા જીદા વિષય ઉપર વાત કરીને ધરેલાં, વિષે બોલવા માડ્યું, અને એમ કરતાં તેનું સઘળું જોવરતેણે જોઈ લીધું. તે વખતે રાત પડેલી હતી, અને જમાડવાની તૈયારી કરવી હતી, માટે ભટ્ટાણીએ તુરત રસોઈ કીધી; પણ તેનું મન રાંધવામાં નહતું. દાળ દાઝી, ભાત બળી ગયો, અને રોટલી ફાટી રહી. ભટ્ટાણીને તે રાત્રે એક દુષ્ટ અને ભયંકર કર્મ કરવાનું હતું, તેથી તેનું મન આવું અસ્થિર થઈ ગયું હતું એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નહતું. તેના અંતઃકરણમાં જીદા જીદા વિકારોનું તોફાન થઈ રહ્યું હતું. કાંઈ વાર દયા જય પામે, એટલે દ્રવ્યનો લોભ જોર પકડીને દયાને દાખી નાખે. કાંઈ વાર ધર્મની વૃત્તિ જોર પકડે. ત્યારે પોતાની દૂર્ભાગ અવસ્થા તથા પોતાનાં છોકરાંનું દુઃખ યાદ આવી તે વૃત્તિને કચડી નાખે. એ પ્રમાણે તેના મનમાં ઉથલપાથલ થઈ રહી હતી. પીરસવામાં પણ ભટ્ટાણીનું ચિત્ત દેશણે નહતું. તેના દુષ્ટ વિચારથી તેને વેગળી કરવાને અંતઃકરણ તેને

ધીમે ધીમે સમજવણું હતું, પણ તે એકલાની સામા બોલનારા શત્રુ ધણા હતા. જમનારાઓએ તેને બેખાકળી થયેલી જોઈ; તેનું કારણ શું હશે તે ન જાણ્યાથી તેઓ મુગા બેસી રહ્યા. તેઓ સમજ્યા કે એ સ્ત્રીજાત છે માટે ચુરંપને દેખી શરમાય છે; પણ તેના મનનું માપ તેઓથી થઈ સક્યું નહિ. જ્યારે જ્યારે ભટાણીનું મન સ્થિર થતું, ત્યારે ત્યારે તે બોલતી કે આવા રાજકુંવર જેવા મોટા પરોણા અમારા ગરીબ ઘરમાં આવ્યા એ અમ્મરૂં મોટું ભાગ્ય, તથા તેથી અમારું હુંપડું પાવન થયું; પણ તેઓની જોઈએ તેવી પરોણાગત કરવાને અમારી પાસે કંઈ નથી તેથી અમને ઘણી લાજ લાગે છે, અને તેથી મારું મન આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું છે. ભીમ-દેવ તથા દેવળદેવીએ તેને મીઠાં મીઠાં વચન કહી ધીરજ આપી. આવે વખતે તે આવી જગાએ તેઓએ તેમને રાખ્યાં એવું તેઓના મોટા ઉપર થયો છે, અને એ ગુણનો ખદ્દો કોઈ વાર માણવાળામાં આવશે એ રીતે તેને ઘણાએક દિલાસો દીધો. પણ જેને પેટમાં દુખે તેને માથે ઓસર ચોપડવાથી શો ગુણ થાય? એ પ્રમાણે તેઓ બંનેનાં વચન ભટાણીએ સાંભળી લીધાં. પણ તેને નાનપણથી કોઈએ ઉપદેશ કીધો હતો કે રાજના બોલવા ઉપર ભરોસો કદી રાખવો નહિ; તેઓ તો “ગરજ સરી એટલે વેદ વેરી” એવી જાતના લોકો હોય છે; માટે ભટાણીને તેઓના બોલવા ઉપર કંઈ વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. વળી તેનો વિચાર એવો હતો કે નિશ્ચિત વસ્તુ છોડીને જે અનિશ્ચિત વસ્તુ મળવા ઉપર ભરોસો રાખે છે તેને કેવળ મુર્ખ જાણવો. તેનાં મનમાં તેનાં ધારેલાં કામમાં કંઈ મુશ્કેલી લાગતી નહતી, અને નાસી નહીં અથવા વિષે પણ પૂરી ખાતરી હતી. અરે રે? માણસની કેવી મુંઝાઈ છે! દુનિયામાં ઘણા ખરા ગુન્હા આ જુઠ્ઠા વિચારને લીધે જ થાય છે તે પ્રમાણે ભટાણીના મનમાં આવતું હતું એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નહતું.

જમી રહ્યા પછી સૌ સુવાને ગયાં, અને તેઓને ખીજે દહાડે સવારે જલદી કુચ કરવાની હતી તેથી તેઓ સઘળા વેહેલા સુઈ ગયા, અને તુરત જાંઘવાને માટે પગડાં મારવા મંડી ગયા. ભીમ-દેવનાં માણસો એકદમ નિદ્રાવશ થઈ ગયાં. ભટ પોતે પણ લાંબા થઈને સુતા, અને નિશામાં ચકચૂર થયેલા તેથી પોતાની વહુની સાથે થયેલી સઘળી વાત તેના મગજમાંથી હુસારી ગઈ, અને લેહેરમાં જીધી ગયા. છોકરાં સઘળાં સુઈ ગયાં. માત્ર ઘરમાં ત્રણ જણ જી-

ગતાં હતાં. એક તો ભટાણી પોતાના ઓરડામાં એક તલવાર તૈયાર રાખીને બિછાના ઉપર પછાડા મારતી હતી, અને ઘણી જ આતુર-તાથી મધ્યરાત્રીના સમયની રાહ જોતી હતી. એક મિનિટ તેને કાળ જોવી લાંબી લાગતી હતી અને તેના મનની અવસ્થા એવી હતી કે તેનું યોગ્ય વર્ણન પણ થઈ શકે નહિ. બીજો, ભીમદેવ દુશ્મનના હાથમાંથી બચ્યો, તથા પોતાની રાજધાનીમાં બીજે દહાડે સાંજરે પોંદ્યાંચતું છે જો વિચારથી તથા પોતાનું ધારેલું કામ સિધ્ધ થયું અને દેવળદેવીને પોતાના ભાઈ રાંકળદેવને વાસ્તે લઈ જઈશ એ વાતથી તેને ઘણો આનંદ થતો હતો. તે છતાં પણ એક દહાડો હજી કાઢવો છે, તથા તેટલા વખતમાં કદાપિ શી શી વિપત્તિ આવી પડે તેની તેને ખબર નહતી તેથી તેને ઊંચ આવતાં મુશ્કેલી પડતી હતી. તોપણ તે થોડીવારમાં ભર જી-વમાં પડ્યો. ત્રીજી દેવળદેવીની સ્થિતિ સુખદાયક તથા દુઃખદાયક એ બંને હતી. અગર જો સાચા તથા પવિત્ર પ્યારનો રસ્તો નિ-ર્વિઘ હોતો નથી, અગર જો તે રસ્તો ઘણો વિકટ તથા ખડખડ ચડો હોય છે, અગર જો ધારેલી ઉમેદ પાર પડતાં ઘણો વિલંબ લાગે છે, તથા વચમાં ઘણી ઘણી અડચણો નડે છે, તોપણ અંતે સાચા સ્નેહનો જય થાય છે, અંતે વાહાલાનો સંયોગ થાય છે; અને અંતે આગલાં દુઃખના બદલામાં ઘણું સુખ મળે છે એ વાત ઉપર વિચાર કીધાથી દેવળદેવીના મનને ઘણો દિલાસો મળતો હતો, તથા તેનો જીવ ઘણો ઊદ્ધાસમાં હતો. પણ તે બિચારી હજી બાળક હતી. તેને હજી કંઈ અનુભવ નહતો. તેણે માત્ર તડકોળ જોયો હતો, ઇંચડાનો, તો તેને અનુભવજ નહતો. દુનિયામાં ફેટલી હરકતો નડે છે તે તે જાણતી નહતી; માટે જેની છબી તેના અંતઃકરણમાં રમી રહી હતી, જેનું તે નિરંતર મનન કરી કરતી હતી, જેની સાથે તેણે પેહેલોળ પ્યાર બાંધ્યો હતો, તથા જેને તેણે પોતાનું તન, મન, અને ધન અર્પણ કરીધેલું હતું, તેનો કાલે મેળાપ થશે એ આતુરતાથીજ તેના જીવને અત્યારે જરા પણ ચેહેન પડતું નહતું. તે બિચારી દેવળદેવીને કાલે શું થવાનું છે તેની ખબર નહતી. તે આસપાસની હકીકત પ્રમાણે પોતાના મનની સ્થિતિ રાખતી. ભી-મદેવ તથા તેના માણસો બાહારથી ચિંતા વિનાના દેખાતાં હતાં તેને લીધે તેના મનમાં ક્ષીરજ રહેતી હતી, તથા તેઓની ખુશીની સાથે તેને ખુશી થતી હતી, પોતાના પરમ પ્રીયનું દર્શન, તેની સાથે પેહેલી મુલાકાત, પરસ્પરનો હૈતનો ઊભરો, પ્રેમસાહત વાતચીત, તથા

જ્યારે ભીમદેવની સ્વારી દેવનગરી તરફ જતી હતી તે વખતે અલક્ષ્માં શું કરતો હતો તે ઉપર જરા આપણે નજર કરીએ. જે મેદાનમાં આવી અલક્ષ્માં અટક્યો ત્યાંજ તેણે તેના લશ્કરને માટે આવણી કીધી. થોડીવારમાં તે દેકાણે એક ગામ બની રહ્યું. નાના પ્રકારના તંબુઓથી તે જગા શોભી રહી હતી. વચ્ચે એક મોટો બજાર મંડાયલો હતો. લશ્કરને માટે જે જે અવશ્યનું હતું તે સઘળું ત્યાં આવી પોંહોંચ્યું હતું, અને અગર જે દુકાનદાર તથા બીજા કેટલાએક લોકોને ફાયદો હતો, અને તેથી તેઓ ધણા આનંદમાં દેખાતા હતા તોપણ મુખ્ય સરદાર, નાના અમલદારો, તથા ઊંચા વર્ગના સિપાઈઓમાં ભારે દિલગીરી પથરાયલી હતી. અલક્ષ્માંના દુઃખનો તો કાંઈ પારજ ન હતો. તેનાં કાશ્ણો એવાં તો ખુલ્લાં છે કે તેઓને કેહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. હવે તો તે બિલકુલ નિરાશ થઈને બેઠો. હવે કાંઈજ ધલાજ રહ્યો નહિ, અને હવે પછી શું થશે તેની તેને કાંઈ ખબર નહતી. હવે આગળ જવામાં કાંઈ ફાયદો નહતો. દેવગઢ એક મંજલ દૂર રહ્યું હતું; પણ શેહેર ઉપર તેની પાસે જેટલાં માણસો હતાં તેટલાં લઈને જવામાં કાંઈ નફો ન હતો એટલુંજ નહિ, પણ ધણું નુકસાન હતું, કેમકે એટલા મુઠ્ઠીભર માણસોને દેવગઢનો રાજા સેહેજ કાપી નાખશે એ તે સમજતો હતો. પાછું જવું એ વિના બીજો રસ્તો નહતો, તેથી એ કેવો દુઃખદાયક વિચાર !

તેના સિપાઈઓ પણ તેવીજ દિલગીરીમાં ગિરફતાર થયા હતા. તેઓની સઘળી મહેનત છુટી પડી, અને આટલું દુઃખ તથા સંકટ વેઠ્યા પછી અપજ્ઞાનો ગાંસડો ખાંધ્યો. કાફર હિંદુઓ તેઓ ઉપર હાથ મારી ગયા એથી તેઓ ધણા ગુસ્સે થયા. જે પોતાના દીનવાળાઓ સાથે લડતાં હાથો હોત તો આટલી ફજેતી નહતી. તેઓ વારેવારે મુઠ ઉપર તાલ દેતા હતા, અને તેઓની ચાક્ર ઉપરથી મિયાં પડે પણ ‘ટુંગડી ખડી’ એ કેહેવત ખરી પડતી હતી. જ્યારે સત્ પડી ત્યારે તેઓનાં જુદાં જુદાં ટોળાં બંધાયાં. અને મોટાં મોટાં તોપણાં સળગાવી જુદે જુદે દેકાણે તેઓ કુંડાળા વળીને બેઠા. તેઓમાંથી જે સિપાઈઓ નીચે પ્રમાણે વાત કરતા હતા :—

સોભાનખાં-મિયાં ઈસ્લાહિમખાં, અલ્લા તમને સલામત રાખે, પણ અલક્ષ્માંનું પાણી હવે ગયું. પાદશાહની હજુરમાં તેણે વક્કર બોલ્યો. એ

રંડી ખરેખર હાથમાંથી છટકી ગઈ. પણ અલ્લાના કસમ, એમાં અલ-
કખાનો કાંઈ વાંક નથી. તેનાથી જેટલી મેહેનત થઈ તેટલી તેણે કીધી.
સંઘળી વાત ખુદના હાથમાં છે. તેની એ પ્રમાણે જ ખુશી હશે.

ઈબ્રાહિમખાં-વાત તો સાચી કહી. રંડી હાથમાંથી છટકી તો
ગઈ. અને તેમાં અલકખાંની ઘણી કસુર નથી. પણ તેણે થોડી
આપણી પણ મસલત લીધી હોત તો સારું. તે પોતાની જ અક્કલ
પ્રમાણે ચાલ્યો તેમાં આવાં ફળ નિપજ્યાં. હવે તે પાદશાહને શી
રીતે મેં બતાવશે? પણ એ સઘળું કાસ્તાન પેલા ખોળતું છે.
વધારે કેહેવાની શી જરૂર છે? થોડામાં સમજી લેવું. તેણે પોતાને
આખર મળવા માટે આ જંગલમાં એક ભુખડી રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ
કીધી. અને આ જંગલમાં અને પાહાડોમાં મુસલમાન લોકોને ક-
સાચ્યા. ખુદાને માલમ કે એનું પરિણામ શું થશે. પણ હાલ તો
ખિચારો અલકખાં ગરદન મરાયો. ખુદા ખેર કરે. શું થશે?

સોભા.-ન્યારે તમે આગળ વાત ચલાવી ત્યારે તો મારે કેહેવું
જોઈએ કે એ ખોળતે તો એ રાંડ સાથે કાંઈ જ નિસબત નથી.
એને તો દેવગઢના રાજાને પાધરો દોર કરવો છે. પણ પાદશાહના
જનાનખાનામાં એક રંજપૂતાણી રાંડ છે તેને પાદશાહ વશ થઈ
ગયો છે. તે ખરેખરી પરી જાત છે. જેવી બેહેસ્તની હુરી. પા-
દશાહ તેનામાં ગુલતાન થઈ ગયો છે એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું પણ
નથી. જોરતની વાત જ એવી છે તે રંડીના કેહેવા ઉપરથી અ-
લકખાંને અહીં સુધી આવવું પડ્યું. નુસી ગયેલી જોરત તેની દીકરી
થાયછે તેને દિલ્લીમાં પોતાની પાસે બોલાવવી છે. પાદશાહની વાત
જ ન પુછવી. અથા જાણે, એ જુવાન છોકરીને પાદશાહ શું ક-
રશે? માને પરણીને હવે છોકરી સાથે શાદી કરશે? અગર નહિ
તો શાહબદા સાથે પરણાવશે? કાફર લોકોમાં પણ ઘણી ખુશ-
સુરત જોરતો છે તે ખુદાએ આપણે જ માટે પેદા કરીએલી છે. પણ
ન્યારે પાદશાહ તે સઘળીને પોતાની પાસે ખેંચી લેશે ત્યારે આપણા જેવા
સિપાઈ બચ્ચાને જોરતો ક્યાંથી મળશે? પાદશાહનો પણ જુવન છે.

દશાહના જાણ્યામાં આવશે તો તમારા કડકે કડક કરી નાખશે. તમે હજી અલાઉદ્દીન ખિલજીને ઓળખતા નથી. તે સધળે ખાનગી જાસુસો રાખેછે અને ગમે તેવી છાની વાત થાય તોપણ તેને જાને પડ્યા વિના રહેતી નથી. માટે હમેશાં સમાલીને વાત કરવી જોઈએ. એમાં નફો નથી, ઉલટી હાની છે; માટે એ વાત બદલી નાખવી જોઈએ; ખીજી ઘણીએ વાત છે.

સોભા-ધણા અસૂતગૂરીરૂઢાહ ! વાત સાચી છે. ખીજી વાત કરવી જોઈએ. વાર, આટલામાં કાંઈ જેવા લાયક જગા છે? હવે ઇહાં નવરા પડી રહ્યા છીએ ત્યારે કાંઈ ગંભીર કરવી જોઈએ.

મ. જા.-સુખહાનઅદ્વાહ ! જગા તો એવી બતાવું કે તમે જોઈને ખુશ થઈ જાઓ. ઇહાંથી થોડેએક દૂર કાફર લોકોનાં દેવળ છે. એવાં સઘળી જહાંનમાં નહિ હશે. અલખત મકા, મદીનામાં જે આપણી મસજીદો છે તેની વાત તો કેહેવી જ નહિ. વેરલ કરીને પાસે એક ગામ છે તેમાં ગુફાઓ છે તેની શી તારીફ કરું ! તે ઉપરની નકશી તથા કોતરેલું કામ તો જોયાં જ કરીએ. હિંદુ લોકોમાં પણ મોટા કરીગરો થઈ ગયેલા છે. એ લોકો ઘણી વાતમાં હોશિયાર છે.

સોભા-મિયાં સાહેબ, એ કોતરોતું મોટું બ્યાન કરો.

મ. જા.-તેઓતું બ્યાન થઈ શકે એવું નથી; જોયાથી જ તેની ખુબી જણાય. પણ બ્યારે તમારા સઘળાની ખાહિશ છે ત્યારે તેનો ટુંકો એહવાલ મારી મગદુર પ્રમાણે હું આપુંછું. વેરલ ગામથી આશરે અર્ધ કોશ ઉપર એક અર્ધ ચંદ્રાકાર પાહાડ છે તેના આગલા ભાગમાં એ ગુફાઓ છે. તેઓ ખાહાણુ, જૈન, તથા બૌદ્ધ લોકોની છે. જમીનની અંદરનાં દેવળો એટલાં બધાં છે તથા તેઓ એવાં શોભાયમાન છે, તેઓમાંનાં કેટલાંએક એટલાં તો મોટાં તથા ઊંચાં છે, ખીજાં કેટલાંએકમાં એવી તો ભાતભાતની નકશી છે, અન્નબ્યાન સરખાં પાતરાં, તથા વેલ એવી તો કોતરેલી છે, થાંભલા ઉપર એવી તો બારીક તથા ખુબસુરત નકશી છે, તેઓના ઉપર દેવીની મૂર્તિ એવી તો રમણિક બોદી કાઢી છે, તથા પુતળાં એવાં તો મોટાં કદનાં છે જે આપણે એ સઘળું જોઈને ખરેખરા તાબુબ થયા વિના રહીએ નહિ. કેટલીએક ગુફાઓને ખાહાણુ લોકો ધિક્કારીને ઢેડવાડો કહેછે. તેઓ ચોમાસાના દહાડામાં ઘણી જ રળિયામણી દેખાયછે. જે કોતર છે તે ઘણું જ મોટું તથા ખુબસુરત છે,

અને તેના આગલા ભાગે આગળથી ચોમાસામાં એક નાની નદી
વેહેછે. એ નદી જ્યાં નીચેના મેદાનમાં પડેછે ત્યાં એક સુંદર પાણીનો
ધોધવો થાયછે, અને તેથી દેહેરાં આગળ એક કાચના જેવો નિર્મળ
પારદર્શક પડદો થઈ રહેછે. ગુફાના મહાં આગળથી તે છેક છેડા
સુધી જમીન ઉપર એ પથ્થરની પાટલી સામસામી સીધીને સીધી જડેલી
છે તે ઉપર વિદ્યાર્થીઓ, લલિયા, તથા દુકાનદારો બેસેછે, અને વચ્ચે
થઈને છેક છેડાની મૂર્તિ આગળ જવાયછે. ઘણું લંબાણ થઈ જાય.
માટે વધારે ખોલતો નથી; પણ એટલાથી જ તે ગુફાઓ કેવી જોવા
લાયક છે તેનો તમારે ખ્યાલ કરી લેવો. પણ તે ગમે તેવી સારી
હોય તોપણ જોવા શી રીતે જવાય! અલક્ષ્યાંની રજા લેવી જોઈએ.
હમણા રજા માગવા કોનાથી જવાય? અને આવી વખતે આપણે
સૈર કરવાનો વિચાર કરીએ એ સાંભળીને તે ઘણો ગુસ્સે થશે, અને
રજા આપશે નહિ એટલું જ નહિ, પણ તે આપણને ઘણો સુખ
ઠપકો દઈ કાઢી મુકશે. માટે શો વિચાર છે?

સોભાનખાં, ઇબ્રાહિમખાં, તથા બીજા ઘણાએક સિંપાઇઓ
બોલી ઉઠ્યા કે આપણે પણ મુસલમાન બચ્યા છીએ. આપણે લશ્કર-
રમાં આપણા પાદશાહની ખાતર લડવા આવ્યા માટે તેને કાંઈ આપણે
વેચાયા નથી. રજા માગવાની કાંઈ જરૂર નથી. જો આપણે ઘણાજણ
સાથે જઈશું તો અલક્ષ્યાં કે તેનો બાપ શું કરનાર છે? આપણે
સઘળાને કાંઈ ફાંસી દેવાનો નથી, અને કાઢી મુકશે તો શી ફિકર છે?
હવે કામ સઘળું થઈ ચુક્યું છે. આપણે ઇલાં આટલા ઢહાડાં મોકલે
કુખ ભોગવ્યું, તથા ઘણી મુસીમતો બેઠી સારે હવે એક ઢહાડો સૈર
કરવાને નહિ મળે? હવે જે થવાનું તે થઈ રહ્યું. અલ્લાતું નામ
લખને મોજ કરીએ. ઇલાં. ફરી ફરીને ક્યાં આવવાના છીએ?
જીવ્યા કરતાં જોયું ભલું, માટે બસેન્નણસેં માણસો એકઠાં થઈ જઈએ;
પછી જે થનાર હોય તે થાઓ. રજા લેવાની કાંઈ જરૂર નથી. માટે અલ્લારે
કોણ કોણ આવવાને રાજી છે તેઓને ચુપકાથી એકઠાં કરવા, અને રાત્રે
સઘળા તૈયારી કરી રાખી સવાર ન પડે એટલામાં બીજા કોઈ ન જાણે
તેમ કુચ કરી ચાલ્યા જવું. એ સિવાય બીજો કાંઈ રસ્તો નથી.

વેરલની ગુફા જોવા જવાને તેજ રાત્રે આસરે ત્રણસેં માણસ
તૈયાર થયા, અને પાછલી રાત્રે ઉઠીને ત્યાં સાથે હથિયાર રાખીને
તેઓ સઘળા ચાલતા થયા. એ કામ તેઓએ એવું છતાંમાના કીધું

કે છાવણીમાંથી કોઇને કાંઇ ખબર પડી નહિ, અને જે ઘોડાએકે જાણ્યું તેઓ કાંઇ પણ જોયા નહિ. આ સંર કરવા નિકળેલી દુકડી વણીએક રમણિક જગાઓમાં થઇને ચાલી. જમીન ઘણી જ ઊંચી નીચી હતી. નાના પાહાડો વનસ્પતિથી છવાઈ ગયેલા હતા, અને ઘણા શોભાયમાન દીસતા હતા. નીચી ખીણોમાંથી કાચ જેવી નિતરી નાની નદીઓ વહેતી હતી તે ઉપર જ્યારે સૂર્ય પ્રકાશ્યો ત્યારે તે શોભાની કાંઈ પણ રહીજ નહિ. કેવી રળિયામણી સવારે તે હતી ! તેમાં આવા જખખડ સિપાઈઓ જેઓનો સઘળો અવતાર માણસોને ચીમડાંની પેઠે કાપી નાખવામાં ગયેલો, તથા જેઓ દારૂ ગોળાની પડોસમાં જ રહેલા, અને સૃષ્ટિની ક્ષીણા જોયેલી જ નહિ; તેઓમાંથી જો કોઇને ઈશ્વરનાં સુંદર કામ તપાસવાનો શોખ હોય તો તેને તે સવારે અતિ આનંદ થયાવિના રહે જ નહિ. સૂર્યોદય થતાં જ પેહેલાં તો પહાડોની ટોચ ઉપર સઘળે તડકો પડ્યો; હજી ખીણ નીચી જગાઓ ઉપર અંધારું હતું, પણ ધીમે ધીમે નદીઓમાં પાણી પણ ચળકવા લાગ્યાં. ઝાડોનો લીલો રંગ ભભકાદાર જણાવા માંડ્યો. ઝાડીઓમાંનાં પક્ષીઓએ નાના પ્રકારના મધુર સ્વર ટાઢીને આખી જગા ગળવી મુકી. -વચ્ચે વચ્ચે રાત્રી પશુઓનો કઠોર શબ્દ સંભળાતો હતો. એવી જગામાંથી જોતા જોતા તે લોકો આગળ ચાલ્યાં.

હવે ભીમદેવ, દેવળદેવી, સ્વારો, સિપાઈઓ, દાસ, દાસીઓ, ભટ, ભટાણી, વગેરેનું શું થાય છે તે ઉપર નજર કરીએ. ગામની બહાર નિકળ્યા પછી કેટલેએક દૂર સુધી રસ્તામાં કાંઈ પણ બનાવ બન્યો તહિ. આશાથી ભરપૂર, ભય રહિત તથા ખુશ દિલથી તેઓ ચાલ્યાં જતાં હતાં દેવળદેવી એક સુંદર તથા જલદ ઘોડા ઉપર બેસીને ઊંડા વિચારમાં ઘોડાની મરજી પ્રમાણે આગળ જતી હતી. તે દહાડો તેની છાંદગીમાં સૌથી મોટો હતો; તે દહાડે તેની સઘળી ઈચ્છા સઘળ થવાની તે આશા રાખતી હતી; તે દહાડે તેના પ્રીતમનું મ્હોં તેને જોતું હતું; તે દહાડેથી તેના સંસારનો આરંભ થવાનો હતો; અને તે દહાડો તેના કલ્પેલા સુખી વખતનો પહેલો જ હતો. માટે તે દહાડે તેને અતિ સુખની સાથે ઘણી જ ચિંતા મનમાં રહે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

દહાડો ધીમે ધીમે ચઢવા લાગ્યો; અને ખરા ખપોર થયા એટલે કેટલેક દૂરથી કોઈ રડતું હોય એવો અવાજ સઘળાઓએ સાંભળ્યો. ખપોરની વખતે આવો ભયંકર શબ્દ કાને પડ્યો તેથી સઘળાઓ ચમક્યા,

દેવળદેવીએ જાણ્યું કે કોઈ માણસ મોટી વિપત્તિમાં આવી પડેલું છે, અને તેને મદદ કરવાની ઘણી જરૂર છે; માટે સ્વારી અટકાવી અવાજ જાણી આવે છે ત્યાં જવું એવી તેની મરજી થઈ; અને તેણે પોતાની સાથેનાં માણસોને અટકાવ્યાં. ભીમદેવને ત્યાં જગાપણ થોભવાની ખુશી નહતી. રસ્તામાં આગળ શું થશે તેની કાંઈ ખબર નહતી; માટે જેમ અને તેમ જલદીથી કુચ કરી શહેરમાં પહોંચી જવું એવો તેનો વિચાર હતો. પણ બ્યારે દેવળદેવી અટકી ત્યારે તેને પણ અટકવાની જરૂર પડી, અને તેઓ સઘળા તે બાજુ તરફ વળ્યા. અવાજ વધારે વધારે સાફ સંભળાવા લાગ્યો, અને કેટલેક દૂર ગયા પછી તેઓએ એક ઝાડની નીચે એક બઘરીને બેઠેલી જોઈ, તે ખુબ પાડીને રડતી હતી. આ બઘરી દુઃખ તથા દરિદ્રતાનું ખરેખરું સ્વરૂપ હતું, તેના શરીર ઉપર જે ફાટાં ચિથરાં ઢાંકેલાં હતાં તેમાંથી તેનું આખું શરીર જણાતું હતું. અને તે ચિથરાં એટલાં તો મેલાં હતાં કે અસહ્ય તેઓ કેવા કાંતાં હશે તે હાલ કહેવું અશક્ય હતું તથા તેમાં જુ વગેરે ખીજાં જીવડાં-ઓએ વાસો કીધો હતો. તેના મ્હોં ઉપરથી દેખાતું હતું કે તે કાંઈ મહાભારત દુઃખમાં આવી પડેલી છે. તે એવી તો બદ શિક્ષક તથા ખીલામણી હતી કે તેને જોઈને ઘોળે દીવસે પણ ખીહીક લાગ્યા વિની રહે નહિ. દેવળદેવીનો ઘોડો પાસે આવતાંજ તે એકદમ ઉડી, અને લગામ પકડી તેને પાછો ધસડવા લાગી. ઘોડો તો ઘણા વેગે દોડ્યો, અને તેની સાથે પેલી બઘરી પણ દોડતી ચાલી. મધળા સિપાઈઓ તો જડમરત થઈ ઉભા રહ્યા. આ કોઈ પ્રેત, ડાકણ, કે શાકણી હશે, અને તે દેવળદેવીને ધસડી જઈ કોઈ નદીમાં ડુબાવી દેશે, અથવા ખીજી રીતે તેનો પ્રાણ લેશે એ માતમાં તેઓને કાંઈ શક રહ્યો નહિ, અને તેની આગળ જાપણું કાંઈ આવવાનું નથી એવી પણ ખાતરી થવાથી તેઓએ તેની પાછળ કાંઈ દોડ કીધી નહિ, પણ મુગાં મુગાં જોયાં કીધું. દેવળદેવીનો ઘોડો ઘણો દૂર નિકળી ગયો તે વખતે ભીમદેવે હિમ્મત પકડી પોતાનો ઘોડો પાછળ રોક્યો, અને તે એવો તો વિજળીના વેગે ચાલ્યો કે દેવળદેવીને પકડી પાડશે એમાં કાંઈ શક રહ્યો નહિ. ભીમદેવની પાછળ કેટલાએક સ્વાર પણ ગયા. ભીમદેવે દેવળદેવીનો ઘોડો આવે જોયો તેની પાછળ તે ઘણા જોરથી ધસ્યો. આશરે એક કલાક સુધી દોડ કીધા પછી તેઓ પાસે પાસે આવી ગયા. તે વખતે તે રાંડને જોઈને ભીમદેવને એટલે-કોઈ

ચડ્યો કે પોતાની તલવાર કાઢીને તેને મારી, પણ હવામાં તલવાર મારવી અને તેને મારવી બરોબર, ધા પડ્યો તો ખરો, પણ હવામાં બધરી તો એક બળતું થઈને ઉડી ગઈ. અને ત્યાંથી બે કદમને છેટે આવી પાછી ઉભી રહી. ભીમદેવ રજપૂત બન્યો હતો તો પણ આ તમાશો જોઈને તેનાં ગાત્ર શીથિલ થયાં; તેના મનમાં ઘણી દેહદેશત ભરાઈ; પણ હિમ્મત કદી હારવી નહિ એ રજપૂતનો પેહેલો તથા મુખ્ય ધર્મ માટે પાછો સાવધ થઈ તેણે મોટે અવાજે પુછ્યું “તું કોણ છે? તારે દેવળરાણીની સાથે શું કામ છે? તું તેને ક્યાં લઈ જતી હતી? અને તેને શું કરવાનો તારો પિયાર હતો?” બધરી છેક બદલાઈ ગયેલી હતી. ખડકું થઈને તે જડી ગઈ અને પાછી આવી ત્યારે તેમાં બિલકુલ ફેરફાર થઈ ગયેલો હતો. હમણા તો તે દેવાંગના જેવી રૂ-પાળી દેખાતી હતી. તેના મ્હોની કાંતિ ઘણીજ સુંદર હતી. તેણે જરીનાં વસ્ત્ર પહેરેલાં હતાં. તથા તેના અંગ ઉપર ઘણાં અમુલ્ય તથા શોભાયમાન આભુષણ હતાં. તેના ચહેરા ઉપર ઉદાસી જણાતી હતી. તથા તેની આંખ દયાથી ભરેલી હતી. ભીમદેવના સવાલનો જવાબ દેવા અગાઉ તેણે ઘણા પ્રેમથી દેવળદેવીની સામું જોયું, અને જોતાંજ તેની કમળ જેવી આંખમાંથી આંસુઓની બે ધાર માલી. તેનું હૈયું એવું તો ભરાઈ આવ્યું કે તેનાથી તુરત બોલાયું નહિ. પણ થોડી વાર પછી તેણે આંસુ પોતાના કિમતી લુગડાંવડે લુંછી નાખ્યાં, અને આકાશમાંથી ઓસ જેમ ધીમે પડે છે તેમ ધી-મેથી તથા મૃદુ સ્વરે બોલી “હું દેવળદેવીની વિધાતા છું. હું અસાર સુધી તેનું રક્ષણ કરતી આવી છું, હવે આગળ ભય છે માટે પાછા ફરો, અને કોઈ ઠેકાણે આજની રાત મુકામ કરી કાંઈ સવારે જાઓ. માફ કરજું માનવમાંજ કાયદું છે. જો તમારા દુર્ભાગ્યને લીધે હાલ કરી તમે આગળ જશો તો શું પરિણામ નિપજશે તેનો હું જવાબ દેવાની નથી. આ મારી છેલ્લી શિખામણ છે. માનવી હોય તો માનો નહિ તો હું તો જીજી છું.” એટલું કહી તે સ્ત્રી અદૃશ્ય થઈ.

ભીમદેવ તથા દેવળદેવી તે સ્ત્રી અલોપ થયા પછી કેટલીએક વાર લાંબાં ઉભાં થઈ રહ્યાં, અને એકએકની સામું ટગરમગર જોયાં કરીયું. શું કરવું તે સુઝે નહિ. એટલામાં પાછળના સ્વારો ત્યાં આવી પોહ્યાં તો તે જોઈને તે બન્નેને હિમ્મત આવી, અને હવે કાંઈપણ કરાવ કરવો બિંધે એમ તેઓને લાગ્યું. આટલે સુધી આવ્યા પછી જો તેઓ પાછો જાય

તો સિપાઈ લોકોમાં તેની બહાદુરી વિશે ઘણો હલકો વિચાર આવે
 માટે આગળ ચાલવું નોંધ્યું. વળી ક્ષત્રીનો ધર્મ એ છે કે કશાથી
 ખીલીવું નહિ ત્યારે આ પ્રસંગે ભય શા માટે રાખવો નોંધ્યું ?
 તેમાં વળી એક બંધરીથી ડરવું એ તો છેક નામરદાર્થ. માટે દેહ-
 ત છોડી દઈ આગળ કુચ કરવી. દેવગંદેવીને પણ પોતાના શંક
 ગદેવને મળવાની એટલી તો આતુરતા હતી કે લેશમાત્ર વિલંબ
 પણ તેનાથી ખમાય એવું નહતું. વળી તેની ખીલતી બુ-
 વાની હતી. તેને વખતે ભય મન ઉપર થોડી અસર કરે છે.
 કે તે તેજ દહાડે પોતાના પ્રાણપ્રિયને જોવાની એટલી તો હોંસ હતી
 કે તે બંધરી પોતાની વિધાતા છે એમ તેણે માન્યું નહિ, પણ તે
 ભડકાવી હશે એમ માનીને તેણે મનમાં સંતોષ માન્યો. એ પ્રમાણે
 ભીમદેવ તથા દેવગંદેવી બન્નેની વૃત્તિ જવા તરફ ઘૂમી, તેઓ
 ઘૂમત પોતાના લશ્કરને જઈ મળ્યાં, અને આ બતાવ બંને બંધોળ
 થી એમ બાણી આગળ ચાલ્યાં.

એટલીએક વાર મુઘી મેંઘાનમાં ચાલ્યા પછી તેઓ એક સાં-
 કડી ગલીમાં આવ્યાં. આસપાસ એ હાંચા પાડાડ આવી રહ્યા
 હતા. એ નાળ ઘણીજ લાંબી હતી તેમાં આગળ જતાં તેઓએ
 થોડેક દૂર ધુમાડો નિકળતો જોયો. પેહલુ વેહેલાં તો તેઓએ
 જાણ્યું કે તે કોઈ ગામનું અથવા ભંડી કે પગતવો હશે. પણ
 જરા આગળ ચાલતાં માલુસોનું એક ટોળું રસોઈ કરતું હોય એમ
 લાગ્યું. તેઓની પાસે ગયા ત્યારે તેઓ મુસલમાન જે એમ માલમ
 પડ્યું. એ મુસલમાનો વેરવતી ગુદા જોવા જતારા અલદખાના
 સિપાઈઓજ હતા. તેઓ પણ બ્યારે કોઈ શસ્ત્ર આવતું જોયું,
 ત્યારે સધળા રસોઈનું કામ પડતું મુકીને જંગલ થઈ ગયા. સૌએ
 હુગાં પેહેરીને હાથયાર બાંધી દીધાં, અને શું કરું તેનો મનમુખે
 કરવા લાગ્યા. થોડી વાર તો ત્યાં ગડબડ સરખડ થઈ ગઈ, રસ-
 લખાં, પીરમદમદ, જતાર એટલીમ, વગેરે તરહવાર નામોની બુમ
 સંભળાવા માડી: “અલાહઅકબર”ની ઝીસ ફટફાએકે પાડી. ફટફા-
 એક સ્થિર ઉમાજ રહ્યા, અને ફટફાએક ફક્ક લખાડ સિપાઈઓએ
 પોતાની મોટાઈની તથા બાહાદુરીની મોટી મોટી વાતો કરવા માંડી. પણ
 તે તણકા મારવાનો વખત નહતો. કાંઈપણ દંડ સંકલ્પ કરવો નોંધ્યું.

હતી, તથા પગ ખરેખર ઉપડતા નહતા. એવી સ્થિતિમાં તેઓ મુસ-
લમાનોની સામે યુદ્ધ કરવાને આગળ આલ્યા.

શત્રુઓ તેઓને વાસ્તે તૈયાર ન હતા. તેઓને પાસે આવતાં
નેઈ મુસલમાનોએ “અલ્લાહ અકબર”ની બેરથી ખુમ પાડી. એ
ખુમ રજૂતોએ આવ પેહેલાં સંકડો વાર સાંભળી હતી તોપણ આ
વખતે તેથી તેઓના મન ઉપર વણી ન જુદી જાતની અસર ઉત્પન્ન
થઈ. એને લશ્કર સામસામા મળ્યાં, અને મુસલમાન ઘોડો ઘોડા
હતા તોપણ કાંઈ પણ દેહેશત ખાધા વિના તેઓએ ભીમદેવના મા-
ણસો ઉપર ધસારો કીધો. તીરથી વાદળ છવાઈ ગયું. ચીસાચીસ
તથા ખુમાખુમથી કાન બેહેર મારી ગયા. એક તરફ શિરાઈની
તથા બીજી તરફ અરબસ્તાનની તલવાર ઉછળી રહી. જુઆરની
કોર્પણી થતી હોય તેમ સામસામેનાં માણસો કપાયાં. તે વખત
“અલ્લાહ અકબર” ની બીજી ચીસ સંભળાઈ, અને મુસલમાનોએ
વંધારે જુસ્સાથી હુમલો કીધો. તેની સામે હિંદુઓથી ટકાયું નહિ.
તેઓમાં ભંગાણુ પડ્યું. ઘણાખરા જુદી જુદી દિશાઓ તરફ ના-
સવા લાગ્યા. દેવળદેવીના ઘોડાને એક તીર એવું તો બેરથી વાગ્યું
કે તે તુરત મરણ પામ્યો, તથા તે પોતે બેહોશ થઈ જમીન ઉપર
પડી. તેને લઈ જવાને વસ્તે તેની દાસીઓ ચોતરફ વિંટલાઈ વળી.
એટલામાં મુસલમાન સિપાઈઓએ આવીને તેને ઘેરી લીધી. કેટલા-
એક તેની ખુમસુરતી જોઈને છક થઈ ગયા, અને આ કાંઈ બેહેશ્તની
હુરીએ એમ તેને માની તેની સામુ કેટલીક વાર સુંધી નેચી કીધું.
કેટલાએકને તો તેને જોઈને એટલો કામાવેશ આવી ગયો કે તેને
લઈ જઈ પોતાના જનાનખાનામાં રાખવાનું મન થયું. કોઈ બુદ્ધા
સિપાઈઓ કેહેવા લાગ્યા કે ખુદાએ અમારા ઉપર મેહેર કરી આ
રંડી ઈલાં મોકલી દીધી છે; અમને રોટલી પકાવવાની ઘણી આપદા
ચંડે છે તે આ છોકરી આવે તો મરી જાય. કેટલાએક પૈસાના લોભી
એવું વિચારતા હતા કે જો આ ખુમસુરત છોકરી અમારા હાથમાં
આવે તો દીલ્હીમાં એની ઘણી કિમ્મત ઉપજે, અને જન્મ સુંધી
ન્યાહાલ થઈ જવાય. એ પ્રમાણે જુદા જુદા માણસોએ જુદા જુદા
અભિપ્રાય બાંધ્યા. “એક રાંડ અને સો સાંઠ,” તેના જેવી વાત થઈ.
અંધાને જ તેને લઈ જવાની મરજી, એટલે પરિણામ એવું થયું કે તેને
સઘળા ધસડવા લાગ્યા; અને એમ કરતાં કરતાં માંહે માંહે કપાકાપી
ઉપર આવી ગયા. જે તલવાર દુશ્મન ઉપર ઉછળી હતી તે હ-

મણા પોતાના જાતભાઈ ઉપર વપરાય. એ ગડબડમાં એકદમ ઝટકે વાગ્યાથી દેવળદેવી તો ત્યાંજ નક્કી થઈ જાત, અને એવો વખત પણ ઘણી વાર આવ્યો હતો. તેની દાસીઓ રજપૂનોમાં રહેલી તેથી તેવું નામ કહી દેવા કરતાં. તેને મરવા દેવી એવું વિચારીને મુગી-મુગી ઉભી રહી. પણ પેલી ભટ્ટાણી જે જોડે હતી તેનાથી ઘણીવાર સુધી ચુપ રહેવાયું નહિ. એક વાર જ્યારે દેવળદેવી સેહેજ બચી ગઈ તે વખતે તે બોલી ઉઠી, “અરે મુઆ તુરકડાઓ, તમે કોને વારસે લાંડી મરોછો? તમે આને ઓળખોછો? એ તો દેવળદેવી, શંકળદેવની સાથે પરણવાની છે, પીટયાઓ, તમારી લડાઈ બંધ રાખો, અને રાણીને તમારા સરદાર પાસે લઈ જાઓ.”

દેવળદેવી એ નામ સાંભળતાંજ સઘળાઓએ હથિયાર નાખી દીધાં, અને આટલી મુદત થયાં જેને માટે લડતા હતા તે હાથમાં આવી એવું જાણી ઘણા રાજ ધધને આ ખુશ ખબર અસંક્રાંતિ કેહવાને એક કાસદ મોકલ્યા. તેઓ પણ દેવળદેવીને એક ઘોડાપર બેસાડી મોટી ઢાવણી તરફ તાડીદથી લઈ ગયા. અસંક્રાંતિ આ સમાચાર સાંભળીને તથા થોડીવાર પછી દેવળદેવીને નજરે જોઈને જે હર્ષ થયો તેવું વર્ણન થઈ સકતું નથી. તે વખતે તેણે પરમેશ્વરનાં શુકરાનાં કીધાં; પોતાની પાસે જ્યેષ્ઠા પૈસા હતા તેટલા તે માણસોમાં વહેચી દીધાં; અને ત્યાંથી ઢાવણી ઉઠાવીને દેવળદેવીને સાથે લઈ ગૂજરાત જવાને નિકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

જાંબુવાડા પાટડી ગામમાં એક મોટો મેહેલ બાંધેલો હતો તેની એક બારીએ કોઈ સ્ત્રી પુરૂષ બેઠેલાં હતાં. તેઓ બન્ને પુખ્ત ઉંમરે પોહાંચેલાં હતાં. તેમાંથી પુરૂષનું મોઢું ઘણું ચિંતાતુર દેખાતું હતું. બ્યારથી અણહિલપૂર સુસલમાન શોકોના હાથમાં આવ્યું ત્યારથી ગૂજરાતનો ખાદશાહી સુખો આસપાસના રજપૂત તથા ખીજા હિંદુ રાજા, હાકોર, તથા ગરાસિયાને તાબે કરી તેઓનાં રાજ્ય જપ્ત કરતો હતો. તથા તેઓ ઉપર ભારે ખંડણી બેસાડવાને ચલાઈયો કરતો હતો એ લડાઈઓમાં કેટલાંએક નાનાં રાજ્યો ટુપી ગયાં; કેટલાંએક રાજાઓએ ખંડણી આપવી કબૂલ કરીધી; પણ હજી કેટલાંએક પોતાના શરાતનથી, કિલ્લાની મજબૂતી વડે તથા લશ્ક-

રના જોરે કરીને એ સુખાની સામે ટકી રહ્યા હતા. પાટડીનો દાકાર જે તે મેહેલની ખાસીએ બેઠો હતો તેણે પણ અસારસુધી પોતાનો ખ્યાવ ધણી બાહાદુરીથી કીધો હતો પણ હમેશાં સુધી એ પ્રમાણે તેનાથી લડાઈ થઈ શકશે નહિ એ. બાબત તેને ધણો શક હતો, અને તેથીજ તે મહાભારત ફિકરમાં પડ્યો હતો. તેની સ્ત્રી પણ તેવીજ બાહાદુરી હતી, અને તે મોતાના સ્વામીની હિમ્મત લેશ માત્ર પણ નરમ પડ્યા દેતી નહતી. જે અમત્કારિક રીતે પાટડી તથા બીજાં ગામો કરણ વાઘેલા પાસેથી તેને મળ્યાં હતાં તેમાં કાંઈ દેવતાઈ અંશ હતો. એક સતમાં એ હજાર ગામને તોરણ દ્રોષિણ માણસથી એકલી પોતાનીજ શક્તિ વડે બંધાઈ સકે નહિ. માટે જે અદ્ભૂત શક્તિથી એટલાં બધાં ગામો તેને મળ્યાં તેજ શક્તિ તેની તથા તેના વંશની પાસે કાયમ રહેશે એ પ્રમાણે તેની સ્ત્રી તેને ધીરજ આપતી હતી.

એ પ્રમાણે બ્યારે તે એ વાતચિત કરતો હતો તે વખતે બહાર યોગાનમાં કાંઈ ગડબડ થઈ, અને તેઓ બાહાર જીવેછે તો એક હાથી છુટો પડી મદોન્મત્ત થઈ દોડતો જોયો. આ વખતે બારી આગળના યોગાનમાં તેઓના શેડો, માંચુ, શેકડો, એ નામના ત્રણ છોકરા તથા ઊમાદેવી નામની એક છોકરી રમતાં હતાં. મસ્ત થયેલા હાથી રસ્તામાં જે આવતી તે સઘળી વસ્તુઓ છુંદતો છુંદતો. તે છોકરાં પાસે આવ્યો, અને એકને સુંઢમાં પકડી ઉછાળવાની તથા બીજાને પગતળે ચગદી નાખવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં તુરત તે સ્ત્રીએ એટલે તેઓની મા એ, બારીએથીજ પોતાનો એક હાથ એટલે તો લાંબો કીચો કે તેઓ સઘળાંને ઝાલી લીધાં, અને મોતના અપાઘમાંથી તેઓને તુરત ઉગારી દીધાં. હરપાળ (તે મુરખ હરપાળ મકવાણો કરણ રાજાનો ભાસીનો છોકરો તથા બાબરા ભુતનો છતનાર હતો એ વાંચનારાએ જાણી લીધું હશે) આ તેની સ્ત્રીનું દેવતાઈ પરાક્રમ જોઈને ધણોજ આશ્ચર્ય તથા આનંદ પામ્યો, અને આ વાતનું હમેશાં સ્મરણ રહેવાને તે ત્રણ છોકરાઓનું નામ ઝાલા (પકડ્યા) પાડ્યું. એ નામ હજી સુધી તેના વંશના ઝાલા રજપૂતોએ રાખ્યું છે.

બ્યારે તે ગાંડા હાથીને યોગાનમાં તુકશીન કરવાનું કાંઈ મળ્યું નહિ ત્યારે તે બાહાર દોડ્યો, અને તે રસ્તે એક ગાડું જતું હતું તેને

પોતાની સુંદના એક સપાટાથી ઉડાવી દીધું, ગાડું પડતાંજ **(ભાંગી)**
 ગયું. હાંકનાર એકતરફ પડ્યો, અને માંહે બેઠેલો એક પુરુષ તથા
 એક સ્ત્રી એક બાજુએ પડ્યાં. તે વખતે બળદો ચોંક્યા તેથી
 તેઓએ એ ગાડાને આમળ ધસડયું, અને તેમ કરતાં તેનું એક
 ચેડું તે સ્ત્રી પુરુષનાં શરીર ઉપરથી ફરી ગયું. પુરુષનો પગ આ
 ધાથી ભાંગી ગયો, તથા સ્ત્રીને સખત વાગ્યું. ધાના દરદથી તેઓ
 બન્ને બેભાન થઈ પડી રહ્યાં. તેઓ ગરી ગયાં એમ જાણી ગાડાના હાંકનારે
 મોટેથી ચીસ પાડી તે ઠેઠ મેહેલનાં માણસોએ સાંભળી. હરપાળે
 એ દુઃખ ભરેલી ખુમ સાંભળી શું બંધું તે જોવાને પોતાનાં મા-
 ણસો મોકલ્યાં. થોડી વારમાં તેઓ બે માણસોને એક ખાટલા
 ઉપર સુવાડીને મેહેલમાં લાવ્યાં. આ દુર્ભાગ્ય અજાણ્યાં વટેમાર્ગ-
 ળોને તેઓની આવી અવસ્થામાં આશ્રય આપવો, તથા તેઓને
 સારાં કરવાની તજવીજ કરવી, તથા જ્યાં સુધી તેઓ આવી અ-
 વસ્થામાં રહેલાં સુધી તેઓની ઘટતી બરદાસ્ત લેવી, એ પોતાનો ખરો
 ધર્મ છે એમ જાણી હરપાળે તેઓને પોતાના મેહેલમાંના એક ઓ-
 રડામાં સુવડાવ્યાં, તથા ગામના વૈદ તથા મલમપટા કરનાર હજી-
 બને બોલાવી મંગાવ્યાં. તેઓના ઉપચારથી તેઓને કેટલીએક
 વારે ભાન આવ્યું, અને જ્યારે તેઓને જાલમ પડ્યું કે તેઓ
 કોઈ અજાણ્યા માણસના ઘરમાં હતાં, તથા તેમને વાસ્તે તે માણસે
 ઘણી મેહેનત કીધી હતી, સારે તેઓના અંતઃકરણમાં ઉપદ્રવવૃત્તિ
 પ્રગટ થઈ, અને ઘરઘણીનો જોધએ તેટલો પાડ માનવાને તેઓ
 ઘણાં અધીરાં થયાં. રાત જ્યારે પડી ત્યારે હરપાળ તેઓના
 ઓરડામાં આવ્યા, અને તે ધાયલ માણસ જોડે તેણે વાતચિત
 કરવા માંડી. ધાનું દરદ હમણાં ઓછું થયું હતું તેથી તેનામાં
 બોલવાની શક્તિ આવી હતી, અને પોતે કોણ હતો, શાં શાં પરા-
 ક્રમ કીધાં હતાં, તથા હાલ તેની સ્થિતિ કેવી થઈ ગઈ હતી તે
 સંઘળી વાતથી વફેફક કરવાને તેણે પોતાની સઘળી જીંદગીનું વૃત્તાંત
 હરપાળ આગળ ઘણું વિસ્તારે કહી સંભળાવ્યું. પોતાના પરાણાને
 હવે તેણે સારી પેઠે ઓળખ્યો તેથી તેને ઘણીજ નવાઈ લાગી,
 અને ગૂંજરાતનો કદો શત્રુ, પોતાના રાજને પાયમાલ કરનાર,
 લોકોને સ્વેચ્છ લોકોમાં હાથમાં આપનાર, તથા પોતાની સઘળી
 ફિકર તથા દુઃખનું કારણ, પોતાના ઘરમાં આમ દૈવયોગે આવી
 મળ્યો તે જોધને તેને પગથી માથા સધી કોધની જાળા ચઢી. તે ઘણો

ચીઠીને પગ ઠોકી ઘણા આવેશથી બોલ્યો “અરે દુષ્ટ, અરે ચંડાળ, અરે રાજદ્રોહી, અરે મહા પાપી, તેને કામ કીધું તેનાં કુળ તે હવે ચાખ્યાં? અરે નાગરા, છેક નદી નિર્ધન થઈને તારાં અધમ તથા કપટનાં કર્મો તું મારી આગળ કહેવામાં પ્રતિષ્ઠા માને છે? ધિક્ક પડી તારી દેહને! ધુળ પડી તારા નામ ઉપર! તું હિંદુ જન્મી તારી જન્મ ભૂમી, પરદેશી, પરધર્મના મ્લેચ્છ દુષ્ટ લોકોને તે વેચી! અરે શરમ છે તને! તું તારી માતા ગર્ભમાં જ કાં ન મુંઝા! તારો ગર્ભપાત કાં ન થયો! અથવા તું તારી કુમળી વંચમાં શમાટે મરણ ન પામ્યો! તે તારી સાત પેઢીતું નામ હુઆવ્યું. તે તારી જાતને એમ લગાડી. તે હિંદુના નામને શરમ પાડેલાં, તું પથ્થર કાં ન પડ્યો!” એ પ્રમાણે ઘણા આવેશમાં હુરપાળે તેના ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો, અને એથી પણ વધારે અપશબ્દો તે વાપરત, અથવા કદાપિ તે તેના ઉપર હાથ પણ ચલાવત, પણ એટલામાં તે ધામલ માણસ વચમાં બોલી ઉઠ્યો:—

✓ “ખમા આપજી, ખમા, જેટલી મને ગાળ દીધી, તથા એથી પણ વધારે દેશો એ સર્વનો હું પાત્ર થયો છું. જેટલા આરોપ તમે મારા ઉપર મુક્યા છે તેટલા મેં સહીધા છે, તથા જેને બદકામોતો કરનાર તમે મને કહ્યો તેટલાં મારાથી થયાં છે. હું ખરેખર દુષ્ટ, પાપી, ચંડાળ છું. હું વધારે વાર આલોકમાં જીવવાને લાયક નથી. અને પરલોકમાં પણ ઘણી મારી સ્થિતિને હું નક્કી પામીશ; પણ હવે હું શું કરું? ભાવિ વાત બની છે. જે થનાર તે થયું છે. હવે તે ન થયું એમ થનાર નથી. પણ તે વખતની મારી સ્થિતિ ઉપર પણ તમારે વિચાર કરવો જોઈએ. મારા ઉપર કેવો તે કેટલો અજબ પડ્યો હતો તે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. તે વખતે વેર મને ઉસકેયો, વેર મને ગોદા માસ્યા, અને આ સધળાં કામ તે દુષ્ટ વિકારે મારી પાસે કરાવ્યાં. પણ મેં જેવું કીધું છે તેવું જ મારી અવસ્થામાં આવી પડ્યા છતાં ન કરે એવો કાણ છે? જવલેજ કોઈનિકળે. પણ મેં મોટી ભુલ કીધી એ હું કબૂલ કરું છું. મેં જો જાતે કરણ ઉપર વેર લીધું હોત તો હું મારી જાતને ગુનેહગાર ન ઠેરવત. પણ મેં કરણ રાજા ઉપર વેર પારકા પાસે લેવાડ્યું એ ધણું ખોટું કીધું, અને તેથી આ સધળી ખરાબી થઈ અને મને પણ શો કાયદો થયો છે? ત્યાંસુધી અવધાનમાં ગૂંજાતો સુખો રહ્યો ત્યાંસુધી તો મેં કર-

ભાર ભોગવ્યો. પણ તે વખતે પણ મારી ખરેખરી સત્તા પેહેલાંનું જોઈતી નહતી. હું હમેશાં ફિકર ચિંતામાં રહેતો હતો. અદેખાઈને દુરમનીનો તો પારજ નહતો. મારે તલવારની ધાર ઉપર ચાલવું પડતું. મારું આંવદાં કાચા સુતરે લટકાવેલું હતું; અને તે મારી સઘળાં દેહેશત અંતે ખરી ઠરી. અલક્રખાં ગયા પછી નવા સુખાચે મારો કારભાર છીનવી લીધો; મારાં ધરખાર, માલમિલકત સરકારમાં જમ્મ કીધાં; મારી સ્ત્રી થોડુંઘણું દ્રવ્ય લઈને નાસી ગઈ, અને મને એક સાધારણ ગુનેહગારની પેઠે બંધીખાનામાં નાખ્યો. મેં છુટવાને ઘણાં પ્રયત્ન કીધા, તથા મારી હાલતની ખબર પાદશાહને કાને પોહોંચાડવાને ઘણીએ તદખીર કીધી, પણ નગારખાનામાં તાજીનો અવાજ કાણ સાંભળે? મારી ફરિયાદ કાંઈએ સાંભળી નહિ; અને છેલ્લે ખુશામત તથા કાલાવાલા કચ્છાથી બ્યારે અમલ બદલાયો ત્યારે મારો છુટકો થયો. મેં ઘેર જઈ પાટણ શહેર છોડી દીધું; અને સિદ્ધપુરમાં મારી સ્ત્રી સંતોષ રહી હતી તેને સાથે લઈ સોમનાથનાં દર્શન કરી પાછો આવું છું. એ અધોર પાપ કીધાં તેનો મને હમણા ઘણોજ ખરતાવો થાય છે. રાત દહાડો જરા એહેન પડતું નથી; માટે હવે કાશીક્ષેત્રમાં જઈ વિશ્વેશ્વરનું રોજ પૂજન કરી ભાગીરથીમાં સ્નાન કરી લાંબાકી રહેલું આંવદાં પૂરું કરવું એવો મારો મનસુબો છે. એ કામ પરમેશ્વર પાર પાડે, અને હવે પછીના મારા પશ્ચાત્તાપથી તથા તપશ્ચર્યાથી મારું સઘળું પાપ ધોવાઈ જાય. મને ઇશ્વર તરફથી ઘટતી શિક્ષા થઈ છે તેથી હું જરાપણ તેની સામે ફરિયાદ કરતો નથી. પરમ દયાળુ ઇશ્વર મને ક્ષમા કરે; રામરામ દાદા, કાલે સવારે હું ઇલાંથી જમણ, માટે તમને જે મારે ત્યાસ્તે શ્રમ થયો છે તે માફ કરજો.”

આધવ અને રૂપસુંદરી લાંથી નિડળી મોટેરા ગયાં અને લાં સાંજરે ધર્મશાળામાં સુકામ કીધો. વાળુ કીધા પછી તેઓ ઘાટ ઉપર જઈ ઉભાં રહ્યાં તે વખતે આશ્વિન મહીનાની આંદરણી રાત ખાલી રહી હતી, અને લાં એક માણસ ધીમે ધીમે અને નીચું માથું રાખીને ફરતો હતો. તે વખતે આંદરણું રૂપાનાં પતરાં સરખું પડ્યું હતું; કુંડના સ્થિર પાણી ઉપર અર્તિશય ચળકાટ પડતો હતો, અને તેમાં બાજુએ પગધિયાં ઉપરનાં નાનાં મોટાં દેહેરાંની છાયા પડતી હતી તેથી તે કુંડ ઘણો રળીયામણો દેખાતો હતો. કુંડ ઉપર

એક મહાદેવનું મોટું દેવાલય હતું તેને એ રંગમંડપ હતા; એક દેહેરા સાથે વળગેલો, તથા બીજો છુટો હતો. આગ્રુઆગ્રુએ કીર્તિ સ્તંભ હતા. આખા દેહેરાની લંબાઈ પોણોસો ગજ તથા પોહાળાઈ પંચીસ ગજ હતી, અને તેથી ચારગણી લંબાઈ પોહાળાઈનો ફંડ હતો.

અગર જો જો વખતે પેહેલી રાત હતી તોપણ સઘળું ચુપાચુપ હતું. પવન પણ પડી ગયેલો હતો, અને ઝાડનાં પાતરાંનો જરાપણ ખડખડાટ સંભળાતો નહતો. ધર્મશાળામાં એક વેરાગી મોટી ધુણી સળગાવીને બેઠો હતો, અને તેની પાસે એક બ્રાહ્મણ હતો, તે બન્ને ગાંજો પુંકવાની તૈયારીમાં પડેલા હતા. આ એકાંતસ્થળે જે માણસને તેઓએ ફરતો જોયો તેના દેખાવ જોઈ લેવા સરખો હતો. તેના માથાના નિમાળા સફેદ ખરફના જેવા થઈ ગયા હતા. તેની આંખ ખાડામાં પેસી ગયેલી હતી, તથા મુએલા માણસ જેવી થઈ ગયેલી હતી. તેમાં કાંઈ પણ તેજ જણાતું નહતું, તથા તેમાં બુદ્ધિની કાંઈપણ નિશાની માલમ પડતી નહતી. તેના ગાલ પણ બેસી ગયેલા હતા. આખા દેહેરાનું લોહી ખંડો ઉડી ગયેલું હતું, તેથી તે દિક્કા રંગનો દેખાતો હતો. આખું શરીર ગળાઈ ગયેલું હતું, તેથી તેને વખતે કોઈ નરમ હોવાનો માણસ જુવે તો તેને ખીહીક લાગ્યા વગર રહે નહિ. તે આ લોકનો માણસ હોય એમ લાગતું નહતું. તે કોઈ કબરમાંથી બહાર નિકળેલો હોય એમ જણાતું હતું. જેવું તેનું શરીર તેવુંજ તેનું મન હતું. તેનું માથું ફરી ગયેલું હતું. તેની અકલ પોતાનું કામ ખરોખર કરી સકતી હોય એમ જણાતું નહતું. તેની શિકલ તથા ચાલવાની રીત ઉપરથી એવું સહેજ અનુમાન થઈ સકતું હતું કે તે માણસ અસલથી આવો નહતો. તેણે ઘણો સૂરો વખત કોઈવાર જોયો હોય પણ તેના ઉપર કોઈ મોટી આફત આપી પડ્યાથી અથવા દેવકોપ થવાથી તેની અવસ્થા આવી બદલાઈ ગઈ હશે એમ ધરાતું હતું. તે તે વખતે હાંડા વિચારમાં પડ્યો હતો, અને તે વિચારનો વિષય તેના નિકળના સંબંધનુંજ માણસ હતું. તેના કલ્પનામાં કદી આ લાગ્યો હતો, અને તે કાંઈ મહા દુઃખથી તે વખતે પીડાતો હતો.

આ માણસ કોણ છે તે વાંચનારાઓએ ઓળખ્યો તો હશે, અથવા તેઓએ અટકળ કરી હશે. જો એ બેમાંથી કાંઈ પણ થયું ન હોય તો અમે તેઓને જણાવીએ છીએ કે તે માણસ કરણ લેલો હતો. બ્યારે તેણે દેવગઢમાં સાંભળ્યું કે ભીમદેવનું સઘળું લશ્કર કપાઈ ગયું, તથા દેવળદેવી મુસલમાનોના હાથમાં પકડાઈ, ત્યારે જે તેને

દુઃખ થયું. તેનું વેણુંન થઈ સકતું નથી. તેણે કેટલાએક દહાડા સુધી
તો અન્ન ચાખ્યું નહિ, તથા પાણીનું ટીપું પણ ઝાઝા અડકાડયું નહિ.
જે બનાવ અટકાવવાને માટે, તેણે આટલું કષ્ટ સહ્યું, જેને વાસ્તે તે
આટલી મુદત સુધી લડાઈ લેજો તથા ખેહદ સંકટ વેઠ્યું, જેને વાસ્તે
તેણે પોતાનો પ્રાણ જોખમમાં નાખ્યો તથા પોતાનાં ઘણાંએક વાહાણાં
માણસોને પોતાની નજર આગળ મરતાં દીઠાં, તેજ બનાવ આખરે
બન્યો એ કાંઈ થોડી સત્તાપ ઉપજાવનાર વાત ન હતી. જે અમુલ્ય
રત્ન તેણે મહા જતનથી ધરમાં રાખી મુક્યું, જેને જોવાથી તેને અતિ
આનંદ હતો, તથા જે વડે તેને આટલાં મહાભારત દુઃખમાં પણ જીવવું
ગમતું હતું, તે રત્ન તેના હાથમાંથી જતું રહ્યું. અને તે કાના હાથમાં
પડ્યું? પોતાના ઊંચા કુળનું અભિમાન રાખી તેણે દેવગઢના રાજ
સાથે સંબંધ કરવાની ના કહેલી, તથા મ્યેચ્છ લોકોના હાથમાં નવ એ
લક્ષથીજ શાંકળદેવને પોતાનો જમાઈ કરવાને છેલ્લે તેણે ઘણી આનાકા-
ની સાથે કષ્ટ કરેલું, તે સંઘળું વ્યર્થ ગયું. તેને જે મોટામાં મોટી
દેહેશત હતી તેજ આડે આવી; હવે જીવવું શા સાર! જીવવું કોને
વાસ્તે? અને શું કરવા? તેણે આપવાત કરવાને ઘણીએકવાર પ્રયત્ન
કીધા, પણ તેને સઘળી વખતે રોક્યો. તેને દેવગઢના રાજ રામદેવે
ઘણો દીલાસો તથા ધીરજ આપી; તેને અજ ખવડાવ્યું; તથા કેટલીએક
તદખીરથી તેનું મન પોતાની છોકરી ઉપરથી કઢાવ્યું. પણ તે વખતથી
તેની અક્ષતે નુકસાન લાગ્યું. તે ઉદાસીની પેઠે આખે દહાડો ખેસી રહેતો,
અને તે વખતથી તે કોઈ દહાડો જરાપણ હસ્યો નહિ. આવી અવ-
સ્થામાં તે કેટલીએક મુદત સુધી દેવગઢમાં રહ્યો; પણ એટલામાં મલેક
કાપુરનું લશ્કર કાઢેર આગળ આવ્યું, અને તેને ઘેરો ઘાલ્યો. રામદેવ
શાંકળદેવને કિલ્લામાં રાખી પોતે ઘણાંએક નજરણાં લેઈ મલેક કાપુર
યાસે ગયો, અને તેને શરણ થયો. પછી રામદેવ કાપુરની સાથે દિલ્હી
ગયો. ત્યાં તેને રામરાયાનો કિતાબ મળ્યો, દિલ્હીના પાદશાહે તેને તેનું
રાજ પાછું સોંપ્યું એટલુંજ નહિ, પણ તેમાં વધારો કરી આપ્યો. તેને
નવસારી પરગણું ધનામ દાખલ આપ્યું, અને તેને ઘેર જવાને લાખ
તનેખા ખરચને માટે આપ્યા.

એ સઘળો બનાવ બ્યારે બન્યો સારે કરણ ગુસ્સે થઈને તથા રામ-
દેવ ઉપર કંટાળી જઈને દેવગઢથી ચુપડીથી નાસી ગયો, અને પાંચ વર્ષ
સુધી આખા ગૂજરાતમાં જુદા જુદા વેશ લેઈને ભટક્યો. છેલ્લે તે મોઢેરા

ગામમાં આવી પહોંચ્યા, અને લાંબા દેહેરાની એક ધર્મશાળામાં તેણે ઉતારો કરીધો.

માધવ તથા તેની સ્ત્રી-ઉભાં ઉભાં પોતાના ગયેલા વખતની વાત કરતાં હતાં, તથા માણસથી હાંધીમાં કેટલા બધા ફેરફાર થાય છે તે ઉપર વિચાર કરતાં હતાં. વ્રાતમાં ને વાતમાં કરણુ રાજનો વિષય નિકળ્યો, ત્યારે એ દુર્ભાગ્ય રાજને વાસ્તે તેઓને ઘણી દુઃખ આવી. “અરે અરે ! જો કરણુ રાજ આ વખતે હાથે હોય તેના સાંભળવામાં આવે કે તેની દેવળદેવી તેને વિસરી નહીં, પોતાની મા સાથે ઘણા આનંદમાં રહે છે, તથા તેણે પાદશાહના શાહનદા ખિન્નરમાં સાથે લગ્ન કરીધું છે તો તેને કેટલું બધું દુઃખ ઉપજે ? પણ તે ખીચારો આ પૃથ્વી ઉપરજ કદાચ નહિ હોય, જ્યાં હોય, ત્યાં તેના સ્વર્ગવાસ થશે.” એ પ્રમાણે માધવ મોટેથી બોલ્યો, તે સંઘળા શબ્દ કરણુ સ્પષ્ટ સાંભળી લીધો. આ દુઃખદાયક વાત કરણુને કાને પડતાંજ તે બેશુદ્ધ થઈ ભોંય ઉપર પડ્યો. પડવાનો અવાજ સાંભળી માધવ તેની તરફ દોડ્યો, અને જ્યારે તેણે પડેલા માણસનું મોંકું કેટલીવાર જોયું ત્યારે તે એવો તો ભય પામ્યો કે એક હાંધી મારી પોતાની સ્ત્રીને ઘસડીને ધર્મશાળામાં જતો રહ્યો, અને સંઘળા સામાન બાંધી રાતની રાતે લાંથી ખીજે ગામ જવાને નિકળી પડ્યો.

ચોડીવાર પછી કરણુને ભાન આવ્યું ત્યારે તેની આંખ લાલ-ચોળ તથા એહેરો ગાંઝા જેવો થઈ ગયો; અને તેને સખ ધા લાગ્યો. તે દુષ્ટ ચંડાળ છોકરી તેના આપના કાંધેલાં ઉપકાર ભુલી નય, અને તેને કાંઈ વાર પણ સંસારે નહિ એ કાંઈ જેવું તેવું દુઃખ નહતું. તેને વાસ્તે તેનાં આવા હાથ થયા હતા, અને તે વન વન ભટકતો હતો, અને દેવળદેવી સુખમાં પાદશાહના મહેલમાં રહે, અને જરાપણ ઉદ્વેગ ધરે નહિ, વળી તેની ભાતી સાથે પ્રતી જાય; અને છેલ્લે તેને ભુલી જઈને, શંકળદેવનો પ્યાર અંતઃકરણુમાંથી ભુરી નાખીને, એવો પાદશાહ, તેના આપનું રાજ્ય લેનાર, તેના ઘરનું સુખ હરનાર, તેને આટલી બધી વિપત્તિમાં નાખતા રતાજ છોકરા સાથે પરણે એ કાંઈ નીનીમ્મની વાત નહતી. કૃતમ્ની છોકરી ! આ દુનિયામાં કાંઈ કાંઈનું નથી; સંઘળાં સ્વાર્થછે; પ્યાર ફાકટ છે; સંસાર દગલ્યાન છે; તથા માયા સંઘળાં ખોટી છે; એ

વાતનો તેને હમણાં નિશ્ચય થયો; જેને વાસ્તે આટલી વાર જીવું પ્રમાણ હતું તે સઘળાં દગો કરી તેને મુકી આલ્યાં, માટે હવે દુનિયામાં દુઃખે દહાડા કાઢવામાં શું ફળ? માટે હવે નમ્મકી મરવું જોઈએ. એવો વિચાર કરી તે કુંડની પાળ ઉપર ફરતો હતો, પણ મરવું એ કાંઈ સહેલું નથી. જીંદગીથી ગમે તેટલા કંટાળી ગયા હોઈએ અને મોત વારે વારે માંગતા હોઈએ તો પણ જ્યારે યમરાજના હાથ ખરેખરા આવે ત્યારે આ દેહ કાંઈને છોડવો ગમતો નથી. ત્યારે આપઘાત શી રીતે થાય? પોતાનો જીવ પોતાને હાથે શી રીતે કંટાલે? એજ સંદેહને લીધે તે કુંડમાં એકદમ પડવાને બદલે આણીગમ તેણીગમ કર્યા કરતો હતો. તેના મનમાં તોજ્ઞાન અને શાંતિ વારંવાર રતી થતી હતી. જીવ જ્યારે ઊઠી આવતો ત્યારે તે પડવાની તૈયારી કરતો, પણ એટલામાં મન પાછું શાંત થતું, એટલે પાછો ફરવા માડતો. એ પ્રમાણે કેટલીએક વારસુધી આલ્યા પછી તેને એકદમ આવેશ ચઢી આવ્યો. અને તે નરમ પડે તેની અગાઉ તે કુંડમાં ભૂસકો મારી જંપલાવી પડ્યો. પાણીમાં એક મોટો ધબાકો થયો તે રાતની વખતે અને આસપાસ બંધિયાર જગા એટલે તેનો પરધા પડવાથી અવાજ ધણો મોટો સંભળાયો.

પાસેની ધર્મશાળામાં જે વેરાગી તથા બ્રાહ્મણ ગાંજો પુકતા હતા તેઓ બન્નેએ આ ધબાકો સાંભળ્યો, અને તે સાંભળીને તેઓ ચમક્યા. વેરાગી ચલમ પીતાંપીતાં અટક્યો, તે તેને કડવું ઝેર જેવું લાગ્યું, અને ગુસ્સામાં આવી બોલી ઉઠ્યો, “આવી રાતને વખતે કાણ અભાગિયો પાણીમાં પડ્યો? કોણ કુતરો અથવા બીજું કાંઈ જાનવર હશે. આ વખતે માણસ તો કોઈ નહિ હોય. ગમે તે હો તો પણ તેણે મારી ચલમનો તાલ ખોવડાવ્યો. હવે નીશો ચઢવાનો નથી, આ દોરે બધે દહાડો ખરાબ કીધો. આજે સવારે કોઈ ચંડાળનું મોં જોયું હશે કે અમલ કરવામાં આવો એક અટકાવ થયો. એને મરવા દો. હું એને બચાવવા જવાનો નથી.” એવું કહી તેણે પાછી ચલમ ભરવા માંડી પણ જે બ્રાહ્મણ તેની સાથે હતો તે વધારે કોમળ અંતઃકરણવાળો હતો. તેણે દુઃખનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો. જે દહાડેથી તેની સ્ત્રી દેવળદેવીની સાથે તુરકડાઓના હાથમાં ગઈ તે દહાડેથી તેને ચેહન પડતું નહતું. તેણે ધણેક પ્રવાસ કીધો હતો. અને છેલ્લે થાકી આ ઠેકાણે રહ્યો હતો. તેને પક્ષી ખાતરી થઈ કે કોઈ માણસ પડ્યો હશે, અને પોતે બેસી

રહે અને એક મનુષ્ય દેહનો નાશ થાય એ ઘોર પાપ પોતાને
 માથે ન આવે માટે તે ચલમને પડતી મુકીને ઉઠ્યો, અને કુંડ-
 આગળ ગયો. પાણીમાં નેચ્યું તો કોઈ માણસને તેમાં તરફડીયાં
 મારતો તેણે જોયો, તેનું માથું માત્ર ઉઘાડું દેખાતું હતું. કંચ પડ-
 તાને વાર નીચે ગયો; પણ તે દુરત ઉપર તરી આવ્યો, તે વખતે
 સ્વરક્ષણની સ્વાભાવિક પ્રેરણાએ જોર પકડ્યું. ને વખતે તે પોતાનો
 છવ બચાવવાની આતુરતામાં પોતાનું સમગ્રું દુઃખ ભુલી ગયો. તેણે
 પછાડા મારવા માંડ્યા, અને એ પ્રમાણે જોર કરી તે ટ્રટલીએક વાર
 સુધી પાણી ઉપર રહ્યો. પણ તેનું જોર ધીમે ધીમે કમ થતું ગયું; તેના
 પગમાં જોટલ ભરાઈ ગયા; તથા તેના હાથ રહી ગયા. તે નીચે પડવા
 લાગ્યો અને જે વખત તે આંહણ કુંડની પાળ ઉપર ગયો, ત્યારે તેની
 જોટલી માંત્ર બહાર દેખાતી હતી. આવી વખતે આંહણને પાણીમાં
 ભુસકો મારતાં કોઈ વાર લાગી નહિ. તેની પાસે વધારે લુગડાંની કાંઈ
 ખંટપટ નહતી. માથે એક ટોપી હતી તે પાળ ઉપર મુકી દીધી,
 અને જે ધોતિયું પેહેરેલું હતું તે સાથે તે પાણીમાં પડ્યો. સારા ભાગ્યે
 કરણ અનવાળામાં હતો તેથી દુરત તે આંહણે તેની જોટલી પકડી,
 અને તેને પોતાની પાછળ ધસડ્યો. પણ જુડતા માણસને કાઢવાનું
 કામ કોઈ થોડું જોખમ ભરેલું નથી. તેના મનને તો આખું જગત
 હુખી જાય છે, અને તે પોતાનો છવ બચાવવાની મેહેનતમાં તેના બ-
 ચાવનારના છવને જોખમમાં નાખે છે. કરણે પાણીમાંથી બહાર નિ-
 કળતાં આંહણને ચુડ ભેરવી, ને તે ભટજી જે સારો તરનાર ન હોત.
 તો તેઓ બન્નેનું સમયરી એકજ દહાડે આવત. પણ ભટજી આટલા
 બોલ સાથે પણ થોડું એક તર્યો, અને ત્યારે વધારે વાર ઉપર ટકાયું
 નહિ ત્યારે કરણના હાથને જેણે એવા જોરથી બચકું ભર્યું કે તેણે દુરત
 પોતાના હાથ છોડી દીધા. પછી એક આચકાની સાથે કરણને
 જોવારા ઉપર નાખ્યો. આંહણે બહાર નિકળી કરણને જોયકી લીધો;
 અને વેરાગીની પાસે લાવીને નાખ્યો. વેરાગી તે વખતે ખીજ ચલમ
 કુંકતો હતો તેણે ઘણી બેપરવાઈથી કરણના બેભાન મુઠકા જોવા
 શરીર તરફ જોયું; અને તે પૂરો મરી ગયેલો છે એમ જાણીને તે
 આંહણ ઉપર ક્રોધે ભરાઈને બોલ્યો: “અલ્યા જમન, આ પ્રેતને છંદાં
 ક્યાં લાખ્યો? આ કુંડ ને ધર્મશાળા જાગરાં થયાં. એવી પીડાનું છંદાં
 શું કામ છે? તેને કોઈ જુણમાં નાખી આવ. કાલે સવારે આમમાં
 અંબર આપીશું એટલે તેનાં કોઈ વાહાલાં અથવા આજખીતાં લઈ

જશે; નહિ તો તેને અવલ મંજલ પોહોંચાડવાનો માહાજન લોકો કાંઈ-
પણ બંદોબસ્ત કરશે. આ મહાદેવના દેવાલયમાં મુંડાને રાખવું ન
જોઈએ. આખું દેહેરું અપવિત્ર થાય, અને તેને શુદ્ધ કરવાને ઘણા
પૈસા ખર્ચ લાગશે, અને ઘણા લોકો આપણને ઠપકો દેશે. વળી
આપણને રાજ પાસે જવું પડશે. ત્યાં કોણ જાણે શું થાય ? તે કુંડમાં શા
સાર પડ્યો તે આપણને પુછશે, ત્યારે આપણે શો જવાબ દઈશું ?
અને જવાબ ખરોખર દેવાશે નહિ તો રાજને આપણા ઉપર વેહમ
આવશે. રાજ ગંડુ છે, તેનો શો ભરોસો ? વખતે આપણે કુતરાને
મોતે માર્યા જઈએ, અથવા ગામમાંથી બહાર જવું પડે, ઝિટલે આ-
પણી પેદાશ જતી રહે, ને આપણે ભુખે મરીએ. માટે ઝિ બલાને તું
ઘણાંથી ખસેડ, અને બહાર કોઈ ખુણામાં નાખી આવ. તું તારું બીનું
ઘોતિયું બદલી નાખ, અને તને શરદી ચઢી ગઈ હશે માટે આ ચલમ
તૈયાર છે તે લઈ ગરમ અને તાજે થઈ જા. ત્યાં બચ્યા, વેહેલો થા.”

વેરાગીનું આ બોલવું સાંભળીને આહાણના દીલ ઉપર ઘણી અ-
સર થઈ. જેટલી જેટલી વાત બાવાજીએ બતાવી તે સઘળી તેને
ખરી લાગી, અને તેણે જે કામ કીધું તેનો તેને ઘણો પસ્તાવો થવા
લાગ્યો. પણ હવે લાચાર; જે થયું તે થયું. તેના શરીરમાં તાલ
પણ ઘણી ચઢી ગઈ હતી. તાલ પાણીમાં પડ્યાથી તેનો સઘળો નીશો
ઉતરી ગયો હતો તેથી તેને જરા પણ ચેહેન પડતું ન હતું. ભટજી એક
ઘડી પણ અમલના સુમાર વિના કોઈ દહાડો રહ્યા નહતા; તેથી આવી
વખતે બાવાજીને ચલમ ઝૂંકતાં તથા તેમાંથી તથા પોતાના મ્હોડામાં-
થી ધુમાડા કાઢતાં તેણે જોયા, ત્યારે તેનો જીવ આકુળ આકુળ થઈ
ગયો. તેની આંખે અંધારાં આઘ્યાં; અને તેને કાંઈ પણ કામ સુઝ્યું
નહિ. એવું થયું ત્યારે કરણની શી અવસ્થા છે તે ઉપર જરાપણ
નજર કીધા વિના તેણે કોઈ ઘોતિયું પેહેર્યું, અને લાગલોજ ચલ-
મનો એક જોરથી સપાટો માર્યો, અને તે સપાટાની સાથેજ જગૃત
થયો. પછી તેણે દીવો લાવીને કરણને તપાસ્યો તો તેનું શરીર તમામ
મરી ગયેલા જેવું લાગ્યું. પણ જીવની નિશાની એટલીજ હતી કે
તેની છાતી ધડકતી હતી, અને તેના નાકમાંથી ઉનો શ્વાસ નિકળતો
હાથને લાગતો હતો. એટલા ઉપરથી તેને આશા આવી, અને કાંઈ
ઉપાયથી તે હોશિયાર થાય એવી તદખીર તેણે કરવા માંડી. તેણે
પેહેલાં તો તેના પેટ ઉપર ભાર મુક્યો, એટલે સુધી કે તે તેના
ઉપર બેઠો, એટલે તેના ભારથી આસરે ચાર પાંચ શેર પાણી

તેના મ્હોંમાંથી નિકળી પડ્યું. જ્યારે વધારે પાણી નિકળ્યું નહિ
 ત્યારે તેને પગે દારી બાંધી અને તેને બાંધે માથે લટકાવ્યો. એમ
 કરવાથી પણુ કેટલુંએક પાણી તેના શરીરમાંથી નિકળી ગયું. કલાકેક
 સુધી તેને એ પ્રમાણે ટાંગી રાખ્યો પ્રછી તેને નીચે ઉતાર્યો,
 અને એક ધાખળીમાં લપેટી ધુણી આંગળ રાખમાં સુવાડ્યો.
 થોડીએક વારમાં ગરમીની અસર તેના શરીરમાં લાગી. તેણે ધીમે
 ધીમે શરીર હલાવવા માડ્યું, અને એમ કરતાં કરતાં આંખ ઉઘાડી,
 અને છેલ્લીવારે તેને બોલવાનું ભાન આવ્યું. આ પ્રમાણે કરણુ જી-
 વતો થયો તે જોઈને વેરાગી તથા બ્રાહ્મણને ધણીજ ખુશી થઈ.
 તેઓની સથળી દેહેશત મટી ગઈ માટે બાવાજી અનંદભેર બોલ્યાઃ
 “કેમ બચ્યાં, તું કોણુ છે? શીજીતનો છે? શો ધંધો કરેછે?” શા સાડ
 આ ગામમાં આવ્યોછે? અને કુંડમાં એકાએક પડી ગયો કે જાણી
 જોઈને? અને જાણી જોઈને પડ્યો તો તારા ઉપર શું દુઃખ આવી
 પડ્યું છે? શું શરીરથી કંટાળી ગયો છે? શું છોકરાં તસ્તથી દુઃખછે?
 શું બધરી કોઈ જોડે નિકળી ગઈ? કે શું વ્યભિચારિણી નિકળી?
 કે તારી સાથે હમેશાં લડેછે તેથી કાપર થયો? શું કાંઈ ધંધામાં
 ભોટ આવી? શું ચૈસા ચોરાઈ ગયા?” એ પ્રમાણે વેરાગીએ ક્રો-
 ઉપરા ઉપરી કરણુને પ્રશ્ન પુછવા માંડ્યા, અને તેનો પાર ધણો
 મોડો આવત, પણુ કરણુ ગભરાયો. આ બધી વાત એકદમ શી
 રીતે યાદ રહેશે, તમા તેના જવાબ શી રીતે અપાશે એ વિષે તેને
 દ્વિકર થઈ, તેથી તે વચમાં બોલી ઉઠ્યો, અને બાવાજીને બોલતાં
 અટકાવ્યા; આ સઘળા સવાલોના પૃથક પૃથક જવાબ તો તેણે દીધા.
 નહિ; પણુ તેણે પોતાની સઘળી વાત અથથી તે ઈન્સુધી કહી સંભ-
 ણાવી. પોતાનું ખરું નામ તથા અન્યથા તેણે આટલી વાર તો
 છુપાવી રાખી હતી, પણુ હંમણાં તો તેનાથી છાતું રખાયું નહિ.
 તેનાં મ્હોંમાંથી સઘળી સાચી વાત નિકળી ગઈ. જ્યારે કરણુ સઘળું
 કહી રહ્યો, ત્યારે વેરાગીને તેના ઉપર ધણી દયા આવી, અને તેનો
 ઉદ્ધાર કરવાને અર્થે તેને કાંઈ શિખામણુ આપવા લાગ્યો. આ જ-
 ગત સઘળું બિધ્યા છે. સુખ દુઃખ વગેરે આપણાં ક્ષણુ ભંગુર શરીરને
 સંબંધે માની લેવાનાં છે. આત્મા અમર છે, તેને સુખ પણુ નથી
 તેમ દુઃખ પણુ નથી માટે જ્યાંસુધી શરીર ટકે ત્યાંસુધી ધધર તર-
 ફથી જોડાઈ આવી પડે તેટલું શાંત મનથી સહન કરવું.
 જગતો અભિપ્રાયે તે સંબંધી જૂદોજ હોતો તોપણુ તેના ઉપર જે દુઃખ

વિત્યું હતું તે ઉપરથી દૈવમાં તેની શ્રદ્ધા દૃઢ બેઠી હતા તથા નસાવત આવાન થઈ તે વેરાગીના આશ્રમમાં રહ્યો, અને તેની વાતો હમેશાં તેણે સાંભળ્યાં કીધી; પણ તેથી તેના મનપર કાંઈપણ અસર થઈ નહિ. વાઘને પાંજરામાં ગોંધ્યો હોય ને તે જેમ કંધક મુદત પછી નરમ પડેલો દેખાય છે, પણ તેને તક મળતાં, અને પાંજરામાંથી છૂટો થતાંજ તેનો જાતી સ્વભાવ જણાઈ આવેછે, તેમ કરણ પણ ધર્મશાળામાં નિરાંતે રહેતો હતો. એમ આહારથી દેખાતું હતું; પણ તેનાં મનમાં કાંઈ સ્થિરતા નહતી. તે તક જોતો હતો. તેને એક ઘડી પણ ચેન પડતું નહતું, તેનું ક્ષત્રીનું લોહી શરીરમાં ઉકળ્યાંજ કરતું હતું. તેનો હાથ તલવાર પકડવાને ધણો અતુર હતો, અને તેના શત્રુ મુસલમાન લોકોના ઉપર તે વેર લેવાને ટાંપી રહ્યો હતો. તેને રાત્રે જરાંપણ નિદ્રા આવતી નહતી. તે જાંઘમાંથી વખતે વખતે ચમકી ઉઠતો હતો, અને 'લાવ મારી તલવાર,' અથવા 'આ દુષ્ટ લોકોને કાપી કકડા કરી નાખો', એવી તરેહની ચીસ પાડી ઉઠતો. તેને સ્વમાં પણ એજ આખતનાં આવતાં, અને તેમાં તે મુસલમાન સાથે યુદ્ધ કરતો હતો. જ્યારે તેના મનની સ્થિતિ એવી હતી, ત્યારે તે 'ધર્મશાળામાં આઠલી મુદત સુધી પડી રહ્યો એજ આશ્ચર્યકારક હતું. પણ એક સવારે જ્યારે વેરાગી ઉઠ્યો, અને રોજના ધારા પ્રમાણે કરણની સાથે વાત કરવાને તેને શોધવા ગયો, ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે કરણ ત્યાંથી જતો રહ્યો હતો.

આ વખતે આખા હિંદુસ્થાનના રાજાઓ અમલાઉદીનનું નામ સાંભળીને થરથર કાંપતા હતા. તેણે તથા તેના સરદારોએ સઘળે એવો તો ત્રાસ બેસાડ્યો હતો કે પાદશાહની સામા કોઈની માથું ઉંપાડવાની હિંમત ચાલતી નહતી. મલેક કાપુરે દક્ષિણમાંના કેટલાએક રાજાઓ ઉપર ખંડણી બેસાડી હતી તે તેઓ ચૂપકાંથી તથા વગર હરકતે આખ્યા જતા હતા. દેવગઢના રાજા રામદેવની જે અવસ્થા થઈ તે પાછળ બતાવ્યું છે. તેણે મરતાં સુધી ખંડણી આખ્યા કીધી પણ તેના મુઆ પછી તેની ગાદી ઉપર શાંકળદેવ બેઠો, તે અને તેનો ભાઈ ભીમદેવ બંને ધણા શૂરા ને પરાક્રમી હતા, તથા આ ખંડણી આપવી એ તેઓને કડવું ઝેર જેવું લાગતું હતું. ગાદી ઉપર બેઠા પછી કેટલીએક વાર સુધી તો તેણે ખંડણી મોકલ્યા કીધી; પણ ક્ષત્રી થઈને તાબેદારીમાં રહેવું કરતાં મરવું સાફ એવો તેનો અભિ-પ્રાય હતો; માટે લડવાની સઘળી તૈયારી કરી તેણે ખંડણી આપવી બંધ કીધી. પાદશાહનાં માણસો વર્ષો વર્ષ તે ઉઘરાવવા આવતાં હતાં તેઓને તે

વાધવા અથવા અપમાન કરીને કાઢી મૂકતો. વળી પાદશાહનો વરો શાહાબખા, ખિજરખાં દક્ષણનો સુખેદાર હતો, અને ખંડૂણી વસુલ કરવાનું કામ તેનું હતું. અગરજો શંકળદેવ હમણા ખીંછ સ્ત્રી પરગ્યો હતો, તોપણ તે દેવળદેવીને હજી સુધી વિસર્યો નહતો. તેની સાથે તેની પેહેલી જ પ્રીતિ હતી; અને પેહેલી પ્રીતિથી મન ઉપર વધારે મજબૂત અસર થાય છે, તે નિયમ પ્રમાણે તેના અંતઃકરણમાં દેવળદેવીની મૂર્તિ નિરંતર ખિરાજેલી રહેતી. તેને મુસલમાનો લઈ ગયા તેથી તે લોકોના ઉપર તેને ઘણો ક્રોધ ચઢેલો હતો; પણ લાચાર, તેનાથી કંઈ થઈ સકે એમ ન હતું. પણ જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે દેવળદેવી સધળું વિસરી નઈ ખિજરખાંને પરણી ત્યારે તેને ઘણો જ સંતાપ થયો, અને ત્યારથી તેની ઉપર તથા તેના સ્વામી ઉપર ક્રોધ પણ પ્રકારે વેર લેવાની તક તેણે શોધ્યા માંડી. આ વખતે જ્યારે તેણે ખંડૂણી આપવાની જામ કીધી, ત્યારે તેને નકક હતું કે પાદશાહ ખિજરખાંને દેવળ ઉપર ચઢાઈ કરવાને મોકલશે. તે વખતે તેની સાથે ઘણા જુસ્સાથી લડ્યું, ખિજરખાંને હરાવવો, અને દેવળદેવીને પાછી પકડીને પોતાની પાસે રાખી લેવી એ તેના મનની મોટી હોંસ હતી. પણ તેને પાર પાડવી એ કાંઈ તેના હાથમાં નહતું. માણસ તો બિચારો એક પછી એક વિચાર કરી છુટે છે પણ તેનું કળ હમેશાં જગતનિયંતા પરમેશ્વરના હાથમાં છે.

અલાઉદ્દીન પાદશાહના દરબારમાં મલેક કાઝુરની ઠટલી સત્તા હતી તે વાંચનારાઓના ધ્યાનમાં આજ્યું હશે. તેણે પોતાની હાથિ-પારી, દગા ફટકા, તથા અહાદ્દરીથી સમજાને તાબે કરી લીધા હતા, તથા પાદશાહના મન ઉપર એટલી તો સત્તા મેળવી હતી કે તેને ખૂબ્યાં સિવાય કંઈ પણ કામ તે કરતો નહિ, અને કાઝુર જે ધારતો તે કામ પાદશાહ પાસે કરાવતો. જેમ જેમ પાદશાહ ઘૂરડો ચેતો ગયો, તથા તેના શરીરની તથા મનની શક્તિ સ્ત્રીણ થતી ગઈ તેમ તેમ કાઝુરનું ચલણ વધતું ગયું, અને આ વખતે તો પાદશાહ કાઝુરના હાથમાં પૂતળાના જેવો થઈ ગયો હતો. તે જેમ તેને ન્યાવતો તેમ તે નાચતો. ખરેખરે પાદશાહ તો મલેક કાઝુર જ હતો. મલેક કાઝુર પણ આટલી બધી શક્તિ મળ્યા હતાં સંતોષ પામ્યો નહતો. એ તો સ્વાભાવિક છે કે માણસને જેમ વધારે મળે છે તેમ તેને વધારે મેળવવાની ઈચ્છા થાય છે. માણસ કોઈ દહાડો ધરાતો નથી, અને

તેની ઇચ્છાનો અંત આવતો નથી. એ જ મલેક કાપુર કેટલાંએક વર્ષ ઉપર ખંખાતમાં ગુંધામ હતો, અને તેજ હર્મણ એક મોટા, દ્રવ્યવાન, અને શોભાયમાન રાજ્યના પાદશાહ જેવો થઈ પડ્યો હતો એ કાંઈ થોડું હતું? એટલું તેના સ્વપ્નામાં પણ કોઈ દહાડો નહિ આવ્યું હોય. તે છતાં પણ હજી તેની ઉમેદ આગળ વધવાની હતી, અને તેને અલાઉદ્દીન પાદશાહના મરણ પછી તખ્તખશીન થવાની હોંસ હતી. આ ઉમેદ પાર પડવી કાંઈ અશક્ય નહતી. તેમાં વિશેષે કરીને પૂર્વ તરફના દેશોમાં એ વાત ઘણી સાધારણ હતી તેથી તેની ઉમેદને ઉત્તેજન મળતું. પણ એક કાંટો તેને ઘણા સાચ્યાં કરતો હતો. અલાઉદ્દીનને પુત્ર હતા તે જ્યાં સુધી 'જીવતા રહે ત્યાં સુધી' તેને તખ્ત મળવાની આશા થોડી હતી. માટે તે સત દિવસ તેના મોતની રાહ જોતો હતો, અને જ્યારે તેમ અત્યાર સુધી પોતાની મેજે ન બન્યું, ત્યારે બળાતકારે તેમ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેના પુત્રની અબકિત તથા કપટની વાતોથી તે રોજ અલાઉદ્દીનના કાન ભંભેચો કરતો; અને તેથી થોડી ઘણી અસર પાદશાહના મન ઉપર થઈ હતી. રાજાનો શાહબંદાગ્યા ઉપરથી કંઈક અંશે પ્યાર ઉડી ગયો હતો, અને જેટલો બાકી રહ્યો હતો તેનો થણ સમૂહો નાશ કરાવવાને તે હમેશાં પ્રયત્ન કરતો હતો. મલેક કાપુરને સારી પેઠે માલમ હતું કે પાદશાહને શૌર્ય ધણું પ્રિય છે, અને જે લડાઈમાં ફતેહ મેળવેછે તેના ઉપર તેને ઘણી મમતા રહે છે; માટે ખિજરખાને કોઈ પણ લડાઈમાં જવા દેવો નહિ, અને તેના શરાતનની વાત પાદશાહને કાને પડવા દેવી નહિ એજ તેની મતલબ હતી કેમકે તેને ખાતરી હતી કે જો પાદશાહને કાને તેનાં વખાણ જશે તો તેની ગંચેલી પ્રીતિ તેના ઉપર પાછી આવ્યા પિના રહેશે જ નહિ. એ કારણસર ખિજરખાને તેણે કોઈ પણ લડાઈમાં જવા દીધો નહતો. અને કોઈવાર પણ ન જવા દેવો એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. એથી ઉલટું તેણે ઘણાંએક કામોમાં પોતાનું શરાતન દેખાડ્યું હતું, અને તેથી પાદશાહનો પ્યાર તેના ઉપર મજબૂત થયો હતો. એટલુંજ નહિ, પણ લોકોમાં યજ્ઞ શૂરવીરમાં ગણાવા લાગ્યો હતો, અને તેથી કરીને તે બધાનો માનીતો થઈ પડ્યો હતો, તથા તેની સાથે પોતે વ્યંજન હતો તે બાબતનું કંઈક તેણે ઘોષ નાખ્યું હતું. લોકો તેના સમજા ગુણથી રાંછ હતા. સિપાઈ લોકો પણ તેને ઘણું આહતા હતા, તેથી તેની મદદથી કોઈ દહાડો પણ તેની ઉમેદ પર આવે

એવો સંભવ હતો. કાપુરે કહ્યાટક તથા દારસમુદ્ર ઉપર છેલ્લી ચઢાઈ કીધી હતી. લાંથી તે ફતેહ પામીને આવ્યો હતો, અને કુટુંબમાં તે ૩૧૨ હાથી, ૨૦૦૦૦ ઘોડા, તથા ૯૬૦૦૦ મણુ સોનું તથા જવાહીર, અને મોતીની કેટલીએક પેટીઓ લાવ્યો હતો. પણ તે લગાઈ થયાને કેટલીએક સુદત વીતી ગઈ હતી તેથી તેની કીર્તિ ઝાંખી થયા આવી હતી એટલામાં ખીજી લગાઈ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

તૈલંગણના રાજાએ પાદશાહને કેટલુંએક નંજરાણું તથા ખર્ચ હાથી મોકલ્યા, અને તેની સાથે જે કાગળ મોકલ્યો તેમાં તેણે પાદશાહને, જણાવ્યું કે મલેક કાપુર સાથે જે તહનામું થયું છે તેમાં દેરવેલી ખંડણી આપવાને હું તૈયાર છું. આ કાગળ વંચાયા એટલે મલેકકાપુરે પાદશાહની આગળ લાં જવાનું ખીટું ઝડપ્યું. તેણે એ તૈલંગણના રાજાની ખંડણી વસુલ કરવાનું તથા દેવગડના અને ખીજા રાજાએ ખંડણી આપવી બંધ કીધી હતી તે માઝી લેવી શરૂ કરવાનું વચન આપ્યું; અને પાદશાહને અરજ કીધી કે 'મને એક મોહું લશ્કર આપી પાછો દક્ષણમાં મોકલવો જોઈએ. તેને માલમ હતું કે દક્ષણમાં ફરીથી લગાઈ તો થવાની, અને ખિજરાખાંનાં તાબાનો મહાલ દક્ષણની પાસે હતો તેથી કદાપિ પાદશાહ તેને લગાઈમાં મોકલે, એવી તેને દેહેશત હતી; અને તેમ થવા ન દેવાને તેણે આ અરજ કીધી. પાદશાહને લગાઈની વાત તો ગમતીજ હતી, અને લગાઈ વગર તેને એન પડતું નહતું તેથી કાપુરની વસ્ત સાંભળીને તે ઘણો ખુશ થયો, અને તુરત લાં તેને મોકલવાનું કબૂલ કીધું. એક મોહું લશ્કર એકદમ તૈયાર થયું, અને તે લઈને મલેક કાપુર ૪૦ સુ. ૧૩૧૨ માં દિલ્હી છોડીને નીકળ્યો.

હવે જ્યારે આ ચઢાઈ કરવાને લશ્કર નીકળ્યું, ત્યારે દેવગડના દરબારમાં શી હકીકત બની તે ઉપર ઘોડી વાર તજર કરીએ. રા-મદેવ મરી ગયા પછી શંકળદેવ ગાદી ઉપર બેઠો. તે જ્યારથી રાજા થયો ત્યારથી તે મુસલમાન લોકો ઉપર ઘણો દેશ રાખતો તથા તેને ખંડણી આપવી એ મોટી નામોશી છે એમ તે જાણતો હતો. તેણે પેહેલાજ વર્ષથી ખંડણી આપવી બંધ કીધી. ભીમદેવનો વિચાર પણ તેવાજ હતો, અને તેઓની આસપાસ જે સામંતો રહેતા તથા પણ તેવાજ અભિપ્રાયના હતા. ક્ષત્રી થઈ મ્યેચ્છ લોકને તાબે રહેવું તેઓ પણ તેવાજ અભિપ્રાયના હતા. ક્ષત્રી થઈ મ્યેચ્છ લોકને તાબે રહેવું તે કરતાં મરવું હજાર દરજ્જે સારું એવો વિચાર કરીને એમ તેવાં

પરિણામ થાય તોપણ સામા લડવું એવો તેઓએ નિશ્ચય કીધો. એક દહાડો શંકળદેવ તથા ભીમદેવ તથા તેના શરા સરદારો દરબારમાં એકા હતા, તે વખતે એક જસુસ ધણી ઝડપથી હાંપતો હાંપતો ત્યાં આવ્યો, અને રાજાને પગે પડી બોલ્યો: “મહારાજ દિલ્લીપતિ સુલતાને એક મોટું લશ્કર તૈયાર કીધું છે અને તે લઈને ખોળે કાપુર આપણી તરફ આવેછે. તેઓની મતલબ તૈલંગણના રાજા પાસે ખંડણી વસુલ કરવાની તથા આપે અને ખીજા રાજાઓએ ખંડણી બંધ કીધી છે તે જાણી કરવાની છે. મેં તે લશ્કર આવતું જોયું તે મહારાજાને ખબર કરવાને હું દોડતો આવ્યો છું; માટે સાવચેત રહેવું અને તૈયારી કરવી હોય તે કરી મૂકની.” આ વાત સાંભળીને રાજાના એહેરા ઉપર કાંઈ પણ ફેરફાર થયો નહિ. તેને એ પ્રમાણે થશે એવી આશાજ હતી, અને એમ થવાથી તે ઉલટો ખુશ હતો. તે જાણતો હતો કે અત્યાર સુધી જે તેઓની હાર થઈ છે તેનું મુખ્ય કારણ તેના આપ રામદેવની નામરદાઈ હતી. પણ હમણા જ્યારે સંઘનો અધિકાર તેના હાથમાં આવ્યો છે, અને નામરદાઈની સલાહ આપનાર કોઈ રહ્યું નથી, ત્યારે જય થશેજ એવો તેને પકકો ભરોસો હતો. વળી તેને લડાઈમાં કીર્તિ મેળવવાની ધણી હોસ હતી, તેથી આવો વખત આવેલો જોઈને તેને લણો હર્ષ થયો. તેણે જસુસને ક્રેટલુંએક ઈનામ આપવા માંડ્યું, પણ તે હાથ જોડી બોલ્યો: “મહારાજ, મેં એ કામ ઈનામને વાસ્તે કીધું નથી. હું તમારું શુભ ઇચ્છનાર છું, હું તમારું તેજ વધારે જોવાને ચાહું છું, અને એ સ્વેચ્છ લોકોનો નાશ થાય તે જોવાને હું ધણો આતુર છું. માટે મહારાજ એક મારી વિનંતી કરૂંલ રાખવી જોઈએ. મને શસ્ત્ર વાંપરવાને મહાવરો છે. હું ધણીએકવાર એ દુષ્ટલોકો સાથે લડ્યો છું, અને હજી વધારે તેઓની સાથે લડવાની મને ધણી હોસ છે. એ ચંડાળ લોકોએ માંડે ધર પાયમાલ કીધું છે, તેનું તેઓના ઉપર મારે સખ વેર લેવું છે માટે જે કૃપા કરીને મને થોડાં માણસોની સરદારી સોંપશો, તો હું કેવી રીતનો માણસ છું, તથા કેવી રીતે લડી સકુંછું, તે હું બતાવી આપીશ. મહારાજ, કાંઈ આચકો ખાતા ના. હું ધરદો દેખાઈ છું; માંડે શરીર ગળી ગયેલું છે; તથા મારામાં ધણો દમ જણાતો નથી; પણ એ સમગ્રું મારા ઉપર પડેલી વિપત્તિને લીધે થયું છે. મારો બહારનો દેખાવ ગમે તેવો હોય તોપણ માંડે મન હજી અશક્ત થયું નથી. મારામાંથી હજી શરાતન ગયું નથી. મારા અંતઃકરણનો

ગુસ્સો હજી હોલવાયો નથી. મેં ઘણીએક લડાઈઓ જીતી છે, મારે મારી જો અરજ કબૂલ કરશે તો મારા ઉપર ઘણી કૃપા થશે."

✓ શંકળદેવને તેનો ચેહેરો જોઈને અને તેને આવું જોલતાં સાંભળીને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તે ખરેખરો બાહાદુર માણસ હશે એમ જાણીને તેને એક હજાર સ્વારની સરદારી આપી. પછી તેણે લડાઈ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. પોતાના રાજ્યમાંથી લડનારાં માણસો, એકઠાં કર્યાં. લડવાનાં શસ્ત્રો તૈયાર કર્યાં. શહેરનો કોટ સમ- રાખ્યો. શહેરમાં ઘણું એક અનાજ એકઠું કરી, અને રોજ રોજ, સિપા- ઇએને હિંમત આપવાને તથા તેઓમાં શૂર ચઢાવવાને તે પ્રયાત્ન કરવા લાગ્યો. પણ એ સિપાઈઓએ મુસલમાનોના હાથથી ઘણી- એક વાર માર ખાધેલો હતો, તેઓએ એ મ્લેચ્છ લોકો ઉપર ક્રોધ દહાડો પણ બધ મેળવ્યો ન હતો, માટે તેઓ ઘણા ત્રાસ પામી ગયા હતા. મુસલમાનો ઉપર પરમેશ્વરની મેહેરબાની છે એમ તેઓ જાણતા હતા, અને તેઓની સામે લડવું એને છવ જોવો એ એ ખરેખર એમ તેઓ સમજતા હતા. માટે આવતી લડાઈના વિચારથી તેઓ છેક કાયર થઈ ગયા હતા. પોતાનું મોત નક્કી આવ્યું એમ તેઓની ખાતરી હતી, માટે કેટલાએક સિપાઈઓની લડવાની બિલકુલ ખુશી નહતી. પણ બ્યારે રાત્રે તેઓને લડવાને જોલાવ્યા, હારે તેઓને આવ્યા વિના ચાલ્યું નહિ. તેઓ આવ્યા તો ખરા, પણ લડાઈનો જલદી થીજ અંત આવ્યો એવો તેઓનો નિશ્ચય હતો. પણ એ વિચાર શી રીતે અમલમાં લાવવો એ મોટી મુશ્કેલી હતી. જો તેઓ લડવાની ના કહે તો તેઓ બાયલામાં ગણાય, તેઓના નામને મેટ્ટી એમ લાગે, તથા રાજની ઇતરાઈ તેઓના ઉપર થાય, માટે ખીલ્લું ચું કરવું એ વાતના વિચારમાં તેઓ હતા, પણ કાંઈ તેઓને મુઝ્યું નહિ. તેઓમાંથી એક સિપાઈ આગળ આવી જોલ્યો કે રાજાને હોર મારવો એટલે લડા- ઈનું જી બળી જશે, અને બ્યારે મલેક કાપુર આવે હારે નવા રાજ પસંદ કરા પ્રમાણે ખંડણી અપાવવી એટલે લડાઈનું કારણ રહેશે નહિ. સિ- પાઈની આ વાત સાંભળી પેહેલાં તો કેટલાએક ચમક્યા; કેટલાએક તો સ્થિર ઉભા રહ્યા; કેટલાએક તે વાત તેઓને પસંદ પડી હોય તેમ થયા કે તેઓ તે સિપાઈનું માથું એકદમ કાપી નાખવા જતા હતા, પણ ખીજ બધાએ તેમ કરતાં તેમને રોક્યા. સઘળાઓ વિચાર કરવા લાગ્યા,

પરિણામ થાય તોપણ સામા લડવું એવો તેઓએ નિશ્ચય કીધો. એક દહાડો શંભળદેવ તથા ભીમદેવ તથા તેના શરા સરદારો દરબારમાં એકા હતા, તે વખતે એક જસુસ ઘણી ઝડપથી હાંપતો હાંપતો ત્યાં આવ્યો, અને રાજાને પગે પડી બોલ્યો: “મહારાજ દિલ્હીપતિ સુલતાને એક મોટું લશ્કર તૈયાર કીધું છે અને તે લઈને ખોળે કાપુર આપણી તરફ આવે છે. તેઓની મતલબ તૈલંગણના રાજા પાસે ખંડણી વસુલ કરવાની તથા આપે અને ખીજા રાજાઓએ ખંડણી બંધ કીધી છે તે ભરી કરવાની છે. મેં તે લશ્કર આવતું જોયું તે મહારાજને ખબર કરવાને હું દોડતો આવ્યો છું; માટે સાવચેત રહેવું અને તૈયારી કરવી હોય તે કરી મૂકવી.” આ વાત સાંભળીને રાજાના ચહેરા ઉપર કાંઈ પણ ફેરફાર થયો નહિ. તેને એ પ્રમાણે થશે એવી આશાજ હતી, અને એમ થવાથી તે ઉલટો ખુશ હતો. તે જાણતો હતો કે અત્યાર સુધી જે તેઓની હાર થઈ છે તેનું મુખ્ય કારણ તેના આપ રામદેવની નામરદાઈ હતી. પણ હમણા ન્યારે સંઘર્ષો અધિકાર તેના હાથમાં આવ્યો છે, અને નામરદાઈની સલાહ આપનાર કોઈ રહ્યું નથી, ત્યારે જય થશેજ એવો તેને પકકો ભરોસો હતો. વળી તેને લડાઈમાં કીર્તિ મેળવવાની ઘણી હોસ હતી, તેથી આવો વખત આવેલો જોઈને તેને ઘણો હર્ષ થયો. તેણે જસુસને કંટકુંએક ઈનામ આપવા માંડ્યું, પણ તે હાથ જોડી બોલ્યો: “મહારાજ, મેં એ કામ ઈનામને વારતે કીધું નથી. હું તમારું શુભ ઇચ્છનાર છું, હું તમારું તેજ વધારે જોવાને ચાહું છું, અને એ સ્થેએ લોકોનો નાશ થાય તે જોવાને હું ઘણો આતુર છું. માટે મહારાજ એક મારી વિનંતી કરૂંલ રાખવી જોઈએ. મને શસ્ત્ર વાપરવાનો મહાવરો છે. હું ઘણીએકવાર એ દુષ્ટ લોકો સાથે લડ્યો છું, અને હજી વધારે તેઓની સાથે લડવાની મને ઘણી હોસ છે. એ ચંડાળ લોકોએ મારું ઘર પાયમાલ કીધું છે, તેનું તેઓના ઉપર મારે સખ વેર લેવું છે માટે જો કૃપા કરીને મને થોડાં માણસોની સરદારી સોંપશો, તો હું કેવી રીતેનો માણસ છું, તથા કેવી રીતે લડી સકું છું, તે હું ખતાવી આપીશ. મહારાજ, કાંઈ આચકો ખાતા ના. હું ઘરડો દેખાઉં છું; મારું શરીર ગળી ગયેલું છે; તથા મારામાં ઘણો દમ જણાતો નથી; પણ એ સમગ્ર મારા ઉપર પડેલી વિપત્તિને લીધે થયું છે. મારો બહારનો દેખાવ મને તેવો હોય તોપણ મારું મન હજી અશક્ત થયું નથી. મારામાંથી હજી શરાતન ગયું નથી. મારા અંતઃકરણનો

શુરસે હું હોલવાયો નથી. મેં ઘણીએક લડાઈઓ જોઈ છે, મારે મારી જો અરજ કબૂલ કરશે તો મારા ઉપર ઘણી કૃપા થશે.”

શકળદેવને તેનો એહેરો જોઈને અને તેને આવું જોલતાં સાંભળીને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને તે ખરેખરે બાહાદુર માણસ હશે એમ જાણીને તેને એક હજાર સ્વારની સરદારી આપી. પછી તેણે લડાઈ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. પોતાના રાજ્યમાંથી લડનારાં માણસો એકઠાં કર્યાં. લડવાનાં શસ્ત્રો તૈયાર કર્યાં. શહેરનો કોટ સમ-રાખ્યો. શહેરમાં ઘણું એક અનાંજ એકઠું કર્યું; અને રોજ રોજ સિપાઈઓને હિંમત આપવાને તથા તેઓમાં શર ચલાવવાને તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પણ એ સિપાઈઓએ મુસલમાનોના હાથથી ઘણી-એક વાર માર ખાધેલો હતો, તેઓએ એ મલેચ લોકો ઉપર કોઈ દહાડો પણ જય મેળવ્યો ન હતો, માટે તેઓ ઘણાં ત્રાસ પામી ગયા હતા. મુસલમાનો ઉપર પરમેશ્વરની મહેરબાની છે એમ તેઓ જાણતા હતા, અને તેઓની સામે લડવું અને જીવ જોવો એ બે ખરેખર એમ તેઓ સમજતા હતા. માટે આવતી લડાઈના વિચારથી તેઓ છેક કાયર થઈ ગયા હતા. પોતાનું મોત નક્કી આવ્યું એમ તેઓની ખાતરી હતી, માટે કેટલાએક સિપાઈઓની લડવાની બિલકુલ ખુશી નહતી. પણ બ્યારે રાજાએ તેઓને લડવાને બોલાવ્યા, સારે તેઓને આવ્યા વિના ચાલ્યું નહિ. તેઓ આવ્યા તો ખરા, પણ લડાઈનો જલદી-થીજ અંત આણવો એવો તેઓનો નિશ્ચય હતો. પણ એ વિચાર શી રીતે અમલમાં લાવવો એ મોટી મુશ્કેલી હતી. જો તેઓ લડવાની ના કહે તો તેઓ બાયલામાં ગણાય, તેઓના નામને મેદી એમ લાગે, તથા રાજાની ઇતરાજ તેઓના ઉપર થાય. માટે બીજું શું કરવું એ વાતના વિચારમાં તેઓ હતા, પણ કાંઈ તેઓને સુઝ્યું નહિ. તેઓમાંથી એક સિપાઈ આગળ આવી બોલ્યો કે રાજાને ઠોર મારવો એટલે લડાઈનું બી બળી જશે, અને બ્યારે મલેક કાપુર આવે સારે નવા રાજા પાસે ધારા પ્રમાણે ખંડથી અપાવવી એટલે લડાઈનું કારણ રહેશે નહિ. સિપાઈની આ વાત સાંભળી પેહેલાં તો કેટલાએક ચમક્યા; કેટલાએક તો સ્થિર ઉભા રહ્યા; કેટલાએકે તે વાત તેઓને પસંદ પડી હોય તેમ ખુશી બતાવી; અને કેટલાએક તે દુષ્ટ વાત સાંભળીને એવા તો શુરસે થયા કે તેઓ તે સિપાઈનું માથું એકદમ કાપી નાખ્યા જતા હતા, પણ બીજા બધાએ તેમ કરતાં તેમને રોક્યા. સઘળાઓ વિચાર કરવા લાગ્યા,

અને કાંઈ પણ ઠરાવ કીધા વિના પોતપોતાને ઘેર જતા રહ્યા, અને તે
છેલ્લા ઉપાય સિવાય ખીજે કોઈ સારો રસ્તો નથી એવી સમજાઓની
ખાતરી થઈ.

ખીજે દહાડે સમગ્ર લશ્કર ધારા પ્રમાણે દરબાર આગળના યોગા-
નમાં એકઠું થયું. ત્યાં તેઓ માંહેમાંહે જુદી જુદી જાતની યુદ્ધની તૈ-
યારી કરવા લાગ્યા. કેટલાએક પોતાના ઘોડાને કાવે દેરવતા હતા; કેટ-
લાએક તેઓને આગળ પાછળ દોડતાં શીખવતા હતા; કેટલાએક યુદ્ધ
ભાલાવડે જૂઠું યુદ્ધ કરતા હતા; કેટલાએક તલવારના પટા ફેરવતા હતા;
અને કેટલાક એક નિશાન માડીને તે ઉપર તીર મારવાનો મદાવરો કરતા
હતા. એ પ્રમાણે ત્યાં કામ ચાલી રહ્યું હતું. તે વખતે શકુન્દેવ રાજા
પોતે એકલો પગે ચાલતો ત્યાં આવ્યો. તેની પાછળ પાછળ તેનો નવો
રાખેલો સરદાર પાલ્યાં કરતો હતો. રાજાને જોઈને આગલી રાત્રે કીધેલો
વિચાર તેઓને યાદ આવ્યો. પણ જ્યારે તેઓની નિમકહલાલી ઉપર
ચક્રો ભરેલો રાખી તેને આવતાં જોયો, ત્યારે તેઓનાં મનમાંથી સમજો
શુરસો નરમ પડી ગયો, અને તેની સાથે મરવું અથવા જીવવું એવી
પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ. પણ એ પ્રમાણેની અસર સમજાને સરખી થઈ નહિ.
કેટલાએકનાં અંતઃકરણ વધારે દુર હતાં તેઓને જરાપણ લાગ્યું નહિ;
કેટલાએક નામરદા હતા તેઓને રાજાને આવતો જોઈને વધારે બળતું
લાગ્યું, અને ધારેલો વિચાર અમલમાં લાવવાનો વૃખત પાસે આવ્યો.
એમ જાણી થણી ખુશી થઈ. સિપાઈઓમાં ધારા પ્રમાણે કામ ચાલ્યું.
એટલેજ તક્ષત દેખાયો કે તેઓ સમજાનાં મન આકુળ વ્યાકુળ દેખાયાં.
તેઓ નિશાન વારેવારે ચુકી જતા હતા. સિપાઈઓથી રાજાની સામું
નજર ફેરવીને જોઈ સકાતું નહતું, અને રાજાએ છેલ્લાં જતી વખત
થોડું એક ભાપણ કીધું ત્યારે હમેશની પેઠે તેઓ સમજા જયનાદ પાડી
ઉઠ્યા નહિ. જેઓનાં મનમાં શુર ચઢ્યું તેઓ તો બોલી ઉઠ્યા, પણ
કેટલાએક મૂળા રહ્યા, અને નીચું જોઈ ગયા. રાજાને એ સમજું
જોઈને નવાઈ જેવું તો લાગ્યું, પણ કાંઈ બોલ્યા વગર તથા તે ઉપર કાંઈ
ટીકા કીધા સિવાય તેણે પાછા ફરવાની તૈયારી કીધી. પણ એટલામાં
એક સિપાઈ કાંઈ જાહેર કરવાને આવતો હોય એમ ધીમેથી રાજાની
પાસે આવ્યો. તેણે કેટલાંએક કારણો બતાવી પાછા ઘેર જવાની રજા
માગી, અને રાજા જવાય હેવા જાય છે એટલામાં એક કઠાર તે
ચડાળ સિપાઈએ રાજાના પેટમાં મારી. સારા ભાગ્યે તે વખતે

શિયાળાના દહાડાનહતા, તેથી રાજાએ અંદરથી ફરાર ઝગડો પોતે-
 રેલો હતો, તેથી ધાબરોબર લાગ્યો નહિ, પણ તે આગ્રહથી લોચ ઉપર
 પડ્યો. સરદારમાં હાહાકાર થઈ ગયો, પણ તેઓમાંના કેટલાકે
 આશ્ચર્યતાથી તથા કેટલાકે દુષ્ટ બાવથી જાણવત નેવા
 હોવા રહ્યા, અને તેથી તે ખૂનીને ખીંજે ધા મારવાનો વખત મળ્યો.
 લોચ ઉપર પડેલા રાજા ઉપર ખીંજે ફરી ધા પડે છે, અને તેના
 આવદનો અંત આવે છે, એટલામાં પાછળથી તલવારનો ઝળકાર
 થયો, અને તેજ કાણે તે ખૂનીનું માથું લોચ ઉપર ગમડ્યું. 'વાહ !
 વાહ !' 'શાખાશ ! શાખાશ' ન એ અવાજ એક છેલ્લી ખીંજ છેડા
 સુધી હડ્યો, રાજા પણ ચમકીને બેઠો થયો, અને જોયું છે તો નવો
 સરદાર હાથમાં તલવાર લઈને હોમો છે, અને તેનો શત્રુ જાણીત
 ઉપર તરડતો પડ્યો છે. આ સમયે એટલી તો ત્વરથી બન્યું
 કે શકેજોતેના મનને એક સ્વપ્ન જેવું લાગ્યું. તે જીવથી બચ્યો,
 અને તેનો બચાવનાર કોણ ? જે તેને ઘરેજી ચીમળાઈ ગયેલો દેખાતો
 હતો તે હમણા જુદીજ તરેહનો લાગ્યો. તેનું રૂપ એટલું તો અદ્ભુત
 ગયું હતું કે તે આ પૃથ્વી ઉપરનો કોઈ માણસ નથી પણ પરલોક-
 માંથી તેનો જીવ બચાવવાનેજ અર્થ આવ્યો છે એમ તેને લાગ્યું.

તે દહાડાથી રાજાં નિરાશ થઈ ગયો. જેની અર્ધા હિંમત
 જતી રહી, અને મહેકે હાથે આવી તેને ખંડણી આપવાનું તેને મન
 થયું. પણ હવે તેનો સલાહકાર જુદો હતો. જોણે તેનો જીવ બચાવ્યો
 તે તે દહાડાથી તેનો ઘણો માનીતો થઈ પડ્યો હતો. તેને માનીતો
 ઉત્તરતોજ હોદ્દો આપ્યો હતો. તેની ખાસે તે નિરંતર રહેતો હતો અને
 તેના ઉપર રાજાનો એટલો બધો આર બંધાઈ ગયો હતો, તથા તેના
 વિચાર તથા મસલતને તે એટલું અર્થ માન આપતો હતો કે તેને
 પ્રજા શિવાય તે કોઈપણ કામ કરતો નહિ. આ નવો માનીતો
 પુરૂષ રાજાને લગત કરવાને નિરંતર બોધ કર્યા કરતો હતો. ક્ષત્રી
 થઈ બેસતો ખંડણી આપવી એ કરતાં મરજી સારું એમ તેના
 મનમાં રાત દહાડો ઉતાર્યાં કરતો હતો; અને તેથી રાજાની હિંમત
 ટકી રહી, તેથી રાજાનો અસહનો ફરાર કાયમ રહ્યો. અને તેથી
 તેણે ખંડણી આપવાનો વિચાર બંધ પાડ્યો, અને સુદ્ધ કરવાની તૈયારી
 કરી. એક અઠવાડિયું ગયા પછી એક સવારે શહેરમાં હાહાકાર થઈ
 રહ્યો. ગામડાંનાં શોકો શહેરમાં ફોડતાં આવ્યાં, અને તેઓ

અમર લાવ્યાં કે સુસલમાનોનું એક ભારે લશ્કર આવે છે. તેઓ
 જેમ જેમ આગળ આવતા ગયા તેમ તેમ રાજાના મનમાં વધારે
 ત્રાસ બેસાડવાને રસ્તામાં જે જે ગામો આવ્યાં તે તે તેઓએ બાળી
 નાખ્યાં. ખેતરમાંનું અનાજ બાળ્યું, કાપ્યું, છૂંદી નાખ્યું, અથવા બીજી
 રીતે તેમાં બગાડ કીધો. લોકોને મારી તો ન નાખ્યા. પણ તેઓને
 શહેરમાં મોકલી દીધો. અને એમ કીધાથી તેઓએ ધાર્યું કે જો
 શંકળદેવ રાજા દેવગઢમાં ભરાઈ બેસશે, તો શહેરમાં ઘણાં માણસો
 હોવાને લીધે અનાજ ખૂટી પડશે, અને સિપાઇઓને ભૂખે મરવું
 પડશે, એટલે લડાઇનો જલદીથી અંત આવશે. એવી રીતે તુકસાન
 કરતા તેઓ દેવગઢની નજદીક આવી પહોંચ્યા. શંકળદેવ સવારમાં
 ઉઠ્યો, ત્યારે આ સમાચાર તેણે જાણ્યા. તેણે તુરત પોતાનાં સધળાં
 માણસોને એકઠાં કીધાં. અને પોતે બખતર તથા શસ્ત્ર સહ પો-
 તાના કુટુંબની રજા લઇને ધરની બહાર નીકળ્યો, ભીમદેવ પણ
 તેની સાથે જ હતો, અને પેદા નવો રાખેલો સરદાર અને હમણાં તો
 રાજાનો મૈત્રીનો નનામો પુરૂષ પણ રાજાની પ્રાસે હતો. લશ્કર એકઠું થયા
 પછી લડાઇનાં વાજા સાથે તેઓ આગળ ચાલ્યા. પણ શહેરના લોકો
 રાજાને આશીર્વાદ દેવાને થોડાજ બહાર આવ્યા હતા. તેઓ બારી બારણાં
 બંધ કરી ઘરમાં ભરાઈ રહ્યા. એક જાતની ઈશ્વર પ્રેરણાથી અથવા
 ધારે સાચું કહીએ તો અનુભવથી તેઓને ખાતરી હતી કે શંકળ-
 દેવની હાર થશે અને તેથી લડાઇ કરવાના રાજાના આગ્રહથી તેઓ
 ગાપુશ હતા, અને શહેરની ખરાબી થયા વિના રહેવાની નથી એ
 દેહેશતથી તેઓ ભયભીત તથા હિંમત ધન ગયા હતા. થોડાંએક
 માણસોએ રાજા ઉપર પુલ વધાવ્યાં. તથા પરમ કૃપાળુ ઇશ્વર પા-
 સેથી માગી લીધું કે ક્ષત્રી રાજાનો જય થાઓ, અને મ્હેન્ટ, ચંડાળ
 લોકોનો સંહાર થાઓ. પણ એવું ધૂરજીનારા તથા એ તેઓની પ્રાર્થના
 ઇશ્વર માન્ય કરશે એમ માનનારા થોડા હતા, તે જોઇને રાજાને
 ઘણી દિલગીરી થઇ, તથા એ વાતથી તેનું અર્ધું શર આધું થયું.
 તોણે તેને આશા હતી કે જો વખતે જય મેળવીશ તો કીર્તિ વધારે
 થશે, અને હમણાં જેટલી નાઉમેદી છે તેનાજ પ્રમાણમાં મારી પ્ર-
 તિષ્ઠા વધશે. એટલાજ ઉપરથી તેના મનને દીવાસો મળતો હતો.
 તેનાં સિપાઇઓમાં પણ જોઇએ તેટલી હિંમત નહતી. તેઓ મરવા
 જતા હોય તેમ તેઓના મોં ઉપરથી દેખાતું હતું. તેઓને છત-

વાની કાંઈ આશા નહતી. તેઓએ પોતાનાં બેરી છોડતાં હેઠા રામ-
રામ કીધા હતા, અને પાછા ઘેર જઈયું એવા કાંઈ રીતે તેઓને
ભરોસો નહતો. નીકળતાં શુકન પણ સારા થયા નહિ. જોશી-
ઓએ સાંઝે મૂર્ત પણ આપ્યું નહતું, અને અગર જો તેઓ
જાનને મૂકે સારી વાતો બોલતા, તોપણ ખીજાઓની
આગળ રાજ્યની ખરાબી વિષે તેઓએ કહી રાખ્યું હતું. રાજાને
ચંદ્ર સારો નથી એ પ્રમાણેનો વેડેમ સંધળે પચરાઈ રહ્યો હતો.
પણ રાંકળદેવને કાળે ઘેરેસો તેથી તેને કાંઈ મુકે નહિ, અને
તેથી તે આ સધળી સાતત્રી કાંઈપણ ફિકર રાખ્યા વિના પોતાના
લશ્કર સહિત આગળ ચાલ્યો, અને શહેરથી દુરેકે દુરે નજીકે
સારી જગાએ ઉભો રહ્યો.

૧ મુસલમાનોના લશ્કરને પણ આવતા કાંઈ વાર લાગી નહિ.
તેઓએ જ્યારે રાજાનું લશ્કર લગાઈ કરવાને જોઈવાયું જોયું ત્યારે
તેઓને ઘણાજ આનંદ થયો, અને હવે થોડી વારમાં તે લશ્કરના
કડકે કડકે કરી નાખીયું એ ખુશીથી તેઓએ એક મોટી ચીજ પાડી.
તેના જગાએ રાજાના પણ પડ્યાં નહિ. જ્યારે મલેકે કાપુર દુશ્મનના લશ્કરની
જેટલો જુસ્સો જણાવ્યો નહિ. જ્યારે તેણે પોતાનાં માણસોને ઉભાં રાખ્યાં, અને એક
પાસે આવ્યો, ત્યારે તેણે પોતાનાં માણસોને ઉભાં રાખ્યાં, અને એક
માણસને બોલાવી તેને કાંઈ સંદેસો કહી રાજા પાસે મોકલ્યો. તેણે
આવીને રાંકળદેવને કહ્યું : “હે રાજા, સધળી જહાંનાં પાદશાહ
અમરાહીની ખીલછતો મુખ્ય સરદાર નાયબ મલેકે કાપુર તમને ખ-
બર કરેછે કે ઘણાંએક વર્ષ ઉપર તમારું રાજ્ય પાદશાહે છીંચ્યું, અને
તમારા ઉપર ઘણી દયા કરી ખંડણી મેસાડી. તે ખંડણી તમારું
આખું એકવાર બંધ કરી, ત્યારે અમારે છતાં ફરીથી આવવું પડ્યું.
તે વખતે તમારો આપ રામદેવ અમારે શરણ આવ્યો, અને અમને
ખંડણી ઉપરાંત કેટલુંએક નજરાણું આપ્યું. તમારો આપ રામદેવ
પાદશાહની હજુર પનાહમાં ગયો, ત્યાં તેને રાયચાનો ધલકાય આવ્યો,
તથા તેને જાગીર પણ આપી. તમારો આપ પાદશાહ દેવગઢમાં આવ્યો,
અને બયાંજગી છુવ્યો ત્યાં સુધી તેણે ધારા પ્રમાણે ખંડણી આપ્યાં
કીધી. તેના મુઆ પછી તમે ખંડણી બંધ કરી છો, અને તે વસુલ
કે તેલગણના રાજાએ ખંડણી આપવાનું કમલ કીધું છે, અને તે વસુલ
કરવાને અમે જઈએ છીએ; પણ રસ્તામાં તમારી ખબર લેવી અને
તમને સારી શિખામણ આપવી, એ વિચારથી અમે છતાં આવ્યા છીએ. ખં-

હણી આપ્યા વિના તમારો છૂટકો થવાનો નથી. અમે જ્યાં જઈએ છીએ ત્યાંની અમારી જમતલણ પાર પાડ્યા વિના કદી પાછા ફરતા નથી. અમારું લશ્કર કદી હારીને પાછું ફરતું નથી. માટે હમણાં ડાહ્યા થઈને રાજ ખુશીથી ચઢેલી ખંડણી, અમારો છહાં આવવાનો ખરેખર, તથા તમારા ઉપર જે દંડ ઠેરવવામાં આવે તે સઘળું એકદમ આપો, નહિ તો આ તમારું લશ્કર એક પલકમાં પાયમાલ કરી નાખીશું; તમારી રાજધાની આળીમૂકીશું; લોકોને તમામ કતલ કરી નાખીશું; તથા ખીજ જેટલી ખરાબી અમારોથી થઈ સકશે તેટલી કરીશું. માટે એ સઘળા ઉપર વિચાર કરીને મનમાં વિવેક લાવીને જવાબ આપજો. ઉન્મત્તકરવાનું કાઈ કામ નથી. પાછળથી પરતાવો કરવો પડે એવું કદી કરશો નહિ.” જસુસની આ વાત સાંભળી તેનો જવાબ રાજા શું આપેછે તે જાણવાને સઘળા સિપાઈઓ તથા સરદારો ઘણા આતુર હતા. રાજાએ તુરત જવાબ દીધો નહિ. તેણે વિચાર કરવા માંડ્યો. એટલામાં એલો નવો રાખેલો સરદાર તેની પાસે ગયો. અને તેની સાથે કેટલીએક વાત કરી તેની મનમાં જે કાંઈ શંકા હતી તે કાઢી નાખી. મઠી રાજાએ તે જસુસને જવાબ કહ્યો કે “અત્યાર સુધી મારા બાપે જે ખંડણી આપી તે તેણે ઘણું ખોટું તથા નામરદાઈનું કામ કરીધું. આટલી વાર સુધી અમારી હાર થઈ તે અમારાં પાપને લીધે; તોપણ જ્યાંસુધી અમે ક્ષત્રી કેહેવાઈએ છીએ ત્યાંસુધી અમે દોષને તાણે રહેવાના નથી. અમારા શરીરમાં અમારું શરૂ લોહી ઉઠ્ઠાણી આવેછે; માટે લડાઈ કરીયા વિના ખંડણી આપનાર નથી. જે લડાઈમાં જય થશે તો ફીક છે, અને જે પરાજય થશે તો જે ઈશ્વરે ધારેલું હશે તે થશે. એટલે જવાબ તમારા સરદારને કહીએ.”

થોડી વારમાં મુસલમાન લશ્કરે હુમલો કરીધો. “અલ્લાહ અકબર” એ જામ સઘળે પથરાઈ ગઈ. તેઓએ પેહેલ વેહેલાં જ તેઓનો જીરસોળતાવ્યો. પણ રજપૂત તથા મરાઠા હજી એવા બાકીલા થઈ ગયા ન હતા કે પેહેલા જ સપાટામાં હારે. તેઓએ ઘણી જ ધીરજથી લડાઈ કરીને મુસલમાનોને પાછા હટાવ્યા. રજપૂત સૈન્યમાં પણ શૈલસંગ્રામનાં વાજા વાગી રહ્યાં હતાં. તેઓના ઘોડા ખપ્પારતા હતા. માણસોમાં ખુન ભરાઈ ગયું હતું, અને ઘણો શૌર્યકોર થઈ રહ્યો હતો. ખીજ વાર મુસલમાન લોકોએ હુમલો કરીધો, અને ધંસારો ઘણાજેરથી કરીધો, પણ રજપૂતો એક પથથરનાં કાંઠની

મુસલમાન સિપાઈઓએ આગળથી એવું ધાર્યું ન હતું કે હિંદુઓ આટલી બહાદુરીથી લડશે. તેઓ સેહેલથી ફતેહ મેળવવાનું ધારતા હતા, માટે તેઓનો આગ્રહ જોઈને તેઓ ધણા નાઉમેદ અને જરા નાહિંમત થયા. જેમ જેમ તેઓની હિંમત ઝાંછી થતી ગઈ તેમ તેમ હિંદુઓનો જીરુસો વધતો ગયો, અને તેઓએ એવા જોરથી એક ધસારો કીધો કે મુસલમાનો ગભરાયા, અને તેઓમાં એકાએક ત્રાસ પેદાથી સંઘળા નાસવા લાગ્યા. મલેક કાપુરે તેઓને અટકાવવાને ધણી મહેનત કીધી, પણ તે સંઘળી વ્યર્થ ગઈ. જ્યારે તેઓ એક કોશ સુધી ગયા, ત્યારે તેઓને કાપુરે ધણી મુશ્કેલીથી અટકાવ્યા, અને તેઓની નામરદાઈ ઉપર ધણા દોષ પડ્યા. પણ સિપાઈઓની હવે લડવાની હિંમત રહી નહિ. તે વખતે મલેક કાપુરે એક નવી તકનીક કીધી, તેણે તેઓના ધર્મના વિચાર જગૃત કીધા, અને એક કુરાન શાહી નાખીને તેની જુદી જુદી આયતો નિશાન ઉપર ચોટી, અને એ પ્રમાણે ખુદાતાલાના રક્ષણ નીચે છીએ, અને હવે કોઈ પણ શત્રુ આપણી આગળ ટકી સકશે નહિ એવું પોતાનાં માણસોને સમજાવી તેઓને નવી હિંમત આપી. ઉપાય સફળ થયો. તેની ધારેલી અસર થઈ. સિપાઈઓને પાંચું શૂર ચઢ્યું, અને તેઓ પાછા ચાલ્યા. જ્યારે તેઓ હિંદુઓની પાસે આવ્યા, ત્યારે મલેક કાપુરે નીચે વળીને રસ્તા ઉપરથી થોડીએક ધૂળ લીધી, અને એક આયત ભૂણીને હિંદુઓની દુરદેશ રેંકી બોલ્યો: “દુશ્મન પ્રાયમાલ હોજે.” એટલું બસ થયું. મુસલમાનોએ ત્યાર પછી એવો તો ધસારો કીધો, તથા એવા જોરથી લડ્યા કે હિંદુઓથી ટકાયું નહિ. તેઓની હાર તૂટવા માંડી, અને થોડી વારમાં તેઓમાંનાં એટલાં તો માણસ કપાઈ ગયાં, કે તેઓનાં જનમાં ત્રાસ પેસી ગયો, અને તેઓએ પાછાં પળેલાં કરવા માંડ્યાં. તે વખતે રાંછળદેવે નીકળીને જૂમ પાડી કે ‘નાસશે તેં બાયલો, હિંચકારો, તથા તેની સાત પેઢીને એજ લગાડનાર સમજવો, માટે આ દેકાણે મરવું કે જીતવું.’ પણ હવે તો માર ધણો સંપ્ત પડવા લાગ્યો. ધણા ધણા સરદારો પડ્યા. સિપાઈઓનો તો મરવાનો શુમાર ન રહ્યો. મલેક કાપુરનો વિચાર રાખીને મારવો અથવા જીવતો પકડવો એવો હતો, અને તે કારણથી રાખના ઉપર ઘણાંએક હુમલા થતા હતા, પણ તેણે પોતાની તથા તેના માનીતા સરદારની બાહાદુરીથી એ સંઘળાને હાલવ્યા. કેટલાંએક તેની તરફના સિપાઈઓએ નાસવા માંડ્યું, અને તેનો એ પછી-

પણ તેનાં તરફડિયાં થોડીજ વાર રહ્યાં. થોડી વારમાં આ ધા-
 ન થયેલા તથા કોચાઈ ગયેલા શરીરમાંથી તેનો અમર વસનાર ઉડી-
 યો, અને તેના સર્વશક્તિમાન પેદા કરનારની હજુરમાં બઈ ઉભો
 રહ્યો. એ પ્રમાણે ગુર્જરદેશના છેલ્લા રજપૂત રાજાં કરંણુ ઘેલા વાવે-
 લાનો અંત આવ્યો. વનરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, અને એવા શૂરા-
 અને નામાંકિત રજપૂત રાજાઓની ગાદીએ બેસનાર કરંણુ રાજા એ
 પ્રમાણે માર્યો ગયો, - અને તેની સાથે ગૂજરાતનું રજપૂતરાજ્ય કુખી
 ગયું તે ફરીથી પાછું ઠેકાણે આવ્યું નહિ. વાંચનારાઓ! આ કર-
 ણુના શય ઉપર થોડાં યોડાં આંસુ પાડો. તેના મોત પછી ગૂજરાત
 રંડાયું; તે પારકા દેશના મ્લેચ્છ લોકના હાથમાં ગયું; તેના ઉપર પરદેશી
 બંગલી લોકોનો બુલમ પડવા લાગ્યો. મહમદ બેગડા અને એવાં બીજાં
 અમદાવાદના પાદશાહોએ તેની ધણી ખરાબી કીધી. મરઠા લોકોએ
 તેના ઉપર અતિશય હુંદકાટ કીધી. દેશમાં નાના પડિયાં રાજાઓ થઈ
 ગયા, અને એ પ્રમાણે ગૂજરાતની છેક દુર્દશ થઈ. ગૂજરાતનું સ્વતંત્ર
 રજપૂત રાજ્ય આ પ્રમાણે લય પામ્યું; ગૂજરાતનો મહિમાનો વખત
 પૂરો થયો, તેનો ઠેકાણે ઠેકાણે ભાંગી પૂરી નિશાની માત્ર રહી ગઈ છે
 હજી સિદ્ધપૂરની રૂદ્રમાળા, પાટણનું મહાસલિંગ તલાવ, અને બીજી
 ઈમારતો એ ગયેલા દહાડાની સાક્ષી પૂરેછે; તથા રજપૂતોની એક વા-
 થયેલી ચઢતી કળા દેખાડી આપેછે. પણ એ વાત બુન્યાને આજ લાંબી
 મુદત થઈ છે. કરંણુ વાવેલાના મોત પછી સાડી પાંચસો વર્ષ વહી ગયાં
 છે. તે વખતના અને હમણાના ગૂજરાતમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે. તે
 રજપૂતો, તે મુસલમાનો, અને તે મરઠાઓ ક્યાં ગયા? તેઓની હમ-

જાની અવસ્થા જુઓ. હમણાંના એદી, અરીણી, નિર્ગળ, અને અક્ષ-
હિન રજપૂતો તે વખતના શૂરા, જોરાવર ને બુદ્ધિમાન રજપૂતોના
વંશના છે એમ કોણ માનશે ? હમણાંના ભુજે મરતા, અશક્ત, અજ્ઞાન
મુસલમાનો તે વખતના મુસલમાનોની ઓલાદના છે એ માનવું પણ કઠણ
પડશે નહિ ? અને મરેઠાઓનું પણ નામજ રહી ગયું છે; તેઓ સધળા
પશ્ચિમ તરફના ગૌરવર્ણના માણસોના હાથ નીચે દબાઈ ગયા છે. ભાટ,
ચારણ, અને ખીન્ત રાજ્ય દરબારને લગતા લોકો પણ પહાડ અને જંગ-
લમાં ભટકતા માલમ પડે છે. અંગ્રેજના એક છત્ર નીચે સધળું ગૂજરાત
આવી રહ્યું છે, અને પરમ કૃપાળુ ઈશ્વરની ઈચ્છાથી એ પરદેશી લોકોના
હાથ નીચે આ શ્રાંત પાછો મોટો થશે; પાછું કોઈ જુદીજ રીતનું નામ
કહાડશે; અને વિદ્યા કળા અને સુધારો સધળે પથરાઈને આ રણિયામણો
શ્રાંત ઈશ્વરની વાડી, લક્ષ્મીનું ધામ, તથા સદ્ગુણનું સ્થાન થઈ પડશે.
આમીહ ! અસ્તુ ! !

